

SOURCES
OF
MODERN
HISTORY
OF THE
UKRAINE

1

The
Ukrainian
Academy
of Arts
and Sciences in
the U.S.

українська вільна академія наук у сполучених штатах америки
джерела до новітньої історії україни
загальна редакція: ярослав білінський, василь омельченко
і олег федишин

том I

володимир міяковський
недруковане й забуте

громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя
новітня українська література

редактор марко антонович

нью-йорк 1984

the ukrainian academy of arts and sciences in the united states
sources of modern history of the ukraine
editorial board: yaroslav bilinsky, oleh fedyshyn,
and william omelchenko

volume I

**unpublished and
forgotten writings**

by
volodymyr mijakov'skyj

political and intellectual trends of the nineteenth
century
modern ukrainian literature

edited by marko antonovych

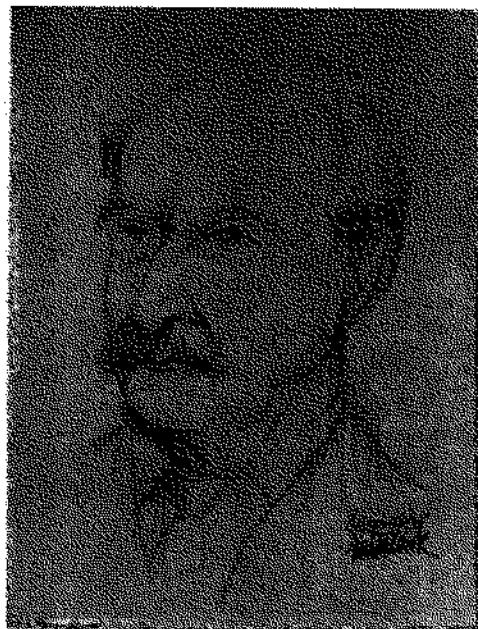
new york 1984

sources of modern history
of the ukraine
volume I

M. Antonovych, Editor
UNPUBLISHED AND FORGOTTEN WRITINGS
BY VOLODYMYR MIJAKOVSKYJ
Sources of Modern History of the Ukraine
Volume I

Library of Congress Catalog Card Number: 84-51847
All rights reserved.
© 1984 The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.
ISBN 0-916381-02-1

Drawing of V. Mijakovskij by Lubostav Hutsaliuk

*Printed in the U.S.A. by Compugraph Corporation
133 Clifton Avenue, Clifton, New Jersey*

Preface

When, in 1945, the Ukrainian Free Academy of Arts and Sciences (as it was then called) was founded in the American Zone of occupied Germany, one of its co-founders was Volodymyr Mijakovs'kyj. It was then also that he founded the Dmytro Antonovych Archives and Museum, which he headed until his death, in 1972. It was under his supervision that the Archives were transferred to New York where they became part of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., incorporated in 1950.

The emphasis in the work of the Archives was on documenting the history of the Ukrainian emigration in North America and on other continents. Thanks to Mijakovs'kyj's indefatigable activity and devotion, numerous and often extremely valuable collections of documents were gathered. They encompass all aspects of life of the Ukrainian emigration: press, literature, arts, politics, etc. The personal archives of many outstanding personalities were bequeathed or otherwise donated to the Archives. These collections have become an indispensable source for studies of the Ukrainian emigration, especially in the post-World War II period. In addition, however, the Archives succeeded in accumulating much valuable material concerning the modern history of the Ukraine as such, in particular, during the Soviet period.

Now that the Academy has initiated publication of the *Sources of the Modern History of the Ukraine* series, which is to be based primarily on its own Archives (but by no means limited to them), it is only natural that the opening volume be devoted to the founder, first supervisor and long-time enthusiast of the Academy's Archives, Volodymyr Mijakovs'kyj.

As a scholar Mijakovs'kyj was primarily a tireless researcher of archival materials, in Kiev and other cities in the Soviet Union, concerning the political and cultural activities of Ukrainian intellectuals in the mid-19th century, from the 1820's through the 1870's. The records he studied and published covered and shed much light on the Decembrists, the Cyrillo-Methodians, the *Hromady* of the 1860's, and the beginnings of populism. In literature, it was Ševčenko and his environment that interested Mijakovs'kyj most of all.

As a rule these materials were inaccessible until 1917, when the revolution opened up the safes of the secret police and the censorship offices. To a large degree the police and censors had succeeded in completely burying many manifestations of 19th-century non-conformist Ukrainian political and literary thought and organizational activity. With the help of the hitherto secret repositories it became possible to reconstruct various aspects of Ukrainian history.

Even more important were - and still are - Mijakovskij's publications, because the freedom to publish such materials was short-lived, lasting only in the 1920's. In about 1930 new prohibitions were placed on publications of that kind. Since then, with a few exceptions, only data on Russian activities in the Ukraine have been favored for publication in the Soviet Union. Information on efforts at attaining Ukrainian independence, be it only of a cultural kind, has been totally suppressed. So, too, were data on liberal, non-revolutionary groups, such as the Kievan *Hromada*. It is no exaggeration to say that the generations educated in the Soviet system know little or nothing about the most crucial Ukrainian political and cultural developments of the period which interested Mijakovskij most.

Consequently, this publication of Mijakovskij's forgotten and unpublished writings serves double purpose and the records brought by him to light constitute sources for historical studies in a double sense as well. They are sources for our knowledge of Mijakovskij and his scholarly interests, profile and development. But to no lesser degree they supply the student of the history and culture of the Ukraine with primary sources of major importance and relevance. It can be said without exaggeration that no complete history of 19th-century anti-regime Ukrainian movements can be written without knowledge of the materials found, published, and reliably commented on by Mijakovskij. It is for these reasons that this volume of the Academy's *Sources* is not only a well-deserved tribute to the memory of the founder and for nearly thirty years custodian of the Archives of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., but also an indispensable tool for any historian of 19th-century Ukrainian and East European political and intellectual history.

A minor and somewhat marginal area in Mijakovskij's writings was his articles on Ukrainian literature and literary personalities of the 19th and 20th centuries (excepting Ševčenko, who constantly was in the center of his research). Most of these works arose in Mijakovskij's emigre years, when he no longer had access to the archival repositories of Kiev and St. Petersburg (Leningrad). Even though they often provide

subtle literary observations, they primarily attempt to reconstruct suppressed events and personalities of 20th-century Ukrainian literary life and, thus, resemble memoirs. As such they are the testimony of a knowledgeable, objective, observant, and keen contemporary and therein lies their value as historical sources.

Foreword to Volume One

This collection of Volodymyr Varlaamovyč Mijakovs'kyj's writings consists of those of his scholarly works which have either become bibliographical rarities or remained unpublished. Unfortunately, not all of Mijakovs'kyj's writings were accessible to us. Nonetheless, this selection of articles remains of no small significance for the study of 19th-century Ukraine.

In choosing the articles we did not take into account his numerous research papers published in the 1920's in the *Za sto lit* series of the Ukrainian Academy of Sciences in Kiev, the journal *Ukraina*, and several other scholarly publications relatively easily available in the West.

Several of the articles written in emigration were signed with the pseudonyms V. Pors'kyj, B. Stoxid, and others. Mijakovs'kyj used them out of necessity, and they occasioned him many unpleasantnesses. At the first opportunity he got rid and never again made use of them.

For many years Mijakovs'kyj gave lectures primarily at scholarly sessions and meetings of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. Since he rarely had the opportunity to publish them, they have remained largely unknown. We have included a series of such unpublished lectures in the collection. The texts occasionally are marked by lacunae, since Mijakovs'kyj began and ended his talks extemporaneously, oftentimes only using notes. Even so, however, they retain their scholarly importance.

Insofar as Mijakovs'kyj possessed a multidimensional scholarly personality, his attention was focussed not only on the political and social currents of 19th-century Ukraine, but also on literary themes, as well as on a variety of other aspects of Ukrainian life. This collection would be one-sided, if it did not include several of the latter kinds of articles. These works show him to be a person who knew how to make an original contribution in areas which lay beyond the sphere of his primary professional interests.

We have also chosen to disregard the first — Russian-language period of Mijakovs'kyj's scholarly activity, concerned with the life and

work of A. Radiščev, M. Mixajlov, and several others, because it clearly falls outside the framework of this collection. We believe, however, that these writings also merit close attention.

Finally, we would like to thank Volodymyr Varlaamovyč's daughter, Mrs. Oksana Radysh, for giving us access to her father's archive and for supporting us in every way possible; Dr. Dmytro Shtohryn, for tracking down articles in rare publications and for numerous photocopies; Mrs. Tryna Sudčak, currently deceased, for re-typing a large portion of the published materials; and all those who in any way contributed to making this collection possible.

Table of Contents

- 7 Preface
- 11 Foreword to Volume One
- 15 M. Antonovych. Introduction: Volodymyr Mijakovskyy
- 21 Bibliography of Volodymyr Mijakovskyy's Writings 1911-1975

DECEMBERISTS IN THE UKRAINE

- 37 Повстання Чернігівського полку. Огляд друкованих джерел і значення підхрінних матеріалів. Рух декабристів у сучасному їхньому оточенні
- 57 Декабристи
- 69 У 125 роковини повстання декабристів

CYRILLO-METHODIAN BROTHERHOOD

- 83 Сторінка Кирило-методіївського братства 1846-1847
- 90 У соті роковини
- 93 Кирило-методіївське братство
- 106 Нові документи до біографії М. І. Гулака (До 80-річчя арсешту Кирило-методіївського товариства)
- 132 Шевченко в колі кирило-методіївців
- 156 Одни з кирило-методіївця. Микола Савич

SEVCENKO

- 161 Поміж дюох "Кобзарів" (1840-1860)
- 171 Шевченківська виставка 1966 р. в УВАН
- 178 Будинок, заїзданий з іменем Шевченка
- 181 Польська легенда про Шевченка
- 188 Грицько Честаховський
- 202 Івано-Іванович Зайцев (Слогади і спостереження)

THE 1860's

- 227 Революційні відоєви до українського народу, 1850-1870 pp.

- 264 Кіївська Громада (З історії українського громадського руху 60-их років)
 287 До історії "Чернігівського листка"
 290 Два рукописи 60-их років, заборонені цензурою
 296 Гімназійна пригода М. П. Драгоманова (1859 р.)
 310 В. Б. Антонович. Перед слідчою комісією
 322 Володимир Антонович
 335 Історія заслання П. Чубинського

THE 1870's

- 345 Записка 1874 р. про український рух
 355 Ювілей цензурного акту 1876 року
 372 Батько Лесі Українки

HISTORY OF LITERATURE. LITERARY CRITICISM

- 381 Письменник-народолюбець (З приводу смерті Й. ювілеїв І. С. Левицького)
 390 Сонет у Лесі Українки (Пам'яті Миколи Зерова)
 400 Лебедине пісня. Епізод з підсоветського літературного життя
 417 Юрій Клен

FRIENDS AND COLLEAGUES

- 427 Мій спогад (Д. І. Дорошінко)
 430 Сонетний пир (З приводу появи "Сонетарія" М. Зерова)
 433 Сестра Лесі Українки
 439 У день Івана Купала (Пам'яті Ладі Могилянської)

VARIA

- 445 Слово на похороні Ольги Петрівни Косач-Кривинюк
 447 Праці Віктора Петрова про Куликів
 449 Спогади Олександра Кошиця
 456 "Україна" (Рецензія)
 459 Євген Маланюк — шевченкознавець (На вступі слово про кашу великку втрату)
- 463 Author's notes
 483 Editor's notes
 497 Index of Names

Introduction: Volodymyr Mijakovs'kyj

Volodymyr Varlaamovyč Mijakovs'kyj was born on July 18, 1888 (July 6, Old Style) in Kovel', Volhynia. His father worked as an arbitrator for Petro Antonovyč Kosač, the husband of Olena Pčulkā and father of Lesja Ukrajinka and three other daughters and two sons, all of whom played important roles in Ukrainian public, literary, and scholarly life.

Mijakovs'kyj first came in contact with systematic scholarly work thanks to Lavrentij Batujev, his teacher at the First Kiev Gymnasium. Batujev had the school's senior-class students discuss scholarly research on 18th-century Russian literature. He sparked young Mijakovs'kyj's interest in this period, as a result of which the first scientific works of the future scholar concerned 18th-century Russian literature.

After finishing his studies at the gymnasium Volodymyr Varlaamovyč entered Kiev University's Department of Law; the following year, 1907, he transferred to Petersburg University, where he attended courses given by I. Petražickij and M. Tuhan-Baranovs'kyj. In 1908 Mijakovs'kyj transferred to the Historical-Philological Department, where he considered himself fortunate to be able to attend the lectures of Professor of Philosophy A. Vvedenskij. However, the young student also had a wide variety of other interests: he attended lectures in entomology and gladly visited the zoological museum.

In January 1911 Mijakovs'kyj was expelled from the university for taking part in the Tolstoy demonstration. He utilized the one-year break in his studies to travel to the Ukraine, where he worked at an agricultural station in Poltava. He spent the summer catching up in his studies with a family in Poltava *gubernija*, where he came upon an old edition of Montesquieu's works which provided him with the material for a comparative study of Montesquieu's *Considérations* and Radiščev's *Pesni istoričeskaja* (*Žurnal Ministerstva Narochnogo Prosvěščenija*, 1914, No. 2). This first scholarly publication initiated a series of articles and reviews dealing with the history of the late 18th-

century literature.

Having returned to Petersburg, Mijakov's'kyj continued his studies as well as worked with a scholarly circle organized by Myxajlo Serhijovyč Hrušev's'kyj which copied 18th-century Polish documents at the Petersburg Public Library. The circle was headed by the student Gintovt, a descendent of Polish exiles to Siberia. As Volodymyr Varlaamovyč wrote (in a letter dated March 5, 1969): "Copying documents was important in [my] training in archeography, but it also opened to me, still a student, possibility to use treasures of the Public Library for my own subjects."

Mijakov's'kyj completed his university studies together with Pavlo Zajcev in 1913 with a diploma of the first degree. His diploma essay, "Gody učenija A. Radiščeva," was later published by V. Semevskij in the journal *Gолос минувшего* in 1914. In 1913-1917, Volodymyr Varlaamovyč taught at secondary schools in Petersburg and continued his research of the life and works of Radiščev at the State Archive. In a series of scholarly works published in 1913-1918 Mijakov's'kyj uncovered many new facts about Radiščev, but never got to finish his planned monograph about the writer.

Of no small significance was Mijakov's'kyj's discussion at the time with V. P. Semennikov, in which Volodymyr Varlaamovyč rejected the young Radiščev's participation in Novikov's *Živopisec* and consistently argued against Radiščev's authorship of the article "Путешествие в 1* Т*." This issue still awaits its final resolution.

As a result of the revolution, Mijakov's'kyj began work on cataloguing the censored materials in the archive of the Agency of Press Affairs. It was here that Mijakov's'kyj became acquainted with numerous Ukrainian materials which he later published in *Naše mymiale*, edited by Zajcev, and made use of in his own work. Working at the archive also intensified his interest in the Russian literature of the 1860's, to which (and particularly to the poet M. Mixajlov) he had already devoted some attention in the past.

Following Semevskij's death, Volodymyr Varlaamovyč became a member of the editorial board of the journal *Gолос минувшего* and a collaborator of several other publications, where he published his articles, reviews, notes, etc. Mijakov's'kyj also worked with the following publications: the journals *Russkij bibliofil*, *Naučno-istoričeskiy žurnal*, *Letopis' srednej školy*, and *Čto i kak čitat' detjam* (a bibliographical journal); and the newspaper *Den'*.

Mijakov's'kyj took part in a variety of associations and institutions, such as the Historical-Literary Society at Petersburg University. He was

secretary of the commission for reviewing children's books of the Society for the Dissemination of Technical Knowledge and librarian of the Historical-Philological Department's chamber of studies at Petersburg University. In 1916-1917, Volodymyr Varlaamovyč participated in the commission for cataloguing the materials of the Education Ministry's Archive headed by Academician S. Platonov. At that time he also became acquainted with H. K. Holoskevyc (later author of the *Pravopisnyj slovnyk*), A. L. Bem (later professor of Russian literature at Charles University in Prague), and S. N. Valk. Along with the latter two, Volodymyr Varlaamovyč belonged to a historical-literary study group.

This stormy and creative period of his life ended with Christmas of 1917 when Mijakov's'kyj and his wife moved to Kiev, where he remained for the next twenty-five years. Thanks to his school friend Pavlo Zajcev, then a department director at the Ministry of Education of the Ukrainian People's Republic, Volodymyr Varlaamovyč began to work with Vadym Modzalev's'kyj in the Archive and Library Section, first as a travelling instructor and then, as of 1919, as Modzalev's'kyj's assistant and head of the cataloguing section. After Modzalev's'kyj's death in 1920, Mijakov's'kyj became head of the archival administration and the director of the Kiev V. B. Antonovyc Central Historical Archive.

On Dmytro Ivanovyc Bahali's instructions Mijakov's'kyj devoted his attention to finding materials on the history of social currents in the 1840's-1860's as a scholarly co-worker of the Historical-Philological Section of the Academy of Sciences in Kiev. Eventually there arose in the Academy a special commission headed by Serhij Jefremov for researching the history of social currents. P. Stebnyc'kyj, O. Hermajze, O. Tulub, and S. Buda were members of the commission; Mijakov's'kyj was its secretary. He also became editor of the historical-literary section of the *Biohrafičnyj slovnyk*.

At the Academy Mijakov's'kyj also belonged to the commission for publishing the classics of modern Ukrainian literature headed by Jefremov and took active part in publishing a collection of T. Sevčenko's complete works (the so-called "Academic edition" edited by Jefremov, of which only the third and fourth volumes -- letters and diary -- appeared). Mijakov's'kyj provided a number of annotations, especially on Polish topics.

Mijakov's'kyj also participated in other commissions at the Academy. He was a member of the Archeographical Commission, headed by M. Hrušev's'kyj, and, as of 1925, of the Archeological Committee, headed by O. Novyc'kyj. The 1920's were a time of turbulent

activity both for the Academy and for Volodymyr Varlaamovyč. He took part in the work of the Research Institute of Bibliography and became a member of the I. H. Sevčenko Institute in Kiev in 1927, where he directed the biographical chamber and the manuscripts division. Since 1926 he also directed the Sevčenko Memorial Museum at the former "Kozyne booto" (now Sevčenko Lane). Mijakovs'kyj collected many materials from the life and work of Sevčenko for the Museum.

Mijakovs'kyj also found time for scholarly writing, which he published in the numerous publications appearing in the Ukraine at the time of Ukrainian rule and later in the 1920's, such as *Literaturno-naukovyj visnyk*, *Naše mynule*, *Knyhar*, *Ukraina*, the collections *Sevčenko ta joho doba* and *Za sto lit*, *Bibliolohični visti*, *Holos druku*, *Hlobus*, *Cervonyj sljaz*, *Zvitja j revoljucija*, *Mystectvo*, *Vil'na ukrajins'ka škola*, *Arkhiva sprava*, and others. Back in 1920 Mijakovs'kyj had already published a booklet, *Revoljucjni videozvy do ukrajinskoho narodu*. Together with Jefremov Mijakovs'kyj edited the two-volume work *Dekabristy na Ukrajini*. However, because the second volume appeared after their arrest in connection with the case of the League for the Liberation of the Ukraine, D. Bahalij was noted as editor. Mijakovs'kyj's final publication at that time was the text of and introduction to Sevčenko's work *Muskaleva krynya* (both variants).

Volodymyr Varlaamovyč spent 1929–1933 in exile in Karelia, where he worked as a statistician. On his way back from exile, he made a stop in Leningrad, where he received an assignment from the Institute of Literature to annotate the fourth volume of the works of Dobrojubov. This enabled Mijakovs'kyj to return to Kiev. The annotations represented Mijakovs'kyj's first scholarly work after exile. But he was not allowed to continue with it. From 1934 to 1941 he was forced to work as a statistician in various scientific-research medical institutions in Kiev. With the coming of the Germans, under extremely difficult conditions, Mijakovs'kyj and several of his former co-workers at the Academy tried to revive the Academy's activity. He began work at the Institute of Literature and Folklore as head of the Sevčenko-studies section and as head of the former V. Antonovych Central Archive.

In 1943 Volodymyr Varlaamovyč and his family left Kiev. His first stop on their westward journey was Lviv, where he wrote a number of articles for *Nasi dni* and began work on the *Provividnyk po novij ukrajinskij literaturi* for a publishing house in Cracow.

In 1944, in response to Prof. Dmytro Antonovych's invitation to work at the Museum of the Liberation Struggle of the Ukraine, he

moved to Prague. In Prague Volodymyr Varlaamovyč became member and secretary of the Historical-Philological Society. In 1945, however, he was forced to leave Prague for Augsburg, where, together with other scholars, he organized the Ukrainian Free Academy of Sciences and became its first secretary, while D. I. Dorošenko became its first president. The founding members also included I. Bilec'kyj, P. Kurinnyj, O. Ohloblyn, V. Petrov, G. Shevelov, P. Herasymenko, Ja. Rudnyc'kyj, V. Sajan, and V. Blavackýj. It was then that Mijakovs'kyj founded the Museum-Archives which exist to this day.

He was elected member of the Sevčenko Scientific Society in 1947 and of the Ukrainian Free Academy of Sciences in 1948. That year he became a full professor of the Ukrainian Free University in Munich in the Department of Ukrainian literature.

In 1950 Mijakovs'kyj moved to the United States, where he became the first secretary of the renewed Free Academy and took part in the work of the historical, literary-studies, and bibliographical sections and of the commissions on the history of Ukrainian immigration to the U.S.A. and of Jewish-Ukrainian relations. At the same time Volodymyr Varlaamovyč initiated publication of the *Ševčenko* annuals, ten issues of which appeared in 1952–1964. Together with G. Shevelov, he co-edited an English-language collection about Sevčenko. Mijakovs'kyj also participated in the "Research Program on the USSR," for which he wrote several scholarly works.

For many years Mijakovs'kyj gave lectures at the Academy on Sevčenko and on 19th-century political and social movements and activists. He worked daily at the Academy's Museum-Archives until his illness. He published his scholarly works in various academic, political, and literary publications. After a lengthy illness he died on March 22, 1972. He was 84 years old.

Like many other Ukrainian cultural activists, Volodymyr Mijakovs'kyj began his scholarly work in a Russian environment and on Russian topics. But the revolution of 1917 brought him face-to-face with the Ukrainian cultural heritage, to which Volodymyr Varlaamovyč dedicated the rest of his productive life.

M. Antonovych

Bibliography of Volodymyr Mijakovs'kyj's Writings 1911—1975

In comparison to the bibliography published in *Ukrain's'kyj Istoryk* (1969, Nos. 1-3, pp. 144-148), this bibliography is substantially broader, though still far from complete. We would like to thank Dr. Shchotryn for uncovering many new entries.

1911

1. "Забытый писатель (М. Л. Михайлов)". *Огни* (Kiev), 1911, 11, pp. 1-3.

1912

2. "Письма из Петербурга. I. В Толстовском музее". *Огни*, 1912, 1, pp. 13-14 (Signed: Вл. Варламович).
3. "Письма из Петербурга. II. Итоги съездов [педагогических]". *Огни*, 1912, 3, pp. 1-2 (Signed: Вл. Варламович).
4. "Письма из Петербурга. III. На могиле поэта [С. Надсона]". *Огни*, 1912, 4, pp. 1-2 (Signed: Вл. Варламович).
5. "Памяти П. Я. (П. Ф. Якубовича)". *Огни*, 1912, 12, pp. 1-3.
6. "Письма из Петербурга. VII. Еще об университетских делах". *Огни*, 1912, 12, pp. 3-4 (Signed: Вл. Варламович).
7. "Из литературы и жизни. Владимир Соловьев и события 1-го марта 1881 г.". *Огни*, 1912, 12, pp. 12-13.
8. "Толстовский день в Петербурге". *Огни*, 1912, 46, pp. 12-13.
9. [Review of] Христи Алчевская (Сборники "Тута за сонцем" и "Винненний дійт"). *Украинская жизнь* (Moscow), 1912, 10, pp. 114-118.

1913

10. "Новос об А. Н. Радищеве". *Научный исторический журнал* (St. Petersburg), 1913, 1, 2, pp. 1-9 (actually published in 1914).

1914

11. "Песнь историческая" А. Н. Радищева и «*Considérations*» Монтескье". *Журнал Министерства народного просвещения* (St. Petersburg), 1914, 2, pp. 236-248.

12. "Годы учения А. Н. Радищева". *Голос минувшего* (Moscow), 1914, 3, pp. 5-42; 5, pp. 83-104.
 13. "К истории цензурных гонений на сочинения А. Н. Радищева". *Русский библиограф* (St. Petersburg), 1914, 2, pp. 49-59 (and off-print, 11 pp.).
 14. [Review of] М. Л. Михайлов, *Полное собрание сочинений* под ред. П. В. Быкова, I-III. *Голос минувшего*, 1914, 6, pp. 288-292.

1915

15. "М. Л. Михайлов (К пятидесятилетию его смерти)". *Голос минувшего*, 1915, 9, pp. 5-37 (and off-print).
 16. "Смерть М. Л. Михайлова. Письмо его брата Людмиле Петровне Шелгуновой". *Голос минувшего*, 1915, 9, p. 224.
 17. [Review of] В. П. Семеников. *Материалы для истории русской литературы и для словаря писателей эпохи Екатерины II. Голос минувшего*, 1915, 3, pp. 266-267.
 18. [Review of] Беседы. Сборник Общества истории и литературы в Москве, I. *Голос минувшего*, 1915, 4, pp. 258-261.
 19. [Review of] В. П. Семеников. *Русские сатирические журналы 1769-1774 гг. Голос минувшего*, 1915, 6, pp. 256-261.

1916

20. [Review of] В. П. Семеников. *Когда Радищев задумал "Путешествие"*. *Голос минувшего*, 1916, 11, pp. 238-241.
 21. Numerous reviews in the newspaper *День* (Petrograd), 1913-1916.

1917

22. Articles in *Энциклопедический словарь (Granat)*. Moscow, s. a. [1915-1917]: "Майков Валерий"; Vol. 27, col. 636-638; "Майков Василий", Vol. 27, col. 638-639; "Майков Леонид", Vol. 27, col. 639-640; "Мильпер Орест", Vol. 28, col. 633-634; "Михайлов Михаил", Vol. 29, col. 120-121; "Нігорев Николай", Vol. 30, col. 489-494; "Погорельский Антоний", Vol. 32, col. 406-407; "Пущин Иван", Vol. 34.
23. Articles in *Что и как читают дети*, 1914-1917: "Лермонтовская юбилейная литература", "Издания классиков для детей", "Вопросы детского чтения на съезде преподавателей родного языка", "Сборники произведения о войне" а. с.
24. Many notes in *Летопись средней школы*, 1916-1917.
25. "Две рукописи 60-х годов, заборонені цензурою". *Україна* (Kiev), 1917, 3-4, pp. 83-88.
26. "До історії «Чернігівського листка»". *Україна*, 1917, 3-4, pp. 88-90.

1918

27. *Радищев* (Биографический очерк). Petrograd ("Огонь"), 1918, 107 + 4 pp.

28. "Куліш і Квітка". *Наше минуле* (Kiev), 1918, 2, pp. 26-31.
 29. "Куліш і цензура". *Наше минуле*, 1918, 2, pp. 99-106.
 30. "До історії української журналістики, I. Газета К. Шейківського 1860 р., II. Цензуровані «Губернських ведомостей» на Україні". *Наше минуле*, 1918, 3, pp. 81-88.
 31. "Із воспомінань Н. В. Шелгунова". (Editorial work and article). *Голос минувшого*, 1918, 4-6, pp. 49-55.
 32. "Письменник-народолюбець (З приводу смерті і ювілея І. С. Левицького)". *Літературно-науковий вісник* (Kiev), 1918, 4-6, pp. 15-22.
 33. "З культурного життя в Росії". *Літературно-науковий вісник*, 1918, 10-11, pp. 244-247.
 34. [Review of] Д. Дорошенко. П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність. *Літературно-науковий вісник*, 1918, 7-8, pp. 155-157.
 35. [Review of] С. Петлюра. *Незабутні. Літературно-критичні мініатюри. Літературно-науковий вісник*, 1918, 10-11, pp. 251-252 (Signed: B.M.).

1919

36. [Introduction to] "Помійчача. Українська гумористична часопись 1863 р. Подав М. Марковський". *Наше минуле*, 1919, 1-2, pp. 73-77.
 37. "Вірш Павлична Свєнціцького за перші роковини смерті Шевченка". *Наше минуле*, 1919, 1-2, pp. 149-153.
 38. "Лист В. Доманицького з останніх місяців його життя". *Наше минуле*, 1919, 1-2, pp. 153-156.
 39. "По російських журналах". *Наше минуле*, 1919, 1-2, pp. 200-204.
 40. "Культурні зроботки". *Літературно-науковий вісник*, 1919, 4-6, pp. 66-75.
 41. "З просвітницької діяльності П. О. Куліша". *Літературно-науковий вісник*, 1919, 7-9, pp. 93-107.
 42. "М. Коцобинський в його листах". *Книгар* (Kiev), 22, col. 1442-1448.
 43. "З історії української книжки, I. Цензури умови". *Книгар*, 1919, 27, col. 1819-1828.
 44. "З історії української книжки, II. Віддавничі пляні Кирило-методіївського товариства". *Книгар*, 1919, 28, col. 1895-1902.
 45. "Сторінка з історії боротьби за народну школу (Неділінські школи 60-х рр.)". *Слово* (Kiev), 1919, 26.
 46. "Д-р Омелян Огнівський". *Слово*, 1919, 29.
 47. "Доп. архівної справи". *Слово*, 1919, 29.
 48. "Літературні нариси, I. Нові листи М. Коцобинського". *Слово*, 1919, 43.
 49. "О. П. Стороженко". *Слово*, 1919, 51.
 50. "З документів минулого". *Промінь* (Kiev), 1919, 56.
 51. "Шевченко перед хівською цензурою (Справка)". *Боротьба* (Kiev), 1919, 56.

52. "Шевченківські роковини 1914 р.". *Пам'яти Тариса Шевченка*. Київ, 1920, pp. 7-8.
53. [Review of] "Мистецтво". *Книгар*, 1919, 25-26, col. 1714-1720.
54. [Review of] О. Кониський-Перебенця. *Твори*, ч. 1, з передмовою В. Чедрінченко. Полтава ("Проститинська книгобірня", 3). *Літературно-науковий лісток*, 1919, 1, p. 126 (Signed: B. M-й. The authorship of Mijakow'skyj is uncertain).
55. [Review of] Леся Українка. Стародавня історія східних народів (Українське видавництво в Катеринославі, 35). *Літературно-науковий лісток*, 1919, 1, pp. 126-127.
56. [Review of] Книжка про Марка Вовчка (В. Бойка). *Літературно-науковий лісток*, 1919, 7-9, pp. 132-139.

1920

57. Революційні відоозви до українського народу. 1850-1870-х років. З матеріалів *Нашого минулого*. Київ, 1920, 76 pp.
58. "Неизданные строчки Л. Н. Толстого: Ночь весною 1855 года в Севастополе". *Братство* (Кiev), 1920, 2.
59. "Из неизданной литературы о Л. Н. Толстом". *Братство*, 1920, 2, pp. 6-7 (Signed: B. M-й).
60. "Как готовились к известию о смерти Л. Толстого в Киеве". *Братство*, 1920, 2, pp. 7-8 (Signed: B. Порський).

1922

61. "Друкування революційних відоозви у друкарні Києво-печерської лаври 1862 р.". *Голос друку* (Kharkov), 1922, 1, pp. 102-119.
62. "Побольше внимання документам революції". *Комуніст* (Kharkov), 1922, 196 (788).

1923

63. "Невідомі твори М. В. Лисенка (За іспадрукованими матеріалами)". *Червоний шлях* (Kharkov), 1923, 2, pp. 220-225.
64. "В. Б. Антонович перед слідчою комісією". *Червоний шлях*, 1923, 3, pp. 234-244.
65. "До історії журналістики на Україні (Проект першого часопису *Київська газета* 1883 р.)". *Бібліографічні вісті* (Kiev), 1923, 1, pp. 13-26.
66. "Українська в останньому виданні творів О. І. Герцені". *Бібліографічні вісті*, 1923, 3, pp. 1-14.

1924

67. "З нових матеріалів до історії Кирило-методіївського братства, I. Записка В. Білозерського про сільські школи; II. Записка М. Костомара про пансловізм; III. Уривок з оповідання Костомарова «Панич Наталич»". *Україна* (Kiev), 1924, 1-2, pp. 121-134.

68. "Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича". *Україна*, 1924, 1-2, pp. 151-160.
69. "З молодих років К. Михальчука (З нагоди десятиліття його смерті)". *Україна*, 1924, 4, pp. 98-102.
70. "Київська Громада (Із історії українського обласченського движеньня 60-х рр.)". *Летопись революції* (Kharkov), 1924, 4, pp. 127-150.

1925

71. "М. Костомаров у Рівному". *Україна*, 1925, 3, pp. 28-66.
72. "Центральний історичний архів ім. В. Б. Антоновича в Києві". *Архівна справа* (Kharkov), 1925, 1, pp. 101-118.
73. "Архівний зібір у Москві (14-19 березня 1925 р.)". *Архівна справа*, 1925, 1, pp. 155-162.
74. "Відгук в Харкові і Києві на смерть Ріглеса". *Україна*, 1925, 6, pp. 57-68.
75. "Віктор Фурнє і родина Раєвських". *Україна*, 1925, 6, pp. 50-56.
76. "Повстання декабристів (До 100-ліття грудневого виступу 1825 р.)". *Гlobus* (Kiev), 1925, 23-24 (51-52), pp. 525-529.
77. "Революційний катехіс 1825 р.". *Життя і революція* (Kiev), 1925, 12, pp. 70-75.
78. "Повстання декабристів". *Пролетарська правда* (Kiev), 1925, 296.

1926

79. "Б. С. Познанський (Народник 60-х років)". *Україна*, 1926, 1, pp. 72-93 (and off-print).
80. "Звільнення М. П. Драгоманова з Київського університету". *Україна*, 1926, 2-3, pp. 90-96.
81. "Вірил з приводу першіх замахів на Олександра II". *Україна*, 1926, 5, pp. 114-117.
82. "Ювілей інженурного акту 1876 р.". *Бібліографічні вісті*, 1926, 3, pp. 62-73 (and off-print).
83. "Один із доносителів на Пестеля, купець Ш. Козянський". *Декабристи на Україні*. Edited by С. Єфремов, В. Міаковський. Kiev, 1926, pp. 136-140 (Signed: B.M.).
84. "Декабрист Берстель". *Декабристи на Україні*, pp. 141-142 (Signed: B.M.).
85. "Революційні відоозви про декабристів". *Декабристи на Україні*, pp. 188-189 (Signed: B.M.).
86. "Повстання чернігівського полку" in *Новістія декабристів на Україні*. З матеріалів Київського центрального історичного архіву. Edited by В. Базилевич, І. Добропольський, В. Міаковський. Kharkov

- (Центральне архівне управління УСРР), 1926, pp. 6-23 (Introduction).
87. "Письмо И. С. Тургенева к М. В. Гербету". Альбом. Труды Пушкинского лома. Ленинград, 1926, pp. 121-122.
88. "Микола Гулак". Шевченко та його доба, 2. Kiev, 1926, pp. 114-153 (and off-print).
89. [Review of] *Повстання декабристів на Україні*. Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катерири історії української культури, 4. Ed. by Д. Багалій. Kharkov (ДВУ), 1926, 234 p. Життя і революція, 1926, 12, pp. 104-105.

1927

90. "Зв'язки Л. Глібова з революційним рухом 60-х років". Пролетарська правда, 1927, 57.
91. "Опанас Маркович у Кирило-методіївському братстві". За сто років, I. Kiev, 1927, pp. 20-47 (and off-print).
92. "Епізод 1827 року в мистецтку Поділля". Ювілейний збірник на пошану Д. І. Багалія. Kiev, 1927, pp. 879-882.
93. "Про реконструкцію архівних фондів". Архівна справа, 1927, 4, pp. 22-27.
94. "Записка 1874 року про український рух". Архівна справа, 1927, 2-3, pp. 21-29.
95. "Історія заславника П. Чубинського". Архівна справа, 1927, 4, pp. 6-14.
96. "Залізничний Броніслав". Повне зібрання творів Т. Шевченка, IV. Журнал. Editor С. Єфремов. Kiev (Українська Академія Наук), 1927, pp. 254-257 (Signed: B. M.).
97. "Лібельт Кароль". Повне зібрання творів Т. Шевченка, IV, pp. 403-409 (Signed: B. M.).
98. "Грабомський Михаїл". Повне зібрання творів Т. Шевченка, IV, pp. 540-542 (Signed: B. M.).
99. "Сєраковський Сигізмунд". Повне зібрання творів Т. Шевченка, IV, pp. 644-646 (Signed: B. M.).
100. "Желіговський Едуард Вітольд (псевдонім Антоній Сова)". Повне зібрання творів Т. Шевченка, IV, pp. 708-711 (Signed: B. M.).
101. [Review of] *Архівное дело*, выпуск V-VI, VII (Центральный архив РСФСР), 1926. Архівна справа, 1927, 2-3, pp. 111-113.
102. [Review of] *Восстание декабристов*. Материалы по истории восстания декабристов под общей редакцией и с предисловием М. Н. Попковского. Центральный архив. Архівна справа, 1927, 2-3, pp. 113-116.

1928

103. "Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх зистуванні)". За сто років, II, 1928, pp. 33-98 (and off-print).
104. "Кирило-методіївці в Археографічній комісії". Ювілейний збірник на

- пощану акад. М. С. Грушевського, I. Kiev, 1928, pp. 312-324.
105. "Б. Л. Модзалевський". Пролетарська правда, 1928, 82.
106. "Будинок, зв'язаний з іменем Шевченка". Газета, 1928, 6 (103), pp. 88-89.
107. "Нові документи до біографії М. І. Гулака". Шевченко, річиник I. Kharkov, pp. 175-199 (and off-print, 25 pp.).
108. [Review of] *Архівное дело*, выпуск XI-XII (Центральный архив РСФСР), 1927. Архівна справа, 1928, 5-6, pp. 114-115.
109. [Review of] *Архівное дело*, выпуск XIII (Центральный архив РСФСР), 1927. Архівна справа, 1928, 7, pp. 81-83.

1929

110. "Т. Красковський". Повне зібрання творів Т. Шевченка, III. Листвуання, Ed. С. Єфремов. Kiev (Українська Академія Наук), 1929, p. 861 (Signed: B. M.).
111. "М. Андрієвський". Повне зібрання творів Т. Шевченка, III, pp. 864-865 (Signed: B. M.).
112. "Он. Маркович". Повне зібрання творів Т. Шевченка, III, pp. 929-931 (Signed: B. M.).
113. *Будинок-музей Т. Шевченка*. Kiev (Інститут Тараса Шевченка, Київська філія), 1929, XVI, 48 pp. (Editor and author of the introductory article).

1930

114. "Московська кризаця" Т. Шевченка. Kharkov (Інститут Шевченка), 1930 (Editor and author of the introductory article).

1937

115. [Commentaries in:] Полное собрание сочинений Н. А. Добролюбова. Moscow (Институт литературы Академии Наук, Пушкинский дом), 1937, pp. 502-503, 522-526, 531-534, 535, 537.

1941

- 115a. "Ліцар новаторної слави" [On M. Hruševskyj]. Українське слово (Kiev), 66 (25. XI. 1941), p. 3.
116. "Творчий цикл Євгена Плужника". Пробос (Prague), 1942, I (102), pp. 44-48.
117. "Пам'яті Євгена Плужника". Наше українське слово (Kiev), March 4, 1942.

1943

118. "Ях зруйновано Золотоверхого Михайлова в Києві". Наші дні (Lviv),

- 1943, 10, pp. 1-2.
119. "Золоті зорятка (Пам'яті М.О. Драй-Хмєри)". *Наші дні*, 1943, 11, pp. 4-5.
120. "Вінсько Лесі Українки". *Львівські вісні (1.vii)*, 1943, 260-261.
- 1944
121. "До біографії М. Грушевського". *Краківські вісні (Cracow)*, 1944, 69-70. Reprinted in: *Український історик*. Журнал Українського історичного товариства (New York - Toronto - Munich), 1976, 1-4 (49-52), pp. 114-120.
122. "Поезія і музика фарб (Творчість мистця-символіста Юхима Михайловича)". *Наші дні*, 1944, 1, pp. 2-3.
123. "Один з послідовників Шевченка (О. М. Сімсеп-Січевський 1880-1942)". *Наші дні*, 1944, 2, p. 12.
124. "Кніга за шевченківської доби (Панorama Гроте)". *Наші дні*, 1944, 3, p. 3.
- 1945
125. "Сонет у Лесі Українки (Пам'яті Миколи Зерова)". *Світанок (Augsburg)*, 1945, 3, pp. 15-23 (Signed: В. Порський).
- 1946
126. "Сестра Лесі Українки". *Заграва (Augsburg)*, 1946, 3, pp. 57-61 (Signed: В. Порський).
127. "Євигелія національної праці (До сторіччя «Книг битія українського народу»)". *Наше життя (Augsburg)*, 1946, 60 (92), pp. 4-5 (Signed: В. Янівський).
128. "Шевченко і Вашингтон". Позачерговий додаток до часопису *Наше життя* до 85 років з дня смерті Шевченка, pp. 9-10 (Signed: В. Порський).
129. "Найтина українська преса в 1945 р.". *Наше життя*. Додаток, 2, 1946, pp. 2-5 (Signed: В. П.).
130. "Шевченко в англійських перекладах". *Наше життя*. Додаток, 15, 1946, pp. 10-11 (Signed: В. П.).
131. "Сторіччя Кирило-методіївського братства 1846-1847". *Календар на 1946 рік. Augsburg (Церковне постачання)*, [1946], pp. 65-70 (Signed: Вол. Порський).
132. [Review of] *Лесі Українка (Українській молоді до 75-річчя художника з народженням славності письменниці)*. Edited by Дм. С-вій. Написана народженням славності письменниці. Edited by Дм. С-вій. Написана 1945, 21 р. *Наше життя*. Додаток, 2, 1946, pp. 14-15 (Signed: В. П.).
- 1947
133. М. Костомаров. *Книги битія українського народу*. Augsburg, 1947, 60 pp. (Publication and afterword, pp. 41-60. Signed: В. Янівський).
134. "Кулиш в Кирило-методіївському братстві". *Наше життя*, 1947, 7, p. 4 (Signed: В. Янівський).
135. "Закордонні еміграції Кирило-методіївського братства". *Наше життя*, 1947, 19, pp. 3-4 (Signed: В. П.).
136. "І. Франко і М. Лисенко". *Наше життя*, 22, 3 (Signed: В. П.).
137. *Автограф Шевченка 1857 р. Augsburg* (Українська Вільна Академія Наук), 1947, 6 pp. (Publication and preface. Not signed).
138. "Наукова конференція УВАН, присвячена пам'яті Юрія Кленя". *Наше життя*, 1947, 47 (142), p. 4 (Signed: В. П.).
139. "Сторіччя розгрому Кирило-методіївського братства (1846-1847)". *На чужині: український календар на 1947. Edited by В[асиль] Ч[апіщенко]*. Augsburg (Л. Твердохліб, Г. Йопко), pp. 97-99 [Article signed mistakenly: В. Богдан, in contents; В. Порський. "Розгром Кирило-методіївського братства"].
- 1948
140. "Українська Вільна Академія Наук (1945-1947)". Святочне відмінне (Munich), 1948, 1, pp. 96-99 (Signed: В. М., in contents: full name).
141. "З історії Основи". *Літературно-науковий збірник. Korfgen-Kiel*, 3, pp. 92-99 (Signed: В. Порський).
142. "Євген Плужник і його «Ріновага»". Євген Плужник. *Ріновага*. Augsburg, 1948, pp. V-XI (Signed: В. Порський).
143. "Бібліологічні вісті". *Українські бібліологічні вісні*. Augsburg (УВАН), 1948, 1, pp. 4-5 (Signed: Вол. Порський).
144. "До матеріалів про П. Кулиша". *Українські бібліологічні вісні*. 1948, 1, pp. 50-51 (Signed: В. Порський).
- 1949
145. "Літературно-наукова спадщина Юрія Кленя". *Українські вітні* (Neu-Ulm), 1949, 87, p. 3 (Signed: В. Порський).
- 1951
146. *Автограф Шевченка 1860 р. New York (УВАН)*, 1951, 15 pp. (Publication and introduction. Unsigned).
147. "The Decembrist Milieu in the Diary of Pelagia Rokickiewska". *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* New York, 1951, 1, pp. 21-35 (Signed: Vol. Порський).
148. "Лебединий спів (Епізод з підсвітовського літературного життя)". *Klub (Philadelphia)*, 1951, 1, pp. 27-39 (Signed: В. Порський).

149. "Юхим Михайлів - нездоланий мистець". *Нові дні* (Toronto), 1951, 19, pp. 15-19 (Signed: В. Світланський).

1952

150. "Мистець і його насліді. Із спогадів про Юхима Михайлова". *Свобода* (Jersey City), 1952, 31, p. 3 (Signed: В. С-ний).
151. "Шевченко сто років тому (1852-1952)" *Шевченко* [річник] 1, New York, 1952, pp. 8-10 (Unsigned).
152. "Згадка про арешт Т. Шевченка 1859 року в приватному листі". *Шевченко*, 1, 1952, pp. 24-25 (Unsigned).
153. "Портрет Шевченка з альбому Лазаревських". *Шевченко*, 1, 1952, pp. 25-27 (Unsigned).
154. "З опонента Ореста Івановича Левицького". *Науковий збірник*, 1, New York (УВАН), 1952, pp. 104-110 (Signed: В. П.).

1953

155. "Шевченко сто років тому (1853-1953)". *Шевченко*, 2, 1953, pp. 8-12 (Unsigned).
156. "Одни з приебурзьких знайомих Шевченка". *Шевченко*, 2, 1953, pp. 21-22 (Unsigned).
157. "Шевченко в альбомі Олії Сократовни Чернишевської". *Шевченко*, 2, 1953, pp. 22-23 (Unsigned).
158. "Лист Олекси Корсунівна і справі автографу «Мар'яни Черниші». *Шевченко*, 2, 1953, pp. 26-32 (Unsigned).
159. "Проект академічного видання Шевченка 1933 р.". *Шевченко*, 2, 1953, pp. 32-35 (Unsigned).
160. "Михайлі Новицький". *Шевченко*, 2, 1953, pp. 43-47 (Signed: В. Порський).
161. "Музей-архів УВАН і церковний відділ його". *Наша церква* (Buffalo), липень 1953, 1, 4, pp. 6-7 (Signed: В. Порський).

1954

162. "Kostomarov's Book of Genesis of the Ukrainian People, with a Commentary by B. Yaniv'skyi". New York (Research Program on the U.S.S.R.), 1954, 45 pp.
163. "Шевченко сто років тому". *Шевченко*, 3, 1954, pp. 8-10 (Unsigned).
164. "Т. Шевченко і В. Тімм". *Шевченко*, 3, 1954, pp. 23-25 (Signed: В. П.).
165. "Третій том «Кобзаря» я редакцією дра Леоніда Білецького". *Шевченко*, 3, 1954, p. 41 (Unsigned).
166. "Нові погруддя Шевченка роботи мистки О. Архипинська". *Шевченко*, 3, 1954, pp. 41-42 (Unsigned).

1955

167. "Юхим Михайлів". *Українська літературна газета* (Munich), 1955, 6, p. 5 (Signed: В. Світланський).
168. *Bakunin and the Russian Jacobins and Blanquists as Evaluated by Soviet Historiography*. New York (Research Program on the U.S.S.R., Micrographed Series, No. 79), 1955, 55 pp. (Signed: V. Varlamov).
169. "Шевченко сто років тому (1855-1955)". *Шевченко*, 4, 1955, pp. 8-11 (Unsigned).
170. "Нові матеріали про скіфські та кіммерійські праці М. О. Мікшишина, присвячені Шевченкові". *Шевченко*, 4, 1955, pp. 29-30 (Unsigned).
171. "Леонід Білецький як шевченкознавець". *Шевченко*, 4, 1955, pp. 31-33 (Signed: В. П.).

1956

172. "Bakunin and the Russian Jacobins and Blanquists" in *Rewriting Russian History: Soviet Interpretations of Russia's Past*. Ed. by Cyril E. Black, New York (F. A. Praeger), 1956, pp. 302-333. 2nd revised edition. New York (Vintage Books), 1962, pp. 289-318 (Signed: Volodymyr Varlamov).
173. "Шевченко сто років тому (1856-1956)". *Шевченко*, 5, 1956, pp. 8-16 (Unsigned).
174. "Четвертий том «Кобзаря» за редакцією Л. Білецького". *Шевченко*, 5, 1956, pp. 41-44 (Signed: В. Порський).
175. "Книга про Кіні Шевченкових часів". *Шевченко*, 5, 1956, pp. 45-48 (Signed: В. М.).
176. "Виставка «Кобзаря» і літератури про Шевченка". *Шевченко*, 5, 1956, p. 51 (Signed: В.П.).

1957

177. "Шевченко сто років тому (1857-1957)". *Шевченко*, 6, 1957, pp. 8-20 (Unsigned).
178. [Review of] Georges Luciani. *Le Livre de la Genèse du peuple ukrainien. The American Slavic and East European Review* (New York), 1957, 4, pp. 560-564.

1958

179. "Шевченко сто років тому (1858-1958)". *Шевченко*, 7, 1958, pp. 8-15 (Unsigned).
180. "Шевченко і Костомаров". *Шевченко*, 7, 1958, pp. 16-30.

1960

181. "Новознайдені листи" [by T. Ševčenko]. Publication and notes in: *Повне зібрання творів Т. Г. Шевченка*, Чіткаро (Микола Денисов), 1960 (Second edition), Vol. X, pp. 274 (1-14), 384 (1-4).

1961

182. "Шевченко сто років тому (1859-1860)". *Шевченко*, 8-9, 1961, pp. 9-16 (Unsigned).

1962

183. "Shevchenko in the Brotherhood of Saint Cyril and Methodius". *Taras Shevchenko 1814-1861. A Symposium*. Edited by V. Mijakovskij and G. Shevelov. *S-Gravenhage* (Mouton & Co.), 1962, pp. 9-36.

1963

184. "Книга про Кирило-методіївське братство Н. Зайончковського". *Сучасність* (Munich), 1963, 3, pp. 85-96.

1964

185. "Шевченко сто років тому (січень -- лютий 1861 року)". *Шевченко*, 10, 1964, pp. 9-12 (Unsigned).
 186. "Унікальний «Кобзар» 1860 року з власноручними поправками Шевченка". *Шевченко*, 10, 1964, pp. 27-37 (Signed: B. M.).
 187. "Академічна публікація для відзначення смерті Шевченка". *Шевченко*, 10, 1964, pp. 51-56.
 188. "Тогочасні польські газети про похорон Шевченка". *Шевченко*, 10, 1964, pp. 56-57 (Unsigned).

1967

189. *Дмитро Антонович*. Winnipeg (УВАН, Серія: Українські вчені, 14), 1967, 48 pp.
 190. (In collaboration with O. Волошина, T. Іванівська) Музей-архів ім. Дм. Агathonича Української Вільної Академії Наук. *Українська Вільна Академія Наук*, квітневе видання 1945-1965. New York, 1967, pp. 50-58 (And separately, New York, 1967, 12 pp.).
 191. "До двадцятиріччя Інституту шевченкознавства УВАН". *Український історик*, 1967, 3-4 (15-16), pp. 152-153

1968

192. "Павло Зайцев. Спогади і спостереження". *Сучасність*, 1968, 3, pp. 100-118.

1969

193. "Володимир Вікторович Дорошенко 1879-1963". *Український історик*, 1969, 1-3 (21-23), pp. 47-55; 4 (24), pp. 30-37.

1973-1975

194. "Листи С. О. Ефремова до Є. Х. Чикаленка" (Edited by M. Антонович). *Український історик*, 1973, 3-4 (39-40), pp. 146-156; 1974, 1-3 (41-43), pp. 187-204; 1975, 1-2 (45-46), pp. 136-142.

Compiled by M. Antonovich

Decembrists in the Ukraine

Повстання Чернігівського полку

ОГЛЯД ДРУКОВАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЗНАЧЕННЯ ВІДКРИТИХ МАТЕРІАЛІВ. РУХ ДЕКАБРИСТІВ У СУЧASNOMУ ЙОМУ ОТОЧЕННІ

Сироба піднести революційне повстання на Україні після того, як виступ декабристів 14 грудня закінчився повною існування, реалізувалася в формі відомого повстання Чернігівського полку.

Серед джерел до історії повстання немає найважливішого. Досі не надруковано ще справ могилівської та білоцерківської військово-судових комісій, які судили найголовніших учасників повстання. Слідчі справи, свідчення учасників, іх папери — все досі лишається лоза межами матеріалів, приступних для дослідування. Можна сподіватися, що сторіччя першого широкого революційного виступу спричиниться до того, що буде відруковано всі матеріали, які ще не бачили світу.

Останніми часами починають з'являтися в друку наслідки тієї великої підготоячої роботи, яка провадилася в Москві й Ленінграді в видаванні матеріалів до історії змови декабристів. В серії видається, що їй намічено в зв'язку з історичним ювілеєм, є й документи до історії васильківського повстання. Цим виданням буде заповнена велика прогалина серед відомих нам до цього часу матеріалів.

Джерела до історії повстання на Україні складаються з двох нерівнозначних груп — мемуарів людей, близьких до повстання, або наукових свідків його, та офіційного листування в цій справі.

Виключну роль серед групи документів відіграють мемуари Горбачевського.

Вони майже цілком присвячені історії повстання, і другий розділ, який носить саме такий заголовок ("Восстание Черниговского полка"), є детальна картина подій у Чернігівському полку з грудня 1825 року до ліквідації повстання на початку січня 1826 р. Перший розділ "Происшествия Лещинского лагеря" дає історію Товариства З'єднаних Слов'ян, їх злиття з Південним товариством, їх вплив на офіцерів Чернігівського полку. Нарешті, третій розділ

малює долю учасників повстання. Сам Горбачевський належав до Товариства З'єднаних Слов'ян, під час повстання був поручником 8-ої артилерійської бригади, що стояла біля Новоград-Волинська. С. Муравйов-Апостол разом із своїми Чернігівцями мав на думі йти на Волинь за підтримкою розпространеного артилеристів, але цього не сталося й Горбачевський не зміг взяти бульчою участі в подіях, що розгорнулися так несподівано й швидко, як несподівано ж і швидко вони були зліквідовані. Проте, книжка Горбачевського — важливий документ в серії джерел по історії повстання. Близько звязаний з учасниками повстання персональними, товариськими й ідейними звязками, Горбачевський був у курсі всієї підготовчої до повстання роботи. На початку осені 1825 р. біля Житомира під містечком Ліщиким була зібрані частини III корпусу, до якого входив і Чернігівський полк, штаб якого стояв у Житомирі. Там на місці збору різних частин війська зустрілися представники двох таємних організацій: Товариства З'єднаних Слов'ян та Півлінного товариства. Горбачевський і Борисов 2-ий з одного боку, С. Муравйов-Апостол та Бестужев-Рюмін з другого, договорилися до певної координації своєї революційної роботи в війську. Тоді ж, на осінь 1826 року призначали відкрите повстання, а розібралися по своїх військових частинах, мусіли вести попередню агітаційну роботу.

Звязок, який зав'язався під Ліщиким, для революційних осередків III-го корпусу, залишився налагідний й підтримувався листовими й персональними зносинами керівників змови між собою. Слов'яни 8-ої бригади увесь час підтримували стосунки з Чернігівцями, і Горбачевський під час цього підготовчого періоду був звязаний з центром лекабристського руху, хоча територіально він був далеко від головних центрів змови. Як посередині між Слов'янами й "Южанами", він грає видатну роль в цілому революційному русі. Коли до 8-ої бригади дійшли перші чутки про 14 грудня та повстання Чернігівців, Горбачевський та його товарищи спішно підготовляють до повстання сусідні з ними полки, зав'язуючи енергійні й живі зносини з житомирськими членами товариства та подінниками членами в сусідніх полках, аж поки арешти не перервали цієї роботи.

Таким чином Горбачевський дійсно міг стати істориком повстання. Літературний талант мемуариста, який він дістав у спадок від батька — автора загублених записок, допоміг Горбачевському здійснити що можливе в ліквідаційний спосіб. Записки Горбачевського серед великої мемуарної літератури лекабристів

являють собою річ виключної цінності й значення. Вони вражають правильністю своєї архітектоніки з виключною рівновагою частин й з цілим глибоко розробленим пллямом. Горбачевський крок за кроком розгортає картину, в центрі якої стоїть васильківське повстання. Більшість відомостей, що він подає в своїх мемуарах, взято з оповідань самих учасників подій і лише частинна — являє собою класні стогади автора. Але, як серйозно поставився до своєї роботи Горбачевський, показує той факт, що перевірка тексту записок на підставі офіційних документів встановлює майже повну точність і правильність Горбачевського. Горбачевський пілав уважно перевірені факти, а виключна нам'ять його допомогла зберегти відомості про ці факти протягом більш ніж двадцяти років.

До останнього часу записи Горбачевського були не тільки синним поясним джерелом для історії повстання, але й єдиним прагматично зводкою, сининою історії повстання.

Центральна частина записок (І-й розділ) починається з оповідання про підготову солдат в звязку з тими плянами, які наскрізно на зборах в Ліщинському таборі. Центр уваги мемуариста — Чернігівський полк. Тут разом з 8-ою артилерійською бригадою розвивається найбільша агітація, тут з'являються перші зовнішні призови для каочної науки солдатів, що є то єсть інавгураційно-політичний уклад життя, при якому можливі такі зневаги до людини, які нарівні з тільки у війську. Яскраво маємо Горбачевський перші епізоди в житті полку, коли солдат свідомо поставився до явно виявленої зневаги до людської особи. Це співзіл з присягою Константинові, коли Гебель, підполковник артилерійської складки, разом з урочистим виконанням присяги виконав екзекуцію над солдатами за грабунки та пияцтво. Мережне виловище, виду якого не виніс С. Муравйов, головний діяч майбутнього повстання, спричинилося по першого вияву порушень дисципліни з боку солдат, по першого наскрізення межі поміж тим, з чим треба було боротися, й тим, що кликало на боротьбу в ім'я всіх нездійснених і не оформленіх ясно умов життя, ле не було кріпацтва, бійки, самодурства та зловживань, які на кожному броці бачили солдати.

Звичайно, що не елементи агітації, не ці каочні уроки аракчеєвських командирів, а значно складніші й глибші причини соціально-економічного характеру були ті фактори, що обумовлювали собою вибух ліворянсько-офіцерської революції в 20-их роках XIX століття. В повстанні Чернігівського полку були елементи й іншого

порядку -- елементи народного руху в тільки в формі повстання шістьох рот (коло 1000 людей) військових кріпаків, але й у формі акумуляції навколо цих поїд селянського руху, в якому соціальні мотиви війчалися виразніше. Всі ці складні обставини лишаються поза межами горизонту Горбачевського. Його схема проста. Революція 25 року зводиться до боротьби однієї політичної ідеології, революційної, з другою -- урядовою; ясоби боротьби -- політична агітація, збройне повстання, політичний переворот, наревності; наслідки соціального характеру -- розкріпачення селян, знищення нерівності станів. В межах цієї схеми дається історія повстання.

Горбачевський малює повстання, як справу рук революційних агітаторів та випадкових обставин. Задляки цьому ми маємо детальні картини розвитку агітації в Чернігівському полку, в 8-ій артилерійській бригаді, масно сковогі описание цих випадкових епізодів, що були близкими приводами для вияву й вибулу глибоких революційних сил.

В записах Горбачевського масно, крім того, живу картину дій окремих учасників повстання. Горбачевський дає спробу відтворити ті житів епізоди так, як вони відбулися в дійсності, і, оповідаючи, наприклад, про вітіційні спроби Муравйова підготовити революційний виступ післяком персонального об'єзу команілірів окремих військових частин, Горбачевський передає розмови, цитує записи, які писав Муравйов, і переходить навіть на драматичні діалоги між дійовими особами. Все це оживлює записи, а при точності передачі Горбачевського дійсно відтворює окремі сцени і постаті, і хоч у цих промовах і записах немає буквальної правди, проте є історична правда, як її розуміє сам учасник і активний діяч подій. Записи ніде не звиваються на белетристику, історична правда ніде не переходить за свої межі в обсяг правди тільки художньої, і в цій методі викладу може найбільша сила і значення записок Горбачевського. Вони стоять на межі індивідуального мемуару та історичного документу. Правда, на цих сценах і постатях, ікі так живо постають перед очима в читача мемуарів Горбачевського, лежить познака однієї киби, що була властива літературним прийомам того часу. Це певний відбиток класицизму: драматичні епізоди і праматизовані постаті, а навіть самий прийом передачі розмов, записок, окажий впливом класичної манери письма. Передміочи, наприклад, промову Муравйова перед полком, який уже почав повстання. Горбачевський після останніх слів Муравйова: ...“отечество требует помощи каждого из сынов своих”.

малює далі таку сцену: “Громкое восхищания заглушили слова С. Муравьева. Никто не оставил рядов, а каждый ожидал с нетерпением минуты лететь за словою и смертью”. І далі: “Души, воззванные опасностью предприятия, были готовы принять священные и ганистственные чувства религии, которые проникли даже в самые нечувствительные сердца. Действие сей драматической сцены было усугублено неожиданным приездом світского офицера, который с восторгом бросился в объятия С. Муравьева. Это был младший брат его -- Ипполит”.

В цьому розділі, спеціально присвяченому повстанню Чернігівського полку, Горбачевський докладно оповідає всі перипетії революційного маршу С. Муравйова-Апостола. Як окремі вітанні епизоди, описано в нього поїздку до Києва Мозалевського, який з доручення С. Муравйова мав організувати підпомогу повстанцям у Києві і, крім того, мав спеціальне доручення Муравйова поширити в Києві революційний Катехізис, та втечу й арешт у Київській Сухінові. Крім того, як справжній військовий історик повстання Горбачевський дає підсумки й висновки щодо загального погляду на військово-революційні операції Муравйова. Він підкреслює здатність і вагання Муравйова, які спричинилися до швидкої ліквідації повстання. Класичні фарби змінюються в нього на сентиментально-романтичні і постать античного героя постаттю розчарованого романтика. “Насильственное начало, ужасная и жестокая сцена с Гебелем сильно поразили его душу: во все времена похода он был задумчив и мрачен”. Але цей вінук літературних прийомів не єдина документальністю опису Горбачевського і лише дозволяє підійти до записок з це одного боку, з сучасно-літературного -- і розглядати записи, як інтересний літературний твір, права пізнанії епохи, але людини, яка консервувала в собі літературні враження і відчуття епохи, сучасної декабристській змові!

Другий твір з мемуарної літератури, який може бути вважаний за джерело до історії повстання -- це спомини польського пана Юзефа Казіміра Ігнація Руліковського, власника села Оленикі та Мотовилівки, де цілий день на походних квартирах стояв С. Муравйов-Апостол зі своїми повстанчими ротами. Вага споминів Руліковського підвищується з тих обставин, що автор свідомо постувається до подій і вів записи під час самого повстання. Правда, нотатки ці як признається сам автор, затинули під час повстання, а мабуть були знищенні автором, коли його потягли до слідства і зробили ревізію його паперів, бо нотатки могли виявити, на погляд комісії, наскільки неспречливі ставлення Руліковського до повстанців.

Проте самий факт, що автор вів натотки, свідчить про інтерес і особливу увагу автора до подій, як літописателя, і це дозволяє й нам з більшою увагою придивлятися до фактів, які він подає.

В записах Руліковського маємо теж двоякого значення повідомлення: те, що він передає з чужих слів, і те, чому він на власні очі був свідком.

Серед першої категорії **фактів** інтересна коротка історія Чернігівського полку, історичний вояснення сучасної події його дисліквіції. Вже цей історичний вступ дозволяє оцінити історичні інтереси Руліковського, який, очевидно що до повстання, розпіतв у офіцерів про всі подробини цього боку справи. До того ж Руліковський передає деякі риси з біографії тих офіцерів Чернігівського полку, з якими йому доводилося зустрічатися. Ціком очевидно, що ці біографічні відомості, з власного, історичного, так би мовити, інтересу, були занотовані автором ще при першому знайомстві з цими офіцерами, а не тоді, коли вони стали історичними фігурами участниками або сучасниками повстання.

Своє оповідання про події в Чернігівському полку Руліковський починає з 24 грудня — дня, коли роту капітана Вульферта, що стояла в маєтку Руліковського, несподівано викликано до Василькова для нової присяги Миколі І. Інформатором про всі ці обставини для Руліковського був Вульферт. Він перший оповів йому про подій 14 грудня в столиці, про появлення в Василькові жандармів для арешту Муравйова. Руліковський з невеликими хибами передає тут усі попередні епізоди передповстанчого періоду: про подорож Муравйова, про подію в Трипісах, нарешті, про перевезення Гебеля з Трипіс через Мотовилівку до Василькова. Найінтересніша частина оповідання Руліковського — це коли він переходить до часу перебування С. Муравйова в Мотовилівці. Тут кожний деталь набуває наїзвичайного значення. Уявіть собі, що в момент, коли розгортаються величні події, назривають трагічні обставини, в момент проявлення виключних революційних подій — десь у закутку панського дому, одрізана солдатами від власних своїх будинків, де проходило так спокійно його господарювання, сидить спостережлива, з історичним нахилом, людина і стежить крок за кроком, хвистина за хвилькою, що ліститься там, за мурами будинку. В цьому ввесь інтерес оповідання. Автор стоїть в самій гущавині повстанців, здерглиний, в глубині ворожий до них, в в зовнішніх стосунках цілком неспречливий, бо засвоїв на цей момент таку життєву філософію, що краще віддати щось самому, ніж коли солдати самі

вільзмуть більше. Лише коли, на його думку, настірливість повстанців переходить межі, він виходить із свого закутку, йде до Муравйова просити про захист. Картина повстанчого табору, хімната, де пряміце Руліковського Муравйов — це подробиці, про які нікакі офіційні документи не можуть нічого повідати.

В оповіданні Руліковського, крім цієї частини, ще багато інших інтересних моментів: віїзд автора, після відходу повстанців з Мотовилівки до Києва, перебування в Києві. Інтересні сторінки, де автор подає народні перекази, що звязані були з повстанцями. Нарешті, дуже цінний — останній розділ у мемуарах, якого присвячено роботі Білоцерківської слідчої комісії. Крім слідства над солдатами Чернігівського полку, які цієї комісії притягали на слідство самого Руліковського і знайомого його капітана польських військ Курівського. Картина екзекуції в Василькові над кількома офіцерами Чернігівського полку та оповідання з спів кількох генерал-губернатора про повіщення п'ятьох лекабристів і серед них Муравйова-Апостола в Петербурзі — закінчують остаточно ці змістовні й складні мемуари.²

До цього ж розділу джерел стосуються й записи М. Муравйова-Апостола, на жаль, надто стримані, скруплені й сухі. Ми маємо на увазі "Заметки в крепості", де М. Муравйов дає цінний з боку певної хронології щоденний запис подій і "Восстание Черніговского полка", де інтересні лише деякі стосунки С. Муравйова з офіцерами та солдатами свого полку (особливо з А. Кузьміном). Решта деталів відома із інших джерел, і самий характер оповідання, записаного дуже пізно, лише в 70-их роках, під впливом лекумінгів, що друкувалися в 1871 р. в "Русском архіве", не передає таких безпосередніх фарб, які ми маємо в Горбачевського та Руліковського. З цього боку значно яскравіші, але й скрупіші на подробиці "Заметки в крепості".³

Серед сучас документальних архівальних матеріалів ми можемо нарахувати не багатько джерел по історії повстання. Публікацію їх почав сам уряд зараз же після повстання.

У військовому офіціозі "Русский инвалид" ужс 10 січня 1826 року була надрукована при наказі начальника Головного Штабу бар. Дібіча копія рапорту генерал-лейтенанта Рота князю Щербатову від 3 січня того ж року про ліквідацію повстання (№. 42 нації справи), а в наступному номері "Інвалида" при новому наказі Дібіча знов опубліковано копію рапорту Рота головно-командувачеві I-ої армії графові Сакену від 3 січня з більшими подробицями щодо ліквідації повстання.

Самі накази Дібіча, які для того часу були лише публікацією урядових розпоряджень в офіційному органі, згодом за вільностю буль-яких матеріалів до історії декабристського повстання на Україні, на довший час залишили за собою характер першоджерел.

Крім того, в тому ж "Інваліді" трохи пізніше (12 червня) надруковано відоме "Донесение следственной комиссии", яке для дальших революційних поколінь відігравало роль підручної книги, що з її можна було вчитися історії революційних рухів у Росії на початку XIX в. Цю домішку особливого гострого інтересу в суспільстві до офіційного повідомлення про змову декабристів, безумовно відчував Й уряд, і, мабуть, бажання передрукувати його, як історичний документ, зустріло б заборону цензурних органів. Приступний для широкої публіки передрук цих документів став можливим лише після першої революції 1905 року. В донесенні і багатьох місяців однедено було "Юланам" та Землянам Слов'янам і в самому кінці уральового повідомлення давалося коротку, насіжко написану зволу офіційних вітостей про повстання Чернігівського полку.

Якщо до цього додати не менш важливий документ "Высочайше утвержденный приговор об офицерах Черниговского пехотного полка, осужденных за участие в мятеже, произведенном вышним в том полку подполковником Муравьевым-Апостолом" та ще наказ з полікою одній з вірників уряду рот, що не призначалася до "бунтівників", то є будуть усі джерела документального характеру, які до 70-их років були єдиними приступними даними для історії революційного інституту Чернігівців — солдат.

Однакож вони зберігають своє значення, як першоджерела й до нашого часу, показує той факт, що вже в середині 1905 р. в "Русской старине" вони майже всі, за винятком "Донесения", з'являються в друкарії під заголовком "Переписка по поводу бунта Муравьева-Апостола". Дальший передрук їх у кількох виданнях, особливо в виданні Б. Базилевського (В. Богучарського) "Государственные преступления в России в XIX в.", т. 1 (закордонному до 1905 р. і російському р. 1906 виданнях), а також у кількох збірниках документів про декабристів, спільноти про нарощання інтересу підійде до цих офіційних скупих повідомлень.

Інший характер мають публікації документів з офіційного листування кійської влади в звязку з повстанням. У друкування починається р. 1871 низкою документів секретного листування, яке з'являє було з особливою місією генерала Гогеля, керівника слідчої роботи на території військ I-ї та 2-ої армії зараз же після

виступів декабристів і ліквідації спроб повстання в Петербурзі на Сенатській площі й на Україні в Василькові.

Документи, що з'язаві з цією місією Гогеля, надруковано три рази. Більшу частину з них надрукував М. Ф. Шугуров з інтервалом між публікаціями в 30 років (перша частина в 1871 р., друга в 1902 р.) в журналі "Русский архив", а решту документів опублікували Ю. Г. Оксман в вищані Пушкінського Дому "Декабристы" (М. 1925). Ці документи до останнього часу давали найбільш важливий і змістовний матеріал до історії повстання. Їх склад дуже широкий. Генерал Гогель не тільки збирав через агентів відомості про настrij та різni подiї в найбезпечніших частинах армії, але для цiєї тiєї ж слiдчої роботи йому постачали даниi матерiалi щодо повстання, наприклад, копiї, або зведення зiзнань учасникiв, якi давали спорну точку для дальших розшукiв.

Низка документiв першого роду, це бo донесенiя тасмiнiх агентiв Гогеля, малиють картину настроiв вiйськових частин досить широко й точно. При перевiрцi їх даних з оповiданням Горбачевського видно, що Гогель вибирає агентiв, поiформованих у самiй сuti справi i досить розумiнiх i пронikливiх. У всiкому разi Гогель через своiх агентiв знає значно бiльше, anж безпосереднi начальники тих частин, якi попадали в полi шпигунської роботи Гогеля. Через Гогеля й головнокомандувач армiї й вел. кн. Константина Пааловича, генерал-iнспектор усiєї кавалерiї й головний iнспектор слiдчої роботи Гогеля, знали теж значно бiльше за самих начальникiв вiйськових частин. "Я полуни рапорт вашого превосходительства, — пише гр. Остен-Сакен gen. Роту, командинiровi з пiшого корпусу, в надрах якого стояло самe повстання Чернiгiвцiв, а з лiквiдацiєю його все ж залишилися якiснi внутрiшнi процеси: — Искренно разъясли бы с вами уверенность засчет нравственного состояния зверненного вами корпуса, если бы сведения, которые я имею и которыи беспрестанно вновь получаю посторонним образом, не представляли мне обстоятельства, совсем противоположных сей уверенности, весьма не благоприятных. Чем далес делаются розыски, относительно тайного общества и возмущения Черниговского пехотного полка, тем обширнее оказывается заговор во вверенном вам корпусе". За наслiдки цiєї слiдчої роботи gen. Гогель отримував вiд вел. кн. Константина подяки i призначення правильности прийомiв i напрямку роботи.

Всi матерiали, що з'язанi з iм'ям Гогеля, явно розподiляються на три групи. Першу становлять документi, з першого стану слiдчої роботи в справi повстання, яку Гогель вiд не через агентiв, а

листовно. Це період з 3 до 10-их чисел січня. Тут мавмо рапорти і відношення, що виходили з штабу 3 корпусу (Горчакова і Рота) з інформаціями про початкові моменти повстання, подію в Трипісах, про військові заходи проти повстанців, ліквідацію Його. На групу матеріалів кінчиться запискою, авторство якої Шугуров уважав можливим (цілком неправильно) приписати Гебелью. Записка дуже докладно, мабуть із слів Гебеля, передає епізод з ним у Трипісах і кінчиться подіями 1- січня.

Друга група документів — це наслідки другого етапу Гогелевої роботи — через довірених агентів.

Шугуров та Оксман опублікували всього 8 донесень таких агентів. Хронологічно вони охоплюють період з 13 січня до 2 квітня — період найнапруженнішої спідоч роботи по судових комісіях над повстанцями.

Нарешті, за третю групу документів ми вважаємо ті документальні ланці, які в коліях і зведеннях для інформації надсилалися Гогелеві з канцелярії вел. кн. Костянтина. Тут ми маємо копії різних донесень та інших паперів, які вел. кн. Костянтин одержував від командувача 1-ої армії, копії та записи із свідчень С. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна, Фурмана, Ракузи. Інтерес цих останніх матеріалів трохи зменшується тим, що більшість з них надруковано у витягах.

В додаток до всіх цих різномірних матеріалів, що зв'язані з ім'ям Гогеля, тепер можемо назвати ще документи, видруковані Ю. Г. Оксманом ("Декабристы" М. 1925) з персонального архіву командира Кременчуцького полку Набокова. По суті, до історії повстання вони дають мало нового, проте деталі дислокації урядових військ та військових заходів проти повстанців інтересні й цінні.

Якщо назвати ще свідчення С. Муравйова-Апостола ("Современник" 1913, кн. 4), одну зеринку з ще невідомих у друку спідоч і судових справ щодо повстання — це буде все найголовніше з архівальних джерел, які маємо досі.

Документи, які наводяться нижче, в ряді вже відомих джерел до історії повстання становлять цілком окрему групу. Це листування губернської та повітової влади в справах повстання. Майже виключно воно складається з урядових рапортів, починаючи з рапорту сільського війта (старости), кінчачочи рапортами самого губернатора вищий владі. В цих документах, у різних варіаціях, різними способами і різними частинами одбільш затягнути картину васильківського повстання. Набір цих різного характеру рапортів

дає одну суцільну картину. Тепер читаєш Іх, як розділи якогось мемуара, бо всі ці автори рапортів — це все маючи свідки подій або люди, що мали змогу безпосередньо з перших рук зібрати цілком точні дані й підхопити різні чутки, що ширивися легко та ймовірно серед переліків обиженостей. Збірник наших документів — це антигеза Горбачевському. Там перед читачем розліт за розділом одкривається картина внутрішнього розгортання подій. Тут рапорт за рапортом перед читачем одкривається, як назустріч тому розгортанню подій розгортаються адміністраційні заходи для ліквідації повстання. Читач відчуває рух цілого адміністративного апарату Київщини. Для нас тепер на відмінній сторічці ці урядові документи здаються щоденниками записами, якось хронікою подій, які стежить з дні на день, а часом і з години на годину, за рухом у ворожому стані. Офіційне походження не заважає інтересу її фактичній цінності цієї хроніки в рапортах.

Для повного розуміння цих документів, для протиставлення їх документам іншого табору — мемуарам учасників — необхідно добре уявити собі характер і склад їх колективного автора — губернської та земської цивільної адміністрації, які належали до табору усмірителів. Повстання вибуло в військовому осередкові, місцеві елементи мало, або й зовсім не були втянуті в нього, і ліквідація Його стала військовою силовою. Цивільна адміністрація грала допоміжну роль в замиренні, але виявила великий інтерес і незвичайну розпорядливість. І це пояснюється, звичайно, дуже просто: це ж були маленькі гвинтики й колеса того механізму, який правив Російською державою і проти якого було скрівоване повстання. Губернатор, представник російської влади на Київщині, що мала кілька повітів, які нещодавно були ще під Польщею, в маленькому маштабі копіював петербурзьку політику. Ставленник Петербургу, київський губернатор привозив із собою цілій штат головніших частин свого урядового механізму — урядовців для доручень, секретаря тощо і налагоджував робітну свою апарату так, що в ході Його відбивався хід загальнодержавного апарату.

Таким був і Ковалев, київський цивільний губернатор під час повстання Чернігівського полку. Іван Гаврилович Ковалев 1822 р. приїхав до Києва з Петербургу, де він був, здається, поїдомайстром.⁴ Він не був обдарований природою ніжкими талантами, а навіть і адміністраційним, і урядував за допомогою привезеної з Петербургу хитрого й неческого, але значно розуміншого за свого начальника секретаря Павла Андрійовича Жандра, сина колишнього петербурзького полімайстра і брата відомого Андрія Жандра, товариша

Грибоедова.

Ковальов цілком попустив адміністраційні віжки на Жандра. Сам нічого не робив і лише підписував папери, покладаючись на свого секретаря. Це була типова фігура бюрократа, який різними зв'язками й засобами здобував собі теплінські місця на прозаїці — Іхав туди, жив як великий лан, представник столичної адміністрації, а власне жив своїм прібіним особистим життям, власними дрібними інтересами, був у великий пошані в місцевих обивателів і лишав усім іншим представникам влади робити, що вони хотіли. Атмосфера, яка утворилася в наслідок такого адміністрування, виникла наївно-нездорової й сумні ознаки. Панування великого адміністраційного самовільства, страшне хабарництво в відкритих і потайних формах — все це було властиве адмініструванню Ковальова, як і взагалі тому режиму, що вирощував отих безძарних ковалівників.

В мемуарах Густава Олізара ми знаходимо таку лягідарну характеристику Ковальова: "Добрій то був Іван, але незмірно глупий".⁵ Трохи докладнішу характеристику, які, врешті, до тих же ілуччин висновків зводиться, маємо в офіційних документах. "Губернатор Ковалев имеет весьма добре сердце, хорошие и честнейшие правила, но, не будучи одарен болыпими способностями, он имел насладство ввергаться людям, употребившим во зло его доверенность, и потому здешние обыватели во всех беспорядках управления видели действие окружающих губернатора, но не переставали уважать самого начальника, как человека доброго и честного. Бедность его есть доказательством его бескорыстии".⁶ Так атестував Ковальова київський генерал-губернатор Жолтухін, коли в наслідок цілого низки негативних опірок київської цивільної адміністрації, міністер внутрішніх справ запитав у генерал-губернатора його висновка, чи може Ковальов далі лініатися на своєму місці.

Правою рукою Ковальова, а власне поясним розпорядчиком в усіх справах (*fac totum, як його називає Олізар*) був Жандр. Жандру було 29 років, коли він переїхав з Ковалевим до Києва, до того він був за секретаря в петербурзького обернішмайстра, а ше раніше за секретаря в управі благочинства і виконував обов'язки повітчика.⁷ На цих посадах, очевидно, він пройшов свою практичну науку, яку, з такою для себе видою, примінив на службі в Ковальові у Києві.

Той самий Олізар характеризує Жандра, як людину "розумну, не злісну", але таку, що "зумів собі й принципалу своєму більшу ніж урядове утримання віддяку зібрати з приватних книшень".

Лишачуючись на відповідальній посаді фактичного керівника всіма

губернськими справами, Жандр дійсно використовував усі можливості. В усіх грошових справах, які зв'язані були з дозволом губернатора, Жандр вів діло так, що заинтересовані в розв'язанні справи особи мусіли вносити йому хабара.

Найбільш голосною справою була здача підряду на утримання поштових та кур'єрських коней. Ці підряди здавались на триріччя, і кожного разу ця операція була звязана з великими доходами урядовим особам, бо широку підряди брав київський купець Григорій Кисілевський, який, щоб уникнути конкуренції, мусів платити адміністрації певну суму. Року 1825, коли знову здавався підряд, Жандр зумів одержати 20.000 крб. (Підряд був на суму в 374.000 крб.). За короткий час, коло трьох років, за офіційним підрахунком Жандр одержав хабарів на 71.250 крб.⁸

Серед цих хабарів звертають на себе увагу три, що зв'язані були з ім'ям Пестеля. 23 травня 1823 року командиро Вітязького пішого полку підполковнику Пестелью видано з київської казенної палати 4.915 крб. за придбані ним матеріали на будування м. Лицьких склерозі-гавза, возовні та стайні для полкових коней, а в вересні 1824 року знову видано 3.218 крб. 50 коп. на збульдування цейгавіу для збереження полкового майна. Гроші взято з земської суми, хич в обрахунку такіх видатків не показано. В записці про зловживання Жандра цей видаток пояснює приятельськими стосунками Пестеля з Жандром, при чим за відомостями цієї записки Пестель за цю послугу дав Жандру в перший раз 600, а в другий 400 крб. Третій випадок був зв'язаний з призбиранням дров та соломи для Вітязького полку, і хоч ці витрати і були передбачені кошторисом, проте виконання їх покладалося на повітового маршала, а в даному випадку трохи були видані безоперельно командиром полку Пестелью. Записка бачить і в цьому матеріальному інтерес Жандра і запевняє, що Пестель дав йому ще 400 крб. хабара.

Коли в кінці 1827 року в Київ призначено після довгій перерви (з 1812 р.) генерал-губернатора (Жолтухіна), щоб підтягнути розпушенню Ковалевим київську адміністрацію, Жолтухін узвісив й за Жандра. Він використав той привід, що Чутки про зловживання Жандра дійшли до Петербургу й склав велику записку до начальника корпусу жандарів Бенкендорфа, в якій яскравими фарбами оцінив діяльність Жандра.

"Мне известно было, — писав Жолтухін, — что сей хитрый и любостяжательный чиновник, имеющий довольно хорошие способности и познания в делах гражданских, скравшийся в доверенность губернатора Ковалева под личиною преданности к

нему, умел овладеть им так, что управлял всеми его действиями по службе, согласно с корыстолюбивыми своими видами.

Мне известно было, что в важнейших делах интересных, в значительных подрядах и постройках казенных, в делах уголовных и по преступлениям должностей, и вообще в тех случаях, где только требовалось утверждение, или распоряжение гражданского губернатора, участвовал секретарь Жандр, употребляя фактора своего васильковского мещанина еврея Аврума Аксенфельда, сделавшегося через то известным целой губернии и могущественным в такой степени, что слова его принимались за решительную волю начальствующей власти в губернии. — В последствии времени дерзость его еврея, подкрепляемого сильною рукою Жандра, достигла до того, что он осмелился в публичном месте ударить по щеке служащего чиновника, за что подпал под суд и хотя приговорен главным судом к наказанию плетью, но пользовался свободою, вопреки существующих постановлений, и уже по прибытии моем в Киев посажен под стражу, впрель до решения о нем дела в Правительствующем Сенате, в который представлено 15 апреля 1827 года.⁹

По переписке с господином министром финансов мне известно было, что сей же самый еврей Аксенфельд, состоящий под руководством и покровительством Жандра, был ходатаем за открытых в Киеве в 1822 году делателей фальшивых штемпелей для клеймения тайно провозимых заграничных товаров; о чем дело с мнением гражданского губернатора представлено в Правительствующий Сенат 29 мая сего года.

Мне известно, что чиновники от выборов дворянства записанные, и в особенности исправники, с 1823 года от короны по избранию губернатора определяемые, не иначе утверждались в своих должностях, как записав секретарю Жандру значительную сумму денег. После чего весьма естественно старались уже всякими средствами вознаградить понесенные ими издержки. Те же из чиновников, которые не вполне вносили установленную сумму, сменялись до истечения срочного времени, под предлогом разных упущений по службе.

Мне известно было, что сей Жандр, служивший письмоподителем в С.-Петербургской управе благочиния, откуда и взят в секретари губернатором Ковалевым¹⁰. — приехал в Киев бедным чиновником, нуждающимся в самых необходимых потребностях — и здесь, в короткое время, не получив ни наследства, ни приданого за женою, ни других же имея дозволенных способов к

приобретению имущества, начал жить наравне с людьми самого достаточного состояния. Дом, купленный на наличные деньги, отличные экипажи, отличные лошади и ливрея, дорогие наряды у жены, жемчуг, бриллианты, множество вещей для прихотей и роскоши все показалось у Жандра; все изобличало лихомца. Но по несчастному образу мыслей публики, сей вредный чиновник, употреблявший во зло доверенность своего начальника, и навлекший на него невыгодное замечание правительства, пользовался всегда хорошим приемом, был допущен в лучшие общества (играя по 100 рублей партию в вист от избытков своих), и вместо презренного названия лихомца — сплыл умным человеком, умевшим своею обворожительностью по службе приобрести состояние. Сожалели птайнене о добром губернаторе и ласкали секретаря его, зная, что в случае надобности по делам, нельзя обойтись без него. Обращаясь с прошением к первому — ожидали резолюций от последнего. Протекция Жандра сделалась предметом всесобщих исканий. Она давала все служащим чиновникам и была залогом успеха в процес сах и делах частных лиц".¹¹

Справи свої Жандр вів так обережно, що при всіх побічних доказах проти його не можна було нічого здіяти, бо майже єдиним слідом участі Жандра в махінаціях з підрядами були його рукю зроблені поправки в багатьох місцях на біловому контракті з одним купцем, Звичайно, що ті, хто давав хабара, особливо з урядових осіб, навіть при формальному слідстві не призналися в цьому, бо підягнали б у рівній мірі з Жандром відповідальність за законами. Більш за все бояться Жолтухін, щоб не були заплутані в цю справу вині урядові верстини, мабуть особливо інієгубернатор Катеринич, якому він симпатизував і навіть в урядових паперах вихвалив його діяльність, хоч в мемуарах Олзара знаходимо негативну оцінку діяльності Катеринича, якраз з цього боку самовільства та хабарництва. За Олзаром виходить, що головні хабарники сиділи в казенній палаті, яка сама й здавала підряди і на чолі якої за положенням стояв Катеринич. Київському війту Кисілевському підряди на утримання пошт коштували до двохсот тисяч карбованців, які він мусив оплачувати тим, від кого залежали підряди (Катеринич і компанія), бо Катеринич через піставників осіб сам конкурював на підрядах, щоб збити ціну і примусити Кисілевського відкупитися.¹²

"Действуя своим лицом", писав Жолтухін в докладній записці на ім'я царя, "я должен бы был, отрешив Жандра от должности, предать его суду с объяснением за что именно; но мера сия, по

мнению моему, не произвела бы полезного действия: Жандр, как лихомец хитрый, не мог бы быть уличен во взятках; в беспорядках же управления остался бы виновным один губернатор, от имени которого шли бумаги; следовательно, ответственность пала бы на человека навиненного в злоупотреблениях; но тот, кто был главною причиной зла, остался бы "свободным".¹³

А разом з тим Жолтухін в іншому місці визнавав і провину Ковальова, не можучи піднести все ж таки до зрозуміння цього з як соціального явища. Одмінночи, що звичайну службу атестацію в формуларі Жандра "способен и достоин" зробив сам Ковалев, Жолтухін писав у офіційному листі до Петербургу: "что же касается засвидетельствования в формулярном списке об отличной службе Жандра, то все сие сделано тем самым губернатором, который управился Жандром и который, по ограниченным способностям, будучи в зависимости его, был некоторым образом причиной, что корыстолюбивые виды Жандра распространялись до такой степени".¹⁴

Таким був центр губернської адміністрації під час повстання: бездарний Ковалев, хабарник Жандр. Ім'я Ковальова, з пропискою всіх титулів його, ми зустрічаємо майже на кожному аркуші справи. "Его Превосходительство Господин Действительный Статский Советник и Кавалер" — центр усіх адміністраційних заходів проти повстання, щось високо авторитетне для всіх повітових городничих та повітових земських справників — в лінійності було ширмою, зза якої діяла рука талановитого секретаря. Імені Жандра ми не зустрінемо ні на одному документі, але рука Жандра ставить поміти на документах, виправляє, може й за вказівками Ковальова, рапорти, що йдуть з канцелярій губернатора до вищої влади.

Прихильник декабристів Пестеля, він, мабуть, ще з Петербургу зберіг зв'язки з цими колами, з якими зазнайомився напісше через старшого брата Андрія Андрійовича Жандра, якого навіть притягали до слідства в справі декабристів за те, що той після 14 грудня переховував у себе декабриста Одоєвського.

Серед губернської адміністрації Києва під час повстання була ще одна постать, яку треба освітлити — це київський полімайстер Дуров. За своїм офіційним становищем він був дійсно фігурою, помітною в урядових заходах проти змови, особливо, коли пригадати, що для декабристів Київ був певним центром. Тут вони з'їздилися на контракти, тут зустрічалися вони з представниками польських товариств, тут було кілька масонських лож, які, власне,

підготували дальші форми таємних товариств. Особливо треба взяти до уваги, що один епізод повстання Чернігівського полку був звязаний з Києвом: це невдала вилазка Мозалевського і невдали спроба його поширити тут революційний Катехізис. Дуров проморгав цей епізод, як проморгав згоди політичних лідів на контракти, як проморгав роботу всіх таємних організацій у Києві.

Дуров — це була теж кол'оритна постать під пару Ковалеву або Жандру. Всі троє після появи в Києві генерал-губернатора Жолтухіна з'їшли зі сцени — як відління того режиму, з яким боролися декабристи.

Характеристику діяльності Дурова ми знаходимо теж у рапортах Жолтухіна до Петербургу, переважно до Бенкендорфа. Основну причину надзвичайно поганого стану поліції в Києві Жолтухін ябачав у відсутності здібностей, нерозпорядливості та млявості Дурова.¹⁵

"Существенная причина худого полицейского управления в городе Киеве, — писал Жолтухін, — есть непонечительность, рассеянность и слабые распоряжения самого полимайстера подполковника Дурова. Все мои старания подвинуть его к деятельности, к точному, скорому и в нужных случаях строгому исполнению своих обязанностей — были тщетны. Беспорядки, во горопу случающиеся, медленность в исполнении предписаний, слабый надзор за чистотою города, частые воровства без отыскания украденного и похитителей, потворство беглым, в большом числе злее укрывающимся, незаботливость об открытии контрабандных товаров, притеснение жителям от неуважительного размещения постоев, умножение в городе беспашинорных евреев и многие другие злоупущения и беспорядки поставляют position Киевскую в такое неуважение у самых обывателей города, что почти все равно, есть ли бы она и не существовала. Полимайстер Дуров, находясь по нескольким делам под ответствием уголовной палаты и губернского правления и будучи сверх того еще при бытности здесь г. генерал-лейтенанта Эртеля на худом замечании начальства юк по неисполнительности своей, так и по карточной игре (в которой участвует и его супруга), не может уже действовать и высыпывать с полчищенных ему частных приставов и квартиральных надзирателей с тою решимостью и твердостью, каковая необходима для поддержания порядка, чистоты и благоустройства в городе. Слабость его инспектора и неуважение к нему частных приставов до тою простирается, что они даже не дают ему знать о происшествиях, в городе случающихся. Сие доказано самим опытом, когда я посторонним

образом узнал о двух случившихся покражах, которые были известны полицмейстеру и не показаны в утренних его рапортах.

Ко всем сим неустройствам я должен еще присовокупить и те важные неудобства, что столь неблагонадежного полицмейстера, запутанного в разные неблаговидные дела и связи, не возможно мне употребить ни в каком важном случае к скретным розысканиям, или к принесанию средств для понижения цен в пользу казны во время бывающих казенных и по земским повинностям подрядов, так что во всех сих случаях я должен употреблять из штата моего чиновников, отвлекая их через то от других порученных им занятий и производства дел по канцелярии моей".¹⁶

Луров засвоїв собі трохи іншу манеру, ніж Жандар, набувати матеріального блага. Коли його знято з посади поліцмайстра і за клопотанням того ж Жолтухіна, який одною руковою карав, а другою покривав,¹⁷ залишено під армією, з усіх боків посыпалися промання різних громадян стягти з колишнього поліцмайстра гроши, які він або його дружина заборгували в того чи іншого обивателя в Києві та на провінції. окремі борги Лурова сягали понад кілька тисяч. Правда, заборгованість урядовців, військових та поміщиків було явищем побутовим, широко розповсюдженним, але для такої особи, як поліцмайстер, воно було не бездоганним, бо врешті нічим не відрізнялося від хабарництва.

Що являла собою повітова адміністрація Київщини під час повстання Чернігівського полку, можна вже гадати, маючи перед очима кольорові постагі туберівської адміністрації.¹⁸

А вона, ця земська влада якраз і була тим урядовим відмінником, що його приведено до такого незвичайного руху й діяльності під час повстання; це на неї мусів покластися царат у важку хвилю свого існування. Вона витримала іспит, не зрадила царя, але при цьому обставинам л'єгко могла б і інакше поставитись до справи. Виборність земських посад забезпечувала обивателям повіту те, що їх місцеві інтереси будуть у законяких формах забезпеченні представниками повітового уряду. Осіб на ці посади поставляла головним чином дрібна новітня шляхта, якій доводилося двом багатьма кланятися: представникам російського уряду - губернській адміністрації і реальній силі - капітулу земельному в особі великих земельних власників і промисловому в особі відкупщиків, купців тощо.

Інтереси губернської адміністрації не розійшлися з інтересами місцевої буржуазії. Муравйов-Апостол не зробив нічого, щоб

викинути якісні гасла, під якими декабристи вели боротьбу з царятом. При всій революційності Катехізис він не давав нічого реального, що могло б заінтересувати місцеві живі сили. Катехізис був такого абстрактно-революційного змісту, що не говорив нічого і нічого не обіцяє ні одному станові, який би міг утворити хоч будь-яку атмосферу співчуття для повстанців. Повстання Чернігівського полку усвідомлено як військовий бунт, бунт з усіма важкими наслідками такого з'ївища: реквізіції, невід насильства, руйнування у випадку військових подій. Ось представники різних класів: поміщики села Мотовилівки Руліковський і юрба селян поблизу м. Василькова. Їх світогляди — два різних полюси, але як вони сходяться в оцінці подій. Пан Руліковський, зачинившись у своєму будинкові, з яхом прислухається по всіх чуток, він одрізаний від усіх своїх служб, од кухні, протягом цілого дня він не п'є й не єсть. Все, що було живого, від віддав солдатам, Чернігівцям, щоб вони не взяли найбільшого; кухарі забили вола і шість баранів, крім горілки, що й випили солдати в трохах його корчмах, він відвас і свою для власного вживання приготовлену 40-відерну бочку горілки, він роздав кілька сот рублів солдатам, що приходили до його дому; філіґель був зайнятий Чернігівцями під караульню, хата біля пекарні — була місцем для зарештовань. Всі картини, які малюється зі спомінів Руліковського, являють собою картину ворожого війська, що захопило мирну садибу на ворожій землі. Такі почуття польського пана в підневільному полоні в своєму власному маєтку; така його оцінка повстання: грабунки, насильства, руйнація.

А ось селяни: "дивизионний начальник, проезжая означенную деревню (невідоме село біля Василькова) был tollopoю крестянином встречен с палками, которые полагали, что он был Черниговского полка, увидев красноворотых бежали к нему навстречу, крича рабуси (чебто грабителі) черніговци, а он был принужден повернуть назад и как наилостешнее выехать из деревни".

Ці селяни, як і пан Руліковський, однаково подивилися на повстання з цього зовнішнього боку; до них приєдналася й місцева адміністрація, яка звела усю ліквідацію повстання на підрахувані збитків обивателів, що вони зазнали від реквізіції і випадкових грабунків з боку солдатів-чернігівців. Лише військові сфери і низькі адміністраційні кола з Миколою I на чолі знали, що робили, коли повісили двох найактивніших керівників, відправили до Сибіру активних учасників і солдати на смерть у найнебезпечніші місця кавказького бойового фронту царя, з грецькими вільними народами; вони правильно оцінили Чернігівців,

як найбільших ворогів царату, які в своєму русі були для нього смертельно небезпечною.

Звичайно, настрої селянства не винчуються цим епізодом з невідомими селянами з-під Василькова. В книжці В. С. Іконнікова зібрано багацько матеріалу, який дозволяє одмітити й важливіші іплюви васильківського повстання на селянство, яке юнді готове було оцінювати повстання чернігівців, як відгуки колівщини, проте зараз нас інтересує лише можливість накреслити цей потрійний ворожий невтралітет, який болісно вілчували керівники повстання, ніколи не сподіваючись опинитись у такому залязному колі ворогів. Адміністрація, панство, селяни були три безвоздушним середовищем, серед якого загинули плями Муравйова та інших керівників змови.

1926

Декабристи

Велике інтелектуальне й революційне піднесення в Європі, що припало на другу половину XVIII століття, знайшло свій характерний вияв у великій французькій революції з її основними ідеями свободи, рівності і братерства.

"Століття безумства й мудрості", так називав XVIII-ий вік один з найвизначніших публіцистів цього століття у Росії Олександр Радіщев. "Мудрість" просякала тоді всю духовість Європи, створивши раціоналістичну, себто обґрутовану разумом (раціо) ідеологію, яка не рахувалася ні з традицією, ні з авторитетами і знайшла своє втілення у вольтеріанстві, себто в тих викінчених, остаточно зформульованих думках, що з'явилися з ім'ям Вольтера, а перед тим носилися в повітрі, як проміння світла, що пронизує всю атмосферу, а там десь, пройшовши через чійсь гостро настежений разум, як через призму, з'явилося в одному вузлі і могло вже запалити серця, піднесені люді на безумство.

XVIII-ий вік закінчився французькою революцією, після якої на все життя Європи був настільки великий, що лідчуває протягом десятиліть пізніше.

Інтересно навести визнання сучасника тих подій професора Павла Сохацького, який у "Політичному журналі", що виходив у Росії роком пізніше за початок французької революції, саме в 1790 році, писав, що з 1789 року "в Європі розпочалася нова епоха історичності. Дух свободи зробився війовничим наприкінці XVIII століття, так само, як дух релігії наприкінці XII століття. Тоді, озброєного рукою, повертали Святі Землю, генер Святу Свободу". Поява в тому ж 1790 році книжки Олександра Радіщева "Путешествие из Петербурга в Москву", була оцінена, як спраїжний наслідок подій у Франції. Катерина II висловилася про цю книгу так: "Це французька пропаганда". З мірією гострої оцінки свого разуму й серія Радіщев підійшов до змалювання того, що бачив у сучасній йому дійсності. Він сам визначив своє ставлення як "чутливе спостереження": "поглянув навкруги себе і душа моя стражданнями людськості пошерблена була".

Дві найбільші неправди бачить Радіщев навколо себе, це — неволя селян — кріпацтво і неволя народів — самодержавство.

Відтаком французьких ідей раціоналізму і матеріалізму т'ягнуться вперед світогляд Радіщева. Він визнає свободу думки взагалі, і свободу релігійної думки зокрема. Етичні погляди його, погляди на моральний бік життя цілком раціоналістичні і матеріалістичні — "єгоїзм, на думку Радіщева, є головний двигун моральних вчинків людей, навіть коли вони робить добро, бо вона робить добро для власної своєї наслоди".

Життя людини набуває виноградного сенесу саме від тих політичних і громадських ідеалів, до яких вона прагне. Тут Радіщев найясніше висловив ідею народного повновладства, політичної волі та суспільної рівності, цих заповітів XVIII століття, що так чітко зформульовані були в гаслах французької революції: свобода, рівність, братерство.

Щодо політичного устрою держави — Радіщев був республіканцем, що по соціальному — абсолютнистом, "ворогом рабства" — кріпацтва. Не можна визнати щасливою країну, що заселена рабами. Не можна визнати щасливою державу, де дві третини населення позбавлені громадянських прав.

Мужній голос Радіщева звучав з XVIII століття на новий голос всім майбутнім поколінням. Його ідеї підхопили декабристи, його луками операували шістдесятники. Немає сумніву, що Шевченко, який так само, як і Радіщев, тільки п'ятдесятьма роками пізніше, заплатив за волєльний творчі свої такою ж самою карою, такою самою кількістю років неволі — десятьма роками. Шевченко знає величного російського волєлюбия Радіщева. В його знаменитому "Сні" є ясні відгуки на радіщевське "Путешествие". Тому буде інтересно навести такі лумки Радіщева про "щасливу державу": "Кажуть, що держава є щасливою, коли в ній панує тиша і порядок, коли лазні не порожні, а міста пишаються величними будівництвами. Кажуть, що щаслива та держава, що далеко ширить владу своєї зброї, та панує над іншими не тільки силою зброї, а й силою свого слова".

Усе це Радіщев уважає за щастя зовнішнє, тимчасове, часткове, уявлене. Бо тиша й порядок панує і серед невільників, прикутих до лавок на кораблі. Але рабів ніхто не уважатиме за щасливих: "Ливись, ...каже Радіщев, — завжди у серці підданів. Якщо в ньому знайдеш спокій і мир — тоді можеш сказати — во їстину це щасливі". Той суспільний лад, що панував у Росії є задовільняв [потреб] народного добробуту.

Радіщев вимагає від поміщиків для [їхньої] власної користі звільнити селян від кріпацтва, бо все одно вони силою візьмуть свою волю. "Якщо закон і влада не хочуть або не можуть захищати права громадянинів, тоді він користується природним правом самозахисту".

Такі були думки цього громадянина майбутніх часів, як назвали Радіщева. Низка дальших поколінь, аж до революції 1905 року живилася його ідеями.

На тлі світових подій: американської революції 1776 року, що принесла Америці незалежність від Англії, французької революції 1789 року, що принесла Франції новий соціальний і державний уклад, на тлі подій внутрішнього значення для України — великого гайдамацького бунту 1768 року, бунту проти національної й соціальної кризи, а в Росії повстання Пугачова — це ті високі ідеали, що звали людство до оновлення, до справедливого розв'язання заплутаних проблем сучасності.

Нагадаємо кілька відомих фактів про те, чим жило передове суспільство на Україні наприкінці XVIII століття.

Знідивши Гетьманщину в 1764 році, Катерина II придушила гайдамацьке повстання 1768 року, а це через сім років зруйнувала Запорізьку Січ 1775 року та заточила в Соловецький монастир останнього кошового отамана Кальнишевського. Як реагувала українська громадськість на факти насильства та національного поневолення?

Ми знаємо, що на початку XVIII століття прибічники Мазепи пішли за ним на еміграцію. Наприкінці XVIII століття національна інтелігенція була в розсіянні; в переважній більшості вона пішла на службу тому урядові, що послідовно протягом XVIII століття нищив усі її національні фортеці. Разом з тим постаті Мазепи, Полуботка, Кальнишевського лишалися символами національної окремішності для майбутніх поколінь. Що незадоволення, протест, помста наростили не тільки в низових осередках козацької вольниці, але й у широких обивательських колах серед українського суспільства, показує знов така низка інших фактів. З усіх українських земель північна Чернігівщина зберігає найбільшу запалу, особливо по тих кутках, де зростають гуртки справжньої національної інтелігенції, що залишилася на землі — їх пішла служити московському цареві і не денационалізувалася, як це було з інтелігенцією правобережної України.

Новіці дослідники відкрили такий гурток свободолюбної інтелігенції, що інтереси свого народу, своєї батьківщини ставила на

перший плян. Це був патріотичний гурток новгород-сіверського поміщичества, що походило з гетьманської старшини, знало країні часи, хоч уже й на ущербі — часи української держави.

Треба думати, що з цього оточення вийшов гарячий патріотичний ламфіт "Розмова Великоросії з Малоросією", що датується 60-ми роками XVIII століття і який у формі діялогу встановлює право України на своє власне національне життя.

Не можемо обмінутися тут із факту, що в 1791 році лісіменник Василь Капніст, що був безпосереднім зв'язком пов'язаним з новгород-сіверським патріотичним гуртком, іздав закордон з певною дипломатичною місією — знайти підтримку для українських претензій. Мусимо також відмінити, що ідея передового українського суспільства знайшли свій вислів у знаменитій "Історії Русів", книзі, яка для цілого XIX століття була джерелом патріотичного надихання і відомостей про Україну для прихильників до неї росіян. З неї черпав зміст для своїх дум декабрист поет Кіндрат Рилесі, вона дала матеріал Шевченкові для його історичних творів і типізацій українську історію образів, що такі характерні для романтичного періоду його творчості.

Відмінна "Історія Русів" на формування української громадської думки початків XIX століття була беззаперечний. Популярність її була настільки великою, що що книгу переписували, як у давні часи переписували релігійні книжки, що становили основи християнського світогляду, як наприкінці XVIII і на початку XIX століття в Росії переписували таку ж епохальну книгу Радіщева.

"Історія Русів" була надихана тарічним національним почуттям, вона клала підвалини ідеї української державності, української самостійності, вона підносила національну гордість українця, і в цьому був її великий організуючий і формуючий вплив. Відсюди можемо починати розвиток української громадської думки XIX століття.

"Історія Русів" була добре відома і в колах так званих декабристів, цикою першого широкого руху після поодиноких виступів. Назва декабрист, як відомо, походить від дати 14 грудня (декабря), коли стався грандіозний військовий виступ на Сенатській площі в Петербурзі. Зв'язаний він із смертю царя Олександра I і певним заміщенням при вступі на престол нового царя. По старшині царем мав стати Костянтин, який зрікся на користь Миколи. Це не опразує стало відомим. Військо присягло погубленому Костянтинові і не хотіло присягати відруне Миколі, коли з'ясувалася справа з престоловаслідуванням. Бунт запокірнив військових частин був придушено.

ній стрілами з гармат, а проводирі повстання зазнали жорстокої карти. П'ятеро: Павло Пестель, Кіндрат Рилесі, Михайло Бестужев-Рюмін, Сергій Муравйов-Апостол та Петро Каковський були повішені на кронверку Петропавлівської фортеці, а понад сотню членів військ декабристів заслано на вічне або довготривале заслання на Сибір, на Кавказ.

З п'ятьох повішених, троє належали до Південної, себто української групи: Пестель, Муравйов-Апостол і Бестужев-Рюмін. Четвертий, Рилесі симпатизував Україні в її боротьбі за незалежність та й сам по матері походив із Слобожанщини. Серед засланників на Сибір і Кавказ так само було багато українців і членів української ("південної") групи декабристів.

Збройне повстання 14 грудня у Петербурзі мало аналогію і на Україні. У збройному виступі Чернігівського піхотного полку, що сталося під місця пізніше в перших числах січня 1826 року, себто 120 років тому. Повстання вибуло в той момент, коли при ліквідації північного декабристизму чинки зв'язків привели спілку органи на Україні, що в шуму русі відігравала найбільшу роль. Повстання декабристів не виникло стихійно, а було підготоване роботою таємних товариств, що в перших десятиліттях XIX століття, після великого поштовху французької революції, дуже поширилися по всіх країнах і дали не тільки в Росії, а і в Єспанії, Греції, Італії аналогічні явища.

Поруч з політичними таємницями товариствами діють морально-містичні організації масонства або вільних каменярів, франкмасонії, які так само, як і республіканські ідеї, приходять із Західу і знаходить своїх неофітів і апологетів у Росії — північній і південній (себто на Україні).

На Україну масонство приходило з Польщі і з півночі. У польських масонських льожах будуть військові тих полків, що стоять на Україні, військові, що приєднуються згодом до декабристського руху.

Масонство відкинуло церковність зовнішню, а стреміло до "духовного християнства", будувало "внутрішню церкву" і ставило перед людьми загальнолюдські ідеали правди, добра, любові, справедливості і братерства. Певні відзятки масонства йшли далі морального поборювання зла і доходили до певних політичних ідеалів. В одному з масонських документів першого десятиліття XIX століття "Сповідання віри франкмасонів" є вже ідея, що їх спопуляризувала Велика французька революція і які були підняті декабристами і передані кирило-методійцям.

"Бог створив людей, — сказано там, — і надав їм повної природженої волі, рівної і загальню для всіх. Через це нікто не може її зменшувати та обмежувати, як завлаочи явної та непропустимої образи як Богові, так і нам самим, яким даровано це велике благо".

Більше того, самодержавство проголошувалося великим нормотом людства, бо в ньому вбачалося узурпацію тієї влади, що належить Богові. Кожного масона закликали поважати святе значення людини, навіть "під важким гнітом рабства і в рамі зліднів".

Але в різних напрямках тодішнього масонства і в поглядах на справи зовнішнього світу було багато недодуманого і протирічного.

Більше продуману ідеологію принесли таємні товариства початку XIX століття. Вони так само були і в Росії і на Україні ("Малоросійське общество", "Товариство З'єднаних Слов'ян"), іони чинилися цілком послідовниками наслідком того, що під час наполеонівських воєн велики маси воянтів побували в Західній Європі, побачили світ, познайомилися з іншими укладом життя, з іншими поняттями, безпосередньо стикнулися з носіями ідей свободи, рівності і братерства.

Перебування в Західній Європі багато кому відкривало очі на свою власні порядки. Так було з Радіщевим і його товаришами з Лейпцигського університету, де вони провели без малого шість років, так було і з численною кількістю тих чи інших студентів закордонних університетів з України, що наприкінці XVIII та на початку XIX століття поверталися з закордонних студій оновленими громадянами своєї землі.

До того патріотичного гуртка новгород-сіверців, до якого тяглася інспірація Капістрової дипломатичної місії, в оточенні якого писав свою знаменну книгу автор "Історії Русів", належало також кілька людей, що здобули закордонну освіту.

"Французька почесТЬ", як назвала республіканські ідеї Катерина II, ширилася разом із освітою. Кілька таємних товариств на пінкові працювали поруч з масонськими льожами. "Союз визволення" і "Союз благоденствия" мали у своєму складі багатьох пізніших лекабристів. Як показують самі назви цих "Союзів", вони ставили перед собою реформаторські цілі перебудови суспільних відносин на таких засадах, щоб вони врятували батьківщину і створили "благоденстві". Ми дуже міло маємо відомостей про так зване "Малоросійське общество", яке захищали у Полтаві урядовці малоросійського генерал-губернатора Миколи Рєпіна. Але самий факт

виникнення всіх цих товариств багато говорить за певний духовний рух цієї епохи. Напрямок цьому рухові давали вільномісійні ідеї Західу. Піднесення людської гідності спричинилося до того, що настав безсловесний москаль, з якого протягом 25-річної служби муштрото вибивали всяку слідомість і робили слухнине знаряддя, насміявшись піднести бунт 1820 року в гвардійським Семенівським полку проти жорстокого і несправедливого начальства. Бунт придушили, полк розформували, солдатів і офіцерів перевели до інших полків. Але то був початок, і покарані солдати й офіцери на новому місці стали агітаристами проти насильства і вільномісійний дух перенесли до інших середовищ, підготовлюючи виступ лекабристів.

Після бунту Семенівського полку здалися небезпечними масонські льожі, і їх офіційно закрили і довший час брали наяві підписки з усіх урядовців, що вони не належатимуть до масонських організацій і таємних товариств. 1821 року розв'язали і "Союз благоденствия", але революційна закваска вже робила свою справу. На правобережній Україні ми бачимо Товариство З'єднаних Слов'ян, а серед поляків "Польське патріотичне товариство".

Товариство З'єднаних Слов'ян продовжувало роботу масонської льожі об'єднаних слов'ян і було зародком тих ідей, що відновили в сороках роках кирило-методіївці.

Таємні товариства дуже швидко зливаються у два великі, що діють одне в Петербурзі — Північне, і друге на Україні — Південне. Вони вбирають у себе всі революційно настроєні елементи і переходять до чіткіших формуловані основних засад нового світогляду. Попри всі різниці у філософських і політичних поглядах, все що муси передових людей 1820-их років об'єднувало гаряче бажання поробити зміни у політичному й соціальному устройі Російської імперії.

Послідники пілігримують, що Південне товариство, яке діяло на Україні, було значно демократичішим і значно лівішим своїми поглядами. Південне товариство дуже швидко домовилося з Товариством З'єднаних Слов'ян про повне злиття. На чолі Південного товариства стояла директòрія, що складалася з Пестеля, Сергія Муравйова-Аpostola та Ющенського.

Перші дві постаті були дуже видатними особистостями. Один — Пестель, теоретик, другий — Муравйов-Аpostol, практик-революціонер. Пестель загинув на 33 році життя. Йому належав відомий проект республіканського устрою держави під назвою "Русская правда".

Попереджуючи хирило-методіївців, Пестель накреслював

федеративний устрій російської держави. У своєму конституційному проекті Пестель намітив низку соціальних реформ і в першу чергу знесення кріпацтва. Після Радищева цей пункт політичної програми був уже обов'язковий, на ньому сходилися всі угруповання декабристів.

Вимога знесення кріпацтва приводила Пестеля до необхідності розв'язати справу з землею для селян. Він виходить із двох заходів: перша — земля є власністю цілого людського роду і не може бути поділена між частинами людей. Подруге: лінне праця і труд є джерелом набуття власності і тому лише той, хто вкладає свою працю в землю, щоб здобути з неї плоди, має право власності на землю.

З протиріччя цих двох засад Пестель знаходить викід у тому, що пропонує всю землю кожній громаді поділити на дві частини. Одна становитиме громадську власність і призначається для задоволення потреб усіх громадян в шлому і тих, що працюють на землі, і тих, що на ній не працюють. Цей фонд муніципалізованої землі забезпечить необхідний мінімум для життя. Друга частина землі, яка буде в приватному посіданні тих, що на ній працюють, поставлятиме надвидок продуктів. Пестель був полковником Вітольского полку, що був розташований на Поділлі і мав розпочати повстання з арешту керівного складу Другої армії, штаб якої стояв у Тульчині.

Доносителі капітан Майборода викрив ці планы, і Пестеля заарештували 13 грудня, себто напередодні виступу Північного товариства на Сенатській площі в Петербурзі.

Другий керівний член, член директорії Південного товариства Сергій Муравйов-Апостол, був на три роки молодший за Пестелем. Нашадок гетьмана Данила Апостола по лінії матері, він належав до родовитої та високоінтелігентної української родини. Сам по-європейському освічений (науку здобув у Парижі і Петербурзі), він брав участь у походах проти Наполеона, служив у гвардійському Семенівському полку і в зв'язку із згаданим бунтом Семенівців був переведений до Першої армії, що стояла на Волині й Кіївщині. Він був батальйонним командиром Чернігівського пішого полку і ще в Петербурзі належав до "Союзу визволення" і "Союзу благоденствия". Після злиття таємних товариств він увійшов до Південного товариства і стояв деякий час на чолі васильківської управи разом з Михайлом Бестужевим-Рюміном. Прибічник активних дій, а не теоретичних обмірковувань, він був автором православного, або "Політичного Катехізиса" — единого агітаційного твору, що лиши-

ли по собі декабристи.

Катехізис цей був складений на зразок еспанського політичного катехізиса, що виконував таку саму роль у визвольній боротьбі Еспанії за свою незалежність від наполеонівської Франції. В політичному Катехізисі Муравйова знаходимо релігійне обґрунтування боротьби з самодержавством. Муравйов сам говорив, що, на його думку, найкращий засіб впливати на солдатів це релігія.

Васильківська управа найреволюційніша з усіх зав'язала стосуки з Польським патріотичним товариством, що ліяло на працівбережній Україні. Стосунки цих двох товариств заспуговують на те, щоб зупинитися на тих переговорах, які вели вони між собою. 1822 року заарештовано керівника патріотичного товариства Валеріяна Лукасинського. Його заступив Северин Крижановський, який на київському контрактовому ярмарку в лютому 1824 року мав кілька нарад з Південним товариством, з рамені якого виступали Муравйов-Апостол та Бестужев-Рюмін. Вони домовились, що обидва товариства ведуть свою роботу окремо, але закладають спілку. Південне товариство, визнаючи незалежність Польщі, опережує від Польського товариства повну підтримку, коли почнеться повстання. Про це Південне товариство мало попередити польське за два тижні до початку дій. На нарадах під час контрактового ярмарку 1825 року Південне товариство представляло Пестель і князь Волконський, які знову домовлялися про спільні дії для відкритого виступу.

Польське таємне патріотичне товариство, яке інакше називалося Союз косинерів (себто [партизан] косоносці) за основний пункт своєї програми ставило незалежність Польщі. Воно було організоване значно мініше за Південне товариство і мало великі зв'язки з таємними товариствами по інших західноєвропейських державах (в Німеччині, Угорщині, Італії і навіть Англії). Організаційно Союз косинерів охоплював сім провінцій, не керуали роботою провінційні комітети, а їх об'єднував Центральний Комітет Товариства. Нижча ланка — гміна складалася з 3-10 чоловік і мала вибраного керівника. Під той час, коли Південне товариство зело переговори з польським, три українські провінції були відокремлені в самостійну одиницю із своїм Центральним Комітетом на чолі, який перебував по черзі то в Києві, то в Любарі на Волині. Свідчення Валеріяна Лукасинського-Пестеля розкрило існування Польського товариства і воно було ліквідоване шляхом арештів керівників його членів. У другій половині грудня і на початку січня заарештовано і притягнено до слідства 128 поляків. Союз

косинерів не встиг подати допомоги Південному товариству.

А підї наростили. 13 грудня заарештовано Пестеля, 14 стався виступ на Сенатській площі. Чутки про арешти членів товариства внесли тривогу серед підлітків декабристів. 24 грудня Сергій Муравйов виїхав на свята з Василькова до Житомира у відпустку, ще нічого не знаючи. Але і дорозі довідався про все і в Житомирі знову домовлявся з представником Польського товариства про можливий спільний виступ і вів переговори з іншими членами Південного товариства, зважуючи силу.

А тим часом після вечори 25 грудня на самий день Різдва командир Чернігівського полку полковник Гебель одержав наказ арештувати Муравйова-Апостола. У супроводі двох жандармських офіцерів які виїхали розшукувати Муравйова-Апостола. Бестужев-Рюмін довідавшись про приїзд жандармів із головної квартири Першої армії в Могилеві на Дніпрі і про спішний виїзд Гебеля в напрямку на Житомир, поспішив і сам на розшуки Муравйова-Апостола, знайшов його в Любарті і попередив про заходи влади.

Муравйов мав намір повернутися до Василькова, до свого батальону, але вночі 28 на 29 грудня був затриманий в селі Трилісах Васильківського повіту. На вирику свого командира до Триліс з'явилися чотири офіцери Чернігівського полку, члени Південного товариства, звільнити з-під арешту Муравйова і важко побуди та поранили Гебеля.

Зупинити ходу підї вже було неможливо. Давши наказ мушкетерській роті, що стояла в Трилісах у бойовому порядку, виступати в напрямку Василькова, Муравйов по дорозі в селі Ковалівці підняв гренадерську роту і 30 грудня вже був з цими двома ротами у Василькові, де підіяв на повстання також інші роти, що були в той час у Василькові.

Василькін став місцем початку повстання Чернігівського полку. Перед виступом полку на Житомир всі солдати були зібрані на міській площі Василькова і полковий священик відправив молебень і прочитав "Православний Катехізис" Муравйова, не знаючи від змісту того наперу, що носив цю назуви, і тому, сам був заскочений, коли дочитав до суті.

Муравйов досяг свого: політично-православний Катехізис був виголошений в урочистій обстановці служби Божої і подавався солдатам як ішоє скріплене й підвержане Церквою. Але ширшого впливу цей перший агітаційний твір не мав.

У ніч з 30 на 31 грудня кілька полкових лікарів зробили з десяток копій, які Муравйов хотів поширити в Києві. Одночасно з

виступом Чернігівського полку з Василькова Муравйов надіслав прaporщика Мозалевського з чотирьома солдатами до Києва сповістити про виступ, договоритись про підтримку, а разом з тим розкідати Катехізис серед населення Києва.

Доручення, що його мав Мозалевський, кінчилося невдачою. Заручитися підтримкою Мозалевський не зміг і Катехізис не дійшов своєї мети. Розкідані солдатами на околицях Києва, вони знайдені були робітниками київської суконної фабрики й доставлені в поліцію. Сам Мозалевський був заарештований разом із солдатами в одному приміському селі.

Через те, що повстання почалося несподівано, Муравйов-Апостол не мав певного плану руху повсталого полку. Він зробив кілька маршів, щоб приєднати кілька окремих розташованіх в околицях селах рот. В Мотовилівці з двох рот приєдналася лише одна і в розпоряджені Муравйова виявилася лише шість з половиною рот, себто більше тисячі солдат.

У Мотовилівці поля простояв цілий день, бо це був день Нового Року, а тим часом урядові війська йшли назустріч і оточували Муравйова. З другого на третє число повстанці починали в Пологах. Третього січня по дорозі на Триліс повстанці зустрів урядовий загін і знищили кілька разів з гармат, чого ніяк не сподівалися повстанці, що не мали ні кінноти, ні артилерії. Солдати почали кидати зброяні, зробили спробу розбитися, але були оточені. Сергія Муравйова-Апостола ражили картечкою і шаблею. Молодший брат Його Іполіт, вистрілив собі в голову, гадаючи, що керівника повстання забито.

Біля села Триліс насипано братську могилу, в якій поховано кілька десятків повстанців, а серед них троє офіцерів. 895 чоловік, взятих у полон, судили військовим судом у Петербурзі, Могилеві та Білій Церкві.

Солдатів і деградованих офіцерів проганяли крізь шерги під ударами шпіцуртів, від кількох сотень до кількох тисяч ударів. Хто витримав цю страшну кару, був засланний на Сибір, на каторгу, частково на передові лінії на Кавказ на воновання з непокірними гірськими племенами. Муравйова-Апостола і Бестужева-Рюміна повісили, решта офіцерів пішوا на каторгу. З них повернулися додому після смерті Миколи I за силою коронаційного маніфесту 1856 року лише троє, в тому числі старший брат Муравйова-Апостола — Матвій, цивільна людина, що випадково збігом обставин опинилася серед повстанців.

Від протесту кинутого декабристами розійшлися хвилі. 1826

року в повітах, де стояли війська Другої й Першої армій мали місце хвилювання селян. Чутки про волю, яку несуть ім повсталі війська, підіймали іх, і вони кидали свою ліднєвільну працю поміщиків, відмовлялися слухати намовляння повітової влади, бо вірили в ці чутки і сподівалися, що волю проголосить маніфестом. Влада боялася, що рух може перейти в нову Гайдамаччину і вживала заходів до його ліквідації. Посилені адміністраційні утиси, карні загони війська, розправа різками на місці, притягнення в окремих випадках до суду — все це згодом принесло паціфікацію до нових подій 1830-31 року, коли пракобережна Україна була охоплена повстанням, на цей раз польського населення краю, яке в часи декабристів не встигло прийти до відкритої дії.

1946

У 125 роковини повстання декабристів

I

125 років тому Україна була свідком подій, що становили одну з ланок того ширшого політичного руху, який придбав собі назву декабризму.

Це було повстання Чернігівського пішого полку, розпочате в самому кінці грудня 1825 р., за новим стилем у першій половині січня 1826 року, в місті Василькові на Київщині. Повстання це було дією таємного так званого "Південного товариства", що ліяло на Україні рівніважно з Північним таємним товариством, центр якого був у Петербурзі. Керівниками повстання були підполковник Чернігівського полку Сергій Муравйов-Апостол і піліторучник Полтавського полку Михайло Бестужев-Рюмін, обидва члени Південного товариства. Сергій Муравйов-Апостол належав також до складу керівного органу цього товариства, так знаної директорії разом з Павлом Пестелем та Олексою Юшневським. Протягом року в Південному товаристві належала Пестелеві.

Політичним рухом у війську районі розташування Чернігівського полку віддала так звана васильківська управа, і Сергій Муравйов-Апостол та М. Бестужев-Рюмін були її директорами. Крім васильківської, яка рахувалася найлівішою, найреволюційнішою в складі Південного товариства діяли ще дві управи: тульчинська, де директорами були Пестель і Юшневський, та кам'янська з Сергієм Волконським і В. Давидовим на чолі.

Між Північним (Петербурзьким) і Південним (Українським) товариствами не було повної згоди в кардинальних питаннях — питаннях державного устрою та способах розв'язання селянського питання. На переговори для узгодження цих справ приїздили Сергій Грубецький, на Україну і Пестель та інші керівні постії Південного товариства до Петербургу: Обидва товариства висунули із свого середовища двох представників: Північне — Микиту Муравйова, автора проекту конституції, а Південне — Павла Пестеля — з його "Руською правдою".

Кардинальні розходження, які так і не вдалося погодити, полягали в тому, що проект Микити Муравйова пропонував конституційну монархію, а "Руська правда" — республіканський устрій. Але конституція Микити Муравйова мала перед Пестелевою ту перевагу, що стояла за федеративний устрій, а той час як Пестель був прихильником єдиної, ісподільної держави з ігноруванням і знищеннем національних особливостей її складових частин, в тому числі й України, а назва Філіїадії, роблячи виняток лише для Польщі.

Ці дві ідеї: республіканська від "южан" і федеративна від "сіверян" залишили глибокий слід на політичній ідеології наступних поколінь українського суспільства, на поколінні сороках років, яке дало кирило-методіївців з Іхньою федеративно-республіканською програмою, на поколінні шістдесятників, які були прямими нащадками кирило-методіївців, діставши їхній спадок із рук ще живих тоді і лісіздатних діячів сороках років. Ідеї ці через драгоманство зберегли свою актуальність аж до революційної епохи 1917 року, коли нові політичні обставини їх сильно змінили.

Пізніче товариство з певним застереженням ставилося до "южан" і особливо до Пестеля. Всі доручало Сергієві Трубецькому під час його поїздки на Україну 1825 року на місії придивитися до діяльності Пестеля, боячися, що з нього, при майбутньому державному перевороті, вийде справжній диктатор у стилі Наполеона.

Пестель зі свого боку з застереженням ставився до керівників касильської управи і стримував Сергія Муравйова-Апостола і Михайла Бестужева-Рюміна від надто поспішних дій. На кожній нараді Півлінних декабристів вони завжди пропонували найближчі терміни для відкритого повстання. Заслуга Муравйова-Апостола і Бестужева-Рюміна, мимо цієї революційної гарячоти, полягала в широкій пропаганді і консолідації революційних сил.

Бестужеву-Рюмінові належить ініціатива у приєднанні до Південного товариства Товариство З'єднаних Слов'ян, що існувало окремо. Він установив зв'язки з так зв. косинерами, членами Польського патріотичного товариства, що діяло і на території України.

В січні кожного року, починаючи з 1823, на т.зв. київських констрактах — річному ярмарку, на який з'їздилася сила всякого народу, українські декабристи вели розмові з представниками Польського патріотичного товариства. С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін були представниками на перший нараді 1823

року, яка поклава початок наближенню двох політичних товариств з метою спільноти дій. Обидва керівники Чернігівського повстання брали також участь у нарадах у наступному році. Ця друга нарада привела вже до певних наслідків.

Декабристи і косинери, продовжуючи свою діяльність окремо, зобов'язалися до спільноти дій. Декабристи зобов'язалися визнавати незалежність Польщі і в свою чергу зобов'язали косинерів дійовою допомогою, коли декабристи виступлять відкрито. Декабристи мали лише погодити Польське патріотичне товариство за два тижні до виступу. На констрактах 1825 року декабристи представлені були вже Павлом Пестелем і кв. Сергієм Волконським.

До спільноти дій декабристів і косинерів не дійшло. Виступ декабристів стався несподівано в Петербурзі, викликаний передчасною смертю Олександра Первого і непорозуміннями з присягою новому цареві, спочатку Костянтинові, а потім Миколі I, — так і на Україні, де збройне повстання було прискорене розпочатими арештами декабристів у зв'язку з подіями в Петербурзі.

Вночі з 28 на 29 грудня Сергій Муравйов-Апостол за розпорядженням з Петербургу був заарештований командувачем Чернігівського полку Гебелем у селі Трилісах біля Василькова, але ранком 29 грудня його звільнили кілька офіцерів того ж полку, що прибули з Василькова до Триліс спеціально з цією метою. Трилісський епізод і був тією несподіваною обставиною, що примусила керівників змови почати відкрите повстання, яке до того раз-у-раз відкладалось після подій 14 грудня в Петербурзі.

Тепер декабристи могли рапувати лише на власні сили, на підтримку розрілагованих солдатів, на об'єднання розкиданих прихильників в одну велику босзлатину одининшу. Для пропаганди у війську керівники повстання мали особливий агітаційний твір, що використовував релігійні почуття вояків. Це був т.зв. "політичний Катехізис" — складений Сергієм Муравйовим-Апостолом і Михайлом Бестужевим-Рюміном у грудні 1825 року.

В урочистій обстановці, під час молебні, священик Чернігівського полку Данило Кайзер читав його у Василькові перед виступом полку в революційний марш.

Для підтримки свого маршпу, який за кінцеву мету мав Київ, Муравйов-Апостол надіслав прапорщика Мозалевського з чотирма солдатами до Києва, щоб там розкідати "політичний Катехізис" і можливо зв'язатися з місцевими членами декабристами і косинерами. Але місія Мозалевського кінчилася невдачею й арештом.

Повстання Чернігівського полку тривало лише п'ять днів і було ліквідоване урядовим військом. Обидва керівники повстання С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін за присудом військово-судової комісії були повішенні 13 липня 1826 року на острові Головай у Петербурзі в числі п'ятьох декабристів, призначених на страту. Інших учасників повстання, офіцерів, засудили на різні терміни і заслали на Сибір, а рядових солдатів прогнали "через стрій".

II

Джерела для встановлення перебігу тих трагічних подій, включаючи подробний слідства й суду знаходяться в офіційних справах, які в ювілейний 1926 рік, у сторіччя повстання були видані у VII томі матеріалів до історії повстання декабристів за редакцією проф. Юліана Оксмана. У тому ж таки році в Харкові видано і Київську справу про повстання Чернігівського полку.

Ці матеріали, що дозволяють простежити зовнішній хід подій з дня на день, вітвуються картним повстання із специфічно-урядового штандпункту, так би мовити з поглядом зверху. На пласти, до історії декабристів на Україні маємо й іншу групу матеріалів, які дозволяють поглянути на події з середини того гурту людей, які були безпосередніми їх учасниками. Маємо на увазі мемуари таких близьких співучасників Сергія Муравйова-Апостола та Михайлa Бестужева-Рюміна, як брат першого Матвій Муравйов-Апостол, а ще більшюю мірою Іван Горбачевський, член Товариства Зedнаніх Слов'ян, який не брав безпосередньої участі у повстанні, бо Муравйов-Апостол не мав змоги виконати первинного плану повстанного маршу на Волинь, де мав з'єднатися перед походом на Київ із розпронагованою декабристами восьмою артилерійською бригадою, до якої належав і Горбачевський. Проте Горбачевський був узвесь час у курсі всіх плянів, піддержуючи листові і персональні зв'язки з Чернігівцями.

Записки Горбачевського серед великої мемуарної літератури декабристів мають величезну цінність і значення. Горбачевський подає докладну історію декабризму на Україні, в центрі якої стоїть історія Васильківського повстання. Цьому повстанню присвячено весь другий розділ мемуарів. Перший розділ дає передисторію повстання, розвинетоє гасмінні товариства на Україні, саме: Товариство Зedнаніх Слов'ян, Південне товариство та іх злиття і влив на військовиків. Третій розділ подає епілог справи — оповідає про

долю учасників повстання. Більшість відомостей, що їх зберіг Горбачевський, взято ним з оповідань самих учасників подій і лише частину побудовано на власних спогадах.

Як серйозно і критично поставився до свого завдання Горбачевський, показує той факт, що перевірка даних його мемуарів за офіційними документами стверджує майже повну їх тотожність і правильність. Але, порівнюючи з офіційними матеріалами, все це подається, як ми вже відмітили, з штандпункту не зверху, а так би мовити, з середини повстання. Горбачевський відтворює живі епізоди повстання, якіх не бачили і про які не лізалися автори офіційних документів.

Крім цих двох штандпунктів на події, маємо ще й третій — погляд з боку, з того середовища, яке випадково стало свідком історичних подій, для них незрозумілих або ворожих, чужих чи далеких. Це мемуари представників польського суспільства з того терену, де діяли декабристі.

Маємо на увазі вперше чергу відомі мемуари графа Густава Олізара (Львів 1892), якого пов'язало з подіями його нещасливе кохання до Марії Раєвської, що стала дружиною декабристів Волконського якраз напередодні повстання. Також географічне розташування маєтку Олізара — Коростишів, зв'язало його з повстанням, оскільки цей маєток знаходився на одному з шляхів сполучень змовників між Житомиром і Києвом. Сам поет, вихованець славного тоді Крем'янського лицею, з прекрасною літературною освітою, Олізар у своїх інаважливих мемуарах торкнувся цих епізодів, пов'язаних з підготовкою повстання, не вілчуючи їхнього значення. Кілька сторінок Олізар присвятив своєму романтичному коханню до Марії та своєму тимчасовому арештові в справі декабристів.

Значно важливіші для дослідника декабристського руху — мемуари Юзефа Руліковського, поміщика села Мотовилівка, Васильківського повіту, де під час повстанчого маршу Чернігівський полк мав почаття під Новий Рік і лишився до 2 січня. Таким чином Руліковський мав змогу спостерігати події збоку як сторонній очинець. Автор усвідомив собі історичний характер подій, свідком яких він опинився, і робив щодені нотатки під безпосереднім враженням, а мемуари склав дещо пізніше.

Записки Руліковського з'явилися в польському журналі "Nasz Przyjazd" (Київ 1908), а в український науковий обіг уведені були историком українського декабризму Леонідом Павловичем Добровольським лише 1926 року і в українському перекладі С.

Тобілевич надруковані в першому томі праці "Декабристи на Україні", видання Всеукраїнської Академії Наук за редакцією С. Єфремова.

У записах Руліковського, так само як і в мемуарах Горбачевського, маємо не тільки оповідання про те, чого він сам був наочним свідком, але й деякі відомості, що Руліковський одержав з інших рук, наприклад, коротка історія Чернігівського полку та дані про його дислокацію перед самими подіями. Історичні інтереси Руліковського виявилися тут у повній мірі. Він, між іншим, передказує й легкі деталі біографій тих офіцерів Чернігівського полку, з якими йому довелося зустрітися персонально. Руліковський занотував їх із власного інтересу ще до початку подій. Своє оповідання про повстання Чернігівського полку Руліковський починає з 24 грудня, коли роту капітана Вульфера, що стояла в маєтку Руліковського, несподівано викликано до Василькова для присяги. Від Вульфера, який не перейшов до повстанців, Руліковський вперше дізнається про події 14 грудня в Петербурзі і відлуки їх на Україні.

Вульфер оповідає йому про появу в Василькові жандармів для арештування Муравйова-Апостола. З його слів Руліковський знає про всі потеряні епізоди передповстанського періоду: про агітаційну подорож Муравйова-Апостола з братом Матвієм, про візит полковника Гебеля з двома жандармськими офіцерами навколо Кузьміном у Трілісах. Побитого повстанцем полковника Гебеля везли з Тріліс до Василькова теж через Мотовилівку. Але центр оповідання Руліковського це день 1 січня 1826 року, день перебування Сергія Муравйова-Апостола з революційними частинами Чернігівського полку в Мотовилівці.

Сухі офіційні документи слідчої комісії, що видані були в квітні 1926 рік і що так детально розкривають перед нами зовнішню картину повстання, в описі Руліковського набувають такої живої реальнності, яку могла б дати фотографія або малюнок з натури сучасника.

Досить уявити собі, що в момент розгортання виключних історичників подій, назрівання трагічних обставин — десь у закутку мотовилівського поміщицького дому, одрізана повстанцями від інших будинків і цілого господарства, сидить спостережник, з нахилом історика людина і крок за кроком, хвилина за хвилиною, — стежить за тим, що діється поза мурами цього дому. В цьому — найбільший інтерес оповідання Юзефа Руліковського. Автор

знаходиться в самій гущавині повстанців, принципово ворожий до них, але здергливий, з добре засвоєною життєвою філософією, що краще віддати щось самому, ніж коли повстанці візьмуть силово ще більше. Лініє коли, на його думку, настірливість повстанців передходить межі, він виходить із свого захисту і йде до С. Муравйова-Апостола, просити про захист.

Картини повстанського тaborу, кімнати, де приймає Руліковського Муравйов-Апостол — це подробиці, про які не можна вчититати ні з одного офіційного документу. Якби збереглися ті нотатки Руліковського, які він робив, силичи в своєму закуткові, ми мали б ще більше того словесно-фотографічного матеріалу, що так живо і наочно мали ю обставини, події, осіб.

Руліковському довелося покутувати це випадкове гостювання повстанців у Мотовилівці перед білоцерківською слідчою комісією і останній розділ записок Руліковського торкається праці цієї комісії, що розглядала справи рядових Чернігівського полку.

III

Саме до цього роду джерел, до історії повстання декабристів на Україні, належать і неопубліковані ще записи Пелагії Росцишевської, дружини видатного масона, збирачки бібліотеки і архіву польських історичних пам'яток Валентія Росцишевського.

У першому числі збірника Української Вільної Академії Наук в Америці, що з'явився під назвою "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S." з'явилася наша публікація, "The Decembrist Milieu in the Diary of Pelagia Rosciszewska", з витягом тих сторінок, що так чи інакше торкаються декабристського руху. Штандpunkt, з якого дивиться Пелагія Росцишевська той самий, що й у Руліковського. Це погляд з боку найближчого оточення, в якому розгорнулися події.

Різнича в моменті, який попав під цей погляд в обох авторів, Руліковський бачив декабристів як керівників повстання в момент наростиання подій. Росцишевська бачить декабристів як присмін чи цікавих гостей у своєму маєтку. З них один, декабристський диктатор під час подій на Сенатській площі 14 грудня 1825 року хізляр Сергій Трубецький, стає П родичем через одружження рідного його брата Олександра з дочкою Росцишевської Людвікою. Другий малолітній учасник змови Іван Жуків має стати чоловіком вихованки Росцишевської, ллемінниці ІІ чоловіка.

Владиковський, брати Скарятини, Синявін, Молчанов — друго- і

третьюорядні лекабристи проходять перед вами із усмирителями повстання ген. Ротом, Горчаковим, Ренненкампфом та іншими, тоді ще рівноправними з майбутніми підсудними лекабристами — гостями Росцишевських, лише різних військових рангів. Тут же зустрічаємо і лічів польських тасмних товариств. Але особливу цінність записок Росцишевської становить невеличкий уступ, в якому вона описує похув серел своїх гостей обох керівників повстання Сергія Муравйова-Апостола і Михайла Бестужева-Рюміна.

Росцишевська не передчуває Іхньої ролі як керівників революційної змови. Вона одмічає якусь екстравагантість обох постатей, які з першого погляду виділяються на загальному фоні біліскучого старшинського товариства, що складало, поряд із сусідами-поміщиками, постійне коло гостей липовецької салиби. Ми маємо знову ту виключну цінність безпосередніх вражень, яку зважходимо і в Руліковського з тією, знов таки, різницю, що Руліковський уже зінав те, чого не могла ще знати Росцишевська, а саме, що це дійові особи історичної трагедії.

Я дозволю собі навести цей цікавий уступ із записок Росцишевської, датованій 14 лютого 1825 року, себто майже за рік до повстання. Це був день іменин Валентія Росцишевського. Не зважаючи на іменинні клопоти господині дому, Росцишевська всередині дня записує події свого життя за цілий місяць від останнього запису 18 січня. Був проскт поїздки на контракти до Києва, щоб послухати концерти біліскучого віольончеліста Ципріана Ромберга і славного польського скрипалья Кароля Лілінського. Але Ромберг захворів і навіть не був у Києві. Замість контрактів Росцишевська з дочкою Людвікою і сестрою братів Трубецьких Лізою Потьомкіною займалися читанням нових творів модного тоді французького романтика Віктора Жуя. Поруч з родинними новинами цього місяця Росцишевська записує:

"Два дні тому (себто 12. II) я познайомилася з двома дуже вкінченими людьми. Один — полковник Муравйов і другий на прізвище Бестужев. Перший одержував своє виховання в Парижі на протязі семи років. Він здається людиною дуже вихованою, позаною розуму, дотену, французькою веселості і приємною зовнішністю; має трохи подібності до Наполеона, що надає йому якусь рису оригінальності. Дуже він мені сподобався. Шодо другого, його колеги, то це молода людина, складена цілком за модними правилами романтичності, увеся в ентузіазмі, говорить сентенціями, забікає цитатами, завжди горить духом генія Байрона,

Мура, Вальтера Скотта, ні за що вважає Расіна, Корнеля, Буальє. Це, мояв, тільки наслідування, душі без вогню, без генія. Говорить про себе, що має кульмінну душу. Він ливується, що тут знаходитьсь сальони цивілізованої Європи, говорить, що він великий ворог розважливості (la modération), що він не знає нічого поетичнішого, ніж сім смертних гріхів etc. etc. Це справжній оригінал, для описання якого нам бракус тільки пера Жуя. Я не розходжуся з іншими в своїх думках про цього, в той час, як він з'являється оракулом (wyrocznią) деяких осіб, наприклад Жукова, Муравйова, Олізара. Може він наскільки посідає благато добрих пристрасті душі Й серія, але спосіб тримати себе мас дуже смішний і зовсім мені не припас до смаку. Не знаю навіть, як Муравйов, з таким розумом, може його так шанувати (uwielbiać). Напевно, мусить бути це прохва моди, .. вистройти з себе таке дивовижне створіння. Що пані будуть съогодні, вони були такі ввічливі, що залишились на день свята моого чоловіка. Спішаюся гостей. Алех кінчало, бо мушу подумати про мое вібрація".

Ці кілька десятків рядків просто хвилюють, як хвилює кіноопівка, що розгортає куточок життя вилатної людини, яка яксь не живе, а він її бачите ніби живу перел собою. Портрети обох керівників повстання за рік перед страшною смертю оживають у цих коротких і скупих рядках. А що Целагія Росцишевська вхопила щось надзвичайно характерне для цих мало знайомих її людей, може показати такий уривок з листа Сергія Муравйова-Апостола від 18 листопада 1825 р. до М-ї Юенте(Huenepele), приятельки обох братів Муравйових, губернантки в родині Трасінських у селі Кібінці на Полтавщині.

Надсилаючи йї дві книжки поетів епохи французької революції Дено Лебренса і Жозефа Шене, Сергій Муравйов-Апостол писав: "Ви знайдете у них двох поетів ідеї найвеличніші, почуття найцінніші і тому найцінніші, а нарешті .. я не знаю, як це висловити, .. якусь привадність, що витягає Вас з апатії і тягне до активності. Я гадаю, що цю тенденцію в їхній поезії треба принести добі, в якій вони жили, такій багатій на події.. Цей наприм першній один раз, не мусить уже зникнути, не зважаючи на ясі перешкоди; він мусів у наші дні створити Байронів і Мурів".

У мемуарій лекабристської літератури знаходимо кілька свідчень про Михайла Бестужева-Рюміна, які тільки підкреслюють гостре і спостережливе око Росцишевської, що з першого знайомства такі виразні характеристики записала в своєму щоденнику. Правда, Росцишевська поспішастіться і на описані інших,

кажучи, що не розходиться з іншими в своїх думках про М. Бестужеву-Рюміна. Невідомо, чи відзвін мала на увазі Пелагія Росіцієвська. Але ось вислови декабриста Олександра Михайловича Муравйова, який у своєму "Журналі" (себто лінійку), нби повторив слова Росіцієвської, називаючи М. Бестужеву-Рюміна "молодою людиною, повною ентузіазму і великої жвавості розуму, вірням другом Сергія Муравйова-Апостола".

Історик Микола Бестужев-Рюмін, що доводився племінником декабриста, на запитання Лева Толстого, який збирав матеріали для свого роману, подав таку характеристику свого дядька: "Був він людиною гарячою, одвіртою, з зовнішньою освітою і дещо легковажний".

Дуже цікавий відзвін залишила в своїх спогадах Софія Капніст-Скалон: "З Сергієм Івановичем (Муравйовим-Апостолом) приїздив іноді до Обухівки ще й друг його Бестужев-Рюмін, освічена молода людина з полум'яною душою, але з головою до того екзальтованою, що іноді він здавався нам навіть дивним і незрозумілим у своїх мріях та гадіях". Несама чого підкреслювати, що П. Росіцієвська не мала жадного контакту ні з Олексою Муравйовим, який стояв із своїм полком на Волині, від тим менше з Софією Капніст-Скалон, що жила на Полтавщині.

IV

У всіх мемуарах, у яких мова йде про обох керівників повстання Чернігівського полку, підkreślено їхню велику активність, яка впадала і вічі людям, що не могли побачити за нею нестримно тарічих керівників змови. Ця активність найбільш характерна для всіх постатей українського декабристизму, порівнюючи його з північним.

Це один момент треба підкреслити: це йхня тверда орієнтація на свободолюбівні народи, а в першу чергу на ідеї французької революції, що вступалися передовим суспільством у Росії і широкими колами освіченої польської верстви на Україні через французьку літературу. Сергій Муравйов-Апостол сам побував у Парижі, М. Бестужев-Рюмін, за свідченням його племінника, — мав гувернера француза.

Революційні хвилі після 1789 року пронеслися в Європі: повстання у Греції, визвольна боротьба Іспанії мали жвавий відгук у декабристському середовищі. Іспанський катехізис 1809 року,

складений під час війни за незалежність з наполеонівською Францією, став зразком для політичного Катехізису "Южан".

Але привабливі ідеї французької революції не прижилися у власній країні, і перед очима декабристів постала друга приваблива спроба реально закріпити права людини і громадянства на далікій землі Нового Світу. Сучасні газети писали про успіхи новонародженого укладу життя. Російсько-американська торговельна компанія була так само одним із джерел розповсюдження в столиці відомостей про демократичні принципи Нового Світу.

Інтерес до американської конституції 1787 року, який виявився вже в попередника декабристів Радіщева, був загальним у членів як Північного так і Південного товариства. Конституційні проекти декабристів складалися на зразок конституції Сполучених Штатів Америки. Про намір дати державі конституцію, поібіку до американської, говорили на допитах Рильєв, Бестужев, Тітов та інші декабристи. Коли Пестель у 1824 році вів у Петербурзі переговори з Північним товариством, Рильєв на запитання Пестеля, який устрій Північне товариство вважає за найкращий для Росії, відповів — американська конституція з царем, влада якого була б не більшою, як влада американського президента.

Постать Вашингтона була овіяна в декабристів сообличовою повагою і навіть культом.

Денщик Росіцієвської і тут зберіг нам одне іскраве свідчення, 27 травня 1827 року Росіцієвська записує: "Була я також у Яропотіця (село Сквицького повіту на Київщині) у родині Кароля Тишечка. О, які мени були раді, як мене приймали! Я не знала, як Ім і лякувати. Що за чудовий сад, які дерева, рослини, квіти, яка красива місцевість. Пані Тишечкова показувала мені дерево, улюблене Вашингтона Bignopia Catara. Перед цим деревом завжди здіймав капелюх кешасливий Муравйов, говорячи, що треба віддати цьому дереву великій людині! Ах, кілька кроків, минувши це дерево, стоять поснурі яліни, кипариси, кіби нагадуючи сумну долю тієї незабутньої людини. Обидві з Тишечковою обілисся ми стъязями чутливости, згадуючи про цього. Для нашого більшого жалю, звали ми його обідві".

Оцінюючи загальну роль декабристів, приятель Гоголя і Куліша Петро Вяземський сказав жорстоке слово про те, що ні в одному з декабристів не можна було вбачити другого Вашингтона.

Це були справді жорсткі і не зовсім справедливі слова. Вашингтони можуть наролитися "в краю неволі", але дійти в умовах неволі не можуть.

1950

Cyrillo-Methodian Brotherhood

Сторіччя Кирило-методіївського братства 1846 — 1847

При трусі в Миколи Костомарова 29 березня 1847 року з його посъмового стола як речові докази провини взято рукописний "Кобзар" Шевченка, революційний твір Міцкевича та стару газету з офіційним звітом про справу дехабристів. Знайдені речі символізують ті традиції що їх підхопило Кирило-методіївське братство. Національна стихія Шевченка, слов'янський месіанізм Міцкевича та федералістична перебудова держави були складовими частинами ідеології кирило-методіївців, що в другій половині сороках років заклали українське таємне політичне товариство.

До цього товариства належали крім славних письменників наших — Миколи Костомарова, Тараса Шевченка та Пантелеймина Куліша, ще два чільні діячі братства — кандидат на професорське звання Микола Гулак та вчитель полтавського кадетського корпусу Василь Білозерський, згодом редактор відомого українського місячника "Основа". Молоду студентську групу братчиків представляли Юрій Андруський, що все життя перебував на засланнях і в заточенні в Соловецькому монастирі за невагамну політичну роботу, Іван Посядя і Олександер Тулуб — пізніше педагоги, Олександр Навроцький — поет, автор загально відомої пісні про Розіна: "Есть на Волге утес" та Опанас Маркович, у дальшому чоловік письменниці Марії Вовчка і відомий український етнограф. До справи, крім того, з більш відомих людей притягнуто ще слов'янофіл Федора Чижкова та політичного мислителя Миколу Савича, — обидва зв'язані були з Україною.

Центральним місце серед братчників займав, звичайно, Шевченко. Він був поетичним інтерпретатором ідей братства, їх трибуном. На роки 1844-1846, на ті знамениті "три літа" припадали найважливіші політичні твори Шевченка, де він розгорнув ідеологію братства і свою національну історіософію. Такі речі як "Чигарин",

"Сон", "Ян Гус", "Великий лъх", "Суботів", "Кавказ", "Посланіе", "Заповіт" — братчики переписували, читали вголос, вивчали напам'ять. Серед них матеріалів, що їх забрали при трусі у братчиків, у багатьох знайшли переписані речі Шевченка з числа названих вище. На допитах братчикам ставили питання про ці Шевченкові твори, бо в донесі на братство сказано було, що в творах своїх він закликає українців до повстання.

Костомаров був ідеологом кирило-методіївців. Старший віком, професор і поет, він склав найважливіші політичні документи Кирило-методіївського братства, "Книги битів" та "Устав", де викладено і обґрунтовано з історичного і філософського боку політичну і соціальну програму братства. Організатором у братстві був Микола Гулак, що надав цьому товариству певних організаційних форм.

Місцями лій братства були Київ, Полтава і Петербург. В Києві, під Андріївською церквою, в кімнаті Гулака, що жив у священника цієї церкви, збиралася братчина — студентська молодь і поважніші люди. Тут, власне, з ширшого академічного гуртка використовувалось братство як політична організація, тут слухали братчики і надихнені слова Шевченка і месіяпітичні пропоркування Костомарова і практичні проекти Білозерського. Тут обмірковувалися Устав братства і тексти вілозі, тут переписувався для поширення текст "Книга битів українського народу", які у братчиках мали конспіративну назву "Закон Божий".

Полтава і Петербург стали місцем поширення ідей братства трохи пізніше, коли до Полтави на вчительську посаду прибув Василь Білозерський, а до Петербургу на наукову роботу — Микола Гулак.

Склад основного гуртка братчиків був незначний: заарештовано і притягнуто до слідства було трохи більше десятка осіб, але навколо братчиків гуртувалося багато української молоді та інтелігенції. Дмитро Пільчуків, людина дуже близька до братства і безумовний кирило-методіївські з луку, рахував, що під час арешту членів цього товариства в йому було вже "мало не сотня братчиків". Микола Гулак говорив про величезне товариство, що знаходиться, окрім Росії, ще й по інших слов'янських землях.

Дійсно, братчики мали стосунки з іншими слов'янами, Костомаров, Гулак і Шевченко з поляками, Гулак — з чехами. Панслов'янічні ідеї, ідеї національного відродження, духовного і політичного об'єднання слов'ян мали тоді у кожного слов'янського народу своїх апологетів, але чеська Прага стала центром все-

слов'янського руху; прагнення до цього виявилося в листуванні Гулака з чеським патріотом і вченим В'ячеславом Ганкою, а також у розпочатій, але перерваний арештом мандрівця П. Куліша разом з Вас. Білозерським саме до чеської століні.

Серед київської молоді 40-их років інтерес до слов'янства був остилько великій, що вона кинулася вивчати слов'янські мови й літературу. Найбільше захопився цим Василь Білозерський. Він студіював панслов'яністичну літературу, чеську, сербську і польську мови, уважно читав поему Яна Коллара "Дочка Слави" (ісце Слов'янка), основна ідея якої — відродження слов'янських народів. Куліш поїхав до слов'янських земель з адресами польського славіста Вацлава Матейковського у Варшаві та поета Алана Мінцевича в Парижі. Польський панславізм інтересував кирило-методіївців, бо польські діячі слов'янського відродження, так само як і чеські, мріяли про федерацію слов'ян з кількох штатів, а політична перебудова Росії на користь українському народові вbachалася братчина саме в можливій всеслов'янській федерації в майбутньому. Ідею цієї федерації найкраще висловив Микола Костомаров у "Книгах битів" та інших програмових документах. У "Проclamation до українців" братчики розгорнули таку політичну програму: "Ми приймаємо, що всі слов'янини повинні з собою поєднатися, але так, щоб кожен народ становив собою Річ Посполиту і щоб управа у кожного була окремо і кожний народ мав свою мову, свою літературу, свій суспільний лад.. Мусить існувати сейм або слов'янська рада, де б склалися депутати від усіх республік слов'янських і там вирішувались б справи, що належать до цілого слов'янського союзу. В кожній республіці мусить бути правитель, обраний на певний час і якщо позоюм мусить бути такий же правитель, обраний теж на певний час". Крім того, проголошувалося в кожній республіці загальна рівність та воля і відкидалися будь-які станові різниці. Цей же панслов'яністичний ідеал у самому книзі "Книга битів" був зформульований так: "І встане Україна із своєї могили і знову озметиться до всіх братів своїх слов'ян і почують крик її і встане слов'янщина, і не позостанеться її царя, і царевича, і парини, і князя, і графа, і герцога, і сіятельства, і превосходителіства, і пана, і боярина, і кріпака, і копога .. і в Москвщині, і в Польщі, і в Україні, і в Чехії, і в Хорутані, і в Сербів, і в Болгар. І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою я союзі слов'янським".

Один з братчиків — на донкті — основною метою, що всіх спланя, назава об'єднання слов'ян на зразок Сполучених Штатів

Америки, чи сучасної братчикам конституційної Франції. "Книги битія" докладно обґрунтують принцип конституційної демократії з розподілом влади на законодавчу і виконавчу і з відповідальністю виконавчої влади перед конституційним судом, яку "Книги битія" називають "Сомніцтвом" під стіль урочисто біблійної фразеологією цього документу взагалі. Отже український месіанізм, християнські засади суспільного устрою і конституційні засади політичного устрою -- такі були характерні риси ідеології братчиків.

Їх пропагандою зайнявся Шевченко, який ще в р. 1841 в передмові до "Гайдамаків" кинув думку: "Нехай житом-пшеницею, як золотом покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря слов'янська земля!", а в "Суботові" підхресновав майбутнє відродження України:

Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоються на волі
Невольничі діти!

Ідея рівності і волі в "Ченці" знайшла таке формулювання: "Братерська наша воля без холопа і без пана", а це державний устрій за зразок Сполучених Штатів Америки майнула вже в значно пізнішому творі ("Юродиний" 1857), де поет запитував: "Коли ми діжлемося Вашингтона з новим і праведним законом?"

Костомаров теж спробував у художній формі інтерпретувати ідею рівності в ролі України в утворенні всеслов'янської федерації і той український месіанізм, який був у "Книгах битія" передказаний такими словами: "Тоді скажуть всі язички [себто народи], показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальовано Україну: ось камінь, його же не бретоша зиждачі, той бість во главу угла!"

В кезакінченому оповіданні "Панич Наталич" Костомаров малює майбутнє слов'янщини, поз'являє в уяві герон з Києвом, що має стати столицею слов'янських племен. "На згук вічового дзвону в Святій Софії зберуться слов'яни з берегів Волги, Дніпра, Вісли, Ільменя, з цюморів Адріатики та Камчатки... і буде благодать над Слов'янчиною".

Костомаров згадував у своїй автобіографії, що за думками кирило-методіїв, Київ дійсно не мав належати до якогось певного штату, а призначався за місце зборів загальнослов'янського сейму.

Ідеалом суспільного устрою для "Книг битія" являється

козацтво. "І не любила Україна, — написано там, — ні царя, ні пана, а скомпоновала собі козацтво, сеть то істес братство, куди кожний пристаючи був братом других, — як був він преж того паком, чи навільніком, аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибралися на раді і повинні були слуговати всім по слову Христовому і жодні помпі панської і титула не було між козаками". "І десь ото дія, — сказано далі, — росію-умножалося козацтво, і незабаром були б на Україні всі козаки, всі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріш Бога сінного і, дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і в других слов'янських краях".

Малюючи такими рисами козацтво, "Книги битія" вбачали в ньому прообраз того ідеального суспільного ладу, який має би розв'язати одновчасно і політичну і соціальну, а нарешті національну проблеми.

Сучасне кирило-методіївцям зло -- кріпацтво було живим запечеченням рівності і братерства.

Двоє з братчиків на своїй власній долі відчулали несправедливість сучасного соціального ладу. Шевченко був звільнений з підданства кріпак, а Посядя належав до категорії державних селян. Гарячий протест проти нещастної долі покрінченого люду знайшов яквайкрайний вислів у Шевченковому "Кобзарі". Перефразуючи Шевченка, Посядя писє: "Жахливі злідки в нашому краю, там мати позбавляється единого сина, цілого насліду та підпори своєї старості, на зло зданого в москалі, ... тут ви побачите селянин, який уже збувас останню свою худобу, щоб заплатити налого важкі податки".

Третій братчик Микола Костомаров, син хріначки і лілічка-кріосника, в одному з листів того часу малював страшну картину селянської господарської руїни на Волині, ніби наслідуючи яскраві антикрипціальні тиради російського письменника-революціонера Ол. Радішеву в його знаменитому "Путешествии из Петербурга в Москву".

"Каторга була б кращою для них, — писав Костомаров одно-му з своїх приятелів, — не кажучи вже про те, що бідин селянин працює на поміщика замість належних трьох дів, цілій тиждень (що трачиться й з Вашими полтавцями, червоніочко, мушу сказати!), а собі на робочий час приділяє лише свята, через це виходить, що багато хто не знає Ймення Ісуса Христа, не кажучи вже про те, що баби, працюючи зимою цілими днами на барщині, беруть ці прясти для поміщика й додому навдохніта, не кажучи про численні побори... ставлення до них таке, що переходитить покад

саме страшне розуміння утижку і примушує друга людства здригнутися".

Не дивно, що вимога звільнення селян від хріпацтва входить у програму Кирило-Методіївців. На цьому скончались вони всі. Куліш у спогадах про Костомарова писав, що першою вимогою їх було звільнення селян, яких належало одступити на волю "такими господарями, щоб кожний з них утворив би самостійну школу начатків ремісничої та землеробної культури".

Юрій Андруський розробив проект звільнення, з одного боку, через викуп селян на гроті, що можна було здобути зменшеним витрат на армію та виці чини, з другого — через заохочення самих поміщиків до цього акту шляхом різних жатород. Всі ці заходи мали привести, за словами Василя Білозерського, до поширення "мирної агрокультурної цивілізації та чоловіколюбних моральних понять".

Разом з фізичним звільненням селяніна в програмі Кирило-Методіївського братства була й духовна його піднесення. З проектами заведення шкіл, видання книгож і журналу ми зустрічамося в листах, свідченнях та записках кожного з братчиків. Недарма всі вони були так чи інакше зв'язані з учительською працею, недарма патронами для свого братства вони обрали двох первоучителів християнських.

Гулак уважав, що для поширення ідей вільності поміж слов'янських народів потрібно завести школи для простого народу, потрібно писати й видавати для них різні твори.

Куліш на допитах поясняв, що братчики мали намір писати підручники українською мовою з священної і загальної історії, географії, рахівництва та сільського господарства. З метою пропаганди своїх думок і ширення освіти братчики затівали видання журналу, який здійснений був лише через 15 років ("Основа"). На видання для народу переведено збирания гротів серед братчиків.

Таким було в основному коло ідей і практичних проектів Кирило-Методіївського братства. Підхопивши житки традицій, що в'язали його з українським лекабрізмом, з польським революційним рухом на українських землях, нарешті, з національним відродженням самого українського народу, -- Кирило-Методіївське братство заповіло ці традиції дальшим поколінням. Братчики самі виступили активними діячами в добу підсилення національного руху в 60-их роках. Федеративну ідею -- через діяльність Михайла Драгоманова -- українська національна лумка досягла до 20

віку. І в цьому міцному духовому зв'язку поколінь ми вбачаємо найбільше визнання заслуг цих українських мрійників, що в сувору добу миколаївської здичавілості виступало з проповіданням морального едосконалення окремої людилі і цілих народів.

1946

У соті роковини

Тепер ми обходимо соту річницю великого зрыву, великої катастрофи в житті української ідеї, в житті передової української інтелігенції 1840-их років, в житті національного великого Шевченка. На 1847 рік припадає розгром Кирило-методіївського братства. І тому згадуючи Шевченка в цьому році згадуємо його на тлі 40-их років в оточенні кирило-методіївських братчиків.

Здається, що це так недавно вся Україна святкувала відомий мовчазний ювілей, сторіччя народження Шевченка. Це було ще перед Першою світовою війною. Все життя поета, перенесене на сто років у нашу епоху, перейшло перед нашими очима. Рік за роком ми мали змогу стежити, як зростав, мужнів і міцнів талант Шевченка від перших спроб малювати в писати вірші. Ось напередодні Другої світової війни ми відсвяткували визволення Шевченка з кріпацтва. У 1943 році — сторіччя красивого й глибокого епізоду його зустрічі з Варварою Репніною. За останні роки пройшли перед нами сторіччі ювілеї епохальних творів Шевченка. У 1938 році минуло сто років з дня написання "Катерини" і "Перебенді". У 1939 році ми на вілстані тих самих років згадували його "Б'юті пороги" і "Думи мої, думи мої".

У 1940 році — сто років відділили нас від першого видання "Кобзаря". Ще через рік у військову хуртовину святкували ми сторіччя "Гайдамаків". І так рік за роком пройшли перед нами "трякі три літа" з тими знаменитими творами, що становлять перлини нашої літератури — "Сон", "Кавказ", "Посланіc", "Наймічка", "Великий лъх" і "Іван Гус".

Ось роки нашого нового скітальства — Різдво 1945 року — це сторіччя "Заповіту", Різдво 1946 року — це сторіччя братерських сходин кирило-методіївців, гарячих разом, великих планив і ранту 1947 рік — сторіччя розгрому, арешту, кріпості, заслання.

Лювінні ідеалісти — братчики гадали, що в жорстокій дійності московської імперії, імперії Миколи I, можливо плекати думки про кращий суспільній лад без кріпака і пана-рабо-власника, про кращий устрій держави, де всі народи почували б себе

рівними й вільними, про поширення освіти серед темних мас. Навіть така твереза людина, правник Микола Гулак і той попався на підступний гачок сусіда-студента, що викрив ціле товариство і в своєму доносі писав про те, що братчики говорили між собою про відкрите повстання проти уряду. Так молоді мрійники попали в колесо безсрібничої жандармсько-поліцейської юстиції.

Для викриття кореня змови жандарми випробували всі заходи виявлення винуватих в Гулака, Шевченка, Куліша, Костомарова. Мрійники-ідеалісти, студентська молодь, що ще була на школінній лаві або тільки що зійшла з цієї лави, і тут довірилась улесливим методам і розкрила свої затасні мрії, свої зановіні думки.

Крім того, локазом провини були знайдені рукописи: "Кніг биття українського народу", Устав братства, головні правила і відозви до українців та великоросів і поляків. Доказом провини були революційні поеми Шевченка, про які згадували братчики, котрі яких попалися в значній кількості у братчика.

Кара як на той час була досить легка. Студентів перевели до Казанського університету. Службовці послали на службу в Росію і [тиж] поліційний напад, — звичайно, умови, хід не сприяли їхній науковій або літературній праці. Лише двоє, Шевченко і Гулак, постраждали найбільше. Гулак дістав три роки неволі у Шліссельбурзькій фортеці за твердість характеру, що він вивив був на допитах, а Шевченко — десять років неволі в Оренбурзьких степах простим рядовим солдатом із заборонює писати й малювати.

За що ж так ляжко покарали Шевченка? Перш за все це сталося тому, що навіть жандарми, які творили цю розправу з безборонним мистком відчували, що Шевченко стоять у центрі кирило-методіївської змови. Формально вони, за свідченням братчиків, визнавали, що Шевченко не належав до братства. Але то суті зважували його колосальний вплив на всіх сучасників, електризуючу силу його творів. Щуку сатиру на російську дійсність, на бюрократичні порядки, навіть на самодержіця.

На слідстві цілком розкрилася роль Шевченка в братстві. Він був тим сонцем, навколо якого оберталося все. В листах братчики згадували про нього. На допитах говорили про те величезне враження, яке робили його твори. Прекрасну оцінку не Куліш у своїх спогадах про братство — хідницьку молодь, що була глибоко просвічена, за його словами: Святим письмом: "Се була молодіж високої чистоти духовної". "Апостольство любові до більшового доходило в ній до ентузізму". І тут — поява Шевченка. "На Шев-

ченка виразло братство як на якийсь небесний світильник, і се був погляд праведний. Шевченко з'явився посеред нас, як видиме оправдання нашого надхнення звіні". Аналіза творів Шевченка, де його ідеологія тих років виявилася найбільше, показує, як його ідеї були провідними в братстві.

Основна мета братства, об'єднання слов'ян уже в чіткій формулювані його ідеями була Шевченком у передмові до "Гайдамаків". Перебудова суспільного ладу, визволення селян, політична воля, ідеалізація національних історичних форм буття українського народу, все це з Шевченкових творів перейшло до "Книг битія". Уставу і відоїз.

Братство сприйняло ці ідеї як ідеї свого часу, ідеї, що тяглися історично від козацької вольності — Запоріжжя, через нестримний рух гайдамацький XVIII сторіччя, через ідеї підсічників декабристів, що закладали на наших землях на початку XIX століття Товариство Земляних Слов'ян, цього передвищника Кирило-методіївського братства, як його називали жандарми "Україно-слов'янського товариства".

Так тянувшись нитки історичних традицій через століття і доходять до наших часів. Кирило-методіївці почали здійснювати свої плани вже як шістдесятники.

Ми відійшли на ціле сторіччя від цих людей 40-60-их років, в зв'язку з яким почуттям можемо повторити заключні слова "Книг битія": "І встане Україна з своєї могилі, і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян і буде Україна непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янськім. Тоді скажуть всі язички, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна — от камінь, його же не брегота знаходить, той бисть во главу упла".

1947

Кирило-методіївське братство

Перші спроби внести рішучі зміни в суспільному й політичному житті тодішньої Російської імперії скінчилися повною невдачею.

Ні республіканський ідеал, ні ідеї рівності й братерства щодо корінного стану в суспільстві — селян-кріпаків не знайшли свого здійснення. Більше того, національна справа скінчилася так, що здавалося — все лишилося по-старому, а навіть більше: самодержавство не тільки зберегло повноту своєї влади, а ще й змінилося, розвивши перший загін революціонерів, що намагалися скинути владу абсолютної монархії або обмежити її, щоб потім провести потребні для перебудови суспільства на нових засадах реформи політичної й соціальної, в першу ж чергу — скасування кріпацтва.

Але ця перемога самодержавства коштувала йому дуже багато. Не кажучи вже про те, що п'ятеро погиблених декабристів було з пошаною й побожністю визнані за національних героїв-мучеників, а сотні катаржників-декабристів звініні авреолено немирнутої слави. Не кажучи й про те, що, фізично перемігши декабризм, самодержавству на довгі роки лишалось перемагати пам'ять по декабризмі — моральний і ідейний вплив його чину.

Не кажучи про те все, треба визнати, що моральний удар з боку декабризму був досить міцний. І, хоч на зовні все лишилося по-старому — і кріпацтво, і самодержавство, проте з історії громадської думки викреслили ту суму ідеї, яку принесли декабристи, не було під силу переможцеві. Миколі І і всі зусилля його, спрямовані на те, щоб стерти саму пам'ять по грулевому виступі проти нього були марні.

В одних сучасних тим поганім спогадах знаходимо таку інтересну вказівку: "Враження, яке зробили на суспільство лекабристські полії, довго не стиралось і не слабло".

Проти ідеології декабристів, проти трьох основних ідеї французької революції — свободи, рівності і братерство — висунуто ідеологію офіційних кіл зформульовану так само в трьох основних ідеях — православ'я, самодержавство і народність. Православ'я

мало заступити ідею християнського братерства, самодержавство ідею народоправства, а народність, очевидно, ідею рівності, бо її розуміли як сукупність всіх національних особливостей, що викристигувалися в народному побуті, — отже, в першу чергу патріархальні відносини між поміщиком і кріпаком. Так кріпацтво перетворювалося в один з "устройств", в один із стовпів, що підтримували самодержавну монархію. І протягом цілого царювання Миколи I ця ідеологія, ці три стовпи уважалися непорушними. Але ідеологічні шукання, з одного боку, і економічні процеси, з другого, робили свою руйнівчу справу у офіційній ідеології.

Перш за все одмітими ці економічні процеси. Вони йшли такими твердими і невмілимими кроками, що ніякі спеціальні заходи уряду не могли ячічого зробити для їх припинення.

Ше для Радіщева було ясним, що в самому інституті кріпацтва буде закладене зерно майбутньої його смерті. Кріпацький труд як піднємний не давав тих наслідків, які могли дати вільна праця вільної людини і не міг сприяти розвиткові сільського господарства. Неподільський визиск і експлуатація селянства приводили до зубожіння селян. Жахливі картини зліднів малювали ще Новиков, Радіщев і пізніші письменники. Стан кріпаків порівнювали із станом нетрів в Америці.

В літературі XVIII століття ми знаходимо патетичну тираду, в якій Радіщев говорить, що солодощі цукру, який виготовляють негри-раби на підвільних плантациях Америки, викликують найтежчу гіркоту від одних спогадів про нелюдське поводження з цими рабами плянтарів.

Нередові мислителі 40-их років любили перейнакшувати цю тираду, приміняючи її до російських обставин. Сучасник і знайомий Шевченка, вітебський з походження, поручник Момбеллі згадував про хліб, яким живилися селянини Вітебщини: "Борошна в ньому зовсім не було, виглядом він був подібний на висушеній кінський гній, кругло заміщений соломою. Хоч я й ворог будь-якої фізичної карі, — зазначав Момбеллі, — проте бажав би чадолюбивого царя посадити на харч вітебських селян на кілька тижнів. Як дивно створений світ: одна поганя людина, а скільки може накоїти зла і з якого права!"

Відомий письменник-емігрант Олександер Герцен у щоденнику 40-их років писав: "Селяни живуть тільки для того, щоб боротися з гололітною смертю, а біля іхніх бідних ланів знаходяться багаті поля поміщика, оброблені селянськими руками".

Проте, багатство поміщика було теж під великим сумнівом.

Мастки продавалися, програвалися й проживалися. Великі кризи в хлібній торгівлі, застарілі способи господарства вели її поміщицькі мастики до повного зубожіння. Вихід із цього поміщицького знаходили в заснуванні фабрик і заводів. Родовите і гордовите дворянство поступово переходило на роль фабрикантів і купців.

Цей процес економічного розвитку, що приводив до повного зубожіння селянства і перетворення поміщика на фабриканта був однаковою помітною як у Росії, так і на Україні. Тільки за Україні він ускладнювався національним моментом і визиск селян відчувався значно сильніше, бо експлуататорів і кріпаків різнили між собою не тільки економічні інтереси, а ще більшою мірою різниця релігії і національності. Визиск селян в Україні сприймався в цьому потрійному утиску.

Ціо противставляли громадські кола з одного боку офіційні ідеології у формі гасла: "Православ'я, самодержавство, народність", а з другого боку цьому руйнівницькому процесові, що однаково бив і по поміщику і по селянинові?

У питаннях кріпацтва всіляких розходжень не було. І російська і українська література оцінювали це явище негативно. Люди, які придивлялися глибше до соціальних стосунків, передбачали неминучу загибель кріпацтва. Ті представники інтелігенції, що вийшли з низів суспільства і відчували на своєму власному житті страшні лазурі кріпацтва, були найкращими агітаторами проти цього. Щожто політичних ідей, то тут уже не було такої єдності. Намічалось два шляхи розв'язання справи.

Один — був тим шляхом, яким ішла Західна Європа. Негайнє знесення рабства, республіканський устрій, повна свобода людини — було написано на прaporах тієї групи інтелігенції, яка за своїх поглядів спержалася називу "західників". Друга група, так званих слов'янофілів, гадала, що розвиток Схолу Європи як політичного і громадського цілого мусить піти якимсь самостійними шляхами. В західноєвропейських впливах вони вбачали лукерело тих потрісень, які пережила країна на початку XIX століття. В суспільному житті Росії вони помічали такі особливості, яких не було на Західі (наприклад, так звані "общини", громади, громадська власність на землю) і які могли бути використані як бази для оздоровленні селянських відносин.

Різниця між західниками і слов'янофілами спочивала на дуже складних і глибоких розходженнях у філософських та історичних поглядах, але загальні лінії ідеологічного розходження полягали саме в поглядах на Західну Європу і на значення йї впливу в

культурному, господарському й політичному житті Сходу. В ідеалах слов'янофілів, безумовно, були риси певної реакції на революційні події першої чверті XIX століття, на виступ декабристів, їм здавалася близоземством сама думка можливості усунення влади імператора, тим більше думка про царєвінство, з якою носилися деякі гарячі голови з-поміж декабристів.

Слов'янофіли значно біжче, ніж західні, підходили до ідеології офіційних кіл, яку цілком підтримували реакційні кола, що отримали від своїх ворогів презирливу назву представників "офіційної народності". Прибічники цієї ідеології "офіційної народності" не відмовлялися і від кріпосницьких поглядів, цілком стверджуючи самодержавство і захищаючи офіційну державну церковність.

Але було б помилкою думати, що реакція, яка прийшла на зміну революційним виступам як певна втома після нездійснених надій і великих жертв, що були страчені, здавалося, марно, що ця реакція панувала безрозсудно і тагда в невіру у світле майбутнє всіх кола громадськості.

Правда, друг Герцен, поет Микола Огар'єв у 1840 році писав: "Якася безнадія і безвихідність. Треба признатися, що це наш загальний настрій. Темно попереду, не видно нічого та й горі. Ми винні ми вийшли в життя з енергійним серцем і з жахливим самолюбством, набудували величезних плянів і хотіли досягти якоїсь всесвітньої мети. Ну, ось ми й зневірiliся і нам млюсно, ми не знаємо до чого пристосувати нашу діяльність".

Цей настрій, розуміється, не вичерпував шляхів розвитку громадської думки ("лишні люди"). І після 1825 року ми спостерігасмо в 20-их, 30-их і 40-их роках спроби організовувати нові тасмні товариства, на півночі — російські, на півдні (на Україні) — польські. В 20-их роках як відлук декабристських змагань в Оренбурзі відкрито тасмний гурток, організований братами Крітськими, в 30-их роках Сунгурівський гурток, до якого належав мжк іншим і українець Яків Костенецький. В 40-их перший соціалістичний гурток Петрашевців, до якого належало багато людей, пов'язаних особисто з польськими колами і з Україною. На Україні йде невпинна підготовка до нового повстання, нової інсурекції.

Польські емігари, собто уповноважені від закордонних організацій, широку обідарють спольщенні частині України, закладають місцеві організації, ставлять на чолі їх видатніших людей з поміщицтва, інтелігенції, письменників, з якими здіблюються і кола української інтелігенції. У 1838 році у Києві через випадковий зрешт розкривають цілу велику польську орга-

нізацію, яка охоплює поміщицтво, студентів і значною мірою польське жіночтво. Це так звана "конарцізна", — назва від імені організатора цього руху Шимона Конарського, що лів в Літві і був там заарештований, але зв'язки якого охоплювали широкий терен. Тасмне товариство, що ширило революційну пропаганду, звалося "Строніцтво людове", мало свій статут і програму, де поруч із незалежністю і самостійністю Польщі, стояли ті демократичні ідеали свободи і рівності, що від французької революції панували в Європі протягом цілого XIX століття.

Звичайно, жадна урядова операція по винищенню якогось революційного осередку не могла зробити так, щоб вирізати цілком ті клітини, що набралися революційних думок. Поза визкою покараних завжди залишалися рештки співчуючих, однодумців, менш заяніжкованих, менш захоплених подіями, і це були зерна, з яких розросталися дальші революційні паростки. Так було з Гайдамачинорою, привид якої ввесь час висів над занепокоєнними урядовими колами, колами поміщиків-польляків. Так було з декабристами, які залишили по собі багато щеїх співчуючих і однодумців. Ще більше це стосується до польських тасмних товариств, які виступали в цілком співчутливій ім атмосфері польського суспільства, з якого уряд вирізав перших хоробріх, а на зміну їм ставали нові люди, інколі й керівники, яким через конспірацію вдавалося уникнути арешту й заслання.

Все це треба мати на увазі, коли йде мова про кирило-методіївців, які на громадську арену вступили десь на початку 40-их років у Києві, де тільки за три-чотири роки перед тим запіктовано конарцізму, "Строніцтво людове". З окремими членами, що були близькі до конарцізму, навіть притягалися до слідства, як відомий польський історик і письменник Міхал Грабовський, дехто з кирило-методіївців (Куліш) були в близьких стосунках. Вони не могли не знати про існування, ролю і завдання цього голосного процесу, до якого належали десятки молоді, якому співчували сотні студентів молодого Київського університету, що лише 1834 року був уперше відкритий, а в 1838 зачинений на два роки у зв'язку з виявленою конарцізмою.

Кирило-методіївці на початку 40-их років були теж ще студентами і традиції студентських кіл для них були близькі й зрозумілі. Не тільки польська традиція могла піджакати думку організації тасмного товариства, хоч польська була найближчою і територіальною і часом.

Немає сумніву, що традиція декабризму так само могла мати

свій вплив на кирило-методіївців. Шевченко більше, як десять років, перебував у Петербурзі, в цій колисці вільнодумних змов, де діяли Радіщев, де виступали північні декабристи. В його творах "Сон", "Великий лъх" ми знаходимо ясні відгуки на книжку Радіщева і жертвенний подвиг декабристів.

У "Сні" пост бачить сибірських катаржників і серед них узагальнену постаті революціонера-декабриста

В кайдани убраний
Цар всесвітні! Цар волі, цар
Штемпом увічаний!
В муш, в каторзі — не просить,
Не плаче, їс стогне!
Раз добром нагріте серце
Віх не прохолоне.

У "Великому лъху" перша ворона (українська) говорить:

Я още літала
Аж у Сибір: та в одного
Декабриста вкрава
Троки ховзі.

Традицію декабристів Шевченко знайшов збереженою у 1843 році, коли на деякий час оселився в Яготині, в домі князя Миколи Репніна, з іменем якого було пов'язане з маловідоме "Малоросійське товариство", що існувало перед декабристами в Полтаві. Шевченко міг знати навіть деякі деталі діяльності цього товариства від самого Репніна. Можливо, що рядки віршів з Шевченкового "Чигирині" написаного в 1844 році, цебто вже після перебування в Яготині, а саме звернення до Чигиринна, колишньої гетьманської столиці: "... Спи ж [...], поки сонце встане, поки ти недолітки підростуть — гетьмані" — являється якимсь відгуком на одне місце з Катехізису як сповідання національної віри, що за переказами складений був у цьому товаристві. А місце це звучало так:

питання: Де сходить сонце?
відповідь: В Чигирині.

Родинне оточення князя Репніна свято зберігало спогади про декабристів, бо в декабристській історії Репнін утратив рідного брата князя Сергія Волконського. Дружина цього декабриста, славетна Марія Волконська, оспівана поетами перед своїм від'їздом

на Сибір до чоловіка, перебувала в родині Репніна в Яготині, і трагічний момент розлуки перед від'їздом вірівся всім з того оточення в пам'ять. При близьких стосунках Шевченка з дочкою Репніна Варварою, все це без сумніву не раз оповідалось Шевченкові.

У другого кирило-методіївця Миколи Костомарова при врешті на столі знайшли стару газету, в якій надруковане було офіційне повідомлення про змову декабристів. Як історик Костомаров без сумніву пікавився цією подією, тим більше, що деякий час перебував в Острогожську на Слобожанщині, місці, яке було пов'язане з родиною Рилєєва і яке берегло пам'ять про нього і про його патріотичні українські думи.

В "Книгах битів українського народу", що Іх написав Костомаров як програмовий твір Кирило-методіївського братства єсть уступ, що пов'язує декабристську традицію з давньою українською козацькою традицією: "І голос України, — пише Костомаров у цьому творі, — одізався в Московії, коли після смерті царя Олександра хотіли руські прогнати царя і панство, і установити Річ Посполиту і Слов'ян посплати по образу іностасей божествених переділімо і незмісimo; а сього Україна ще за двісті років до того хотіла.

І не допустив до того деспот: одні положили жити свій на шибениці, других закатували в копальнях, третіх послали на заріз черкесові.

І панув деспот-кат над трьома народами слов'янськими [зебто росіянами, поляками і українцями], править через німів, псує, калічить, нівечить добру натуру слов'янську — і нічого не зробить".

Була це одна традиція таємних товариств, яку приніс у Кирило-методіївське братство один з видатних його організаторів Микола Гулак. Гулак кінчина Дерптський університет, життя якого в ті часи провадилося цілком у німецькому дусі. Студентські німецькі корпорації носили характер нелегальних товариств, і цей корпоративний дух, засвоєний Гулаком, занесений був ним до Києва.

Кирило-методіївське братство — це перше таємне українське товариство, про яке ми маємо достатні відомості і в спогадах його учасників (Куліш, Костомаров) і з тих урядових документів, що відбивають слідство і допити братчиків у цій справі, і з власних художніх і політичних творів окремих братчиків.

Момент заснування його припадає на кінець 1845 і початок 1846 року. Засновниками його були М. Гулак, М. Костомаров і

Василь Білозерський. До товариства належали ще Тарас Шевченко і Панько Куліш та визка української молоді, студентів Київського університету: Юрій Андріузький, Іван Посядла, Опанас Маркович, Олександр Навроцький, Олександр Тулуб та інші.

Товариство не мало якихось певних організаційних форм і виникло з гуртка молоді, що цікавилася ідеєю слов'янського единства. Гулак найбільше намагався надати йому тих притмет, що властиві кожному товариству: статут і правила. Такі установчі документи були складені Костомаровим, але статут і правила братчики не встигли завести до вжитку і вони лишилися пам'яткою того, яким хотіли бачити своє товариство його організатори.

Цей статут одразу вводить нас у суть ідей, що були пануючими в товаристві і тому необхідно більше познайомитися із його змістом. Він короткий, в ньому лише шість точок. Нічого спеціально статутарного в ньому немає. Це скоріше програма, політична або ідеологічна платформа.

Перший пункт проголошує як ідеал, до якого мусить стреміти всі слов'яні, духовне і політичне з'єднання їх із збереженням для кожного слов'янського народу його самостійності. Таких народів статут налічує сім: 1) цвіленко-руси, 2) північно-руси з білорусами, 3) поляки, 4) чеки із слов'янами, 5) лужичани, 6) індо-серби з хорватами, 7) болгари.

Третій пункт проголошує відомі вже нам з декабристських часів вимоги: народне управління для кожного народу, повна рівність громадян з походження, у вірі християнській та за станом. Четверта точка вимагала обґрунтування всього управління, законодавства й освіти — святою релігією християнською. Участь у правлінні за пунктом п'ятим при повній рівності всіх вимагала від керівників — освіти й чистої моральності. Нарешті, шостий вимірював необхідність існування загального слов'янського собору з представниками усіх слов'янських народів для управління цілим політичним тілом цих народів.

У головних правилах товариства було кілька додаткових ідеологічних моментів. Перш за все впадає в очі пункт, де мова йде про те, що товариство старатиметься викоренити рабство і будь-яке приниження нижчих класів. Другий додатковий момент це вказівки на те, що товариство вживатиме заходів для знищенні всякої національної та релігійної ворожечі.

Однією зі засад товариства було письменність і вказівку на те, що правило "мета освіщас засіб" — товариство визнає безбожним, — натомість вимагає від членів, щоб вони своїй дії спирали

на сввінгельські правила любові, кротості і терпіння.

Політичний ідеал кирило-методіївців найкраще відбився у відозві до українців: "Ми приймаємо, — сказано там, — що всі слов'янки повинні з собою поєднатися, але так, щоб кожен народ становив собою Річ Посполиту [цебто республіку] і щоб управа у кожного була окремо і кожний народ мав свою мову, літературу, свій суспільний лад... Мусить існувати сейм або слов'янська рада, де б скочилися депутати від усіх республік слов'янських і там вирішувалися б справи, що належать до цілого слов'янського союзу. В кожній республіці мусить бути правитель обраний на певний час і над цілим союзом мусить бути правитель, обраний теж на певний час".

Один з братчиків на допоті основним політичним ідеалом, що його визнавали всі члени товариства назвав об'єднання слов'ян на зразок Сполучених Штатів Америки або на зразок сучасної братчика конституційної Франції. В селянському питанні братчики стояли рішуче на засадах скасування кріпацтва. Досить нагадати той гарячий протест проти нещасної долі покрілаческого люду, який знайшов свій вислів у Шевченковому "Кобзарі", досить узяти на увагу те визнання, яке мали найсильніші твори Шевченка, щоб зрозуміти ставлення їх до кріпацтва. Один з них, Андріузький розробив проект звільнення селян почесті через викуп їх за гроші, що можна було здобути зменшеннем виграт на армію і вині чини, з другого [боку] через заохочення самих поміщиків до цього акту шляхом різних нагород.

Братство не дарма носило імення Кирила і Методія, цих просвітителів слов'ян, бо просвіта була однією з основних засад реальні програми братчиків. Василь Білозерський розробив записку — плян заведення шкіл; про школи, видання книжок і журналів братчики згадують у листах, признаються на свідченнях і навіть свій життєвий шлях так чи інакше пов'язують з цією учителівською працею.

Нам липчається ще познайомитися з дуже важливим документом для розкриття засад того світогляду, що його трималися братчики, що робив це товариство — українським, підкresлюючи його національну основу. Твір цей належав Костомарову і зважає "Книги битія українського народу", або "Закон Божий", як проміж себе цей документ називали самі братчики.

Ми бачили вже тенденцію в революційних колах надавати своїм агітаційним творам релігійного характеру. Це було в дусі того часу. Революційні ідеї викладені у формі Катехізиса, сприйма-

лися малоосвіченими слухачами як обов'язкова догма.

Костомаров пішов тим же шляхом, запозичивши не форму катехізису, а біблійного оповідання. Він і починає "Книги битія" з цілком біблійного речення: "Бог создав світ: небо і землю, і населяв усікими тварями, і поставив над усю твар'ю человека, і казав йому плодитися і множитися, і постановив, щоб род человіческий поділівся на коліна і племена, а кожному коліні і племену дарував край жити, щоб кожне коліно і кожне племено шукало Бога, котрий от человека недалеко, і поклонялися би Йому всі люди, і віровали в Його, і любили б Його, і були б усі щасливі".

У такому стилі оповідається, як люди внесли собі нових богів і поклонялися їм, поробили собі багато царів і почали боїтися своїх царів. "І сі царі лукаві,— писалось в «Книгах битія», — побрали з людей таких, що були сильніші, або їм нужніші, і назвали їх панами, а других людей поробили їх невільниками і розмножились на землі горе, біднота, і хвороба, і нещастя, і незгода".

Далі трактувалися неправедні дії окремих народів: євреї поставили собі царя — і покарав їх Господь, пронalo і царство їх і всіх забрал у полон хаджей. Греки не захотіли царя, але поставили собі багатих богів і покарав їх Господь, бились вони між собою і потали в неволю.

Далі ішов виклад "Нового Завіту", поширення християнства, боротьба з нам римського імператора і панів, що вбачали у християнстві загрозу своєму існуванню, бо у християн всі були вільні й рівні.

"Тоді імператори з панами змовились і сказали поміж собою: «Уже нам не викоренити християнство; піднімемось на хитроці, приймемо його самі, пересвердимо ученнє Христове так, щоб нам добре було, та й обдурумімо народ».

І почали царі приймати християнство, і кажуть: «От, бачите, можна бути і християнином і царем вкупі». І пані приймали християнство і казали: «От, бачите, можна бути і християнином і паном вкупі».

Так "Книги битія" поясняла появу соціальної нерівності. Далі пояснюється, що кі романські, кі германські племена не знайшли правильного розв'язання справи, бо не мали достатньої віри, а без віри нема свободи і тому ідеалізуються слов'янські племена, що мали своїми учителями св. Кирила і Методія. Два лиха у слов'ян знаходять "Книги битія" — незгоду між собою і передмання від інших інших порядків: "І стали у них так само, як і в інших, і царі і пани".

"І покарав Господь слов'янське племено гірше, ніж другі племена; бо сам Господь сказав: «Кому даро більше, з того більше і зицьтеся». І попадали Слов'яни в неволю до чужих: Чехи і Поляки до Німців, Серби і Болгари до Греків і до Турок, Москвали до Татар". "Книги битія" переходять тепер до з'ясування лиха у трьох неідліглих слов'янських царствах у Польщі, Литві і Московщині, а потім викладають історію України, ідеалізуючи козацтво як істє братство, без царя і пана.

Виклавши схематично історію України під Польщею і під Московчиною, "Книги битія" переходят до найважливішого для братства викладу ідеї українського посланництва, українського месіянізму.

Цей уступ, як і вся форма твору, були, без сумніву, наявні Костомарову "Книгами пілгрімства польського", де Міцкевич розвинув свою ідею посланництва (месіянізму) польського народу:

"Лежить в могилі Україна, — говорить тут Костомаров, — але ис вмерла. Но голос її, що звав всю Слов'янщину на свободу і братство, розійшовся по світу слов'янському. І одівався він, той голос України, в Польщі, коли третього мая постановили поляки, щоб не було панів і всі були б рівні в Речі Посполитій, а того хотіла Україна ще за 120 літ до того".

"І встане Україна з своєї могили, — пророкує Костомаров, — і знову зоветься до всіх братів своїх Слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сімейства, ні прево-ходітельства, ні пана, ні боярина, ні крілака, ні холопа, — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутах, ні у Сербів, ні у Болгар. І Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янськім. Тоді скажуть всі язички, показуючи рукою на те місто, де на карті буде назальованна Україна: «От камінь, него же не берегоша зиждущий, той бистъ во главу углъ!», — такими знаменними словами кінчався цей надзвичайний твір.

В загальній сумі документів, які лишило по собі Кирило-методіївське братство "Книги битія", як бачимо, явлюються найбільш розвиненим висловом демократичних ідеї братства з обґрунтuvанням їх історичними даними і релігійними мотивами. Шодо ідеї українського месіянізму, то цей твір, власне, є одним джерелом наших відомостей про це і взагалі одним такого роду пам'ятником.

Збори Кирило-методіївського братства відбувалися в квартирі

священика Завадського, що був настоятелем Андріївської церкви в Києві і жив у священницькому домі, який був вроблений у підмурівку самої церкви. Тут жив Гулак, тоді чиновник генерал-губернаторської канцелярії, і в його кімнаті братчики обговорювали свої проекти, слухали надхнені слова Шевченка, тверезі поради Гулака і містичні пророкування Костомарова та одверті розмови студентів-братчиків. А за дверима кімнати жив інший студент, який післухав розмови братчиків, викликав у Гулака довір'я до себе і потім про те, що знівів йому Гулак і про підслухані розмови доніс попечителеві шкільної округи. Це було 3 березня 1847 року. Доноцію звали Олекса Петров.

Під той час генерал-губернатор Бібіков ("капрал Гаврилович Безрукий" як окріпків його Шевченко) перебував у Петербурзі і губернська влада я особі губернатора Фуціуклея не відважувалася сама розпочинати цієї справи.

Листування з Петербургом потривало якихось два тижні, поки почалися дії по ліквідації братства. 18 березня арештували Гулака в Петербурзі, кули він переїхав, щоб стати професором Петербурзького університету. На допиті Гулак усе заперечив, нікого не називав, на всі запитання відповів мовчанкою, або "ні".

Поки порадник з Гулаком, примушуючи його подати факти, назвати ім'я спільніх, використовуючи навіть релігійний момент — снівід — чотири рази по нього підсилювався свідченник, — використовується почуття синівської любові, — Гулакові читали листа, якого ніби писали жандарми до Гулакового батька, щоб розчулити в'язня поки все це відбувалося за залишками дверима і гратаами, з Петербургу йшли в різні боки розпорядження про дальший арешт. Ще за якихось два тижні, 30 березня в Києві заарештували Костомарова. Костомаров був морально розбитий, бо арешт стався напередодні його весілля.

Трагічність становища Костомарова підсилилася юдеї й тим, що перед самим арештом до нього зайшов помічник попечителя Юзефович і покердин Костомарову, що в нього було грус — запропонував йому, якщо має щось зайного, щоб нічав йому. Костомаров не вагаючись віддав рукопис "Книг битія".

На першому ж доніті Костомаров побачив цей рукопис у руках у представника влади. Це обезбройло Костомарову, він розгубився, наговорив зайного, потім зрікався своїх свідчень, загалі показав нестійкість свого духу і ляявив повну протилежність Гулакові. Лоскіт сказати, що коли Гулак рішуче заявляв, що нічого не знає, в кишені у нього лежав примірник костомаровських

"Книг битія". У молодого яченого не зробили особистого обшуку. І лише коли, не добившися від нього нічого, перевезли його з жандармського управління до Петропавлівської фортеці, там, за суворими приписами, як завжди, обшукали нововирибуленого арештента і знайшли наявний доказ його участі в товаристві.

Куліша затримали разом з дружиною і її братом Василем Білозерським, теж членом товариства, на самому кордоні, бо вони їхали в закордонну наукову подорож до слов'янських земель, тільки що відбувшіся весілля Куліша, на якому старшим боярином був Шевченко.

Шевченка заарештували на березі Дніпра, коли він входив на порон, поспішаючи з Чернігівщиною, з Кулішевого весілля, до Києва на весілля Костомарова.

Слідство зібрало великий матеріал щодо участі окремих братчиків. Усіх їх завезли до Петербургу. В середині травня слідство було закінчено.

Гулакові довелося пройти ще одну неприємну процедуру. На діставі якихось чуток слідчі мали відомості, що ознакою таємного товариства були викарбувані на тілі знаки в формі гетьманської булави.

Перевірити це вирішили на Гулакові, який учинив найбільшій опір на слідстві і здавался слідчим найтяжчим злочинцем. Гулака роздягли, і його оголив сам комендант'ї Петропавлівської фортеці. Звичайно, ніяких звідків не знайдено.

Кари за приналежність до Кирило-методіївського товариства були різні. Від десяти років солдатчини, які припали Шевченкові, і трьох років Шліссельбурзької фортеці, які дісталися Гулакові, до кількох років висилки до інших неукраїнських губерній у Тулу, Пермь, Петрозаводськ, Саратов.

В 50-их роках майже всі повернулися так чи інакше до роботи і в 60-их уже частково здійснили дещо з тих плянів, що збиралися реалізувати 15 років тому.

Так був заснований часопис "Основа", Шевченко і Куліш видали свої "Граматки". Куліш заснував піцу друкарню для видання народних книжок, кирило-методіївці прилучилися по руку 60-их років як старше і застужене покоління, зібрали собі нову повагу і зрозуміння від молодого гурту шістдесятників, що з таким зачалом підхопили справу людей 40-их років і якє сущільнішою лавовою стали на роботу.

Нові документи до біографії М. І. Гулака

(ДО 80-РІЧЧЯ АРЕШТУ КИРИЛО-МЕТОДІЙСЬКОГО
ТОВАРИСТВА)

Документальні публікації матеріалів до біографії одного з видатніших кирило-методіївців почалися з того часу, коли після революції 1905 року стали приступними для дослідування архівні справи III відділу "Собственнен Его Імператорского Величества Канцелярії".

В статті М. І. Стороженка¹ надруковано низку таких документів. Тут знаходимо: 1) перше "увещання" протоієрем Малова від 27 березня 1847 року; 2) останнє свідчення Гулака від 17 травня, коли він вперше призвався і навіть уявив на себе авторство "Устава" та "Книг багтия". Крім того, в тексті статті наведено два листи: 1) Гулака до Оп. Марковича від 5 лютого 1846 р. та 2) Марковича до Гулака від 15 лютого того ж року.

"Увещання", свідчення та лист Гулака надруковано з невеличкими хибами, помилками і пропусками. Щокоже листа Оп. Марковича, то в тексті його допущено значні хиби і переставовки.

Вся стаття Стороженка була оперта на архівні дани, також як і стаття В. Семенського,² яка з'явилася слідом за статтею Стороженка. Остання праця навіть це більше насичена урижками й цитатами з архівних документів, але ні одного не находитися цілком, через зрозумілу причину — загальний характер видання, в якому стаття надрукована.

Дальші публікації документальних матеріалів до біографії Гулака продолжено в 1915 році М. С. Грушевським, який у числі інших матеріалів до історії Кирило-методійського товариства надрукував був за копіями київської справи про товариство:³ 1) допит Гулака 1 квітня 1847 р. та 2) податкове пояснення (останнє свідчення) 17 травня 1847 р.⁴ Значайно, що і по багатьох інших призначеннях кирило-методіївців, як і в доносі Петрова, що знаходяться серед дублікацій М. Грушевського, єсть багатьох згадок про

Гулака, крім двох зазначених вище документів. Основною хибою цієї публікації взагалі було друкування матеріалів з копій, а не з автентичних свідчень справи III відділу. Тому є в них і пропуски і серйозні помилки. Їх менше якраз у допитах Гулака, але текст останнього свідчення все ж трохи постраждав.

Далішу публікацію архівних документів про Гулака масмо в замітці П. Зайдеа, в першій книзі українського історичного журналу "Наше минуле". Тут у другому надруковано і теж неточно перше "увещання" Малова і два папірці з листування III відділу з приводу надсилики священика для цієї процедури.⁵

Нарешті, в нашому біографічному начерку про М. Гулака в минулому році надруковано датованого березнем 1847 р. листа гр. Орлова до Гулакового батька, рапорт коменданта Скобелева від 17 травня того ж року та пояснення Гулака в справі паперів Археографічної комісії від 25 квітня 1850 р.⁶

На згадку 80-річчя арешту кирило-методіївців нині друкуємо деякі документи з архівної справи III відділу про цього "самого важного, закоренелого и доказанного політического преступника, который между тем показал столько упорства, что несмотря на все убеждения и явные против него улики, не открывает подробностей своего преступления". Справа ця носила назву "О коллежском секретаре Гулаке", має 288 арк., почалася 29 березня 1847 р. і закінчилася 29 грудня 1875 року. Таким чином вона в деякій мір відбиває Гулакове життя протягом 30 років з великою перервою між 1856 і 1875 роками. В справі відбивається родинне огочення Миколи Гулака в листах його батьків, брата, в листі управителя хутора Гулаківки Семена Антонова. Крім того, серед особистих документів Гулаківих є кілька, що освітлюють його студії в Дерпіті (посадівки та диплом Гулака, списки його книжок), роботу його в Києві в Археографічній комісії. Найбільша маса документів звичайно стосується до Гулакового процесу і ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці (1847-1850). Решта матеріалів торкається перебування його в Пермі (1850-1856) та на Кавказі (1875 р.).⁸

З усіх цих матеріалів ми друкуємо нижче під ще не друковані найважливіші документи до історії арешту, процесу, ув'язнення й заслання Гулака. Серед них найбільший інтерес мають два свідчення, які не вийшли до збирника признання у виданні 1915 року. Три ненадруковані "увещання" протоієрея Малова яскраво малюють систему допитів "закоренелого преступника", якого хотіли зловити на його релігійному почутті. Два Гулакових листи до батьків і до Орлова свідчать про глибокий налідом у психії

в'язня, надлом близький до катастрофи, надлом, який лишив свої сліди на все дальнє Гулакове життя. Решта документів — офіційні листування, розпорядження, записки, рапорти, хвітанці, що відбивають окремі моменти від арешту до заслання, дають низку хронологічних дат тих зовнішніх перемін, що траплялися в житті Гулака в'язня й засланця.

1. ЧЕРНЕТКА ЖУРНАЛУ ІІ ВІДДІЛУ 17-18 БЕРЕЗНЯ ПРО АРЕШТ М. ГУЛАКА [АРК. 9]

Журнал 1847 года марта 17-го

Государю Наследнику Цесаревичу положено полученное от Генерал-Адъютанта Бибикова донесение Студента Петрова о составлявшемся в Киеве Украино-Славянском обществе во имя Св. Кирилла и Мефодія, и о том, что один из участников этого общества, Коллежский Секретарь Гулак находится ныне в С.-Петербурге. Его Императорское Высочество соизволил разрешить арестовать Гулака и осмотреть все его бумаги.

Марта 18-го

Во исполнение означенного пояснения, Обер-Полиціймайстер Генерал-Адъютант Кокошкин и Управляющий 3-м Отделением Генерал Лейтенант Дубель арестовали Гулака и доставили его, со всеми бумагами, 3-е Отделение.

Во время арестования, Гулак ходил в отхожее место, под предлогом естественной нужды; и предосторожности сопровождал его туда поліцейский служитель. После того частный пристав Юнкер приказал осмотреть нечистоты, и в них найдена преступная рукопись: "Закон Божий", брошенная Гулаком. Эта рукопись через Обер-Полиціймайстера, доставлена в 3-е Отделение.

2. ЗАПИСКА (ІІ ВІДДІЛУ ПРО ГУЛАКОВІ ПАПЕРИ [АРК. 1-7])

Выписки из бумаг Коллежского Секретаря Гулака, обращаящая на себе внимание.

1) Из чернового письма Гулака к издателю Сазаво-Бимашузького євангелія Ганку: "преимущественно внимание обращал я до сих пор на правомерные отношения низших сословий как в России, так и у прочих Словян, именно, на рабов, невольников, холопов, крестьян, подданных и пр., — как на предмет, по важности и современности своей, предпочтительно прел другими,

заслуживающий внимательного изучения".

Далес Гулак просить указать ему все книги, из коих можно заимствовать сведения по означеному предмету.

2) Письмо Кулеша к Гулаку: Еще раз решаюсь убеждати Вас пересвати відстою Дерпта в Петербург. Вы это должны бы сделать даже для пользы своей родины, ибо и с любро Вам быти едину посреди Немец. В Петербургі так умеют ценить всякое достоинство, и то, что Вы везде найдете себе свободную дорогу; и то, что Вы можете сделать здесь, никогда не будет сделано в Дерпте. Здесь между Москвою и Петербургом решаются два великие современныя вопросы, а Дерпт — сбоку припѣка. Когда приедете сюда, то сейчас увидите, как важно и для Украины, и для нас, друзей Ваших, и для Вас самих пребывание Ваше в Петербургі. Немцы и холодны к тому, от чего у нас Русских головы трещат и сердца разрываются; и зачем же ехать в страну отвлеченных знаний вместо того, чтобы спешить призвать участие в водовороте современной Русской жизни? Многое, многое Вы здесь узнаете, о чём писать не подобает!

3) Из письма того же Кулеша к Гулаку. Убеждая Гулака пересвати в С. Петербург, Кулеш прибавляет: "здесь Вы можете достигнуть всех своих целей еще лучше, нежели в Дерпте, а между тем можете многое сделать для литературы украинской... Во мне Вы найдете самого преданного Вам человека и, соединивши свои силы, мы с Вами приведем в исполнение многое... Еще раз говорю: подумайте. Нужно Вам сказать, что Василь Михайлович, может быть, также сюда переедет; а в Дерпте что Вы найдете ему подобное? не правда ли?"

4) Из письма к Гулаку Ів. Паседенки: после уведомлений об Андрушском, Навроцком и Тулубе говорит о какой то мысли Гулака подобной той, какая была у Навроцкого и упомянутая о неудовольствии против Тулуба, прибавляет: "Для избежания подобных сцен, я удаляюсь на время от Вашего вполне христианского общества, ибо одно христианство требует такой любви к ближним, какая возводилась в сердцах ваших, но дух мой никогда не удалится от него, ибо в самой глубине душі моїй положена мысль никому еще недоведома; — вот почему, прежде, чем уви. я Костомарова — душа моя принадлежала уже обществу, кого никто из Вас не знает".

5) Из письма Вас. Бєлгозерскогу к Гулаку: "С величайшою радостию узнал я, безценнейший Николай Иванович, что Николай Иванович утвержден Министром; но с сожалением узнал о том, что

не вы заняли его место в гимназии. Тогда бы для Вас обоих открылась обширнейшая сфера деятельности, полезной для человечества; всякая благородная цель тогда бы легче и скорее достигалась. Но и теперь, соединенные взаимною дружбою и единством идей, вы, я думаю, так много труитесь для общественной пользы, ваши беседы так живы, ваши предположения так дальновидны и благородны, что я многим, многим готов бы пожертвовать, чтоб хоть во сие мгнова почувствовать благородное впечатление вашей беседы.. Получаю от Кулеша часто вопросы, на которые должен отвечать. Я получил от него 5 писем. Он старается исправить меня во многом и особенно отвлечь меня от светского общества и приучить к уединению; потом к точному выполнению своего дела... Я здесь нашел несколько благородно мыслящих людей, которые весьма были бы полезны, если бы их не одолевал страх. Самое положение их поддерживает в них весьма естественно это чувство. Но я до сих пор жалею, что должен был расстаться с одним из молодых умных и благородно действующих людей. Он был прислан из образцового полка, но когда я с ним познакомился, то уже оканчивался срок пребывания его в Полтаве. В несколько сидений мы довольно сблизились. Он сын генерала и воспитывался в Пажеском корпусе; его ожидает хорошая карьера. Я слышал от него дальние мысли, высказанные со скромностью человека, который только начинает учиться.. Он обещал серьезнее заниматься в Петербурге, чем здесь, котя и здесь даже у него была библиотечка. Но я должен с горестию признаться, что это единственный человек, от которого можно ожидать, что со временем он, несмотря на разного рода искушения, переведет слова в дело. Большая же часть ограничивается только словами.

Я полагаю, что Пант. Ал. известил Вас о том круге, в котором он живет и для которого он составил христианские правила.

С тех пор, как я расстался с Киевом, я ни с кем не мог поговорить о милой Славянщине с такими чувствами, с какими говорил у вас".

6) В письме того же Бедожерского] к Гулаку говорится о каком то Тарасе Гр., как гениальном человеке, который способен удовлетворять потребности народа и даже целого века.

7) Из письма Аф. Маркевича к Гулаку: "Любовь самая горячая, какую только воображал я, да что - воображал, и не воображал никогда и в ком, к нашей любезной, нашей плачевой родине, - поразила меня до глубины души. Как? Любить так, как Вы любите? Не как предмет Вашей жизни и занятий, безинтересно,

бескорыстно, но верою и надеждою? Да кто, скажите, кто так любит или любил когда-нибудь Малороссию? Я люблю сироту, но Боже мой, сколько к моей любви примешано нечистого эгоизма. На этот раз скажу что-нибудь про свою любовь, чтобы справедливее низким еще более возвысить Вашу. Стыдно мне говорить, страшно Вам будет услышать, но я вот что скажу: если бы почему бы то ни было не имел возможности сам быть действователем, обратил бы родной почву — я не ручаюсь тогда за свои чувства!"... "Когда говорю о сиротствующей матери нашей и плачу с кем о ней — всегда помню, что мои слезы, что мой разговор высоки и благородны" ... "Вы понимаете чего стонт, какой любви, родина наша, понимаете, потому что любите ее возышеннейшую в свете любовью, в разливе своего неограниченного чувства Вы надеетесь и ждете от нас больше, чем мы можем сделать для нашей родины. Не хочу называть лиц других, а указу только на себя, на которого Вы надеетесь, як на передачи воли".

"О Василии Мих. Белозерском Вы пишете так как он заслуживает, т. е. более чем даже с почтением и любовью — с идолопоклонством! Действительно это сердце удивительное! Ангельский мир в душе, уладительный разговор, — пылкий, любвеобильный, умный; образ жизни чистый и правильный в высокой степени, поэтическое увлечение с деятельностью строго-практическою, распорядочно и непрерывно — и над этим всем — пламенная любовь к Христу! Сколько в нем соединилось всего доброго: без благодати Христовой через Св. Духа не сохранилась бы так прекрасно эта личность! Он для нашего кружка то что хлор в спретом и тленном воздухе, в котором однако же люди живут, ибо в нем всегда хотя малою долей кислород пребывает. Вот что для нас Вася! Слава Богу, избавившему его для нас путеводную звездой к Вифлеему!"

8) Из письма жителяствующего в Елисаветграде П. А. к Гулаку:

"Неужели вы предполагаете меня способным мечтать соделаться когданибудь великим, или завоевателем, или монархом? Нет, дорогой брат. Таких людей, которые возвышались на высокую ступень славы, из ничего, — было мало, и они были большую частью гении каждый в своем роде".

9) Большая тетрадь, в которой изложены отношения разных лиц и сословий в древние времена у славянских племен. Здесь обращают на себя внимание выводы его о начале крепостного состояния в России. Он говорит: "Отношение челяди к Господину своему, опираясь единственно на патриархальности нравов,

ложны были вместе с упадком древней простоты совершенно измениться, из клиентов они мало по малу сделались крепостными, а местами (напр., в России) совершенными рабами. Много способствовало к этому сближение Славян с Немцами и Греками, беспрестанные распри между Славянами придавали не свойственную им прежде одичалость. С военнопленными начали они поступать сурово, бесчеловечно, делились ими при разделе добычи как скотом, разлучая сына от отца, жену от мужа, переселяли их целыми толпами из первобытных жилищ своих и принуждали к самым трудным земледельческим работам...

Этим однако же не ограничивалось варварство предков наших, гнусный торг невольниками сделался у них всеобщим обыкновением, вся Европа, но еще более восток наполнился Славянскими рабами, так что имя Славянина у всех Европейских народов слегалось однозначным с словом раба. Целью корабли, нагруженные невольниками, отправлялись вниз по Дунаю, в Константинополь, о цветущем состоянии этой торговли в России свидетельствуют договоры Олега и Игоря с Греками".

10) Тетрадь под заглавием "Рассуждения о поземельной собственности в Малороссии", писанное частным образом вельможам для какой-то особы 1778 г. В этой тетради, по случаю пожалования Императрице Екатерине II поместьев разным в Малороссии, доказывается, что прежние Государи подтвердили вольность малороссиян, дарованную им еще гетманами и польскими королями. Это старое сочинение, но оно показывает предмет занятий Гулака.

Виписки з листів, які переблоено в III відділі, дали матеріал для запитань при допитах братчуків. З приходу листів, що знайдено в Гулака, III відділ робив допит самому Гулакові, Кулішеві, Писяді, Білозерському, Марковичу.

Гульх ілюструвався з чеським славистом Ганкю і в його паперах знайдено листа Ганкі від 19/31 березня 1846 в наукових справах. Чорновогти листа Гулака, до Ганкі датовано 8 березня н. ст. того ж року.

Лист Куліша (п. 2) датовано 4 березня 1846 року. В "Записці" — Вого наведено цілком лише без звернення й підпису. Інший лист Куліша (п. 3) — від 8 грудня 1845 року.

Лист Писядена (п. 4) — не датований.

Лист Вас. Білозерського (п. 5) з Полтави почато 14 вересня й закінчено 1 жовтня 1846 року. Офіцер, про якого оповідає Білозерський, — поручник Буцен, Тарас Гр. (п. 6), звичайно, Т. Шевченко.

Лист Оп. Марковича (п. 7) з Переяслава від 15 лютого 1846 р.

П. А. (п. 8) — це Павло Львович Адамін — Гулаків рідич поручник

Новохарківського уланського полку. В з'язку з справою Кирило-метохіївського товариства, Адаміна заарештовано, але цивільно звільнено з-під арешту без жадних наслідків для його службової кар'єри.

Цитати в п. 9 взято з Гулакового твору "Юридический быт Поморских Славян", автентичний рукопис якого при справі.

Рукопис позначеній в п. 10 — історичний документ хідів XVIII століття.

3. ДОПИТИ ГУЛАКА 18-29 БЕРЕЗНЯ 1847 Р. [АРК. 10-16]

ПОКАЗАННЯ СНЯТОЕ В З ОТДЕЛЕНИИ СОБСТВЕННОЙ ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА
КАНЦЕЛЯРИИ С ЧИНОВНИКА ГУЛАКА

18 марта 1847 года

Вопросы

Ответы

1. Объясните ваше происхождение, воспитание и вашу службу?

Я, Коллежский Секретарь Николай Иванов сын Гулак, от роду имею 25 лет, исповедания Православного, происхожу из Дворян Полтавской Губернии, воспитывался в Дерптском Университете, уleston степени кандидата Правоведения 1844 года, в службу вступил в 1845 году в Канцелярию Киевского Военного Подольского и Вольнского Генерал-Губернатора, представил в феврале 1847 года просьбу о перемещении меня в Канцелярию Совета С.-Петербургского Университета. В С.-Петербург прибыл по отпуску в февраль месяце.

2. Принадлежите ли Вы к Славянскому обществу, которое имеет целью соединение всех Славянских племен и введение между ними представительного образа правления, и если принадлежите, то подробно объясните начало, цель

Ни к какому тайному обществу я не принадлежу. Но случайным образом, якож попалась в руки бумага под называнием Устав общества Св. Кирилла и Мефодия. Получив эту бумагу, я дал слово не открывать ни времени ни места,

и все действия этого общества, понесите всех членов оного, объясните в каких городах преимущественно и какими средствами они действуют?

3. Давали ли вы кому-либо в Киеве и в других местах списывать устав Славянского общества, кем сочинен этот устав и у кого именно находятся экземпляры оного?

4. Имеете ли вы кольцо или икону во имя Св. Кирилла и Мефодия?

5. В какой степени участвовал в разговорах ваших о Славянском обществе, в Киеве, помещик Полтавской губернии Савин и неизвестно ли вам с какою целью он отправился за границу?

6. Какие стихи запрещенного содержания читали вы в Киеве при бывшем студенте университета Св. Владимира Навроцком, кто сочинял эти стихи и какое участие принимает Навроцкий в славянском обществе?

7. Откуда получили вы и кем писана тетрадь, которую вы бросили в отхожее место, при вашем арестовании?

К сему показанию руку приложил Кол. Секр. Никол. Гулак.

ни лица от которого я получил эту бумагу, поэтому я не могу дать никаких объяснений на эти пункты.

Списывать этот Устав я никому не давал. Мне известно находится ли где еще экземпляры этого Устава.

Кольцо с надписью Свв. Кирилла и Мефодия у меня находится. Кольцо это я купил с теми же надписями в Киеве, в одной из Киевских лавок. Купил я его для того, чтобы иметь воспоминание о Киеве.

Помещик Савич бывал у меня в Киеве, мы имели с ним разговоры о разных предметах. Но ни о каком тайном обществе не говорили.

Бывший студент Навроцкий бывал также у меня и не редко читал разные стихи, но какие именно не помню.

Тетрадь с либеральными мыслями, найденная в числе моих бумаг, писана моею рукой, но не мое сочинение. К этим показаниям я ничего не могу прибавить.

22 марта 1847 г.

8. Где находится тот экземпляр устава Славянского Общества, который у вас находился?

9. Кто такие переписывающиеся с вами, Кудеш, Попеденко, Андрусский, Тулуб, Белозерский, Маркович и Ошанин и где они находятся.

Где этот экземпляр находится я не знаю. К сему показанию руку приложил Николай Гулак.

Кудеш Пантелеимон Александрович служит при С.-Петербургском Университете, выехал за границу по поручению начальства для изучения Славянских наречий в начале 1847 года.

Посаденко, Иван Якович, студент Университета Св. Владимира, в Киеве находится.

Андрусский, имени не знаю, студент того же Университета, где он находится мне не известно, потому, что он хотел оставить Университет.

Тулуб, Александр Данилович, студент того же Университета находится в Киеве.

Белозерский, Василий Михайлович, учился в Унив. Св. Владимира, служил в Полтаве, хотел уехать за границу, где теперь находится мое неизвестно.

Маркович, Афанасий Васильевич, окончил курс в Унив. Св. Владимира, уроженец Полтавской, был при мне в Киеве.

Ошанин, Павел Львович, двоюродный мой брат, служит офицером в Уланском полку на поселениях в Херсонской Губернии.

10. Кто тот офицер, о котором Белозерский упоминал в письме к вам?

11. Кто такой Шевченко, и где он ныне находится?

12. В день арестования вашего где вы обедали, не извещали ли после того еще кого-либо и не показывали ли кому тетради, которую потом бросили в отхожее место?

13. Что означает в письме г. Кулеша выражение, что "между Москвою и С.-Петербургом решаются два великих современных вопроса"; с какой мыслью он советовал вам избрать местопребыванием С.-Петербург, говоря, что это важно и для Украины и для друзей ваших; и что такое он намерен был здесь привести с нами в исполнение?

14. О какой мысли г. Посаденко, в письме к Вам, упоминает, которая подобна той, какая была у Навроцкого, и о каком Христианском обществе говорит он?

Офицера образцового полка, о котором Белозерский упоминал в письме ко мне, я не знаю.

Шевченко, Тарас Григорьевич, художник С.-Петербургской Академии Художеств, ехал со мною из Киева до Черниговской Губернии, мы с ним расстались в Борзенском уезде. Где он теперь находится мне не известно.

В день арестования моего я обедал у Тайного Советника Скrebицкого и оставался у него до того самого времени как возвратился домой. Более же в тот день ни у кого из знакомых не был и тетрадь которую потом нашли в отхожем месте я никому не показывал.

Что разумел г.-я Кулеш под словами: "между Петербургом и Москвою решаются два великие современные вопросы" — я не знаю.

Г.-я Кулеш советывал мне избрать местопребыванием С.-Петербург, потому что я злесь найти скорее место. Почему это важно для друзей моих и для Украины я не знаю. Г.-я Кулеш имел вероятно намерение привести со мною в исполнение какое-нибудь литературное предприятие.

Какая это мысль, о которой упоминает Г.-я Посаденко в письме ко мне, которая подобна той, какая была у Навроцкого, я решительно не знаю.

15. О каком Николае Ивановиче писал Вам г. Белозерский, по какому общему делу вы с ним трудитесь; в чем состояли ваши предположения, коими восхищен был г. Белозерский в беседе с вами; для какого круга и какие христианские правила составляет г. Кулеш; почему Белозерский считает художника Шевченка человеком, который способен удовлетворять потребности народа и даже целого века?

16. Какие мысли передавали вы на счет Малороссии г. Марковичу, которые воспроизвели его до того, что он не ручался бы за свои чувства, если бы у него не было никакого имени; почему он называет Малороссию сиротствующею, каких действий вы ожидаете от него и других ваших друзей на счет Малороссии, и почему он говорит, что в этом случае вы можете надеяться на него,

Словами "я удаляюсь на время от вашего Христианского общества" — Г.-я Посаденко намекал вероятно с прощанью на сообщество или знакомство со мною и с моими знакомыми.

Г.-я Белозерский писал мне о Николае Ивановиче Костомарове. Общее дело о котором Г.-я Белозерский пишет, что я тружусь вместе с Г. Костомаровым, состоит, вероятно, в разработке отечественной истории и археологии. В чем состояли предположения, коими восхищен был Г.-я Белозерский в беседе со мною, я не знаю.

Для какого круга и какие правила составляет Г.-я Кулеш мне не известно. Г.-я Белозерский считает художника Шевченка человеком, который способен удовлетворять потребности народа и пр. — вероятно потому, что он его считает великим поэтом.

Какие мысли я передал Г.-ю Марковичу, которыми он воспользовался — я не припомню. —

Г.-я Маркович хотел верно сказать, что он потому любит Малороссию, что он видит перед собою возможность стать в Малороссии помещиком и что если бы он не имел этой возможности, то он не ручался бы за чувства своих, т. е. может быть совершенно

Марковича, як на передни воли; в каком смысле он пишет, что Бог избрал Белозерского для вас путеводною звездой к Вифлеему.

охладел к Малороссии.

Почему Г-н Маркович называет Малороссию скротствующей — я не знаю. Слова — "вы ждете от нас больше чем мы можем сделать для нашей родины" — означают вероятно литературную деятельность. Г-н Маркович хотел выразить словами — "вы надейтесь на меня як на передни волы" — вероятно, что он устремит всю свою деятельность на изучение Малороссии.

В каком смысле Г-н Маркович ко мне пишет, что Бог избрал Белозерского для меня путеводною звездою к Вифлеему — я не знаю.

Я советовал Г-ну Ошанину не кидать своего предположения и переходить в Военную Академию. При этом я прибавил, что если он только захочет, он непременно выдержит экзамен. Здесь я присовокупил место из *Mémoires de Casanova*, выражющее ту мысль, что для человека с мощным характером и с сильной волей, нет ничего невозможного и что если он захочет сделаться завоевателем или монархом или лапою или султаном, он непременно добьется своей цели.

Я старался показать положение рабов в древней России, в таком виде, в каком оно мне самому представлялось.

17. С какою мыслию вы писали к г. Ошанину, что он может сделаться великим, или завоевателем или монархом?

18. Почему вы, в найденной у вас большой тетради, старались показать положение рабов в древней России в самом ужасном виде.

19. Для чего вы хранили у себя тетрадь, в которой доказывается, что в Малороссии были жалутсы поместья, в противность древних прав Малороссии?

Я хранил у себя эту тетрадь, потому что в ней заключается много любопытных сведений, которых я нигде еще не встречал.

29 марта 1847 год.

20. С кем вы знакомы были в С.-Петербурге и кого посещали?

В С.-Петербурге я посещал Г. Тайного Советника Скребицкого, Ректора Университета Плетнева, Директора 2-го Кадетского Корпуса Генерала Бибикова, писательнику Ишимову и служащего в Министерстве Государственных Имуществ, кажется в первом Департаменте, чиновника Владимира Иславина.

21. Поименуйте всех посещавших Вас в С.-Петербурге; кто были те два студента Лергского университета, которые бывали у Вас, и кто такой, также посещавший вас г. Вородинов?

У меня на квартире, в С.-Петербурге по несколько раз был находившийся в Дерпте когда я там учился Кузьма Вородинов и бывший студент Дерптского Университета Вильцин. Они посещали меня только по старому знакомству, и я не имел с ними никаких разговоров кроме самых общих.

Более никто у меня не бывал. Где же жительствуют Вильцин и Вородинов, мне неизвестно.

Світлички Гудака, що він їх давав 18-29 березня 1847 р., являють собою наслідки кількох лонгів. Перший доволі видбаний зараз же пішли арешту в III відділі. Допитувала комісія в складі ген.-лейт. Л. Дубельта, л. ст. сов. Ал. Олекс. Сагінського та камергера Мик. Еварест. Писарева... З Сагінським р. 1840 і 1841 мав справу і Герікс. В "Білом і думах" ви кілька разів згадує Сагінського: "Старик хуйй, селой, с зловещим

лицом", з "грабовим голосом" (Герцен, XIII, ст. 44, 199). Писарєва приймого було до складу комісії за проханням Київ. ген. губ. Бібікова, при якому Писарев був правителем секретної канцелярії. В Кіїв Писарев був безпосереднім начальником Гулака як по секретній канцелярії, так і в Тимчасовій Комісії для розбору давніх актів, 19 березня, після розгляду паперів знову робили усний допит Гулакові. 20 березня та ж комісія втретє допитувала Гулака 21 і 23 в четвертий і п'ятій рази, при чому допит торкається осіб, що переписувалися з Гулаком (н. л. 8-16 допиту. Вони позначені датою 22 березня). 24 березня Гулака допитував уже шеф жандармів гр. Орлов. 25 і 26 зроблено нові спроби допитів; 27 почалося "Увіщання" свящ. Малова. 29 нарешті "увіщання" Гулака писану відповідь на запитання про його звільнення з Петербургу.

Свідчення ці в локах місцях не підписані Гулаком, бо, як видно, допит не кінчався, а переривався з дня на день в надії, що Гулак признається.

І книги Гулакові було зроблено формальним допитом (див. "Матеріали" К. 1915, ст. 26), на якому на всі запитання він одновідповів — "Не знаю". Це виришило долю Гулака — його посадили до Олексіївського Равеніна Петровської фортеці.

Перстень з написом "Св. Кирилл и Мефодий" (п. 4 допиту) знайдено було в Гулака при труси. Прізвище офіцера, за якого задується в л. 10 — Бунен. Про цього розповія В. Білозерський на допиті в III відділі ("Матеріали", ст. 86).

4. ДРУГЕ «УВІЩАННЯ» ПРОТОІЄРЕЯ О. МАЛОВА. 28 БЕРЕЗНЯ 1847. [АРК. 23-24]

При посещенні моєм Гулака 28 Марта отворилось следующее:

1. Когда начали оттирать дверь, ведущую в его комнату, он поникнувшись стоял у открытой форточки, и так был задумчив, что по-видимому и не слыхал лейстия ключа. —

2. Когда я вошел в комнату, он смиренно принял от меня благословение, и когда я сказал ему, что принес к нему от службы Божией, он перекрестился и на глазах его покинулись обильные систы.

3. Когда мы сели, я, успокояв его, объяснил ему дневное Евангелие, объяснил и другие места из священного писания, с Христианского любовию наклонил к тому, чтобы ввести его в дух откровенности, требуемой от него Правительством. На все мои по сему объяснения он с каким-то внутренним томлением отвечал мне: я дал обет Богу молчать, и прав ли оный, или не прав, но я оного не нарушу. Я вам сказал уже, что никакого открытия сделать я не могу, и связанный обетом, теперь повторю вам то же. Обет мой перед Богом; за мною его исполнение. Долго я говорил ему, что по-

добные обеты противны Богу; но он отвечал мне: что Господь со мною ни делает, моему обещанию я не изменю.

4. За сим я коснулся его воспитания и спросил его, какими предметами он любил заниматься особенно, и он сказал мне, что Университетский предмет его был Юридический, но что он всегда любил Историю, и особенно древнюю.

5. Выслушав сие, я припомнил ему некоторые резкие места из древней истории, и сме для того, чтобы видеть, не отразится ли на его лице, или во взорах что-либо такое, что бы хотя несколько указывало на его дух иправила. Он был совершенно спокоен; сущи здраво; места, достойные похвалы, он хвалил; начинания преступные он осуждал.

6. Далее я завел с ним речь о его родителях и сестрах, он зарыдал как младенец, и сказал мне: знаю, что я убыю скорбию моих родителей, но они простят меня; они добры и знают мое сердце; я рос у них кротко, всегда был им предан, и они скажут: верно такова судьба его, пусть помилует его Господь сердцеведец.

7. Далее я еще предложил ему несколько вопросов о Боге, о наших хису обязанностях и о других предметах; он на все отвечал с совершенюю кротостюю и правдивостию, и с чувствами истинно Християнскими.

8. Когда я начал с ним прощаться, он снова попросил у меня благословения, и когда я сказал ему, что завтра буду совершать божественную Литургию, он с крупными слезами сказал мне: Отец мой! помолитесь за меня у Престола Божия; выньте за меня частя, и если еще вы ко мне пожалуете, то принесите мне просфору, и если можно, принесите мне Евангелие, Псалтырь, и хотя маленький Образ.

9. По окончании сей речи я благословил его, он уронил несколько слез на мою руку, печально склонил голову к подушке, и еще тихо сказал мне: отец мой! не забывайте меня.

Протоієрей Алексей Малов.

Першого "увіщання" (арк. 21-22 справи про Гулака) не друкуємо тут. В найбільш неправданому тексті його (Наше минуле 1918, №. 1, ст. 55-56) треба зробити такі поправки за оригіналом: в л. 4 "ложный грех" замінити — "занай грех" (у Стороженка, К. Ст. 1906, №. 2: "зисъян грех"); в л. 6 замість "оскорблю" треба "оскорблѧю". В "Журнал" III відліту залишено під 28 березня: "Предложено протоієрею Малову посікати Гулака в течении 28, 29 и 30-го Марта, и дано постановление, что бы он, Малов, проложая краткие убежжия, употреблял иногда и выражение строгие; показывал бы Гулаку, что кроме преступления перед правительством и

Государем, он согрешиает и перед Господом; и описал бы ему всю важность, заключающуюся в его преступном упорстве".

5. ТРЕТЬЕ «УВЕЩАНИЕ» ПРОТОПРЕЯ МАЛОВА.
29 БЕРЕЗНЯ 1847 Р. [АРК. 25-26]

29-го марта в бытность мою у Гулака происходило следующее:
1. При входе моем, он, как и прежде, смиренно принял от меня благословение, и с грустью сказал мне: скоро ли решат мою участу. Я отвечал ему: решение сего зависит от вас самих; откройте истину, и конечно Правительство решит ваше дело. На сие он мне отвечал: правда, у меня есть нечто, без чего бы меня и не взяли, но я твердо решился крыть мое дело, быть может не обдуманное, и худс мною понятное, и скрьжу свое слово; это обет моего духа; на что бы меня ни осудили, я все перенесу с покорностью.

2. После сего, делая ему те и другие вопросы, я неприметно додавал разговор до следующего важнейшего вопроса: любите ли Вы Государя Императора? он с какою-то торжественною радостию отвечал мне: люблю; отец мой, любил всегда буду любить до конца моей жизни; как Отца отечества и Помазанника Господня; люблю весь державный Его дом; люблю мое отчество, люблю все человечество; и сия любовь во мне чиста и искрення. Зла и никому и никогда не желал и не желаю.

3. Если вы так искренно любите Государя, сказал я ему, то для чего из чистой преданности к Его Величеству, вы не хотите исполнить требований Правительства? он отвечал: не могу, отец мой, не могу; сила обета связывает язык мой.

4. За сим переменился тон христианской снисходительности на голос строгого возвестителя Божия Правосудия, я представил ему все ужасы, которыми караются сердца непокорные, ожесточенные и упорные. Он терпеливо выслушал все, и сказал мне: мое сердце не преступное, ни ожесточенное, но робкое, трепетное, я раб моего обета; быть может оный и безразсуден; но я умру и слово, произнесенное во имя Божие, унесу во гроб мой. Пусть буду я жертва, но не злости, не преступности, а мечтательности жалкой и необдуманной.

5. За сим я благословил его, и он сказал мне: если вы хотите еще меня порадовать, то приходите для угешения меня в моем уничтожении, а не для преклонения меня к открытию истины; я сказал вам решительно, говорил это и прежде вас другим, что я буду молчать; с сим молчанием я и останусь навсегда.

6. Тон разговоров сего дня, со стороны Гулака был как и прежде, короткий религиозно-чувствительный и владающий в нечто фантастическое, восторженное. Идея обета так сильно объявила его душу, что он кажется готов пожертвовать ей всем.

Протоиерей Алексей Малов

6. ЧЕТВЕРТЕ «УВЕЩАНИЕ» МАЛОВА. 30 БЕРЕЗНЯ 1847 Р.
[АРК. 27]

30-го марта я с нарочитым усилием предложил Гулаку все возможные убеждения к открытию пред Правительством чистой и полной истины в том, в чем его спрашивали, и будут еще может быть спрашивать, но он отвечал мне окончательно решительно: я не могу, и не могу не по упрямству, а по силе моего обета; пусть меня судят Бог; пусть меня наказывает Правительство, но высказать себя я не могу. Более сего он не говорил ничего, только со слезами просил меня молиться о нем Господу Богу. При отходе моем, целуя мне руку с каким-то необыкновенным жаром, он еще сказал мне: Отец! Богом клянусь Вам, что злого и преступного я никогда и ничего не начинал; даже и не мыслил о сем. Господь меня видит; Ему вручаю и участь мою.

Протоиерей Алексей Малов.

7. ПРИПИС ГР. ОРЛОВА ПРО УВ'ЯЗНЕННЯ ГУЛАКА
В ПЕТРОПАВЛІВСЬКІЙ ФОРТЕЦІ [АРК. 64]

III Отделение
Собственной Его
Императорского
Величества Канцелярии
1 Апреля 1847.

No. 509.

По Высочайшему повелению, пренпровождая
при сем коллежского секретаря Николая Гулака,
для заключения в Алексеевский Равелин, долгом считаю увсломить
Ваше Высокопревосходительство, что арестант сей есть самый
важный закорселяй и доказанный политический преступник,
который между тем показал столько упорства, что несмотря на все
убеждения и явные против него улики, не открывает подробностей
своего преступления, а потому не благоугодно ли будет вам,

Весьма секретна.

Милостивый Государь
Иван Никитич!

Милостивий Государ, приказать содержать его в равелине самим строгим образом, в совершенном уединении, не допускать никого к нему и не лавая ему ни книг, ни других предметов развлечения.

Примите уверение в истинном моем почтении и преданности.
Граф Орлов

Его Высокопревосходительству
И. Н. Скобелеву.

Скобелев, комендант Спб. фортеці, генерал від інфантерії (1778-1849),
їого біографія в "Русск. Биогр. Слов".

8. «ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ПРЕДЛОЖЕННЫЕ КОЛЛЕЖСКОМУ СЕКРЕТАРЮ ГУЛАКУ, И ОТВЕТЫ ЕГО. 3 АПРЕЛЯ 1847 ГОДА» [АРК. 83]

1. По сличии почерков, коими писаны вновь найденные у вас устав Славянского общества и тетрадь под названием "Закон Божий", оказалось несомненным, что первый писан Василием Белозерским, а почерк второй тетради весьма близок к Вашему почерку, но при всем том объясните, точно ли Белозерским писан устав, и вами ли или кем другим переписана упомянутая тетрадь.

2. Как сии новые улики еще более обнаруживают вине преступление, то не скажете ли полного сознания, и в таком случае объявите имена всех соучастников ваших и все что ими предпринято и предположено предпринять для достижения цели тайного общества.

Кем написана найденная у меня тетрадь под названием Устав Славянского Общества и тетрадь под названием Закон Божий я не знаю. Также не знаю, кем они переписаны.

Я не могу сделать никаких новых показаний.

К сим показаниям руку приложил:

Николай Гулак.

При особыстому труси в Петропавлівській фортеці в Гулак 2 квітня знайдено "Устав" та "Главные правила", переписані рукою В. Білозерського і новий примірник "Книг битія", писаний рукою Костомарова на блакитному папері великого формату, на 11 арк. з паралельним текстом російською й українською мовами. Відповіді Гулаки писано власноручно.

9. РАПОРТ ГЕН. СКОБЕЛЕВА ПРО ОГЛЯД ГУЛАКА. [А. 85]

Весьма секретно.

Главному Начальнику III Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии Господину Генерал-Альютанту и Кавалеру Графу Орлову.

Коменданта Санктпетербургской крепости
Генерала от Инфanterии Скобелева

РАПОРТ

Во исполнение повеления Вашего Сиятельства №. 770-й, я сам лично и с полным вниманием осматривал Коллежского Секретаря Гулака, но никаких решительно знаков на теле его не оказалось, о чем покорнейше долести честь имею.

Генерал от Инфanterии Скобелев

№. 39
Мая 14 дня
1847 года.

На рапорти помітка Дубельта: "Получено сию минуту". Інші помітки: "14 мая 1847 р." і "К сведению". Огляд переведено в зв'язку з повідомленням Д. Бібікова, що в членах товариства знаходяться знаки гетьманської булави на тілі.

10. ЗАПИСКА III ВІДДІЛУ ПРО РОЗВ'ЯЗАННЯ СПРАВИ ГУЛАКА [А. 97-100]

Коллежский Секретарь Николай Гулак. У него найдены были хольцо с вырезкою внутри имен Св.Кирила и Мефодия, устав Славянского общества и два экземпляра рукописи, возмутительного коммунистического содержания, называемой "Закон Божий", из которых один, переписанный его рукою, он скрыл было при его арестовании.

Гулак ю в чем не сознался. Не отрицая ни существования

общества Украино-Славянистов, ни своего участия в их действиях, он решительно объявил, что ничего не откроет: ибо связан честным словом. С 17-го Марта по 1-е Апреля, каждый день производились допросы Гулаку в 3-м отделении, и несколько раз самим Шефом Жандармов, а потом, с Высочайшего разрешения, убеждал его Протонерей Малов. Все внушали ему, что если он считает важным честное слово, кому-то им данное, то несравненно важнее и священнее верноподданническая присяга, им же данная, что он обязан нарушить первое в силу последней. Гулак иногда плакал и, казалось, готов был последовать отеческим советам, но упорство все превозмогало в нем и он оставался при прежнем своем ответе; не знаю!

После того Гулак 1-го Апреля заключен был в Алексеевский Равелин. Между тем прочие приконосившие лица объясняли все подробности Украино-Славянского общества. 15-го Мая Гулак был вытребован из крепости для очных ставок. Белозерский, Костомаров и другие уличали его, но он и здесь ни в чем не сознался, говоря только, что остается при прежнем ответе.

На другой же день Гулак, вероятно, потому что на очных ставках видел, что преступление уже обнаружено, приспособлен из крепости, через коменданта, откровенное сознание, объясняя дело так, как оно объяснено Белозерским и Костомаровым, т. е. что они трое в исходе 1845 г. и начале 1846 г. составляли Украино-Славянское общество, что это общество имело целью присоединение иноzemных Славян к России, и что оно предполагало действовать только распространением образования и другими мирными средствами.

Хотя студент Петров доносил, что Гулак обнаруживал прямо революционные намерения, что предполагал учредить в Славянских племенах народное правление, он надеялся достигнуть этого не иначе, как возбуждением Славян к восстанию против Верховных властей их; бургомистр говорил, что при этом общество будет действовать миролюбиво в отношении царской фамилии, но если переворот будет произведен и Государь не пожелает сложить с себя Верховной власти, то необходимость заставить пожертвовать царской фамилии, но Гулак решительно объявил, что показание Петрова исправедливо.

По Высочайшему утвержденному решению дела, определено: Гулака заключить на три года в Шлиссельбургскую крепость, а потом, буде исправится в образе мыслей, отправить в отдаленную губернию, под строжайший надзор.

В Шлиссельбургскую крепость Гулак заключен 30-го мая 1847 года.

II. ПРИПИС ГР. ОРЛОВА ПРО ПЕРЕВОД ГУЛАКА ДО ШЛИССЕЛЬБУРГУ [А. 101]

III Отделение

Собственной

Его Императорского

Величества Канцелярии

1 экспедиция

30 мая 1847 г.

№ 875.

Весьма секретно.

Пропорщику С.-Петербургского

Жандармского Дивизиона Павлову.

По Высочайшему повелению, предлагаю Вашему Благородию явиться к Г. Команданту С.-Петербургской крепости, принять, с разрешения Его Высокопревосходительства, содержащегося в Алексеевском равелине Коллежского Секретаря Николая Гулака и отвезти его под строжайшим арестом и сохраняя величайшую тайну, в Шлиссельбург; там сдать упомянутого арестанта коменданту крепости Г. Генерал-Лейтенанту Заборинскому и, возвративши в С.-Петербург, донести мне об исполнении.

Генерал-Адъютант Граф Орлов

12. КВИТАНЦІЯ [А. 108]

Лана сия С.-Петербургского Жандармского Дивизиона Пропорщику Павлову в том, что доставил в вверенную мне крепость арестанта Николая Гулака по полуодин половине девятого часа, в чем и подписьмо. Май 30-го дня 1847 года. Генерал-Лейтенант Заборинский.

Заборинський, Олександр Нікіфорович (1786-1853), комісар Шліссельбурзької фортеці з 1836 р. по 1849. Біографія його в "Рус. біогр. слов".

13. КОПІЯ ЛИСТА ГУЛАКОВОГО БАТЬКА ДО СИНА [А. 111]

Любезнейший Николай!

Уливляемся и не знаем чему приписать так долгое твое молчание. Маменька твоя приходит в отчаяние, да и я недалек от того. Или ты заболел, или с тобою что случилось? Всякую почту

надеюсь получить от тебя письмо и все напрасно. — Здоровье твоей маменьки весьма расстроилось; она неутешна об тебе.

Получивши это, пиши с первою почтою непременно, иначе мы сочтем тебя в другом уже свете.

Какая причина так долгого молчания? Разреши и успокой нас.
Преданный тебе отец И. Гулак.

Николаевка,
21 мая 1847.

Листа перлюстровано на початку й з копією 3 червня надіслані до III відділу. 5 червня ір. Орлів переслав листа до Шліссельбурзької в'язниці. Мати Гулака Надія Андріївна з дому Суровцових. Миколаївка — маєток І. Гулака на Херсонщині.

14. КОПІЯ ЛИСТА ГУЛАКА ДО БАТЬКІВ [АРК. 114-115]

[11 июня 1847 г.]

Дражайшие родители!

Письмо Ваше от 21 мая дошло до меня. Если ответ мой не принесет Вам ни радости, ни утешения, но печаль и огорчение, по крайней мере письмо мое прекратит мучительную неизвестность, в которой Вы ныне находитесь и хоть немного облегчит Ваши страдания и успокоит Вас. Не сокрушайтесь при мысли, что я может быть физически страдаю или терплю в чем-нибудь недостаток: нет,

я совершенно здоров, меня не мучит ни холода, ни голода, ни даже недостаток умственных занятий; я имею все необходимое и встречаю от всех ласковое и человеческое обхождение, которого я, увы, ничем не заслужил. — Если что должно меня терзать, так это мысль, что я за все Ваши заботы и попечения, за все лишения, которые Вы ради меня перенесли, — что я за все это платил Вам не благодарностью, а продолжении всей моей жизни, и кончил тем, что вверг отца в отчаяние, а мать привел на край могилы. Простите мне дрожащие родители, простите, вот все, что я могу сказать в свое оправдание, и Господь Бог прощает кающемуся от искреннего сердца. Утешьтесь, верьте, о верите, что все, что ни случается с нами, все устроется все благом! Помыслом к лучшему нашему, я ежедневно более и более в этом убеждаюсь. Настает время, надежда эта никогда во мне не угаснет, настает еще радостный день свидания и я еще Вас увижу, обниму Вас, услышу из уст Ваших прощанье во всех тех огорчениях, которые я Вам причинил, а до того времени я буду мужаться и помнить, что

никто в мире не виноват в моей судьбе, что я сам всему причиной, что я заслужил самую тяжкую участь и буду с покорностью переносить свою судьбу. И вы также, добрые мои родители, мажайтесь и терпите, простите мне, благословите меня и сохраняйтесь для моих братьев и сестриц, которых всех прошу обнять и поцеловать; пусть они меня не забывают и дай Бог, чтобы жизнь моя послужила мне в пользу и в предпоследование, чтобы они не впадали в подобные заблуждения и чтобы их не постигла подобная участь. Прощайте, дражайшие родители.

До гроба любящий Вас сын Ваш Николай Гулак.

Відповідь Гулака на попередній лист переслані з Шліссельбурзі до III відділу лише 14 червня, а 19 червня Дубельт переслав його адресатові з листом від себе, в якому повідомляв про досягнені істування з синою через III відділ.

15. ЗАПИСКИ III ВІДДІЛУ ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ ГУЛАКА З ШЛІССЕЛЬБУРГУ [А. 211]

30-го булишого мая исполнится трехгодичный срок, назначенный для заключения Коллежского Секретаря Гулака в Шліссельбурзькій крепости.

Так как в поведении и образе мыслей Гулака не представляется ничего предосудительного; то, в утешение родителей, по случаю наступающего праздника, не будет ли признано возможным освободить его ныне из крепости, тем более, что и заключенный в крепость по тому же делу Кулемб был освобожден несколько ранее.

16. НАКАЗ ЖАНДАРМОВІ ПРО ПЕРЕВЕЗЕННЯ ГУЛАКА ДО ПЕРМІ [А. 244]

Приказ унтер-офицеру С.-Петербургского жандармского дивизиона Анисиму Носкову.

Приказываю тебе немедленно отправиться, вместе с назначенным тобе в помощь рядовым Ефимом Диким в Шліссельбурзькую крепость по прибытии туда, явясь тогда к коменданту означенной крепости, г. Генерал-Майору Троцкому, представить Его Превосходительству врученный тебе пакет за №. 1151, потом, приняв из той крепости содержащегося в оной Коллежского Секретаря Николая Гулака, ни мало не медля, отправиться с ним в г. Пермь. Во время пути ты обязываешься скать безстановочно,

никуда в сторону не заезжать, нигде кроме почтовых станций не останавливаться, имея при том за означенным Гулаком найсторожайший надзор, и не дозволяя ему в пути входить с посторонними лицами ни в какие сношения; по доставлении же Коллежского Секретаря Гулака в Пермь обязываешься ты сей час явиться к тамошнему Гражданскому Губернатору г. Тайному Советнику Огареву и представив Гулака Его Превосходительству вместе с вручаемым тебе пакетом за №. 1152, испросить от кого следует росписку в принятии арестанта, по получении сего немедленно возвратиться прямо в С.-Петербург вместе с вышесказанным рядовым Диким. На проезд ваш выдается тебе подорожная за №. 1124-м, и деньги для продовольствия означенного арестанта примерно 15 руб., прогонных денег от С.-Петербурга до Шлиссельбурга на две лошади 3 руб. 22 коп., оттуда в Перми на три лошади 142 руб. 37 коп. и от Перми до С.-Петербурга на две лошади 92 руб. 22 коп. и кормовых тебе и рядовому Дикому, по положению, каждому по 40 руб. 11 коп., всего же триста тридцать два руб. восемьдесят одна коп. серебра, для записи которых выдается тебе шнуровая тетрадь, которую ты вместе с подорожной и прилагаемым рэстром, по возвращении в С.-Петербург, имеешь представить в Штаб Корпуса Жандармов.

Управляющий 3 отделением Собственной Его Величества
Канцелярии, Генерал-Лейтенант Дубельт.

№. 1159
2 июня 1850 г.
С.-Петербург

17. КВИТАНЦІЯ №. 787. [А. 247]

Дана сия С.-Петербургского Жандармского Дивизиона Унтер-Офіцеру Носкову и рядовому Дикому в том, что сопровождаемый за их присмотром арестант Николай Гулак доставлен в Пермь 13 числа настоящего месяца исправно. Пермь.

13 Июня 1850 года.
Пермский Гражданский Губернатор
Тайный Советник Огарев.

Огарев, Ілля Іванович (1780-1854) – пермський губернатор з 1837 р.
Біографія Його в "Русск. Биогр. Слов.".

18. ЛИСТ ГУЛАКА ДО ГР. ОРЛОВА [А. 258]

Ваше Сиятельство

С июня месяца 1850 года нахожусь я в городе Перми, по распоряжению Правительства, и проживаю здесь, без иных средств к пропитанию кроме некоторых денежных пособий, присыпаемых мне от времени до времени, родными, что при многочисленном нашем семействе и не богатом состоянии отягочительно для моих престарелых родителей, а потому осмеливаюсь все покорнейше просить Ваше Сиятельство учинить свое начальственное распоряжение, об исходатайствовании мне разрешения вступить вновь в Государственную Гражданскую службу, при чем часть имею просовокупить, что если нескупость и мечтательность юности увлекли меня к поступкам, за которые я подвергся взысканию Закона, то ныне, достигнув более зрелых лет, все мои усилия будут устремлены единственно к тому, чтобы ревностно исполнять долг свой, на служебном поприще.

Вашего Сиятельства всепокорнейший слуга
Николай Гулак

Октября 6 дня
1851 года
г. Перми.

Одночасно прохання про помилування сина подавала й матір Гулака (12 жовтня). Гулакове прохання в III відділі одержало 27 жовтня 1851 р. Дубельт представив відповідного доклада і дав заключення про можливість дозволити Гулакові зайняти посаду в Пермі. 1 листопада 1851 р. Микола І погодився на це. Про дозвіл сповіщено через офіційні інстанції Гулака й матір його в Бобринському повіті на Херсонщині.

Шевченко в колі кирило-методіївців

1

Було кілька обставин, що притягали до себе увагу дослідників тієї політичної організації українських інтелектуалістів 40-их років XIX століття, яка носить назву Кирило-методіївського братства.

Поперше Братство виникло на тлі загальноєвропейського руху 40-их років, що мав відомі в усіх країнах Середньої Європи і завершився бурхливим 1848 роком.

Подруге, кидаеться відмінної зв'язок ідеології Братства з попередніми політичними товариствами українськими, російськими і польськими, що діяли на території України і також органічна пов'язаність ідеології Братства з пізнішим українським рухом, починаючи з 60-их років.

Нарешті, інтерес до Братства підносився ще й тим, що в ньому брав участь ряд найвидатніших львівських письменників і вченів таких, як Шевченко, Костомаров, Куїш, що згодом стали відомими і поза межами своєї батьківщини.

Кирило-методіївське братство ліквідовано на самих початках свого формування і діяльності. Ми не знаємо точно дати фактичного початку його процесу. Припускається з більшою чи меншою вірогідністю, що діяльність Братства тривала рік — 1½ року. За цей час братчики не встигли здійснити ні одного зі своїх намірів, — таких як видання народного журналу, елементарних підручників; не встигли також організаційно ідеологічно остаточно оформитись, через що пам'ятки їх живої громадської думки лишилися живцем похованими в архівах слідчої комісії, не викликавши тогого громадського резонансу, на який вони, очевидно, розраховували.

Не зважаючи на це, відомості про саме Братство одразу ж почали ширитися в суспільстві і викликали інтерес до його ідейного напрямку.

Документи слідчого процесу в справі Братства, переведено в III відділ, складаються із свідчень притягнутих до слідства осіб, листування і різних творів членів Братства і тому являють собою найважливіше джерело до фактичної історії Братства, для з'ясування внутрішніх стосунків поодиноких братчиків.¹ До цього треба долати дуже обмежену кількість пізніших мемуарів М.

Костомарова і П. Куїша, особливо першого, який кілька разів повертається до загодок про Братство і ролю Шевченка в ньому.

Що торкається дослідчої літератури про Братство, то вона за останні півсторіччя, крім публікацій окремих матеріалів до історії Братства, або статей про участі окремих членів у Братстві, обмежується в основному працями В. Семевського, М. Возняка, З. Гуревича, Ю. Голомбека і П. Зайончковського.² Щож до ролі Шевченка в Братстві, то це питання широко обговорювалося і в загальній і спеціальній літературі про Шевченка, але документальне дослідження зроблено лише М. М. Новицьким і його часто потім дослідниками цитованій праці "Шевченко в процесі 1847 року і його панери".³

Склад Братства визначається тими одинадцятьма членами, яких притягнуто до слідства і які понесли більшу чи меншу кару за свою участь у Братстві⁴. Крім старшої верхівки учених і учителів це була українська студентська молодь, що походила з різних соціальних верств і з різних частин України. Поза тим було велике коло більшіх до них людей, з яких ідеально можна сміливо зарахувати до останньої основної групи, таких, як учителі Дм. Пильчиків або П. Чуйкевич. Було ще й кілька осіб, притягнутих до слідства через випадкові обставини, як відомий слов'янофіл Ф. Чижов та інші.

При всій різниці інтересів і поглядів окремих членів Братства можна вказати на три питання, що були основними для ідеології Братства як такого: слов'янське, яке в умовах і поняттях того часу було пов'язане з національним питанням, соціальне, що зводилося до вимоги освіти і розкріпачення селян, і політичне, що виявилося у плянах перебудови державного устрою на федеративно-республіканський. Усі тенденції Братства в усіх напрямках побудовані були на засадах християнської, євангельської етики. І це було характерним і притаманним для всіх учасників Братства, не виключаючи і Шевченка.

Вже імена первоучителів слов'ян Кирила і Методія, прийняті в Братстві для назви цього об'єднання, піддають сумку, що слов'янське питання було в ідеології братчиків першорядним.

Ідея слов'янства у формі виміреної слов'янської єдності була цілковито в дусі тих часів пануючого по всіх культурних країнах Європи романтизму, що цільну увагу привертає до вияву народного духу в пам'ятках народної творчості, в релігійних віруваннях тощо. Слов'янську єдність почали шукати в глибокій давнині слов'янських племен, і це привело до вивчення під цим кутом зору кожного з слов'янських народів окрема, їх мови і літератури,

звичай і релігійних уявлень. Початок цих слов'янознавчих студій був покладений чехами, і Прага стала Меккою слов'янства, а імена Коллара, Шафаріка і Ганки для цілого світу стали іменами засновників слов'янського відродження.

Граматика слов'янської мови Бартоломея Комітара (1808), видання сербських народних пісень Вуоком Караджичем (1814-1815), "відкриття" Вацлавом Ганкою "Кралеворського рукопису" (1817), заснування в Празі Чеського музею (1818), який став центром збирання слов'янських літературних та історичних пам'яток — все це були події, що відіграли величезну роль в розвитку слов'янознавчих інтересів взагалі і зокрема пробудженнях цих інтересів в Україні. Вже в кінці 20-их років і це більше в 30-их можна помітити, аналогічні до західнослов'янського, рух українського літературного відродження. Збірники українських народних пісень, видані Максимовичем в 1827 і 1834 роках, перша спроба написання української історії Д. Бастиша-Каменського (три видання в 1822, 1830 і 1842 роках), знахідки нових українських історичних пам'яток, козацькі літописів (розшук О. Боянського, П. Куліса, М. Костомарова та інших), поширення в суспільстві відомої рукописної "Історії Русів" — давали матеріал до порівняння з пам'ятками західніх і південних слов'ян і клади підвалини для українського слов'янознавства і глибшого вивчення української "народності".

Деякі обставини суто російської офіційної дійсності допомогли цьому. В трійчину формулу урядової ідеології, крім "православ'я і самодержав'я" входила і "народність". Інтереси до вивчення слов'янства із своїх урядових позицій підтримували в першій половині XIX ст. два російських міністри народньої освіти — адмірал А. Шишков (1824-1828) і граф С. Уваров (1833-1849). Шишков висував навіть проект запрошення Ганки, Челяковського і Шафаріка на науково-педагогічну працю до Росії. Підтримії Шишкова обов'язані перші слов'янознавчі виклади в Петербурзі, а уваровський університетський статут 1835 року поклав початок систематичним студіям слов'янознавства на чотирьох університетських катедрах, в тому числі в Харкові. Київський університет, створений лише в 1834 році на основі закритих після польського повстання 1830 року віленських вищих закладів і Крем'янецького ліцею, — займав своєрідне становище: новий статут для нього був заведений лише в 1842 році, а катедра слов'янської історії і літератури лишається і після цього певний час вакантною.

Вибір Харкова для слов'янознавчих студій був цілком виправданий. В першій половині XIX століття Харків був центром україн-

ського літературного життя. Тут діяли видатні письменники — Петро Гулак-Артемовський (1790-1865), Григорій Квітка-Основ'яненко (1778-1843) тут появлялися перші літературні журнали на Україні — "Український вестник" (1816-1821), "Український альманах" (1831), збірники — "Запорожская старина" І. Срезневського (1834-1838), пізніше "Сніг" О. Корсуня (1841), "Молодик" І. Бецького (1843-1844).

З діяльністю І. Срезневського, після його трьохрічного перебування в слов'янських землях, якраз і пов'язане зародження у Костомарова тих панславістських ідей, хід яких перекіс до Києва в коло кирило-методіївських братчиків.

В тридцятих роках Срезневський стояв у центрі гуртка харківських молодих письменників, апологетів українського відродження, так званої харківської школи романтиків, в якій Костомаров зайняв чи не перше місце.

Срезневський, тоді професор статистики, широко школовився різними ділянками науки — історією, етнографією, фольклором, збирал народні пісні та історичні перекази і обробляв їх для своєї "Запорожской старини". Росіянин з походження, в ті молоді харківські роки свої він став неофітом українства. Як окремий вилук "Запорожской старини" (1835) Срезневський опублікував "Українську летопись 1640-1657", присвячену добі Хмельницького, де подав вилучи з літописів і історичних дум. Ці праці Срезневського йшли якраз в руслі наукових інтересів молодого Костомарова, що тільки носків Харківського університет (1836), в якому не мав з боку професорів його фаху відповідних керівників. Щільком зрозуміло, що молодий на 5 років від Срезневського, син українки-крипачки, але такий самий "неофіт українства", як і Срезневський, Костомаров легко увійшов в атмосферу романтичної ідеалізації української старовини, прийняв як вірогідні джерела для своєї літературної творчості і "Історию Русов" і "Запорожской старину" і зупинився перед проблемою слов'янської єдності, що так вражала тих перших дослідників рідного фольклору та етнографії, коли вони стикалися з аналогічними явищами у фольклорі та етнографії інших слов'янських народів. З передмови до "Запорожской старини" Костомаров згадує думки Срезневського про значення народних переказів і історичних дум для вивчення минулого, побуту і звичаїв запорожців: "Бедность истории запорожцев в исторических письменных, — писав Срезневський, — заставляет наблюдателя искать других источников и он находит для своих исследований богатый неисчерпаемый рудник в преданиях народных". Цю тезу де-

сять років пізніше Костомаров покладе в основу своєї магістерської дисертації "Об историческом значении русской народной поэзии" (1843), при захисті якої Срезневський був його офіційним опонентом.

Під впливом Срезневського Костомаров вивчав польську і чеську мови і навіть перекладав на українську мову фрагменти з Кралеворського рукопису. При тій близькості, яка існувала у Костомарова з Срезневським, він безпосередньо від нього міг почути оповідання про піднесення, з яким в слов'янських землях піходили до питання про слов'янську єдність, з яким вивчали минуле свого народу, збиралі і публікували пам'ятки народної творчості.

Незадовігато до переїзду з Харкова до Києва, в 1844 році, Костомаров уже планиував видавати періодичні "Записки о Южной России по Славянах" разом з Срезневським і Метлинським; переїхавши до Києва, він придбав до цього нездійсненого видавництва і Куліша, а цей останній затягав і Шевченка до гурту. Маючи на меті, крім слов'янознавчих статей, вміщувати там прозові і поетичні твори українською мовою.⁶

Уесь той комплекс романтичних ідей, якими живився Костомаров у гуртку Срезневського — про єдність і відродження слов'янства на грунті відродження української народності — він переніс до Києва, поверх тих суттєвих інтересів, які лід той час зосереджувалися в нього навколо доби Хмельницького.

Київський університет відчував так само потребу в слов'янознавчих студіях і тут ажна офіційно мотивувалася ще й особливими національними умовами, бо і серед професури і студентства донедавна переважав польський національний елемент трохи ослаблений реорганізацією університету в зв'язку з викриттям "змови Конарського". Міністерство освіти Уваров накидав Київському університетові спеціальні "меры к исцелению глубокой язвы взаимной ненависти двух славянских народов".⁷ Уваров розумів тут лише російський і польський народи. Проросійське чеське слов'янознавство здавалося достатнім для цього засобом. Не дождаючись заснування спеціальної катедри, в університетську програму був уведений курс чеської мови професора класичних мов Страшкевича.⁸ Але офіційні передбачення зовсім не враховували наявність третього слов'янського народу — українців, молоді представники якого серед студентів нав'язували до слов'янознавчих ступій ідеї відродження своєї власної "народності".

У Києві Костомаров застав гурток української університетської молоді, підготовленої до прийняття цих ідей лекціями Михай-

ла Максимовича. Для цього гуртка Костомаров став таким самим керівником і центром, яким був Срезневський у Харкові. Ця молодь була дуже вдячним матеріалом для створення з неї лініїв у дусі Кирило-методіївського братства. Вони ж тільки студіювали слов'янські мови і літератури, а для порівняння збиралі українські етнографічні і фолклорні матеріали, самі писали поезії українською мовою.

"Українська пісня і неписана словесність народу українського надихнули молоді уми в Києві спасенною думкою — видигнути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її піднятись із занепаду", згадуває пізніше Куліш.⁹ "Християнство та історія слов'ян були їм світлом і теплом для великого подвига", додається до цього біографія Куліша у лівівській "Правді".¹⁰

Для цієї молоді та їх товарищів-студентів Костомаров з перших же кроків своєї професорської діяльності в 1846 році читав курс слов'янської мітології, де дав порівняльний виклад мітології різних слов'янських племен і приходив до такого висновку: "Религійнознання основання у всех славян були один, что видно из сходства нынешних народных обрядов, празднеств, поверий, гаданий, но в частном развитии религии славянская была разнообразна".¹¹

В цьому ж році Костомаров складає "Книги бітія українського народу" — твір, який має відбивати загальні думки братчинів щодо основних ідеологічних питань. Слов'янському питанню приділено тут багато уваги, майже всю другу половину твору. Подаючи схематично історію слов'янського племені, Костомаров ідеалізує окремі точки цієї схеми, порівнюючи слов'янські племена з романським і німецьким. В слов'янському племені, за цією схемою, аси були рівні, не мали ні царів, ні панів (57); ще да прийняття християнства похтаялися единому Богові, "ще його ж не знають" (57). Згодом через свої провини слов'яни попали у неволю до німців, до турок, або до татар (63). Відродження роз'єднаного слов'янства прийшло через ідею братерства, посізми якої "Книги бітія" виставлюють якозацтво (72). Україна у скількохм слов'янстві має підігріти посланницьку, рятівну і обіденнуючу роль. Самий кінець "Книг бітія" (95-104) присвячено ціому посланництву, українському месіанізму: "І встане Україна з своєї могили, і знову озявиться до всіх братів своїх слов'яни, і почують крик Й, і встане Слов'янщина"...

Так суттєві наукові проблеми широкого вивчення слов'янства наявіть у такого представника науки, яким був Костомаров, пов'язувалися з поетичною романтикою, з яскравою ідеалізацією минулого і майбутнього.

З усіх братчиків своїми науковими інтересами найближче до Костомарова стояв Пантелеймон Куліш. З оповідання Костомарова ми знаємо, як при першому знайомстві з Кулішем (1844 р.), при розмові про локерса до української історії, вони могли з присмітю констатувати, що Ім обом були відомі ті ж самі історичні пам'ятки, хоч на той час це були лише давні рукописні списки різних літописних творів. Коли мова йшла про народні пісні, то Куліш міг показати Костомарову велику купу паперів з записами цих пам'яток народньої творчості.¹² До того Куліш збирався, як і Костомаров, стати на науковий шлях. В 1846 році він одержав наукове відрядження до слов'янських земель, не здійснене лише через арешт у справі Братства. Захоплений ідеєю українською, Куліш, мабуть, найменше з усіх братчиків виявляв інтерес до ідеї слов'янської єдності, хоч уважав, що іого і Шевченка літературна праця і без того піде на користь "українській і слов'янській свободи" ("Хуторна поезія").¹³

Міцний і органічний у своєму українстві Куліш заявив у роки діяльності Братства, що "Україна і українська мова стали для нього справжньою святощою".¹⁴ В цьому останньому Куліш без сумніву стояв більше до Шевченка, з яким познайомився ще в 1843 році, ніж до "неофіта" Костомарова, що навіть вагався іноді визнавати себе за українця і Кулішеві доводилося переконувати його в протилежному.¹⁵

Найбільшою опорою Костомарова в Братстві щодо слов'янської ідеї були Микола Гулак і Василь Білозерський. Гулак, покинувши студії в Дерпі, переїхав до Києва в 1845 році. За фахом правник, він зацікавився в Києві чеським правом. Разом зі студентом Посядло почав вивчати чеську мову, з Костомаровим ступіював сербську. Тільки він і Куліш між братчиками мали безпосередні листові стосунки з Ганкою; в березні 1846 року Гулак одержав від цього чеського діяча "книгу чеськую древнего права" і лист, в якому Ганка оповідав про свої плани щодо видання пам'яток чеського права. Куліш покладав на Гулака великі надії як на вченого літератора і діяча в дусі Братства, допоміг йому своєю рекомендацією перебратися до Петербургу, де, на думку Куліша, були найбільш відповідні умови для роботи. З усіх братчиків найближчі стосунки з Гулаком мав звичайно Костомаров, бо вся організаційна робота в Братстві, як це випливає з усіх даних, лежала на них обох і на Василі Білозерському. Шевченка і особливо Куліш в цих організаційних справах Братства стояли трохи сторонньо.

Василя Білозерського мусимо визнати найбільш гарячим адеп-

том слов'янської ідеї. Ще в університеті, як сам заявив на слідстві, він "читал с большим вниманием все, что относилось к славянам, и таким образом постепенно знакомился с историей, литературою и языком славянских племен".¹⁶ В листі до О. Марковича з Полтави він радіє при звестці, що Костомаров читатиме лекції з слов'янської мітології і пише про цього, що був він добрим і ласкавим, що відкрив мемі (Білозерському) очі на велику правду".¹⁷

Учителюючи в Полтаві, Білозерський працював над дисертацією з історії слов'янських літератур, для якої Костомаров і Навроцький посыпали йому з Києва книжки і журнали. Деякі книжки з слов'янських літератур він знаходив і в бібліотеці Полтавського кадетського корпусу. В листах Білозерського з Полтави до братчиків зустрічаємо багато згадок про його лектуру. Між іншим у Полтаві він з захопленням читав славетну поему Коллара -- "Slávy Dceera", що за загальним визнанням "евангелію слов'янської єдності",¹⁸ робить докладні виписки з журналної статті французького славіста Сіпріяна Робера про пансловізм літературний і панславізм політичний¹⁹ і шукає навколо себе "благородно мыслящих людей", які були б здатні "перетворити слова на діла".²⁰ Літературні вечори, що йх влаштовувала в Полтаві Софія Капніст-Скалон він пробує зробити місцем для ширення кирило-методіївських ідей. Там він читає деякі українські літературні твори Куліща, українські, сербські і чеські пісні, окремі п'єси з "Slávy Dceera". "Я постараюсь, — писав він Олі Марковичу, — чтобы эти вечера исполнены были серьезной важности; буду выбирать произведения, исполненные начал христианских и народных. Я начертил себе план действий, который расширится сильно и принесет плоды".²¹ Тут він знаходить уважних слухачів, серед яких молодша сестра господині Олександра підтримує його. "Melle Капніст, — писав він тому ж кореспондентові своєму, — меня поддерживала, и чудно мне было, когда я упомянул о Славянских стремлениях и литературе, в чем полагал ручательство в существовании Украины, а она подтвердила мое слово".²² Тут він знайомиться з музикою-композитором Алойзом Єдлічкою (Jedlička), який співає чеських пісень; "к тому же, — пише Білозерський, — он знаком сще с Шафариком, Ганкой и другими милями сердцу. Это клад для меня".²³

Вже з цього видно, яким пристрасним апологетом слов'янської ідеї в Братстві був Білозерський. На допитах він сам признавався в цьому: ідея панславізму захопила його до такої міри, що він "предался єй всем сердцем" і "зделался поборником панславізма".²⁴ Під іменем панславізму він розуміє об'єднання всіх слов'ян-

ських племен в єдину загальну родину, що стається само собою, коли слов'янські народи відчувають потребу братерського єднання.²⁴ Білозерський на допитах найкраще зформулював ідеалістично-християнський бік цієї наїної, але з усією широтою прийнятості ним концепції пасіклизвіму. Він писав тоді, що ця майбутня об'єднана роїна слов'янських племен, "булачи воодушевлена любовию к человечеству, должна развити в среде своей христианские правила жизни, применять их к обществу и таким образом принести новый элемент и так сказать, дать новый толчок для всемирной деятельности".²⁵

В Полтаві Білозерський з особливим почуттям еталону про широкосердечні бесіди в Братстві, особливо з Гулаком.²⁶ З тієї оїнки, яку завали братчники Білозерському, відно великий моральний авторитет, що він мав у Братстві, хо ч я сам казав, ніколи не брав на себе ролі керівника слов'яністів.²⁷ Маркович у листі до Гулака писав про Білозерського: "Слава Богу, избравшему его для нас присвоидного звездою в Вифлеему",²⁸ а Куліш в одному з листів призначався, що Білозерський був для нього "избранным сосудом, в который" він "полагал самые дорогие и тайные свои чувства".²⁹ Ми не знаємо зовсім думки Шевченка про Білозерського як братчика. Відомо лише, що познайомив їх Куліш, що Білозерський захоплювався поезією Шевченка і беріг у себе зошит з його творами, а в листі до Гулака з приводу вітінки про нову поему "Іван Гус" дав цікаву оїнку Шевченка як поста, яку варто тут навести, як думку одного з видатних братчиків про значення Шевченка для справи Братства: "Я поневоле приятно позадумался над тем, какого гениального человека мы имеем в Тарасе Григорьевиче; ибо только гений посредством одного глубокого чувства, способен угадывать и потребности народа и даже целого века, — к чему не приведут никакая наука, ни знания, без огня поэтического и вместе религиозного. Как бы я желал, чтобы перевод Псалмов, заключал в себе и свидетельство истинно благого настроения души нашего Кобзаря. Тогда бы новый неиссякаемый ключ жизни освежил нашу словесность и утвердил бы ее на верных основаниях".³⁰

Тут одмічено тільки один бік спріймання Шевченкової поезії в Братстві, саме морально-релігійний. Це могла бути і персональна оцінка так настроєного Василя Білозерського. Куліш, Костомаров, Маркович, без сумніву, найбільше цінили в Шевченкові те, що підходило до їх романтичного шукання народного духа в поезії. Всі вони, як і Шевченко, кохалися в народній поезії, розпинували і записували пам'ятки і перекази з народних уст. Але їх було явище загального порядку для романтичної доби другої чверті XIX

сторіччя. Специфічно кирило-методіївським було питання про слов'янську єдність і інтерпретація її з українського національного погляду. Носіями цього питання в ідеології братства була трійця його основоположників і активних діячів: Костомаров, Гулак, Білозерський. Про стосунки Шевченка з ними найдокладніше ми знаємо щодо першого з трьох, з його власних оповідань в автобіографії і кількох спеціальних нарисів, що публікувалися протягом тих двадцяти років, на які Костомаров перекиняв Шевченка. Вони дають уявлення про ставлення Шевченка до слов'янського питання, як його розуміли братчики. Про перші ж місяці свого знайомства з Шевченком Костомаров оповів таке: "В то время всю мою пущу занимала идея славянской взаимности, общения духовного народов славянского племени, и когда я начал разговор с ним [Шевченком] на этот вопрос, то слышал от него самое восторженное сочувствие, и это более всего сближило меня с Тарасом Григорьевичем".³¹ Оповідаючи про фатальні різданні складини Братства в Гулака, де темою була слов'янська ідея, Костомаров одмічає і участь у них Шевченка. Ні Шевченко сам, ні ніхто з братчиків на допитах не з'ясували докладніше стояння поета до слов'янства. Але і з слів Костомарова ясно, що Шевченко не підхопив що ідею в Братстві, а приніс її з собою вже дозрілою. Нам було б трудніше, ніж для Костомарова, з'ясувати докладно джерела, з яких міг зачерпнути ці ідеї для себе Шевченко. З усіх слов'янських мов ми з певністю можемо сказати лише про його знання польської мови, яка могла створити йому полегшення в зрозумінні до неї чеської мови.

Вже в 1841 році в передмові до "Гайдамаків" він висловив вперше думки про братерство слов'ян. В цій передмові Шевченко пише стверджую: "всі ми — слов'яни", "одній матері літи", але ідея братання тут охоплює лише два слов'янських племена: польське і українське. В драмі "Никита Гайдай" (1841), від якої зберігається лише уривок, так само ідея слов'янського братерства встановлена в рамках польсько-українських стосунків. Джерела цієї ідеї польсько-українського братання могли бути цілком літературного характеру, що вели до української школи в польській літературі, але більшіх сінівствальень і джерел ми вказати не можемо, хоч ясно, що передмова до "Гайдамаків", яка має в слов'янському питанні цілком певне цілеспрямування, ніяк не йде з чеських наукових джерел, як це було в Костомарова та інших кирило-методіївців. Проблематично можемо вказати на діяльність Богдана Залеського,³² на твори Михала Чайковського,³³ на поезію Северина Гощинського, про можливий вплив яких на раннього Шевченка є згадки в літера-

турі.³⁴ Так само можемо вказати на Михала Грабовського, Кулішевого приятеля, з яким Шевченко мав стосунки з приводу видання "Живописная Украина" (1843).³⁵ У всьому разі для нас важливо підкреслити, що думки Шевченка про слов'янство формувалися вже на початку 40-их років.

Інтерес до слов'янства у Шевченка поширюється і поглиблюється з кінця так званих "трьох літ", коли він і настроєм і тематикою наближається до Кирило-методіївського братства. Не випадково вперше в поета з'являється тема з чеської історії і саме з історії релігійної боротьби, "за свантєве правди". Не випадково те, що Шевченко в цей час взявся перекладати псалми, які зміг надрукувати вперше в своєму "Букварі" (1861). Не випадково також і те, що як motto до поеми "Єретик, або Іван Гус" (1845) Шевченко поставив цитату з Псалма CXVII, ту саму, що й через якийсь рік використав Костомаров як коду для своїх "Книг биття українського народу": "Камень етоже небрегоща зиждущий, сей бистъ во глазу угла".

Тему з чеської історії в поемі "Єретик, або Іван Гус" Шевченко, мабуть, завдає чеснувій згадці з Осипом Бодянським, славістом, що в один час з Средневеским був у науковому відряджені по слов'янських землях. Студіями Бодянського в Чехії керував Шафарік, і Шевченко міг багато почути про нього від Бодянського.³⁶ В листуванні Шевченка з Бодянським нема ніяких слідів про можливі інформації Бодянського, потрібні Шевченкові для його "Єретика". В спогадах А. Чужбинського зі слів Шевченка зазначено, що поет прочитав усі тодішні джерела про Гуса та його епоху та навіть розпізнував у знайомих чехів про різні потрібні йому деталі.³⁷ Наїсвіжшим джерелом відомостей про Гуса могла бути дисертація учня Бодянського С. Палаузова "Іоанн Гус и его последователи" (1845), що з'явилася у Москві в той час, коли Шевченко був на Україні, за якийсь місяць до написання поеми. Якщо Шевченко і міг скористатися фактичними відомостями, поданими в книзі С. Палаузова, то хіба лише за допомогою О. Бодянського, що до виходу й з друку, в самому процесі роботи дисертанта над нею.³⁸ Біограф Шевченка Павло Зайцев висловлює здогад, що потрібні йому відомості поет міг здобути ще у Алойза Еліачікі, того чеського музикі і композитора, з яким В. Білозерський познайомився в Полтаві, а Шевченко ще в липні 1845 р. в родині Родзинків на Полтавщині.³⁹

Образ Гуса в поемі Шевченка подано як образ революційного борця за національне і релігійне визволення чеського народу. Сама

поема не носить на собі слідів кирило-методіївської ідеї слов'янського єднання. Лише в "Посланні славному П. І. Шафарикові", написаному місяцем пізніше поеми і приєдданому до неї як присвята, знаходимо ясно втілену цю ідею. Тут вона пов'язана з іменем Шафаріка, що "звів [...] в одно море слов'янській ріки", а поневолення і роз'єднання слов'ян пов'язане з німцями, які "запалили велику хату". Ім'я Шафаріка і інших будівлів слов'янських Шевченко згадує також у "Посланні до мертвих, живих і ненароджених" (грудень 1845) але в контексті, який показує істотну різницю в розумінні слов'янської проблеми. Він звертається тут до українського суспільства з докором:

І Коллара читаєтс
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганку
І в слов'янофіл
Так і престесь... І всі мови
Слов'янського люду, —
Всі знаєте. А своєї
Дастьбі.

Ще ясніше свою думку Шевченко висловив у передмові до плюнованого ним у 1847 році нового видання "Кобзаря". Він осуджує тут українську інтелігенцію за те, що вона проміняла "добру рідину матер на п'янину непотребну, а в додаток ще і «в'я» додали". Шевченко запитує: "Чому В. С. Караджіч, Шафарик і інші не постриглись у німці (їм би зручніше було), а осталися слов'янами, ширими синами матерей своїх і славу добрую стяжали? Где нам! Но, братя, не вдавайтесь в туго, а молітесь Богу і работайте розумно во ім'я матері нашої України беззталано".⁴⁰ Національне спрямування слов'янської ідеї, так яскраво висловлене тут Шевченком, було характерне для його поглядів 40-их років, хоча національний хід думок в певній мірі був притаманний усім братичкам. В усіх них він був основою, тим природним грунтом, на якому будувалися інші моменти їх ідеології так суспільні, як і політичні.

Скрайнім виходом національного моменту в ідеології кирило-методіївців була ідея українського месянізму в Костомарових "Книгах биття українського народу" і в його ж оповіданні "Панич Наталич".⁴¹ Ні в організаційних документах Братства ні в листуванні братичків ми не знаходимо ніяких відгуків на месяністичну ідею. Не одмінно її сам Костомаров в своїх пізніших загадках про

Кирило-методійське братство. Навряд, щоб вона була характерна для тодішніх поглядів самого Костомарова. Ми схильні пояснити її як літературну ремінісценцію вілковідніх уступів Міцкевичевих "Книг польського народу" з заміною Польщі Україною.

II

Якщо взагалі слов'янська ідея до київського гурту слов'яністів прийшла викорінено з романтичним стилем доби з літературних ложерел або з оповідань тих, хто в 30-их — 40-их роках їздив по слов'янських землях і з власного досвіду відчував загальне захоплення ідеєю відродження слов'янства, думками про його спільну минувшину й про можливу спільну будучину, то суспільні ідеї братчіків були породжені самим життям, важкими враженнями ідеалістично настроєної молоді від сучасної дійсності. Про це ми маємо власні свідчення майже від кожного з братчіків. Костомаров у листі до К. Сементовського з Волині (9. ХІ. 1844) писав про становище селян: "Каторга лучше была бы для них..." "... обращение с ними таково, что превосходит всякое понятие об утеснении и приводит в трепет друга человечества". Становище селян, на його думку, не змінилося з часів Болпіна: "В России ужасное варварство; в России, когда просежая от великорусских губерний к западным, можно следить, как постепенно ухудшается быт народа по мере того, сколько оставила следов подшая Речь Посполитая". - "Страшний лібералізм", як висловлюється Костомаров ("на словах — настоящий Лафаст"), не заважає польським панам зложивати своїми правами щодо кріпаків. Інвективи Костомарова проти панів у цьому листі мають різко антипольський характер. "Притеснений дворянству (т. е. полякам) тут никаких нет, и это очень дурно: они могут свободно откармливаться, как кабаны, в своих палацах и ездить за границу, сорить деньгами, выживаться из крови русских и так клеветать на Россию".⁴²

Це написано в 1844 році, іде до заснування Братства, а відтутками цього настрою Костомарова в Братстві будуть відповідні антипольські уступи в "Книгах бітія".⁴³

24-літній студент Іван Посядя на допиті написав, що, переїздчи Полтавщиною, бачив важке становище селян: "угнетение помещиками и местными управителями"⁴⁴ а в паперах, що взяті були в нього під час трусу, знайшовся запис про те, що "все вырывается из рук крестьян наглыми помещиками даже в то самое время, когда тот с жадностью хотел вкусить их".⁴⁵

Опанас Маркович у свідченнях своїх у III відділі⁴⁶ говорить про свої від'ємні враження від становища селян на тій же Полтавщині, про "унижение и уничтожение целого народонаселения", про "розвращение и правственный упадок простого народа".

У Білозерського ще в Києві присутності Гулака поміщик В. Тарновський читав свою статтю про кріпацтво, де змальован, як вільний стан селянства на Україні ступнево перетворюється на нове рабство і подав "ужасающие картины современного изверства".⁴⁷ Сам М. Гулак підходить до питання про соціальні нерівності з правного становища і в листі до Ганкі (1846) писав, що "правомерные отношения низших сословий" — "рабов, невольников, хлонов, крестьян, подданных и пр.", являються предметом "по важности и современности своей, предпочтительнее перед другими заслуживающими внимательного изучения".⁴⁸

Для поглядів Шевченка на невільничий стан селянства ми не потребуємо наводити ніяких цитат, навіть з його свідчень на допиті, де він як і інші братчіки підкреслював "нищету и ужасное угнетение крестьян и помещиками, поссорами и экономами-шляхтичами" на Україні.⁴⁹

Всі його - передкірило-методійські твори і листи, особливо періоду "трьох літ" (1843-1845) носять такий яскравий анти-кріпосницький характер, якого не знайдемо ні в кого іншого з братчіків, бо існависть до кріпацтва як найбільшого годішнього соціального зла була в іншого тотальнішою й органічнішою. Сам колишній кріпак, він ні при яких обставинах не міг знести зневажання людини в особі кріпака. Такі твори Шевченка як "Сон" (1844), "Великий лъх", особливо "Посланіc", де пору з іневолею України карталася соціальна неправда щодо українського селянства, додавали власним враженням усіх братчіків хвилюючі емоційні аргументи в сильних протестуючих образах поем Шевченка. У багатьох з кирило-методійців ці поеми були в рукописних копіях, дехто знати їх напам'ять. Коли Посядя хотів привести "ужасные, невыносимые картины", він робить це парадифразою відомого уступу з Шевченківого "Сні": "Бедствия ужасные в стране нашей, так мать лишается единственного сына, всю надежду и подпору своей старости, на зло отданного в солдаты, здесь вы увидите поселянинна, который уже сбывает последнюю худобу, чтобы заплатить слишком обременительную подать".⁵⁰

Кирило-методійське братство не зформулювало якихось конкретних планів схасування кріпацтва, хоч, очевидно, задуму-

валося над цим питанням. Принаймані в одного з братчиків, студента Юрія Андрузького виявлено було його власний розроблений проект, в якому було кілька цікавих на той час думок, а саме викуп селян тих маєтків, які знаходилися під опікою, за гроши, що прийдуть від економії витрат на армію і вищих урядовців; воля давалася б на його думку всім старим селянам, чоловікам після 60 років, а жінкам після 50, але з обов'язком для поміщика досмертного іх утримання; волю від народження мали б одержати всі літні, в яких хоч один з батьків був вільник; як засіб проти зловживань пропонувалося введення поміщиків у володіння маєтком під присягою; передбачалися нагороди поміщикам за звільнення своїх кріпаків. Проект Андрузького між іншими вимагав від поміщика утримувати для селян школу.³¹

В одному з основних документів Братства "Главных правил общества" заявання щодо цієї сторони програми зазначено в надто загальній формі: "Общество будет стараться заранее об искоренении рабства и о повсеместном распространении грамотности".³² На допиті Василь Білозерський заявив: "Учреждение школ было общим желанием всех, размысливших о пользе общей".³³ В Братстві фтурували два проекти щодо заведення школ: Андрузького,³⁴ і більш детальний Білозерського.³⁵ Обидва починали з виховання учителя, що потім повертається до свого села, де вчить дітей до кінця свого віку.

III

Знесення кріпацтва і народна освіта були передумовою тих ширших політичних змін, які були зумовлені як на християнській моралі, на пансловістичних ідеях, на вимозі персональної свободи людини всіх шарів суспільства, де за словами "Книг битів" не було б "ні царя, ні царевича, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа".³⁶

Цей політичний аспект ідеології Кирило-методіївського братства справедливо ставиться в з'язок зі скрещенням на українському ґрунті ідеалів декабристів і польських демократичних ідей.

Пам'ять по декабристах в ієвченківські часи, по двох десятках років, була живою на Україні: збройне повстання Чернігівського пішого полку на Київщині і ліквідація його урядовим військом, сучора розгрома з учасниками конспіраційних організацій — все це явило по собі тривалі сліди. В суспільстві залишилося багато більшіх друзів і членів родин покараних декабристів, навіть колишніх членів переддекабристських організацій, що в середині 20-

их років все відійшли під активної участі. Декабристські ідеї і після покарання їх насилія зберегли свою актуальність надалі і присвічували всім пізнішим спробам нових політичних рухів і організацій. Одразу ж після повітіння п'ятьох видатних представників інтелігенції і застбання на каторгу соток молодих, освічених і активних людей, єдиною метою яких було "благе човенечтво", вітворився своєрідний культ декабристів, який увесь час відживляв інтерес до цих перших "поборників волі". Відзначимо дану цюому і кирило-методіївці.

Вже пів століття тому дослідами російського історика Василія Семевського був переконливо встановлений ідеологічний зв'язок між Кирило-методіївським братством і декабристським Товариством З'єднання Слов'ян, яке само мало посередники в масонській ложі "Jedność Słowiańska".³⁷ Ця остання була заснована в Києві в 1818 році і складалася переважно з поляків. Серед трьох засновників у 1823 році Товариство З'єднання Слов'ян — один був поляк, Юліан Любомірський, варшавський студент родом з Волині і член варшавської політичної організації "Związek wolnych polaków". За якийсь рік Товариство З'єднання Слов'ян поширилося з Волині по інших частинах України і з метою об'єднання дій злилося з Південним товариством декабристів (кінець 1824 р.).

З ідеологічних документів З'єднання Слов'ян, таких як "Правила", або "Катехізис", "Клятва" — видно, що Товариство ставило перед собою два основних завдання: "об'єднання слов'янських народів" і скасування "рабства селян".³⁸

У своїх автобіографічних записках Костомаров зазначив, що під час туру на столі в цього лежала газета з відомостями про декабристів. Ця газета не фігурувала серед спідчів обтяжуючих Костомарова документів, і можна здогадуватися, що не було тільки офіційної газети "Русский инвалид", в якому позявлюється "Донесение следственной комиссии" з досить просторими відомостями, хоч і в тенденційному викладі, про діяльність таємних товариств 20-их років XIX в.³⁹

З цього видання Костомаров міг усвідомити собі таку програму діяльності Товариства З'єднання Слов'ян: "Целю Общества они попытали соединить общим союзом и единобразным республиканским правлением, но без нарушения независимости каждого, восьмь славянских колен, означенных на осьминугольной печати их: Россию, Польшу, Богемию, Моравию, Далмацию, Кроацию, Венгрию с Трансильванией, Сербию с Молдавией и Валахию".⁴⁰ Україні серед цих слов'янських колін не виділено. Цей

коректив зробили вже кирило-методіївці, які зі свого боку не виділяли в окрему групу білорусів.

Згадку про декабристів Костомаров умістив у "Книгах биття", вважаючи їх зимоги прогнати царя і панство, встановити республіку і поєднати слов'ян — за гонос України, що вільгається в Московщині: "свого Україна ще за двісті років хотіла" (§ 100).

В біографії Костомарова була одна не одмінена досі обставина, яка могла прокинути в ньому живий інтерес до декабристів. Це його походження з околиць Острогожська на Вороніжчині, міста, з яким пов'язана була і біографія Рильєва. Повернувшись з закордонних походів, Рильєв протягом трьох років стояв зі своєю кінно-артилерійською ротою в тій такі частині Острогожчини⁶¹ і там він знайшов собі дружину в особі дочки місцевого поміщика Тевяшева, а вже живучи в Петербурзі, часто влітку проживав в родинному маєтку дружини. Костомарову було лише 8 років, коли трагічна смерть молодого поета-декабриста на шільній найбільшій вразила сучасників. Ореол мучеництва оточив ім'я Рильєва; його луми з українською тематикою в рукописних зідніках ширілися серед молоді. Про це є багато свідчень від 30-их років XIX століття з різних кінців тодішньої імперії.⁶² Пам'ять по Рильєву на Острогожчині, без сумніву, жила ще в часі перебування там молодого Костомарова.

Щоб уявити собі всі можливості широкого впливу визвольних ідей декабризму на Україні досить згадати, що саме Україна і Білорусь були тією територією, на якій розташовані були військові частини I і II російських армій по закінченні європейських походів під час наполеонівських воєн. Після розказування Семеновського полку в Петербурзі в зв'язку з бунтом 1820 року багато офіцерів цього полку, членів нерозкритих тоді таємних товариств, розіслано по різних військових частинах, що стояли на Україні. Тут вони стали засновниками нових таємних організацій і діячами Південного товариства декабристів. Мемуари сучасників свідчать про їх тісні зв'язки з місцевим оточенням — на Правобережжі з польським суспільством, що берегло традиційного існування Польщі,⁶³ на Лівобережжі з українським маєтковим панством, що плекало автономістичні тенденції. Особливо відзначалася цим Полтавщина, де на початку і в першій половині XIX століття складалося кілька родин так чи інакше захоплені тим політичним рухом, що був викликаний величими подіями на Заході Європи в кінці XVIII і перших десятиріччях XIX століття. Такі дворянські гнізда як Яготин — Репнін, Обухівка — Капісти, Хомутець — Муравйови-Апостоли, Переяславщина — Лукашевич, Гадяч — Драгоманови, Миргород

— Шершевицькі жили під пам'ятлю і духом 1825 року. І характерно, що саме з Полтавщиною була пов'язана найбільша кількість членів Кирило-методіївського братства.

З мемуарів Софії Капіст-Скалон, дочки російського письменника і українського автономіста Василя Капіста, ми знаємо про її подекабристські настрої дворянської опозиції. Сама Софія Капіст була в приятельських стосунках з Сергієм Муравйовим-Апостолом, декабристом Н. Лорер був близькою особою до цілої родини Капістів, майже її членом, близьким знайомим був декабрист М. Лунін. Капісти пережили 1826 рік як родинну, а Софія як особисту драму.⁶⁴ З 1833 року Капіст-Скалон жила в Полтаві і там провадила літературний сальон. З нею в зв'язках у цей період з кирило-методіївців були Микола Гулак, Олександер Навроцький і найбільше Василь Білозерський, що працював тоді в Полтаві разом з чоловіком Софії в кадетському корпусі. Його діяльна участь в салоні Софії Капіст-Скалон дала привід редакторові її записок зазначити, що через неї "установилася живая связь деятелей Кирило-Мефодиевского братства с хранителями традиций автономистов начиная века с одной стороны (В. Капіст) и левого фланга декабристов (С. Муравйов-Апостол) с другой".⁶⁵

Але немає сумнівів, що з-поміж усіх братчіків Шевченко мав найбільше життєвих вражень, які створювали можливість запізнання з ідеями декабризму. На все життя він зберіг інтерес до носителів цих ідей, шуканочі з тими, хто дожив до його днів, особистися зустрічей. Молоді роки свої, саме те лесістиріччя, коли складався його власний світогляд (1833-1843) він перебував у Петербурзі, мав зв'язки з мистецькими і літературними колами, в яких враження від грудневих подій 1825 року були ще незатертими. Віцепрезидент Академії Мистецтв граф Федір Толстой, який відіграв у 50-их роках таку велику роль в житті Шевченка, був за свого молодого віку членом Союзу благодійностів, де починали свою політичну роль такі видатні декабристи, як кн. Сергій Трубецький, Никита Муравйов, Сергій Муравйов-Апостол, Павло Пестель.⁶⁶

Перебування в 1843 році в Яготині увінчить його безпосередньо в атмосферу найближчого до декабристів оточення в родині кн. М. Репніна, рішного брата одного з чільних членів Південного товариства декабристів кн. Сергія Волконського. Тут він близько зустрічається з Олексієм Капістом, учасником першодекабристських таємних товариств, братом Софії Капіст-Скалон.

В 1845-46 роках Шевченко робить свої знаменіті скетчі "трьох літ" по Україні і то переважно на Полтавщині, де одієдино

храз місяця і родини, овіяні духом декабризму, всюди читає свої створені в ці роки найбільш революційні твори, в яких знаходились відомі згадки про декабристів. Всі вони датовані тими чи іншими місяцями перебування на Полтавщині. Таким чином ми бачимо, що Шевченко приніс у Кирило-методіївське братство свої класні і може найбільші враження від культу лекабристських традицій в самому широкому їх розумінні, як благовісництва волі. Шевченко не шукав якісності матеріалів про декабристів. Відомості про них ішли до нього з життєвих зустрічей і розмов з людьми. Білозерський використовував думки декабризму в сучинстві для приспівлення своїх пансловістичних ідей, і лише Костомаров глибше віднімався в федераційні і республіканські ідеї декабризму, щоб застосувати їх по потребі української політичної думки 40-их років.

Нам лишається розглянути тільки польські джерела як можливі фрагменти кирило-методіївської ідеології. Це питання вже не один раз розглядалося в літературі, особливо в звязку з близькістю "Книг біття українського народу" до Міцкевичевого твору "Księgi Narodu Polskiego" (1832). Цей твір Міцкевича, написаний зараз же по упадку повстання 1831 року для піднесення на дусі землерів конспіраторів був одним з перших агітаційних творів, з яким на ново почало збиралася розбітка польських сил. І вже з середини 30-их років, крім старого Патріотичного товариства, яке діяло ще в 20-их роках, в часи лекабристів, з'являється низка нових, переважно в сміграційних осередках Парижу, Кракова, Познані. Акал. В. Шурат у своїй книзі "Шевченко і поляки"⁶⁷ зібрав величезний матеріал про ті польські тасмні товариства, що могли бути визнані за ідеїні попередники кирило-методіївців.

Факти, які наводить В. Шурат дійсно надзвичайно цікаві. Треба перш за все підкреслити, що всі ті польські тасмні організації, ідейну спільність з якими кирило-методіївців встановлює В. Шурат, діяли на п'ять і більше років після лекабристів, отже часово були близчими до українських сповідників. З огляду на те, що переговори таудених лекабристів з Польським патріотичним товариством 20-их років тривали кілька років, можемо припустити певний вплив федераційно-республіканських ідей лекабристів на формування цих зasad в тасмних польських товариствах 30-их років. Принаймні в органі "Молодій Польщі" "Ріхнос", вже з першого числа, в десятиріччя грудневого повстання в Петербурзі (1835 р.), друкувалася низка фейлетонів під заголовком "Republikanie go-sujscy", з витягами з відомого Я. Костомарову "Донесення" спідкої над лекабристами комісії⁶⁸.

Поразка польського повстання 1831-го року виявила основну його хиб: воно носило цілком аристократичний характер і польський народ в цілому його не підтримав. Цю ваду признали самі органиатори повстання, і нові конспіраційні центри такі, як "Демократичне товариство" (1832) або "Молода Польща" (1834) в своїх маніфестах почали висувати гасла тотожності з пізнішими гаслами українських демократів 40-их років. У відозві Демократичного товариства до повстанців-селян не тільки в Польщі, а і на Україні (1832) уроочисто проголошувалося: "Бог дав землю для всіх людей, щоб їх кормила своїми плодами".... Звертаючись до білоруських і українських селян, відозва питала: "Де ж це пані винайшли право, які дозволяє їм дармутити, а вас тільки засулює на працю" і наводила такі знайомі з тодішнього українського побуту картини: "Чим винен, що мати, змордовані працею, привла його на світ на соломі або на твердій землі"⁶⁹.

Якраз ця відозва цікава тим, що вона подавала також позитивні вимоги, під якими підписалися б і кирило-методіївці: селянам належить право власності на землю, право на освіту і право на участь у встановленні законів.

Шурат наводить багато цитат з тодішньої польської пропагандистської літератури, близькістю яких до пізніших кирило-методіївських документів виявляється не тільки в думках, а навіть в окремих виразах. Акт заснування Міцкевичевого Товариства З'єднаних Братів (1832) починається цитатою з Євангелії від Іоана: "І пізнаєте правду і правда визволить вас".⁷⁰ Послання на цей текст вирізьблене було на кирило-методіївській печатці Костомарова, а самий текст був використаний ним у "Книгах біття" (§ 22). У писаних діячів товариства "Уєдпосєле" на початку 40-их років Людовіка Куліковського знаходимо тезу про те, що сінним законом Христової Польщі повинен бути Закон Божий.⁷¹ Як відомо поняття "закону Божого" як правної норми лежало в основі Костомарових "Книг біття", які в спідчих документах так і називалися "Законом Божим". З'єднання слов'янських клемен, знесення кріпаків, устрій на свантельських засадах, республіканську ідею -- все це Шурат виявляє в революційних документах видаваних польською еміграцією в 30-их -- 40-их роках. Єдине, що бракує цим цікавим співставленням Шурата, -- це доказати безпосередні зв'язки між кирило-методіївцями і польськими конспіраторами за кордоном. Теоретично це було не тільки можливим, але й безсумнівним через той рух, що одержав назву Конгресуальна від імені емісара Патріотичного товариства Шимона Конарського, який у другій половині 30-их

років позаклала на Україні і Литві сuto демократичні відгалуження товариства під назвою "Stowarzyszenie Ludu Polskiego". В 1838 році в Києві провадилося слідство в цій справі, викрито значну участь у ній київського студентства, через що університет був на два роки закритий і всі студенти звільнені. Поновне відкриття університету сталося в 1840 році, а це був рік вступу до університету П. Куліша, а роком пізніше вступив і В. Білозерський; тому голосна справа ліквідації "Конаршиці" не могла не бути відомою кирило-методійцям. Шимон Конарський зосередив свою діяльність на Литві, Волині і Кіївщині. Уповноважені Конарського займалися поширенням пропагандистської літератури, що приходила на Волинь з-за кордону. "Księgi" Міцкевича мали серед цієї літератури найважливіше місце і були широко знані на правобережній Україні, особливо в прикордонній з Польщею Волині, найбільше захопленій цим рухом. Яка велика потреба була в цьому творі Міцкевича, свідчить те, що за три роки (1832-1834) він витримав чотири видання.

На допиті в III відділі Костомаров призвав, що він має у себе в Києві книгу Міцкевича "Księgi Narodu Polskiego" (він називає її "Pielgrzymka") і каже, що він поробив на ній свої примітки. Книжка ця не була придбана до паперів, одісланих разом з Костомаровим до Петербургу, і характер цих приміток залишився невідомий. Серед паперів Костомарова була ще рукописна копія III частини Міцкевічової драми "Dziady", дійовими особами якої були заслані в Сибір польські повстанці. На допиті Костомаров вояснив, що привіз її з Рівного, відправивши її від учня. Можна з певністю твердити, що й "Księgi" Міцкевича Костомаров теж привіз з Рівного. Перебування в Рівному Костомаров використовував широко для збирання різних матеріалів — історичних, етнографічних, фольклорних. В листі до К. Сементовського з Рівного він пише, що збирає такі матеріали через своїх учнів.⁷² Через те що склад учнів був майже виключно польський,⁷³ очевидно, що матеріали польською мовою в Рівному придбати було легко.⁷⁴ Разом з "Księgami Narodu Polskiego", так широко використаними Конарським як архівний матеріал, Костомаров міг здобути і деякі відомості про цілі та ідеїні заложення "Конаршиці", міг читати ті відозви і демократичну закордонну польську пресу, в яких знайшов би багато спільногого зі своїми думками про становище селян і слов'янських народів.

Всі ці згадки, більш-менш правдоподібні, спираються на факти, на які не міг ще поспати Щурат у згаданий вище прап鲁, а питання про безпосередні контакти братчиків з польським конспі-

раційним рухом лишалося відкритим до появи нових про це фактичних матеріалів.

В книзі Щурата є багато побічних злагодів і спостережень над тим, які могли бути зв'язки у Шевченка з поляками. Критика визнала їх необґрунтованими в більшій їх частині.⁷⁵ Проте один факт, встановлений Щуратом, дуже цікавий. Це зв'язки Шевченка з демократичним польським гуртком у Петербурзі Ромуальда Польберезького, що видавав "Rocznik Literacki", де серед передплатників на 1843 рік значився "Kobzar, Taras Szweszenko".⁷⁶ Але це був скоріші літературний гурток демократичного напрямку та й Кирило-методійського братства ще не існувало. Про такого ж роду зв'язки Шевченка з польськими літературними колами демократичного напрямку в Петербурзі знаходимо вказівку в біографії Яна Барнєвського, другорядного польського поета, співробітника того ж таки "Rocznika Literackiego" і видавця в Петербурзі новорічників "Niezabudka" (1840-1844).⁷⁷

Ще важливіші дані вже для встановлення політичних зв'язків Кирило-методійців і Шевченка з поляками приніс наступний після виходу праці Щурата рік.

В 1918 році в одній польській газеті з'явилися посмертні мемуари Юліана Беліни-Кендзіцького (Bielina-Kędzicki), частину яких, що стосується Шевченка, Щурат лише в 1927 році видав українською мовою.⁷⁸ Беліна, тоді студент Київського університету, вперше подав відомості про спробу Шевченка і Костомарова обговорити справу якогось українсько-польського зближення в напрямку інтересій Кирило-методійського братства. Розмова відбувалася, як зазначає Беліна, після повернення Шевченка з розкопок могил Перелетиха, а це було в 20-их числах літня 1846 року. Перед тим Шевченко і Беліна вже були знайомі. Обидва жили в Києві на Козиному болоті (тепер Шевченківський завулок), в будинках один проти другого. Шевченко оселився там у другій половині квітня. Отже, знайомство до розмови могло тривати лише якісно три місяці, бо десь у другій половині червня Шевченко виїздив разом з археологічною комісією на розкопки. Беліна підкорислює сердечністю своїх розмов з Шевченком і таке зближення з ним, ніби воїни, за його словами, були знайомі багато літ. Час цей, літо 1846 року, був і часом найближчих стосунків Шевченка з Костомаровим, час найцініших обговорень кирило-методійських справ, складання Костомаровим "Книг биття". Ініціатором розмови виходила з боку Шевченка; обережний Костомаров ставився до неї з застереженням і, як зазначає Беліна, "був незадоволений розмовою",

"незадовільний" і "був нецирий".⁷⁹ Костомаров розповідав Беліні в присутності Шевченка про створення Кирило-методіївського братства, про можливу спільну працю для слов'янської едності; говорив про майбутню федерацію слов'ян, але з недовір'я до людей, яким він бачив упередше, які, як твердить Беліна, говорив про об'єднання "під одним православним царем і в одній православній вірі", словом, те, що пізніше, так само нецирио, мін говорив своїм слідчим. Нешарість Костомарова в розмові була підкреслена Шевченком, який зробив тут такі зауваження, що з його спів вийшло, ніби сам Костомаров хоче усіх слов'ян "до попової хати завернути".

Політичні погляди самого Шевченка на державний устрій Росії, на вільне існування України цілком ясні з його революційних листів 40-их років. Погляд Костомарова на ці справи зафіксований в "Київських битіях". Він як і Шевченко мислив собі тоді вільну Україну "без царя і пана", але відсутність у нього Шевченкової прямолінійності, гвердости і широти робила його нестійким на цих позиціях.

Чому Шевченко вирішив утасминичити в справі Братства польського студента Беліну-Кендзінського? Відповіль на це питання дають спомини Вацлава Лясоцького, які взагалі подають багато нового і що використано в літературі матеріалу до історії студентських і польських рухів середини XIX століття в Києві.⁸⁰

Беліна-Кендзінський в роках 1846-1851 був студентом Київського університету. Лясоцький називає його "luttistą i kronikarzem w pieśniach smutnych gaudiów". Його поезії за словами Лясоцького іде не друкувалися, але вони були дуже популярні в свій час і їх запідобки співали при усіх студентських нагодах. Гостро, в сатиричних тонах, з гумором Беліна в цих піснях торкається різних сторін суспільного, літературного і студентського життя. Між іншими, за словами Лясоцького, в цих піснях він виступав різко проти керівників консервативного "Tygodnika Petersburgskiego" — віломіх польських "москофілів" як Ігнатія Головінського (ks. Ignacy Hołowiński), гр. Генрика Ржевуського (hr. Henryk Rzewuski), Александра Піццилавського (Alexander Przeclawski), і цей факт встановлює зв'язок Беліни з редакцією польських річинників "Gwiazda". З цензуричних міркувань перше число "Gwiazdy" видане було в Петербурзі в 1846 р. під редакцією Зенона Фіца, відомого пізніше під псевдонімом Padalica, дискутента з Костомаровим і В. Антоновичем в польсько-українських справах. З 1847 року⁸¹ "Gwiazda" під три роки виходила в Києві під редакцією Benedykta Dolegi (псевдонім Jakoba Jurkiewicza). Всі критичні і полемічні статті "Gwiazdy"

особливо в писаннях Alberta Gryfa (псевдо. Antoniego Matcinkowskiego) були спримовані проти згаданої вище групи консервативних письменників. Кирило-методіївці знали про існування в Києві цієї групи молодих журналістів демократичного напрямку і можливо самі шукали з ними зв'язків.⁸²

Про свою розмову з Шевченком і Костомаровим Беліна оповів двом товарищам, студентам університету Антонію Піткевичеві (Antoni Pietkewicz) і Александрові Яблоновському (Alexander Jabłonowski); і обидві відрадили вести дальші переговори.⁸³ Піткевич, пізніше відомий як поет Адам Плуг (Adam Plug), був близький до групи "Gwiazdy", а Александр Яблоновський пізніше ставший польським істориком, сам, як зазначає Беліна, дещо чув про кирило-методіївців.

Якщо Шевченко і Костомаров почали переговори з Беліною як представником демократичної польської молоді, то сам Беліна писав на ці розмови що йак представник польського підземного руху. З оповідань Вацлава Лясоцького відно, що Беліна в середині сорокових років належав до конспіраційного гурту Ізидора Коперницького (Izydor Kopernicki),⁸⁴ до якого входили ще Зигмунт Мілкожанський (Zygmunt Miłkowski), пізніше відомий польський письменник Єж (T. T. Jeż), Александр Шумовський (Alexander Szumowski), тоді учитель в Чернігівській гімназії. Проте цей бік діяльності Беліни, очевидно, лишився для кирило-методіївців невідомим.

Спроби порозуміння між двома демократичними групами, українською і польською, лишилися без наслідків, не тільки тому, що конфлікти Беліни, і Піткевич і Яблоновський посталися до цього здергливо, але й через те, що через якіось півроку діяльність української демократичної групи була припинена арештами її членів (у березні-квітні 1847 року). Ті заявлення, що ставило собі Братство прийшли до зліснення лише через десяток років і то лише частково, в частині соціальної і просвітницької програми братинів. Для панславістичних ідей час уже минув, а для республіканських вимог в українському суспільстві ще не настав. Злісніювати свою програму в 60-их роках знову на дягкий час взялася старша група братинів — Шевченко, Костомаров, Кулін, Білозерський, але вже поруч них діяло нове покоління шістдесятників, що справу Кирило-методіївського братства перекладало на свої плечі.

Один з кирило-методіївців

МИКОЛА САВИЧ

Біограф Шевченка О. Кониський сповідає, що чуя від таємного прихильника Кирило-методіївського братства Дмитра Пильчикова, ніби під час арешту в Братстві було вже мало не сотня братчів. До справи притягнутого лише чоловік 20, з них лише лежать так чи інакше постраждало, решту вигравдано від тих обвинувачень, які падали на них.

Пильчиків мав без сумніву на думці те стівчутливе оточення, яке було навколо Братства і в самому Києві, і в Полтаві, де вчителював Василь Білозерський, і навіть у Петербурзі, де український і урочі був інтелігентський, але жив у тісному зв'язку з традиційним Шевченком, що лише в 1846 році виїхав звідти на довгий час на Україну.

Одним з представників цього оточення був полтавський поміщик Микола Савич, про якого в доносі Олексія Петрова наговорено стільки, що якби слідні повірхи лише частині обвинувачень, то й то Савича мусіла б чекати прикра долі. Так Петров закіндує йому, що на вечірі в Гулака Савич доводив "необхідність знищити в Росії монархічний устрій і добиватися народного правління з парламентарною формою, при чим кожне окреме слов'янське громади має б' окремого представника в загальній Раді слов'янських клемен". Савич, за словами доносителя, доводив можливість такого перевороту при "тодішніх нерозуміннях вчинках уряду", наводача як приклад булавиння київської фортеці. На думку Савича, це будівництво фортеці було б найзручнішим місцем для зборів тих, що могли підняти повстання. О. Петров приписав Савичеві слова про те, що уряд має намір придати "народний дух" і завести в Росії "китаїзм", але "дух народний, — мовляв, — необхідно мусить визволитися з-під деснотизму".

Микола Савич, прихідячи в 1846 році до Києва залітаним з Гулаком, Шевченком і Костомаровим, і з слів останнього ми маємо це додаткову характеристику політичних поглядів гадяцького поміщика. Костомаров підкреслює "ліберальний напрямок" поглядів Савича. "Він був помішаний на французькому комунізмі", —

спілчив перед жандармами історик про свого нового знайомого: — він "уважав за можливе, що людське суспільство дійде до того, що все буде спільним, наявіть жінки".

Сам Савич на слідстві прийняв на себе ще більші злочини за кваліфікацією слідчих. Він подав на ім'я царя лист, в якому признав себе винним у тому, що "напіджена ідея" вселилася в нього, ніби він походить, як і цар, з дому Романових. Та ще й до того в цьому листі згадав, що у важку хвилину сказав: "Ось самі [Романови] наживають ворогів, — заб'ю царя".

Всього цього, звичайно, було б цілком досить, щоб якнайсувороїші покарати Савича, особливо в ті темні часи. А Савич був зовсім вправданий як усіх обвинувачених і відправлений на прожиття у свій гадяцький маєток. Савичеві не повірили, не повірили доносителі, не повірили Й Костомарову.

Обставини арешту Савича були такі надзвичайні, враження, які він зробив з першої появи перед слідчими, таке виключче, що все це зважилося сильно на його долю. Що Савич під час викриття Кирило-методіївського братства був за кордоном, слідчим було відомо. Він мав паспорт для проїзду до Німеччини, Італії, Швейцарії та Бельгії. Необхідність підїздів мотивована була ліхуванням, господарськими та комерційними потребами.

Перший донос студента Петрова з важкими обвинуваченнями проти Савича датується 3 квітня 1847 року, з цієї дати, відснє, і починається кирило-методіївська справа, але в передчутті української змови російський уряд виявив тризуб в зв'язку з перебуванням Савича за кордоном і ще 20 березня, цбто за два тижні до викриття Петровим Братства, дав розпорядження "за наявіччюю в тому потребою", при поверненні Савича до Росії затримати його на самому кордоні, опечатати без розгляду всі його папери та речі і негайно, разом з речами, надіслати до Петербургу, до III війтіль, в супроводі найблагонадійнішого й довіреного урядовця під суворим доглядом.

За місяць, 21 квітня, коли справа про Кирило-методіївське братство була вже в новому ході, начальник III відділу граф Орлов дав розпорядження через міністерство чужоземних справ і через посольство об'явити поміщику Савичеві, щоб він негайно повертається лодом. Лише 10 червня від Савича одібрали підписку про повернення додому. Хоча в цій підписці Савич залишив, що, зного боку, не бачить ніякої перешкоди до повернення, але через три дні, перебувачочі Касселі, пішов до лазні і зробив спробу бритьєю перерізати артерії на руках і шні. Врятований від смерті,

Савич толі ж пояснив, що наказ повернутися на батьківщину сильно вразив Його і, хоч він почував себе невинним, все ж боїться засудження.

Спроба самогубства примусила всіх дипломатичних представників, що мали справу з Савичем, бути обережними й запобігливими. Савичеві дали змогу одужати, доглядали за ним, супроводили Його при всіх Його переїздах, постачали Йому гроші і, врешті, надіслали до Любеку в супроводі двох поліціянтів під виглядом двох медиків, які мусіли довезти Савича на пароплаві до Петербургу. В Кронштадті, куди 16 липня прибув Савич, з пароплава на берег Його перевезли під доглядом офіцера військової брандвахти та корабельного ...

Ševčenko

Поміж двох «Кобзарів»

(1840-1860)

Коли щороку в березневі дні ми згадуємо нашого генія, думкою линемо до того часу, коли, сто років тому, нашою землею він ходив, думав і творив.

Рівно сто років тому, в 1859 році, він уже стояв на останньому своєму передсмртному шляху. Нам лишилося ще тільки один рік згадувати його як живого сто років тому, бо ще через рік, у 1961 році будемо вже відзначати соту річницю його передчасної смерті. Сьогодні я хотів звернути вашу увагу на дві знамені в житті Шевченка дати: 1840 і 1860 роки. Це точні дати появи двох видань його «Кобзарів» і разом з цим це умовно заокруглені дати тих межових років, в яких умістилося ввесь творчий шлях поета.

Поміж цих двох «Кобзарів» лягло ціле 20-річчя, з якого десять років пішло на роки заслання. А з десятих років життя і творчості на волі треба відклалти принайменні половину на мальські студії і мистецьку працю в мальстрі, і ми побачимо тоді, що за короткий час Шевченко полишив нам велику поетичну спадщину, не тільки якісно, а й кількісно велику. У цій поетичній спадщині хочемо знайти якісні ключові моменти, лейтмотиви, які проходять червоною ниткою від «Кобзаря» 1840 року до «Кобзаря» 1860 р.

Їх можна знайти в тематиці, в образах, в технічних засобах поета. Ми схиляємося навіть до такого признання, що поетичні твори Шевченка відліті з одного металу, який у першому «Кобзарі» звучить юнацькою сумною і ніжно-мелодійною романтичною піснею, в дальших роках набуває мужнього різкого і гнівного звучання з тим самим сумішним забарвленням, яке не покидало поета до останніх днів його життя.

Поетові було лише 26 років, коли в 1840 році з'явилася невеличка книжечка з вісімома поезіями під мало кому відомим прізвищем Шевченка. Основний зміст цього першого «Кобзаря» складали романтичні поеми побутового та історичного характеру і кілька дум. Все це датоване 1838-39 роками і написане далеко від України у засніженому, суворому, казенному Петербурзі. Одна тема тут домінувала над усіма — це доля покривленої дівчини.

Один образ височій серед інших — образ "високої могили" як свідок минулої слави і передвісник майбутньої колі.

Розкрійте "Кобзаря" і перегляньте ще раз ті кілька перших поезій з самого початку його, що якраз складали зміст "Кобзаря" 1840 року або були надруковані в тодішніх альманахах, і ви побачите, що "Причинин", "Катерина", "Думка", "Тополя", "Гайдамаки" осіплюють інспісану дівочу долю, а майдан в усіх творах першого "Кобзаря" десь на дальному плані пейзажу височі або чорні могили. Ось у "Тарасовій ночі":

Над річкою, в чистім полі,
Могила чорніє;
Де кров текла козацька,
Трава зеленіє.

В "Івані Підкові":

....осталися
Могили по полю.
Високі ті могили,
Де лягло спочинти
Козацьке біле тіло,
В китайку повітте.
Високі ті могили, —
Чорніють, як гори,
Ta про волю нишком в полі
З вітрами говорять.

У творах, що з'явилися поза "Кобзарем" — в "Причинині":

Чорні гай над водою,
Де ляхи ходили;
Засиніла понад Дніпром
Високі могили.

Могила — це неодмінний аксесуар Шевченкового пейзажу тих років. Але тема дівочої долі і образ високої могили проходять потім через усю творчість поета. Вони захопили ясно творчу уяву з дитячих років, замолоду, коли образи своїх поезій він бачив на власні очі або чув про них навколо себе. Ці поетичні образи ще з більшою силою стають перед ним на чужині, в Петербурзі або потім на Оренбуржжі.

У період найбільшого творчого піднесення, в період так званих "трьох літ" (1843-1845), коли Шевченко побував на Україні і від-

свіжив свої давні безпосередні враження від неї, він глибше розкрив свій улюбленний образ і в зображені розкопаної могили для тепер уже не символ колишньої слави, а синтезований образ історичної кривиди, заподіянної Україні, та сучасний й наслідковий стан. Шевченко з такою ж наполегливістю, як і раніше, розгортає цю тему і в "Чигирині", і в "Сні", і в "Великому лъосі", і в "Суботові", що написані були в період трьох літ. Образ розкопаної могили стає тепер домінуючим, як і за кілька років перед тим образ високої могили, символу колишньої слави і волі:

І могили мої милі
Москаль розриває...
Нехай рис, розконує,
Не своє шукає...

("Розрита могила", написана на Переяславщині)

або

[Москва] розкопала
Високі могили —
Нашу славу. Боже милій
Зжалься, Боже милій.

("Сон", написаний у Петербурзі)

В тому ж Петербурзі, але вже під арештом у справі братства св. Кирила і Методія Шевченко пише відому баладу —

За байраком байрак.
А там степ та могила,

де оповідає про одну свою поетичну візію, як уночі з могили козак

Встає сивий, похилій,

іде в степ і сумно сіває:

Наносили землі
Та й додому пішли,
І нікто не згадає.
Нас тут триста, як скло,
Товариства лягло!
І земля не приймає...

А в Оренбурзі, вже в 1850 році в поезії "Бувас в неволі іноді згадаю" подає варіант цієї візії у формі сну, як могила розвернулася, з неї виходить сивоусий козак і показує, що в ній поховано:

А чорна могила ще гірше розкрилася.
Дивлюся, в могилі усе козаки:
Який безголовий, який без руки,
А хто по коліна неначе одятій...

І вже в останній день свого існування, в суботу 9 березня н. ст., за день, навіть за кілька годин до смерті, в тяжких муках, після безсонної ночі і в передчувстві кінця, він марить цими могилами на стежах. Сидячи на ліжку він дописує останні рядки своєї поезії: "Чи не покинуть нам, небого":

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідською убога,
Вірші никчемні віршувати,
Та й заходить риштувати
Вози в далеку дорогу?

У цьому зверненні до своєї Музи, він просить її супроводити його "на той світ [...] до Бога". І в цих кінцевих рілках обіце їй — там, над райською рікою, як буде здужати, поставити хатку, посадити садочок, де вони удах будуть згадувати Дніпро, Україну, веселі селища в гаях і могили-гори на стежах. Так цей образ високої могили був останнім образом, що стояв перед поетом в його смертний час.

Могили як пам'ятки старовини були предметом спеціальних розшуків і зарисовок Шевченка, коли він з дорученням Київської археографічної комісії в 1845 році мандрував Полтавчиною і Чернігівчиною. В нотатках із своєї подорожі він зазначає в околицях Переяслава трибратні могили на Київській дорозі, так звану Богданову і Віблу могили на Золотоніській дорозі. Відомо, що він робив з дорученням комісії зарисовки знаменитої могили Серепетихи і сусідніх з нею, а в маларських лейзажах уже для себе він залибки вибрив місця з величними могилами, наприклад, пейзажі біля Седнева, над річкою Хоролом тощо. Могили на стежах з'являються теж як пейзаж і в його повістях, написаних після кінця заслання ("Близнеси", "Княгиня", "Варнак").

І ми відчуваємо, що для самого Шевченка образи могил, високих і розрізних, це не тільки невід'ємна частина українського лінієншафту, української природи, України в цілому, її історії та її сучасності, — але — невід'ємна частина всього світогляду імені Шевченка як поета, маляра і людини. "Тей могили, могили, високі могили, — звертається до них поет із Закаспійської пустелі: --- Скільки промайнуло в мої душі високих прекрасних лумок, коли

я дивився на вас, темні німі пам'ятки минулої народної слави і неслави".

Одну з цих думок він висловив у своїх поезіях у добу трьох літ. Це думка про "правду" і "волю", яка встане з розконаної могили. "Світ правди", "сонце правди", "свята правда", — ці слова розсипані в поемах і віршах Шевченка цієї доби. Це та "правда", на яку кирило-методіївці покладали надію, що вона принесе волю, коли люди пізнають її. Вірш Євангелій від Іоана: "І зрозумісте правду і правда визволить вас" був агаслом діяльності Братства.

Друга тема Шевченкових поетичних творів, яку ми вже одмітили як таку, що проходить через усі періоди його життя — це доля жінки, доля покривдженої дівчини. Можна з певністю твердити, що більшість Шевченкових творів так чи інакше перебрали що тему з народних уст. Але цікаво відмітити, яких відтінків набирає ця тема в Шевченка на протязі років поміж двох його "Кобзарів".

У "Кобзарі" 1840 року і в поезіях тих часів він подає цю тему в суто побутовому плані. "Причинна", "Катерина", "Тополя" дають варіанти різних побутових обставин, що інвентять долю дівчининки: смерть козака на війні, зрада коханого, кривда, заподіянна москалем у "Катерині" або паном у "Гайдамаках".

Образ Оксани в "Гайдамаках" або дівчини в "Тополі" змальовано найніжнішими словами-фарбами. Такими ж фарбами-словами подає мистець ці жіночі постаті в своїх акварельних і олійних картинах ("Катерина", "У ворожки" 1842). Їх завдання викликати найглибше співчуття, сльози.

Ще і в бірці "Три літа" ми знаємо таке ж ліричне трактування образів, що освітлюють жіночу долю ("Дівочій нічі", "Маленький Мар'ян"), і в пізніших: "Лілея", "Не кидай матері". Печатка християнського гуманізму кирило-методіївської доби лягла на цих жіночих образах теж. В поемі "Осіка" (1847) ми маємо образ все-прощаючої жінки, яка простила свого ворога — насильника пана перед його смертю — "і свічечку дала в руки і перехристила", а в поемі "Княжна" (1847) втілено образ чисто християнського милосердя в постаті покривдженої геройні поеми.

Але разом з тим ця тема починає набувати міцного соціального забарвлення. Недоля дівчини-жінки трактується не як наслідок нещастя або помилки самої дівчини. Це вже — жертва такого суспільного укладу і такої політичної структури цього суспільства, де узаконено невільничий стан людини.

Чари ворожки, що виступають у "Кобзарі" 1840 року, як протидія нещастям і зраді, в його зображеній тепер постуваються проти-

дій силою. Розігната за цю криаду тепер — ніж, отрута, вогонь ("Не спалося", "Книжна" 1847, "Варнак", "Марина" 1848, "Петрусь" 1850).

Образ лівчинки-страдниці, що раніше порівнювалася з природною красою: тополя, лілля-сніговиці, ласочка з кубелечка, тепер набуває рис надприродної святості саме через своє мучеництво. Це

Божа преиспорочна краса:

І станові гнухим і красою
Пренепорочно-молодою
Старі очі весело.
Дивлюся іноді, дивлюсь,
І чудно — мов перед святою,
Перед тобою помолюсь.
(1850)

"Пренепорочна", "свята" — це нові епітети, що їх знайшов тепер Шевченко для образу дівчини-жінки:

У нашім раї на землі
Нічого країного немає,
Як та мати молодая
З своїм дитячоком малим.
Бувас, іноді дивлюся,
Дивуюсь дивом, і печаль
Охватить душу; стаке жаль
Мені й, і захурюся,
І перед нею помолюсь,
Мов перед образом святым
Тієї Матері святої,
Що в мир наш Бога принесла.
(1849)

У листі з заслання до книжки Варвари Рєпініної Шевченко писав: "Колись думав я аналізувати серце матері за життям святої Марії, іспорочної матері Христової, та тепер і не мені за злочин матинуть".

І вже жонку на волі, пишучи поему "Неофіти" він підносить до святої горе матері, що

...Море
Сльози кровавої лила,
Так, як і ти. І прийняла

В живу душу світ незримий
Твоїого розп'ятого Сина!

(1857)

А далі вершина цього освячення страдницького шляху жінки-матері — Шевченкова поема "Марія" (1859), де епіграфом поет поставив такі важливі для його розуміння цієї теми в останні передсмертні роки — слова з Богородичного Акафиста "Радуйся, Ти бо обновила еси зачатия студно".

Не можна обмежити і ще однієї теми, що так само, як згадані вже нами, — проходить через усю творчість Шевченка, це — тема України в її історичному і державницькому аспектах. Розкрити цю тему нам допоможе ставлення Шевченка до Богдана Хмельницького. Згадка про великого гетьмана, про його вдали походи проти Польщі вперше з'являється в "Гайдамаках", себто в період першого "Кобзаря", але вже в "Розрітій могилі", себто в період "трьох літ" пост в імені України звертається до Богдана і називає його "нерозумним сиком" за Переяславську угоду з Москвою;

Оттак то, Богдане!
Закапаєш сеси вбогу
Сироту Україну.

говорить він у "Стойте в селі Суботові" (1845).

Містерія "Великий лъх" того ж таки часу вся збудована на символічному зображеній поневолення України, втрати її державності.

Після відвідин історичних місцевостей, зв'язаних з ім'ям Богдана, думки Шевченка круться навколо Чигирина, колишньої гетьманської столиці, Суботова, з якого походив Богдан Хмельницький і в якому він побудував муровану церкву. Кілька акварельних малюнків Суботова і Чигирина зробив Шевченко під час своїх археологічних екскурсій на Київщині і зафіксував тодішній занеканий стан місцевостей, овіяніх колишньою славою.

Медитації на руїнах Суботова не просякнуті безнадійним пессимізмом. Поема "Чигирик" ["Чигирине, Чигрине"] кінчастися словами:

Сини, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі.

А "Суботів" ["Стойте в селі Суботові"] ще бальоріше — пророцтвом:

Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить
І помолиться на волі
Невольничі діти!..

(1845)

До цих же років стосується і мистецьке відтворення слави України за часів Богдана Хмельницького: офорт Шевченка "Дари в Чигирині 1649", де зображені московський, турецький і польський посли, що привезли богаті дари українському народові і володареві Козацької держави.

Через 14 років Шевченко повернувся знову по постаті Богдана, але вже на тлі місцевості, звязаної з поневоленням України, а не з її славою. Це тема "Переслава", яку вперше поставив Шевченко у містерії "Великий лъх" (1845), в оповіданні першої душі, яка карається за те, що навіть не знаєчи з повними відрами перейшла дорогу гетьманові з старшиною, коли він був у Переславі "Москве присягти". У 1859 році Шевченко знаходить уже зискажені слова, щоб осудити вчинок гетьмана. В поезії "Як би то ти, Богдан п'яній тепер на Переслав глянув" змінюється перспектива, кут зору, під яким він дивиться на гетьмана. Переславський акт у період "трьох літ" розглядався з точки зору України середини XVII століття, для якої Богдан був "нерозумним сином" ("Розрита могила"). В поезії 1859 року Шевченко дивиться на гетьмана очима сучасної поетової України середини XIX століття та іронічно називає його "проповіданий, козачий розумний батьку, [...] великий, славний, та не луже".

Якщо руїни Чигирина, Суботова викликали у Шевченка сльози, то бруд і занедбаність історичного міста Переслава наївлюють йому якусь зловітху і підказують гіркі слова, звернені до Богдана:

Якби ти на світ не родився
Або колисці це упівся,
То не купав би я в калюжі
Тебе, приславленого.

Приділивши в різні часи багато уваги і славі і неславі Богдана Хмельницького, Шевченко тільки натяками виявляє своє ставлення до Мазепи. Він не присвятив йому спедільно ні одного твору. Але постаті Мазепи і з тих натяків (у "Сні" [1847], "Великому лъху",

"Іржавці") виразується у позитивному насвітленні. Іноді це позитивне насвітлення зливається з пейзажем так, як негативне у випадку з Богданом — там міський краєвид розруйнованого Чигирина і занедбаного Переслава, тут, для Мазепи, той же краєвид Переслава залатку:

Вечірнє сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило;
Собор Мазепин сме, бліс.

Мазепин собор — це була велична мурована церква з високо піднесеною банею, збудована гетьманом Мазепою в 1701 році; у своїх подорожніх нотатках Шевченко називає її "великоліпною назовині".

З усіх 20 років, що становлять творчий шлях поста між появою двох його "Кобзарів" лише якісь три роки він був у безпосередньому еднаці з рідним краєм, — решту 17 років він пробув на чужині, лише в творчих візках своїх воскрешаючи образи України. Образи чужих країв за контрастом викликали у нього згадки про рідний край.

Часто згадуючи мертву пустелю, що оточувала його під час заслання чи в листах до друзів, чи в повістях, він сумує за "різкішім українським пейзажем. "Пісок та каміння, — пише він у листі до Семена Гулака-Артемовського. — Хот би травинка, хот би деревце — нічого нема. Навіть гори путью не побачиш" (1854).

"Для киргиза, звичайно, це нічого не значить, — заявляє Шевченко в повісті "Нещасний" (1855), — але як важко людині, що привычайлася бачити красу природи, опинитися перед суворим однноманітним обрєм несхідного безкінечного степу".

"Мені тепер здається, — пише він до переславського приятеля лікаря Андрія Козачковського, — що й раю країного на тім світі не буде, як ті Андруїї, а Вам там то може навіть остило дивитись і на сині трахтемирівські гори. Боже май, Господи, єдиний! Чи гляну я на ті гори, коли не будь хоч одним оком?.. Ні! Ніколи я їх не побачу! а хоч і побачу, то може з того світу, або на сім світі приснятися колись буде".

Може саме цією чуттєвою стороною так багато говорить нам поезія Шевченка. І як часто в хвилині смутку рука мимоволі тягнеться до книжкової полиці, де стоять заповітний "Кобзар", перегортає сторінки і шукає собі у поета того глибокого почуття, яке він сам пережив на чужині перебуваючи.

Ось він у Орській кріплості на Оренбуржчині, а перед очима стоять трахтемирівські гори:

Гори мої високі!
Не так і високі,
Як хороші, хороші,
Блакитні здалека —
З Переяслава старого,
З Виблой могили,
Ще старшої... мов хмари,
Що за Дніпром сіли.

Видіння це досягає такої реальності, що він бачить, і ми з хвилюванням стежимо за цим видінням, яс-

Із хмари тихо виступають
Обрив високий, гай, байрак;
Хатки біленькі виглядають,
Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в ару гуляють...

Далі видіння це переходить у сновидіння, і поет кінчаст незвичайно сильною молитвою:

Дай же, Боже, колинебуль,
Хоч на старість, стати
На тих горах охраних,
У маленький хаті,
Хоча серце замучене,
Поточене горем
Принести і положити
На Дніпрових горах.

Шевченківська виставка 1966 р. в УВАН

Три роки тому, в Шевченківські дні 1963-го року, мені довелося говорити про 15-річчя існування Інституту шевченкознавства при Українській Вільній Академії Наук. Інститут цей заснований був на Шевченківській конференції 1948-го року в Регенсбурзі, в Німеччині, і директором його обрано похідного тепер Павло Івановича Зайцева. З 1963-го року Інститутом керує Юрій Андріянович Лавренко.

Тема сьогоднішнього моого виступу не зв'язана з будь-якою ювілейною датою, але в основі своїй має той факт, що на передостанній конференції Музей-Архів УВАН одержав незначайно цінний дарунок — рідкісний "Кобзар" — видання 1867-го року, першого по смерті Шевченка. Дар цей прийшов від двох сестер похідного інженера Олексії Теребуса — п. Ольги Кекіш і д-ра Надії Кметі, як початок передачі цілої колекції різних матеріалів, зібраних їх братом, — з тим, щоб ця колекція для збереження пам'яті по інж. Олексії Теребусові, носила його ім'я.

Значення цього дару не можна недоцінювати, бо примірники "Кобзаря" 1867 р. дуже рідкісні. З різних каталогів і описів колекцій Шевченківни ми знаємо, що в рамцих УВАНівських, але в особистому посіданні керівника, є один примірник цього видання (Вінніпег, Канада) у проф. Ярослава Рудницького, в рамцих НТШівських один примірник мусить бути в колекції проф. Євгена Храпливого. Поза тим нам відомо, що один примірник знаходиться в Паризі в бібліотеці École Nationale des Langues Orientales Vivantes. Нема його ні в British Museum, ні в Сарселі. Не було цього "Кобзаря" серед Шевченківни в Музей визвольної боротьби України в Празі. Напевно, у вільному світі їснують і інші примірники, які не є на обліку або просто невідомі нам. Але виключча рідкість цього видання незалежна.

Детальнішу оцінку цього видання зробимо далі, бо увесь огляд Шевченківни ми хочемо провести в хронологічному порядкові щодо життя й творчості Шевченка.

Багато з наших матеріалів з огляду на рідкість їх або на знахідження потойбіч залишої завіси, ми маємо в копіях. Але я зупиняюся лише на тих першокопіях, себто фотографіях, безпосередньо з оригіналів, які цілком в наших умовах замінюють їх.

Серед таких першофотокопій, або оригінальних фотографій маємо лекі документи з кирило-методійської справи 1847 р., а саме першу сторінку костомаровських "Кніг битіх українського народу" і "Статуту" братства.

Дальшим хронологічко щодо походження документом є першофотокопія білового Шевченкового листа до Федора Петровича Голістого (написаний 1857 р.), написаного при першій звітності про звільнення Його з заслання. Виявлений був цей лист десь у 1920-их роках в архіві Достоєвського. До того лист цей друкувався за чернеткою, текст якої був переписаний Шевченком до свого щоденника і вперше після того надрукований в "Основі".

Навіть у III томі повного зібрания творів Шевченка за редакцію акад. С. Єфремова текст листа надрукований з чернетки, а цю нову знайдену вдалося вмістити лише в примітках до III тому, бо я дістав його лист в 1929 р. незадовго до закінчення друку цього тому. Єсть значна різниця в текстах і тепер цей біловий текст міститься в основній частині, а в примітках подається чорновий текст. У новому ювілейному виданні творів Шевченка 1964 р. (листи Шевченка надруковані в 6-му томі) є посилка на першу публікацію в Єфремовському виданні листів, звичайно без згадки про Єфремова. Саме ця історична фотографія, яка була зроблена в московському архіві в 1929-му році і з якої вперед друковано біловий текст, знаходиться тепер в нашому Музеї.

Наступного позицію Шевченківни є автентичні чотири сторінки (два листи, записані з обох сторін) з того Шевченкового автографу, з якого друкувалося видання 1860 року. Сама підготовка видання проводилася Шевченком у 1858-му р. в Нижньому Новгороді. Вони передані були до Музею в 1949 році Ларисою Новицькою, тепер у слов'янського шевченкознавця Михайлі Михайлівна Новицького, що помер у Києві в 1965 р., у якого зберігалися з часу праці його над текстами посій Шевченка. У 1937 році він ошов на заслання на Соловки.

Дружина його, Лариса Павлівна, пережила сама одна страшну пожежу Києва під час німців у 1941 році. Дім, у якому Новицькі жили на Хрестатику попав у район пожежі і Лариса Павлівна виносячи найнеобхідніші речі, як сама оповідала, винесла захованій на грулях цей рукопис, якого вона взяла з собою і на тяжку для неї

еміграцію, залишивши жі знаючи де і як свого чоловіка.

Але документ цей має й іншу цікаву історію. Музей-Архів УВАН опублікував його окремим виданням у 1951 році. Через кордони, нам невідомими шляхами, він дістався до Києва і в советській літературі є про цього обережна згадка в першому томі згаданого вже ювілейного видання Шевченка 1964 р. Ці два листи з рукопису видання 1860 року дуже цікаві своїм змістом. Перш за все вони ілюструють ту редакційну роботу, яку переводив над рукописом Шевченка Куліш, подруге вони документують одну іззвинчайно характерну правку тексту цензурою.

Коли ви приділите більше, то побачите, що Шевченко в цьому виданні хотів надати один з поем ширшого заголовку, ніж який був у виданні 1840 р., а саме "Вигравра на Цариград", але Куліш своєю рукою привернув іншій заголовок "Іван Підкова".

Щодо цензури, то тут у листочку з текстом кінця "До Основ'яненка" є те відоме місце, яке Шевченкові кілька разів довелося переробляти:

Тяжко, батьку,
Жити з москаліми
Поборовся б з лукавими...

"Москаліями" сам Шевченко замінив на "ворогами", "Поборомся б з лукавими" Куліш переправив на "поборовся і я може", а цензура зовсім викреслила обидва рядки.

Ще кілька слів про походження нашого автографу. Він відомий у літературі. П. І. Зайцев використав обидва листки при випанні ним у 1914 р. більш авторитетного, ніж у Доманицького, тексту, але встиг видати лише першу частину. Світова війна перервала цю роботу.

Сам Павло Іванович пише, що почав працювати над текстом "Кобзаря" в 1909 році і прибирав силу нового матеріалу, не використаного В. Доманицьким. Між іншим і ці листки, що походили з колекції Григорія Ващекевича, Костомарового приятеля, члена Петербурзької громади.

Редагуючи Варшавське видання Зайцев, крім наших двох листків, згадує ще такі неопубліковані автографи з колекції Ващекевича: "Перебенді", "Тарасова ніч", "Миколі Маркевичу", "Гамалі". Але крім цих згадок ніжки більше відомостей ні тоді, коли ці автографи могли бути доступні, ні в советській літературі, вже не знаходимо, не знати про їхнє існування і Доманицький, коли редактував перше появне видання "Кобзаря" 1907 року. Між тим відомо, що

колекцій автографів Г. Ващенка передана була до бібліотеки Українського Наукового Товариства у Києві 1914 року, але нальна доля її невідома. Є згадка, що в Інституті літератури з колекції Ващенка переховався лист Шевченка до Каменецького 1860 р., якого опублікував у 1914 році Зайцев. Павло Іванович у комента-рях до другого тому Варшавського видання (перший том Денисюко-вого) увесь час називав колекції Ващенка автографами, що належали Українській Академії Наук (давніше власність Ващенка).

Відсутність їх тепер у науковому обігу, коли в Інституті Шевченка в Києві зібрано до дрібниць усе, що стосується Шевченка, наводить на думку, що, крім двох листів, збережених у М. М. Новицького, тепер у нас не існує більше ні одного іншого автографу з колекції Ващенка. І можна лише припустити, що вони загинули при пожежі дому Грушевського в Києві в 1917 році. Натяк на це дає те, що перші відомості про передачу колекції Ващенка до Наукового Товариства в Києві (заснованого у 1907 р. Грушевським) подав журнал "Україна" в 1914 р. — орган М. Грушевського. Зайцев назвав колекцію Ващенка власністю Української Академії Наук тільки тому, що зівав про передачу цього маєна Грушевського до УАН у 1922-му році.

Видно, що зоня вже тоді не існували, а перед тим, можливо, знаходилися в посіданні брата Михайла Сергійовича — Олександра Грушевського, бо Михайло Сергійович перебував закордоном, на Україну привезений був у 1914 р. як в'язень, а Олександер Сергійович перебував до війни у Петербурзі і Павло Іванович міг зійти свого петербурзького видання 1914 р. використати два листи з колекції Ващенка саме в Олександра Сергійовича Грушевського. Як би це не було — ці два логотипічні листки заходяться тут на експозиції і в 1951 році були новістю опубліковані Музеєм УВАН до Шевченківської конференції того року.

Щоб покінчити з пам'ятками 1860 року звертаємо увагу на фотографії з колекції Честахівського, по якої належав унікальний "Кобзар" 1860 р. з власноручними поправками Шевченка і десятьма оригінальними фотографіями, подарованими Честахівському близькими Шевченкові особами: Костомаровим, Ол. Лазаревським, фото Шевченка і самого Честахівського різного віку. Цей "Кобзар" докладно описаній в річнику "Шевченко" ч. 10.

Унікальність "Кобзаря" з колекції Честахівського полягала не тільки у власноручних поправках Шевченка, а й у зовнішньому оформленні. На фронтиспісі, себто ілюстрації перед титульним листом,

знаходиться не портрет роботи М. Микешина, а репродукція фотографії Шевченка 1859 р. у ввесь згіст в кожусі і кучмі.

Переходимо до видання 1867 року.

Видання 1860 р. мало тираж 6.050 примірників і коштувало 1.048 карбованців, а продавалося по крб. 1,50. По смерті Шевченка лишилося його ще багато — коло двох тисяч примірників. Настили більш ліберальні часи, можна було сподіватися на більш пізнє видання "Кобзаря", бо видання 1860 року було майже тотожне з виданням 1840 р. з деякими доплатками і відмінами. Деякі твори в це видання не попали.

Щоб скоріше розпродати видання 1860 року М. М. Лазаревський порадив знизити ціну на половику і продавати "Кобзар" по 75 коп. Ці заходи дали наслідки і за три-чотири роки видання було розпродане.

Вже 1865 р. Єлісавета Милорадович робила якісні заходи для нового видання "Кобзаря", в книготорговець Трухов подав до київської цензури примірника "Кобзаря" 1860 року, але київська цензура, яка взагалі славилася своєю боротьбою з усім українським, так багато повиклидала з усіх цenzурованих в Петербурзі "Кобзаря", що за словами Варфоломія Шевченка, поезії перетворилися на якісні шаради.

Формально справа з новим виданням стояла так: усі свої рукописи (включаючи щоденника і рукописні книжки: малу "захалявну" і велику, до якої Шевченко, потуточі нове видання піде в Нижньому Новгороді у 1858 р. почав переписувати начисто свої твори — передав Михайліві Матвійовичу Лазаревському. Юридичні права мали біляжі родичі Шевченка — його брати, які уповноважили Варфоломія Шевченка вести переговори.

Тут на сцені знову появляється петербурзький видавець Кожанчиков, знайомий Костомарова і видавець його творів. Очевидно, за порадою Костомарова, Кожанчиков написав листа Михайлі Лазаревському (травень 1865 р.), в якому просив доручити йому нове видання "Кобзаря", на яке він дивиться не як на комерційну справу, і мотивував тим, що він любив і поважав Тараса Григоровича "не менше за Вас". Кожанчиков хотів видати шість тисяч примірників з ціною в один крб. (книга до 30 аркунів друку) — добрий гравірований портрет з видом могили на звороті. Варфоломій Шевченко хотів — дев'ять тисяч примірників з ціною в 60 коп. Маючи представника в Варшаві, Кожанчиков думав перекинути "Кобзар" до Галичини. Вкладаючи усієς капітал, потребний до виління, Кожанчиков хотів мати не заробіток, а лише нормальній вілсоток

на вкладені гроші, більше того, увесь риск заборони цензурою брав на себе, ні Лазаревський, ні В. Шевченко не несли б ніякої матеріальної втрати.

Умова складена була в липні 1865 року. Три тисячі примірників і з обявою про видання, що з'явилось в газетах лице в березні 1867-го року (99 років тому) ціна зазначена була в 1,25. Костомаров став редактором, а в поміж йому взяли нам уже відомого Григорія Вашкевича. Справа тяглася так довго тому, що часи були несподівані: в 1865 році ще продовжувалася доба Муравйовщини (щоє в роді Сковороди 30-тих років попереднього часу), ліквідувалися справки польських повстанців і їх зв'язки з обивателями і російськими революційними колами. Боячись за Шевченкові рукописи, Костомаров перелів їх Кожанчикову. Але коли приступили до видання (березень 1867 р.), помер М. Лазаревський (в травні 1867 р.).

І тут почалася низка непримістостей. Перш за все видавець Лисенков, у виданні якого в 1844 році вийшов т. зв. "Чигиринський Кобзар" разом з "Гайдамаками", подав до суду Кожанчикова, звинагаючи відшкодування в 3.750 крб. Виявлося, що він має на руках умову з Шевченком, складену при виданні "Чигиринського Кобзаря", на підставі якої всі права на видання "Кобзаря" належали йому — Лисенкові і навіть переходили спадок його потомству. Ні Лазаревський, ні Костомаров, ні Варфоломій Шевченко поняття не мали про цю умову. Умова була кабальна. Лисенков добре це зізнав і тому, коли Шевченко видав "Кобзаря" в 1860 році, не заявив про свої права на відшкодування. Подруге, Лисенков у тому ж році видав одразу два видання "Чигиринського Кобзаря".

Кожанчиков узяв адвоката — відомого Володимира Спасовича. Виграна в судовій палаті справа переходила за апеляцією до сенату. З петербурзької палати передавалася до московської судової палати, по апеляції і новій одміні сенатом рішення палати — переліана була на розгляд до харківської судової палати, де під час кожекі згоріла.

Справа ця тяглась десять років, коштувала багато нервів, непримістостей, грошей. Лисенков затягав новий процес уже харкій, обвинувачуючи Кожанчикова в контрафакції — за порушення прав літературної власності. Страждав не тільки Кожанчиков, а й ролі Шевченка, які все ломагалися від Кожанчикова обумовленого гонорару в 600 крб. Кожанчиков, посилаючись на свої великі витрати, кілька разів просив відклсти цю винплату, але врешті сплатив її трьома ратами. Сплата Кожанчиков і відшкодування Лисенкові.

Так кінчилася історія видання 1867-го року. Ясно, що 3.000 "Кобзарів", що містили в собі вже коло сотні творів Шевченка, розійшлися за один рік. У Києві вже в 1868-му році це видання продають по три киризовани, і Варфоломій Шевченко, сповіщаючи про цей факт, підносять питання про підготовку нового видання.

До нового видання не дійшло. Настали нові часи, що кінчилися "Ганебним Ємським актом" 1876 р. Наступні видання могли повинитися тільки закордоном, як протест проти заборони українського слова. Маємо на увазі видання у Празі і в Женеві Ф. Вовка і М. Драгоманова.

Будинок, зв'язаний з іменем Шевченка

Після свого арешту 1859 року на Канівщині Шевченко на короткий час відвідав Київ.

Оселившись на Приварці, Шевченко прожив там близько трьох тижнів. У споминах одного з перших Шевченкових біографів М. К. Чалого можна знайти багато барвистих описів різних епізодів з гопішнього життя поетового в Києві. Докладно й яскраво описує Чалій і свою зустріч того року з поетом, а разом із тим інші знайомства, серед яких було й знайомство з родиною Юсkeвич-Красковських. Обидва, і Чалій, і Юсkeвич-Красковський були вчителями 2-ої гімназії, де лекції з малювання давав великий Шевченків приятель, земляк і знайомий ще з Петербургом, з років перебування поета в Академії Мистецтв — художник Іван Максимович Соценко. Через нього Шевченко познайомився з Чалим і Красковськими. Нові знайомі залишили в Шевченка по собі велике враження.

З Чалим він розпочав листуватися, а про Юсkeвич-Красковських писав у листах до Соценка. "Останній вечір, або краще сказати ніч, згадував потім Чалій, — Шевченко прибув у Києві в старого педагога Івана Даниловича Красковського, дружину якого Лізавету Іванівну зачарувала поета співами українських пісень. Потім, на світанку, забравши на Приварці свою мізерію, він рушив за Дніпро в Конотопський повіт".

Цей будинок, в якому поет перебував останню ніч своїх останніх відвідин Києва, стоять і до цього часу на розі Михайлівського завулка й Ірининської вулиці.

Будинок має свою інтересну історію, яка збільшує дорогоцінність цієї лам'ятки далекої минувшини.

Збудовано його 1846 року. Іван Данилович Красковський будував його для своєї родини, але не мав одразу стільки грошей, щоб закінчити його.

Саме в цей час, коли будувалось дім, у Києві складалося політичне тасмне товариство, так зване Кирило-Методіївське братство. І

хоч братство це й не мало стосунків до дому Красковського, а Красковський не належав до складу братства, проте самий дім зовсім несподівано почав мати зв'язки з окремими видатними представниками братства: Кулішем, Василем Білозерським та Опанасом Марковичем. В Куліша під час трусу 1847 року знайдено клаптик панеру, на якому записано Кулішеві борги. Серед тих грошей, що Куліш узвів у Опанаса Марковича на свої літературні підприємства, позначено також і 1.000 карбованців, що й узвів був Куліш для Юсkeвич-Красковського на збудування дому. "Шо Красковські, чи йде ім дім угору?" питав Куліш з Петербургу в своїх київських приятелів. А Опанасові Марковичу Куліш писав: "Я очево рад, что Вы столь торжественно обещаете дать им [Красковським] все, что я ни потребую. Если моя дружба дает мне право от Вас чего-нибудь требовать, то Вы меня истинно обяжете, дав им еще рублей 600 сер(ебром). Они изъявили было сомнение, что меня очень огорчило, и я в письме к ним приложил на Ваше имя записку о доставлении им 600 р. сер. Теперь Вы сделайте иначе. Если Вася [Білозерський] жив, то немедленно пошипитите его к ним. Пусть спросит, желают ли они вдруг получить всю эту сумму или сперва только часть окой, и какую часть они пожелают получить от Вас, так и доставьте через Вася". Беручи таку велику участу у турботах щодо збудування грошей, щоб закінчити будівлю, Куліш на правах близького приятеля господарів дівився на цей будинок, як на своє постійне місце перебування під час переїздів через Київ або тимчасових відвідувань Києва. Виїхавши з Петербургу через Київ у закордонну подорож, Куліш з Москви пише Плетнікову листа й позначає свою адресу в Києві так: "Близь Софійского собора, за развалинами церкви св. Ірини в доме учителя 2-ої гімназии Ивана Даниловича Красковского".

Дім Івана Даниловича мав особливу привабливість в особі його дружини Лізавети Іванівни, що добре співала українських пісень. Сюди сколісилася товариця Красковського на педагогічний дорозі, письменники і художники, тут утворювалася культурний осередок тодішнього українського життя!

Коли по смерті Івана Даниловича будинок цей перейшов до одного з синів його Павла Івановича Красковського, теж педагога та гласного міської Думи, до будинка прибували приміщення в три вікна, так що будинок зайняв увесь фронт по Михайлівському завулку. Але основна частина будинку, в якому жив Куліш і був Шевченко та якого побудовано за певною допомогою трьох кирило-методіївців, — основна частина лишилася в тому самому

вигляді, як вона була в 40-их роках. Інтересно, що при домі збереглася й кухня в дворі й дрівні — теж старі сучасники Шевченка й Кирилю-методіївського братства. Садок, який був при домі й який кінчався горою, забудовано тепер новим будинком заходами старшого сина Івана Даниловича — Віктора. Гору зрито і звезено в яр, що тепер зміщений кам'яними будинками і сходами для з'єднання горішньої і нижньої частин Михайлівського завулка.

В кінці XIX століття Міська Управа, бажаючи зробити чималі переплічнування цієї місцевості, призначила будинок на знесення, але завдяки тому, що власник його був членом Думи, йому пощастило оборонити що пам'ятку минулого. Навколо будинку зрізано поверхню вулиці і будиночок опинився тепер на підмурку, але він стоїть так же місце, як і стояв раніше, і навіть велики гарматні ядра, що влучили в його лах під час громадянської війни, не завдали йому великій шкоди.

Цікаву пам'ятку старого Києва, зв'язану з голосними іменами українських діячів 40-их — 60-их років, варто було б означити тепер меморіальною дошкою.

Польська легенда про Шевченка

З ім'ям Шевченка пов'язано багато легендарних оповідань, що ширялися в народі, особливо в зв'язку з його уроочистим похованням на Чернечій горі біля Канева. У різні часи і по різних місцях, переважно в "Київській старині", їх публікували Іван Білік-Рудченко, Агатаґел Кримський, М. Васильєв, П. Мілтер та інші. Спеціальним дослідженням легенд, що походили з польського ліхеля, займалися Іван Франко — "Шевченко героям польської революційної легенди" ("Зоря" 1886 і окремо), Шурат — "Щевченко в польській революційній притчі" ("З життя і творчості Т. Шевченка", Львів 1914).

Легенди, що їх досліджували Франко і Шурат були пов'язані з історією арешту Шевченка 1859-го року, коли він приїхав на Україну і був у селі Пекарі, де збирався купити собі місце для хати. Причиною арешту тоді офіційна версія висувала — богозневагу, а народна поголоска, чи скоріше пущена в народі поголоска, називала відому притчу про зернятка, ніби наочно продемонстровану Шевченком перед селянами з агітаційною метою.

Матеріали, на які ми хочемо звернути сьогодні увагу, були опубліковані ще в 1920-му році в Києві в збірничку під загальному назвою "Революційні відозви до українського народу 1850-1870 рр.", а малі увійти до чергової книжки історичного журналу "Наша минула", що видавався в Києві під редакцією П. І. Зайцева. Але та чергова книжка, вже під новою редакцією О. Ю. Германіє, так і не вийшла, і слід від неї лишився лише в підзаголовку збірника відозв, а саме: "З матеріалів «Нашого минулого»". Опубліковані там матеріали не змогли ввійти в широкий обіг, і, оскільки ми знаємо, саме легенда про Шевченка не була ніде використана за той довгий час 30 років, що віділляє нас від її появи в збірнику революційних відозв.

Більше того, самий збірник зазнав певної нагінки. В ньому вміщені були: Відозва Юзефа Розенталя з часів Козаччини 1855-го року, відозва до селян 1862-го року: "Усім добрим людям", за яку відомого письменника і етнографа Павла Чубинського заслали на пінніч. Потім — "Золота грамота", з якою польські повстанці ішли

до українських селян, шукаючи в них підтримки, відозва тимчасової народної старшини, того ж, 1863-го року, тісно пов'язана із "Золотою грамотою", і, нарешті, також сучасний польському повстакню "Голос Шевченка з Сибіру". Окрім стояла в збірнику "Височайша таємна грамота" Якова Стефановича 1875-го року. Але всі вони були об'єднані єдиним загальним характером. Це були документи часу, що зверталися до українського народу з метою підняття його проти влади на користь тому революційному рухові, який представляли автори відозв, а що з шести відозв — чотири ішли від імені польських повстакських кіл, то у 1920 році, коли в травні Симон Петлюра за допомогою польської збройної сили прийшов на Україну піднімати І против окупанта, — збірник цей не міг не викликати певної реакції з боку офіційної влади. До того ж усі відозви були яскраво антимосковські.

У газеті "Комунал" тоді ж з'явилася стаття видатного історика комуністичного руху на Україні Равича-Черкаського, яка радила ЦК партії і ЧК пильникам дослідити питання, чому саме в 1920-му році з'явилася ця підоцірка збірка відозв. Цим і пояснюються, що збірка не мала поширення, а матеріал про польську легенду, з'язана з Шевченком у літературі не був використаний.

"Голос Шевченка з Сибіру до братів своїх українців, волинян і подолян" — так називається цей надзвичайно цікавий документ, написаний українською мовою. Хоч він і звертається до українського народу, але це не відозва, а скоріше цінний складний літературний твір, який починається апокрифічним листом нібито Шевченка, а далі три частини прозаїчної розповіді перебиваються трьома вірошованими вставками.

Відомо, чим стало ім'я Шевченка в 1860-их роках. Поет, колишній кріпак, здобув таку широку популярність серед селян, що не треба було шукати кращого авторитету для них. Ім'я Шевченка стало прапором, під яким об'єдналися всі, хто бажав здобути світлиною долі для свого народу. Твори Шевченка та його біографія зробилися найкращим агітаційним матеріалом, з яким шістдесятники-українці ішли на село. Використали це ім'я і шістдесятники-польки у своїх етюдах з українським народом. Хоч, взагалі кажучи, ім'я Шевченка для польського суспільства так само, як і для російських урядових чинників, на Україні здавалося надто небезпечним, а вірш його про волю, яку треба окропити "яражко золотою кров'ю" близьав для них, як кріця гайдамацького ножа. Широко відома та історія, яку розміхали польки-номіціки навколо свіжої могили Шевченка, боячися вибуху народного гніву.

Проте, в стосунках з українським народом ім'я Шевченка відкривало серця, і спробу невідомого автора імітувати "голос" Шевченка і спрямувати його на користь польської справи треба визнати ємілім використанням народних настроїв того часу. Треба ж було щіянити на "оружний похід" селян-українців проти царського московського уряду — гнобителя задавленої Польщі, і, розуміється, лист Шевченка, хай і зфальтшований, був для цього найкращим засобом.

"Голос Шевченка з Сибіру" використовував потрібні йому біографічні моменти з Шевченкового життя, хай і невірні, як наприклад, заслання на Кавказ, як це було найчастіше з польськими інсургентами.

Маємо тут вставну дійову особу — Йосипа Осику, до якого Шевченко пересилає свого листа з Сибіру через "білого солдата". Йосип Осик — персоніфікований збірний образ польського повстанського емісара, який, власне, і має навчити українських селян, що йм треба робити в ім'я Шевченка. Маємо, нарешті, в цьому листі цікаву версію одної з легенд про Шевченка, і це могло надати творові найбільшого інтересу в селянських колах.

Найбільш поширенна легенда про Шевченка говорить, що він не вмер, а в Каневі на Чернечій горі поховали порожню труну, в деяких версіях — труну з гайдамацькими ножами. В записаних різними авторами оповіданнях згадується, що після того поховання порожньої труни, Шевченко з'являється в різних околицях, його пізнявали люди, провадили з ним розмови. Аде Шевченко тримав себе інкогіто і сам не призначався, хто він є. Саме такі поголоски записав Агатангел Кримський від своєї сестри, що чула їх у Земногороді.

Цей мотив використовує і "Голос Шевченка з Сибіру". Вся легенда вміщена цілком у вступній частині — апокрифічному листі поета і я дозволю собі зацитувати його в цілому:

"Брати мої, не всі ви знаете, хто був Шевченко, окрім рідної моєї України, де мене добре знаєте. Я уродився підданним, я Ви, знаючи нужди, недолі, як Ви. Пан мій, москаль, віддавав мене на науку до самої столиці Петербургу, де жив цар; надивився я там на всю ледач, которая, як тъма голодних собак, окружас царя і разом з царом есс кров Вашу. Вернувшись я на Україну і побачивши братів моїх, Вас в тяжкій неволі, зачав про се писати Й говорити, щоб братіям моїм одкрити очі на Іх недолю Й научити, я скинуті та ярмо неволі, але літнійські чиновники, як гончі собаки, розіслані царом по миру, пронюхали й донесли царові. Схватили мені і держали в

хресты в Київі, а після зробили салдатом, завдали на Кавказ битися з Чоркесами, тірка там була мої долі, але я й там не забув за Вас брати мої, і я міг, то писав до Вас і про Вас. По смерті царя Миколая тимчасовий цар Александер позволив мені вернутися на рідніну, думав, що я старий і змучений діволею забув про нашу давню свободу. Але я знов зачав промовляти до народу, знов дослії об мені справники з приставами, скватили мене й завезли в столицю до царя, которому я говорив правду. Поміркувавши цар, що я поживаю меж миром і розкажу йому правду, то годі йому панувати, бо громада великий чоловік (коли знає, що робити), то вислали мене на Сибір, а так пустили вістку, що я умер, і приклали з чиновником дубовину, запечатовану із піском, і з великою паралогою поховали ніби мене коло Кацьова. І народ, который знає мене або чув об мені, ходить на мою могилу молитися і плакати, бо знає, що я за цього страдав, а не знає того, що я тепер при старості тажку терплю муку й гіркими слізами заливаюся, коли згадаю о моїй родині, о моїх братях, в нещасті і неволі, которой не мають нікого, хто би їх научив, що мають робити.. Удалося мені через кілька ночів, доставши бумаги й чернила, написати до Вас це письмо. Прочитайте цишиком і розсудіте. Се письмо посилаю через салілата біглого, который утікав на Сибіру на Україну, і поручив відлати другові моєму Йосипу Осиці, который Вас любить так, як я. Він Вам разними дорогами розослало мое письмо і научить Вас, що маєте робити, слухайте його, коли хочете вирватися з неволі, бо як прийде час, то стане межи Вами й поведе, куди треба. Не рвіться наперед, поки віл кього не одберете вістки. Ніхто із Вас не знає Йосипа Осиці, а він не раз єсть межи Вами і розівіде, як Ви думаете і чи вже пора до діла. Писал які о всім до мене на Сибір, і говорить, що Ви ще нічого не понімаєте, писав за Вашу нужду, як Вас катували москалі, що на смерть убивали, не уміли собі дати ради, для того я пишу до Вас тепер, щоби научити, хто Ви, що Ви, і на що Ви, а як Ви се прочитаете, а Осиця побачить, що Ви розтолкували й пойняли, я чом діло, то тоді збере Вас і стане поміж Вами. Тéпер він ще не може показатися, бо і межи Вами єсти всякі люди, могли б його передати перед часом в руки поліції і загубити чоловіка, который за Вас готов головом покласти, не вірте никому, найбільше попам і чиновникам, бо Вас будуть дурити і на злік намовляти. Й мене попи запродали в неволю, за те що царя получили хрести й гроші; бувайте здорові, держітесь купи, не сварітесь межи собою, слухайте Осиці, а він Вас визволить з неволі, а письма мої научати Вас, що маєте робити, щоб вільності приспішити. 1862-го года, дна 20-го квітня, Нерчинськ".

Аналізуючи зміст цілого твору, ми легко побачимо його залежність від тогочасної політичної літератури, що мала на меті ще з часу Міцкевича "Книг пілігримства народу польського" показати велич минулої вольності польського народу, сучасний підневільний стан і майбутнє визволення.

Такий саме характер мали і "Книги битія українського народу" – агітаційний твір Кирило-методіївського братства 40-их років, що починала історію рівності і вільності, як і Міцкевичеві "Книги пілігримства", від сотворення світу – і давала своєрідну історіософію від перших часів людства до останнього часу, особливу увагу приділяючи історії слов'янських племен. Шілком залежна від них і відозва Розенталя з часів київської козацчини 1855-го року, що теж починає історію рівності й вільності з Адама й Єви.

"Голос Шевченка з Сибіру" я агітаційний складчасті виходить від історії слов'ян, легендарних трьох братів Ляха, Чеха й Руса, серед яких не було предка москалів, а тому вони "чужі люди", що стали губителями Польщі й України. Аргументації цієї тези присвячений перший розділ, що йде одразу за апокрифічним листом і кінчається таким зверненням ніби Шевченка: "Посилаю Вам три пісні про нашу давню свободу, неволю і що робити. Нехай діти Ваші співають, щоби знали чим Ви перше були і чим буде можете".

Вірши, що прикладені до цього твору, звичайно, не мають чіткого спільногого з поезією Шевченка, навіть не пробують їх імітувати. Але самий прийом підсилення агітаційного твору віршами та це їх пісенного складу, що налаштовує до реінтерпретації їх під бандуру, – треба визнати також вдалим пропагандистським засобом.

Для ілюстрації я наведу короткі уступки з цих трьох пісень, вставлених до "Голосу Шевченка з Сибіру".

ПРО ДАВНЮ СВОБОДУ

Горе тобі, Україно, щось Ти в руках цара
Бо на тобі, Україно, тяжка Божа кара.
Колись була під Ляхами, тось жила ціаслава,
Просвітала козаками славна твоя нива [і. т. д.]

ПРО МОСКОВСЬКУ НЕВОЛЮ (наведу початок і кінець пісні)

Початок:

Плаче бідна Україна гіркими слізами,
Настало лиха година над єї синами.

Москалі все загорнули в тверді свої руки
І весь народ подвернули на тяжчі муки.

Кінець — Звернення до Бога:

Прийми за гріх наших лідів тяжку нашу муку,
Визволъ Ляхів, наших братів і подай нам руку.
Дай нам мирно в згоді жити, Москалів прогнати.
Вільно жити, не тужити, Тебе вихвалюти.

І остання третя пісня. Наведу самий кінець з пристрівом, який проходить варіючись через усю цю третю пісню:

Брати, возьмім в помоць Бога, занесемся з собою,
Подолаки з Волинцями і Україною.
Єдним словом, єдним духом всі соединіться,
І я діти єдиної маті, до себе горітесь.
Забудьте вражду з Ляхами, з ними ся злучите.
Ляхи зачали вже діло, а Ви докінчите.
Тоді нема в світі сили, щоб Вас побідити.
Вирвемося з рук московських, будем вільно жити.

Пристрів:

Хто не з нами на тілаку,
Хто не державсь нас,
Повішено, як собаку
Коли прийде час!

Якщо перша і друга частина агітаційного твору, прикладеного до апокрифічного Шевченкового листа, оперують пристосуваннями до потреб автора історичними оповіданнями, перша — про минулу волю, друга про московську неволю, то третя є власне те, що стосується до сучасного моменту, до з'ясування позиції селян у польській справі. Цей третій розділ має заголовок: "На що ви? (Щоб був вольним народом)", а пісня прилучена до нього — названа просто: "Що робити". В п'ятом третьому розділі знову подається звернення Шевченка до мітичного Осіки:

"Прошу я Осіку, щоб порозілив скрізь мої письма. Де оно прийде, зберітесь нишком, щоб Вас потя і поліція не вислішила, а як прочитаєте, об'явіте своїм сусідам і даліше Моє письмо пошилайте; научіться моїх писень і співайте налескір Москалім, то на них наведете страх, як і всі заодно будете, і самі може утечуть од нас. Як скажуть Вам Москалі — дайте рекруги — віддайте, і податі більше не давайте, приготовляйте сухарів і крупу, і виберіть по десять молод-

ців із всякого села, нехай будуть готові — Осіка, який розсилатиме мої письма, і сам нишком дивиться на Вас, як побачить, що Ви співаете мої пісні, не бойтесь, тоді стане межи Вами, Ляхі також, як побачать і почують, що Ви пісні про вольності і братство з Ляхами співаете, то до Вас пристануть і до серця, як братів, пригнутут: я і до Ляхів пишу і прошу, щоб з Вами побраталися. І они писали до мене, що на те согласні. Которий Лях пристане до Вас, повинен надіти козацьку світу і так скрізь ходити, поки того не зробить, не вірте сму".

Цей останній уступ дозволяє зробити висновок, що "Голос Шевченка з Сибіру" вийшов з кола польського хлопоманства, що не порвало зв'язків із польським супільством, як і зробили тоді Володимир Антонович і Тадей Рильський. Що коли слодівалися, що чергове польське повстання принесе не тільки визволення Польщі, але й визволення селянства.

Грицько Честаховський

Сьогодні мала б відбутися друга ювілейна конференція Інституту шевченкознавства УВАН, бо якраз рівно 20 років тому, раніше весною 1948 р., на Шевченківській конференції УВАН у Регенсбурзі покладено формальний початок роботи Інституту. Шевченківську частину конференції організував П. І. Зайцев, якого затверджено керівником Інституту. Пам'яті його присвячена була перша ювілейна конференція п'ятого академічного року восени 1967 р.

Але відсутність серед нас сьогодні теперішнього керівника Інституту, Юрія Андріяновича Лавріенка, принесла нам змінити урочистий характер конференції на чергову, звичайну конференцію Інституту, щоб поділитися деськими новими матеріалами, що не будуть досі в ужитку в шевченківській літературі.

Сьогоднішню лоповіль мені доводиться пов'язати з тією роботою, яку прийшлося провадити в Київській філії Інституту Шевченка, що працювала під керівництвом Ол. К. Дорошкевича (+1946). Центральна Інституту знаходилася у Харкові, й очолював Д. І. Багалій, а причетним до праці цієї централі був наш Юрій Андріянович.

До складу Київської філії належали . . . Борис Олеськійович Навроцький (+1943), що керував кабінетом творчості Шевченка і був автором цінного дослідження про Шевченкові "Тайдамаки"; Навроцький був репресований у 1930-их роках. Центральною постатью Інституту був відомий шевченкознавець М. М. Новицький — репресований у другій половині 30-их років і тепер теж уже покінний. Тоді він працював у Всеукраїнській Академії Наук над текстами Шевченка, зібрав корпус Шевченкового листування для III тому повного збірника творів Шевченка, був редактором тексту двотомового видання "Посля" Шевченка, за загальнюю редакцією С. Єфремова, готовував до видання текст Шевченкового "Щоденника".

До Інституту належали два історики літератури і поети М. Зеров і П. Філіпович та один історик — О. Ю. Гермайзе; перші два як дорадники в питаннях історії української й російської літератури, а останній (Гермайзе) в історичних питаннях. Сумна доля всіх трьох дуже добре відома. Сам Дорошкевич, крім керівництва

Інститутом, відав дослідчу катедрою при Інституті — роботою трьох аспірантів — Євгена Кириліка, тепер члена-кореспондента Української Академії Наук у Києві і видатного шевченкознавця, Смілянського, літературознавця й письменника, та Леоніда Підгайного, автора більшості статей про українську літературу в советській "Літературній енциклопедії" 20-их років. Пізніша доля його мені невідома, а ім'я його вже давно не появляється в літературі.

Сам я з 1926-го року протягом трьох років керував кабінетом біографії Шевченка і мав за співробітника Володимира Покальчука, пізніше професора Полтавської вищої школи, а постійним учасником праць і дорадником був М. М. Новицький. В кабінеті біографії підготувалася так звана хронологічна карта життя й творчості поета-маляра, розпочато було складання словника Шевченкових знайомих і спеціальні уваги були приділені топобіографічним стулкам, себто збиранню матеріалів про місця перебування Шевченка, обмежуючись на перші роки самим Києвом. Олімп з об'єктів дослідження був і будинок у центрі Києва, на, так званому в шевченківські часи, Козинці, або Козиному болоті, потім Хрешчатому завулку, а тепер Шевченківському перевулку, де в 1846 р. одне літо прожив Шевченко.

Широкі урядові зв'язки О. К. Дорошкевича помогли йому легко добитися постанови про передачу занедбаного будинку на Хрешчатому завулку Інститутові і досить значкою суми (18.000 крб.) на приведення його і невеличкої садиби до порядку. Реставрацію будинку переводили за вказівками В. Г. Кричевського. За проектами Василя Григоровича були виготовлені спеціальні в стилі середини XIX століття меблі.³

Музей був відкритий восени 1928 р. — цим роком датується й каталог музею з обкладинкою Василя Григоровича, хоч друковання каталогу затрималося і вийшов він уже в 1929 р. Ви бачите на обкладинці чітко витиснену цифру 1928 — отже знову ювілей — сорокрічча цієї повної ентузіазму і сподівань розпочатої великої роботи Інституту Шевченка в Києві.

У Києві тоді ще існували книгарні, що торгували старими книжками і спеціальні букиністи, в яких можна було знайти кавіть "Естетику" Лібельта, книгу, яку читав на засіданні Шевченко, позичаючи її в друзів-поляків. Але мені доводилось розшукувати для фотографування й експозиції матеріали по архівах, не тільки Києва, але й у Петербурзі.

Тема спеціяльної частини моєї сьогоднішньої доповіді стосується якраз тих зібраних тощо по архівах матеріалів, які я в свій час не зміг використати, хоч підготовив до друку ізлу збірку документів про похорон Шевченка. Ці матеріали мені вдалося зберегти від руїн, що й приніс наступний 1929 р. (розгром Академії та ін.).

Тепер уже ці документи частково використані в советських публікаціях у двох збірниках матеріалів до біографії Шевченка в 1950 і 1963 рр. та в спеціальному збірнику "Смерть і похорон Шевченка" 1961 р., і в ряді статей.^b

Що ж ми знаємо про того, хто поховав Шевченка на Чернечій горі, біля Канева?

До останнього часу єдиним джерелом була коротка нотатка в Ювілейному довіднику Академії Мистецтв у Петербурзі, виданому в 1914 році. В словнику малірів, що вчилися в Академії Мистецтв, читаемо:

"Честаховский Григорий, колледжский регистратор, военно-приходящий ученик Академии Художеств. В 1854 году — званie неклассного художника по живописи исторической и портретной за картину «Раскаяние св. апостола Петра». И ц все. З того часу ця замітка довго правила за джерело для всіх советских коментаторів Честаховського у виданнях і біографіях Шевченка.

Як відомо, Шевченко не саме звання "неклассного художника по живописи исторической и портретной" одержав у 1845 р. Шевченко на це витратив сім років науки, Честаховському потрібно було 12 років;^c і був час, коли обидва, і Шевченко, і Честаховський студіювали одночасно, хоч зближення їх сталося вже по поверненні Шевченка з заслання за 3-3½ роки до смерті поета. Постать цього Шевченкового приятеля заслуговує на те, щоб зібрати разом із дрібні відомості, які так чи інакше стосуються до нього. В ці останні роки Шевченкового життя Честаховський настільки наблизився до Шевченка, що глибоко зrozумів уже тоді^d величезне значення геніального поета-маліра для майбутнього України. Зрозумівши це, він узяв на себе історичну місію поставити йому на всі віки несокрушимий пам'ятник на Чернечій горі.

Цей подвиг Честаховського затягнув собою все попередню біографію його. Лишився яскраво освітленим лише один цей 1861-й рік. Певна частина цього року з травня по серпень була задокументована з дня на день і в листах самого Честаховського з Канева до української громади в Петербурзі і в офіційних паперах місцевих поліційних урядовців та губерніальnoї влади, що стежили за кожним кроком Честаховського, боячись селянських заворушень у

зв'язку з розпочатою селянською реформою. Але дивно, що ніхто з сучасників і ніхто з пізніших біографів Шевченка не залишив нам ніяких спогадів про нього і не поцікавився постаттю цього Шевченкового приятеля.^e

У 1945 році советський мистецтвознавець Я. Затенацький, працюючи над темою: "Художники-кріпаки" катрапив на деякі нові матеріали про Гр. Честаховського в ленінградських архівах. З опублікуванням цих даних він не поспішав і надрукував їх лише через 9 років, у 1956 році, у Віснику Академії Наук УРСР (номер 2, ст. 21). До замітки в ювілейному збірнику Академії Мистецтв, вони додали кілька нових фактів. З матеріалів Затенацького ми знаємо, що Честаховський був військово-поселенцем на Херсонщині.^f У молодості він він звернув на себе увагу копіюванням ікон. У 1839 році на виставці селянських мистецьких творів, що й урізнувала Управа новоросійського військового поселення, його праці були відзначені.^g Честаховського спрямували до одного з кантоністських ескадронів, де він мав пройти курс рисування за методом Сапожникова. Щікаво, що підручник рисунку цього відомого у свій час педагога, виданий у 1834 р., вживався довгі роки і при наочній в Академії Мистецтв.

Далі Честаховського відрядили до Одеси, де він мав копіювати, як сказано у використані Затенацьким справі, "картини с известных оригиналов". Клонисти управління військових поселень опреділили Честаховського на науку до Академії Мистецтв у Петербурзі спочатку не мали успіху і лише згодом, завдяки наполегливості начальника Управління херсонського військового поселення, барона фон-Остен-Сакена, в 1843 р. Честаховському дали дозвіл відвідувати класи Академії Мистецтв. Шевченко, як відомо, попав до Академії по викупі його з кріпацтва у 1838 році. Отже, роки 1843-1845 (1847) були часом спільніх студій Честаховського з Шевченком. Інші матеріали, опубліковані в статті Затенацького, недають відомості про наполегливу працю Честаховського в Ермітажі в роках 1852-1857, себто із часом відсутності Шевченка. Це була обов'язкова студійна праця для студентів Академії. Невідзергні джерела пізняни мистецтва, Ермітаж прекрасно доповнювали і корегували сколастичну систему навчання в Академії. Сидячи в Новопетровському укріпленні, в надії на близьку волю, Шевченко 26 червня 1857 року записав свою мрію побачити Ермітаж, якого він ще не бачив, бо доступ для нубілік був відкритий лише в 1852 році. Затенацький одмінно звязав Честаховського з Шевченковим сучасником видатним жанристом Павлом

Федотовим, знамениті картини якого, "Сватання майора" та "Приїзд молодого" були відомі Шевченкові — останню вік згадує у своєму щоденнику.⁶

Знову таки цим вичерпуються відомості про Честаховського у зовсім коротенькій публікації Затекацького.

Далі вступають у дію наші, теж небагаті відомості, зібрані в кінці 20-их років. Проте вони все ж більше розкривають постать цього Шевченкового приятеля. *Маленка дигресія:*

В 1928 р. закінчувалося урядження будинку музею Шевченка в Києві. Відкриття його в тому ж році проішло при триох незакінчених кімнатах. Найбільша кімната, де Інститут Шевченка провадив свої ділові засідання, а кабінет біографії Шевченка — свою роботу, ... призначалася до показу в портретах і книжках історії вивчення Шевченка, починаючи з перших публікацій матеріалів у "Основі", перших біографіїв Шевченка Василя Маслова (Маслі), Михайла Чалого та інших. Матеріали тут були експоновані лише частково, а більшість лежала в підгтові. Друга кімната мала відображати смерть і похорон Шевченка, потрібні були хоч якісь матеріали про Честаховського.

Третя мала бути присвячена культові Шевченка. Ми знали, що в геральдичному музеї в Петербурзі працювало добрий знайомий по роботі Вадима Л. Модзалеяского і Георгія І. Нарбута — Владислав Крескентійович Лукомський — брат відомого дослідника мистецьких пам'яток Києва й України Георгія Лукомського, ще більше зв'язаного з Модзалевським і Нарбутом, тоді вже емігранта в Парижі. Геральдичний музей був ніби нащадком "Капітула орденів", де працювали у 60-их роках Честаховський. Владислав Лукомський війсно допоміг роздобути деякі важливі матеріали з архівів Академії Мистецтв і Департаменту геральдії Сенату.

В архіві Академії Мистецтв удалося встановити, який характер мали малярські праці Честаховського. До того часу був відомий лише один рисунок його — первинна могила Шевченка на Смоленському кладовищі в Петербурзі, не раз репродуктований у біографіях Шевченка. Крім того, у музеї Тарновського в Чернігові, зберігалися 20 його зарисовок під час упорядкування могили на Чернечій горі. Пізніше, в 30-их роках, ці рисунки були передані до Будинку-музею в Києві, де на початку сорокових років мені пощастило їх побачити. 4 зарисовки з цих 20 були опубліковані в журналі "Малірство і скульптура" в 1938 р. в Києві.

У каталогі фондів Державного музею Шевченка в Києві зазначені лише чотири олійні картини Честаховського з цієї історичної

подорожі його з труною Шевченка до Канева: 1) Труна Шевченка в дорозі; 2) Труна Шевченка на пароплаві в дорозі до Канева; 3) Труна Шевченка в церкві і 4) Селянин біля труни Шевченка. Це все з музею Тарновського в Чернігові. Крім того, в Державному музеї Шевченка зберігається альбом зарисовок Честаховського різного часу 1842-1861; там знаходиться малюнок могили Шевченка на Смоленському цвинтарі в Петербурзі, перевезення труни на Україну, типи селян, пейзажі, побутові нариси, зарисовки архітектурних деталей і копії з картин на релігійні та античні теми. Зовсім не згадується в каталогі тих окремих листів-зарисовок Честаховського в Каневі, що були в Будинку-музей в Києві ще на початку Другої світової війни. При евакуації Києва у 1943 році, вони були вивезені. За деякими відомостями частина матеріалів музею попала до Кенігсбергу, разом з іншими, евакуованими з Києва, музеями, частина дійшла до Львова. Доля цих пам'яток мені лишається невідомою.

З тих відомостей, що їх прислані з архіву Академії Мистецтв Лукомським, дізнаємося, що Честаховський був учнем Бруні, мав на списку праці, крім картин, 14 портретів російських царів і полководців, очевидно, скопійованих в Ермітажі. Плату за навчання його в Академії вносила Департамент весіннє поселення у розмірі 9 карбованців на рік, а самому Честаховському виплачувалося 110 карбованців на рік. Архів департаменту геральдії дав трохи більше біографічних матеріалів. Перш за все, там знайшовся т. зв. "формулярний список" Честаховського, — основний біографічний документ кожного урядовця Російської імперії. Цей формуляр стверджує відому вже тоді дату народження Честаховського — 1820 р., отже він був на шість років молодший за Шевченка. Вперше з цього формуляра довідуємося, що Честаховський був одружений теж з військовою поселянкою і мав дочку. Його жінка Докія за весь час перебування Честаховського в Академії, а потім на службі (1842-1883 і пізніше) жила окремо в Новій Празі, Олександровського повіту, а дочка в Одесі. Ці дані матимуть своє значення в дальшому в історії одного драматичного епізоду в житті Честаховського.

Наближаючись до цього, мусимо в першу чергу звести докупи всі ті крикіткі факти, які відомі нам, щодо дружніх стосунків Честаховського з Шевченком. Їх дуже і дуже мало, і вони не можуть розкрити нам повної картини їх взаємовідносин. Вони не сягають далі половини 1858 р. Шевченко приїхав до Петербургу 27. III. 1858. Відомі дві фотографії 1860 р., де Шевченко знаходитьсь

в товаристві Честаховського. На одній — вони обидва в приятельській поїзді, сидять поруч і Честаховський, накинувшись до Шевченка, обійсся на спинку його крісла рукою. Друга зображає Шевченка і Честаховського, що сидять на балюстраді в оточенні трьох близьких друзів Шевченка з родини Лазаревських. Шевченко в кожусі й шапці, — очевидно, зима 1860 р., решта без верхнього одягу. Лівий вгорі це Олександр Лазаревський, той, що перевозив з Честаховським труну для похорону на Україну. Під ним, прихилявшись до Шевченка, найбільший його приятеля і опікун Михайло Матвійович Лазаревський. Третій, що по-дружньому обіймає за шию Честаховського, на советських репродукціях позначенний як невідомий, але за загальним типом обличчя і складом зфотографованих тут друзів можемо з достатньою ймовірністю прийняти його ще за одного з братів Лазаревських, саме найстаршого, Василя Матвійовича, що на той час перебував у Петербурзі, як урядовець "удільного відомства" — управи царського маєтку. Постать Шевченка в тій самій поїзді, що на фотографії, була виділена, або зфотографована окремо. Репродукції її були досить поширені у 80-их і 90-их роках і саме про них говорив Маланюк, що вони "закобзаючи" образ Шевченка, бо зображені його не в європейському одязі."

Олександр Лазаревський, що спостерігав розвиток дружби між Шевченком і Честаховським, уважав, що в основі її лежали "задушевні стіни" українських пісень і привязаність Честаховського до Шевченка. В "Основі" (1861, VI, ст. 156) читаємо, що Гр. Н. Честаховський чує пісню не самим ухом, а й серцем, проте його голос не для концертової залі.¹ Невеличкий мальтирський талант Честаховського не висуяв його наперед, і він залишався при Шевченкові другорядною роллю супутника й пасивного співбесідника.

На одному офорті "Свята родина", що зберігається в Державному музеї Шевченка у Києві, і тепер опублікований у IV томі "Мистецької спадщини Шевченка" (Київ 1963, № 29) є напис рукою Шевченка: "16 липня 1858 року. Ф. І. Черненку на пам'ять. Т. Шевченко й Честаховський тут були", а на звороті цього офорті, що датується червнем — початком липня 1858 р., знаходиться автограф поезії "На панянин писеник жала", що має дату 13-го липня того ж року і під цією датою був переписаний поетом до юденника. Отже Шевченко з Честаховським принесли в подарунок Федорові Черненкові Шевченків офорти з щойно написаною поезією після того, як поет переписав її власноручно до юденника під датою 13

липня. Федір Черненко — активний член петербурзької громади, тоб самий, до якого Честаховський писатиме листи з Канева, повідомляючи про хід роботи на Чернечій горі. На жаль, юденник Шевченка уривається саме на записі поезії, подарованої Черненкові, і тому ми не маємо далі якіхось записів у юденнику про зустріч поста з Честаховським.

Про ще одну зустріч знаємо з оповідання, записаного самим Честаховським, про те, що Шевченко з іншим приятелем Василем Штернбергом (помер в 1845 р.) ходив на Смоленські кладовища замалювати лопухи (Київська старина, 1895).

Збереглася ще коротка записочка Шевченка до Честаховського з запрошенням у першій половині травня 1858 року прийти до Матвія Лазаревського на побачення з Михайлом Шепікіном, що приїв тоді до Петербургу. Шевченко по повороті з заслання по 21 травня 1858 р. жив у Михайлі Лазаревського. Отже, виходить, що Шевченко запросив Честаховського до себе, щоб познайомити його зі своїм другом Шепікіном.

Від Лазаревського 21-го травня 1858 р. поет перехав жити в одведене Йому приміщення в Академії Мистецтв, і можна твердити, що саме з цього часу приятелі стосунки його з Честаховським змінилися. Це стверджує і Ол. Лазаревський, кажучи, що Честаховський став одним з бажаних і частих відвідувачів Шевченка (Київська старина, 1895).

Є ще один запис Честаховського про Шевченка, трохи пізніший, можливо 1859 р., бо там згадується про очікувану пологорож поета на Україну, яка відбулась у 1859 р. Для своїх мальтирських праць Шевченко шукав моделі — молодої дівчини в українському одязі. Честаховський знайшов йому 17-літню Оларку, сестру мальяра Петра Соколова. В докладних коментарях у виданні "Мистецька спадщина Шевченка" пояснюється, що з неї Шевченко малював картини "Дві дівчини" і "Русалки". Ця остання річ була, як гадають, ескізом до розпису стін Кончубесвого будинку в Петербурзі і таким чином датується березнем 1859 р.

Ми постаралися зібрати всі згадки про Честаховського в літературі про Шевченка до самого року смерті поета. Як бачимо, їх дуже мало, і вони не розкривають з достатньою повнотою їх характеру іхніх взаємовідносин, ні навіть внутрішнього світу Честаховського. Дружба його з Шевченком кідає на ці взаємовідносини і ці внутрішній світ самого Честаховського відблиск Шевченківого духового світу. Але все, що проходило непомітно для людського ока в цій людині і в цій дружбі, вибуло одразу при вісті про смерть Шевченка.

Своєю спергією і глибоким розумінням подій Честаховський віділився серед усіх шанувальників і друзів поста. Дві справи стали його заслугою — заходи до збереження мистецької спадщини Шевченка і створення національного пам'ятника-могили на Чернечій горі.

Знайчайно, що обидві справи робилися з доручення більжих друзів і української громади. Трудно підійти розмір першої справи — опис тих мистецьких творів, що лишилися по смерті поета в його пряміщенні. Складений Честаховським список на ці речі, хоч і зберігся, не був опублікований. На нього є посилання в коментарях до чотиритомового видання "Мистецької спадщини Шевченка". З тих пояснень можна нарахувати кілька десятків записаних по реєстру творів, хоч найбільший номер записів 118 при ескізі з 1857 р. "Богдан Хмельницький перед кримським ханом".

У загальному каталогі Державного музею Шевченка в Києві зног є посилки на список Честаховського, але їх це менше, бо в каталозі зазначені лише ті картини, що знаходяться в самому музеї. Проте передмові до каталогу сказано, що по смерті Шевченка в його робітні знайдши 49 картин і 17 офортів (дошок). Це мусів бути основний матеріал для списку Честаховського.

Оригінальні картини Шевченка продавалися більшими дружинами на користь Шевченкової родини, що це рахувалася в кріпацтві. Придбав собі і Честаховський 4 рисунки — пляну хати, що І. Шевченко збирався будувати на горі біля Канева.

Справу урочистого похорону Шевченка Честаховський виконував разом з Олександром Лазаревським. Але саме Честаховський нації Й особливого значення. Бажання Шевченка в останні роки життя повернутися на Україну було рішальним мотивом для переселення його тіла. Це було виконанням волі поета, висловленої ще в "Заповіті" 1845 р. Ні в кого не було й не могло бути ніяких заперечень. Розходження виявилося вже на місці, у Києві — де саме на Україні поховати Шевченка. Представник родини Варфоломій Шевченко поробив усі заходи, щоб похорон відбувся в самому Києві. На ювіліарі на високій горі Цеканіці була вже викопана могила. Братья Лазаревські теж стояли на тому, що Шевченкові по смерті належить лежати в духовому центрі України. Один лише Честаховський настоював, щоб могила поета була доді від усякого начальства, і, коли почалися взагалі труднощі з перебуванням труни в Києві, він рішуче заявив, що останнє слово поета було — поховати на тій горі біля Канева, де він збиралася побудувати хату.

Уже в Каневі Варфоломій Шевченко зног хотів поховати Шев-

ченка біля церкви, я самому Каневі, і зногу Честаховський настоював на своєму. Вже, навіть коли насипали високу могилу над Шевченком на Чернечій горі, Михайло Лазаревський при однійнах висловив жаль, що Шевченка поховати не в Києві.

Про це Честаховський повідомив петербурзьку громаду в листі до Федора Чернісика, надрукованому ще в "Київській старині" в 1898 році (ч. 2, ст. 188). Лист цей добре показує інтенції Честаховського і розходження з головним виконавцем всієї покійного Михайлом Матвійовичем Лазаревським: "У суботу в началі 9-го часу, — пише Честаховський (це була одна з травневих субот 1861 р.), — був Мих. М. Лазаревський коло Тарасової могили і дуже жалував, що Тараса не закопали в Києві.

Про се буде рапувати потомство — хто поміняється, а на мою просту думку здається, що кожна душа, шире козача, буде радуватися, що Тарас біля Канева похований, а не в Києві. Я, як пийду на ту гору та як окину очима інакруги вже до Переяслава, то сій же Богу, наче в моїх грудях ясна будуча Україна зо всіма своїми найпізнатішими потомками, з усієї сили гарює та радісно висплює, що батька Тараса поховали на просторі, де легенда хмаря перелітає та птича щебече на волі. Буйнисенський вітер та тиха українська думка буде витати круг його домонин!"

Роботу на могилі Честаховський використав для поширення відомостей про Шевченка. Саме ім'я Шевченка було тут добре відоме. За два роки перед смертю поет приїздив сюди оглядати намічений для нього Варфоломієм Шевченком клапоть землі, на якому мала стояти хата. Тут таки Шевченко був зарештований за військові розмозли з селянами, які не сподобалися поміщицьким офіцілістам. Те, що тепер Честаховський читає селянам твори Шевченка, переважно "Тарасову ніч" і уривки з "Гайдамаків", та роздавав селянам українські книжечки, зногу затривожило владу і сусідніх поміщиків, скобливо, коли в народі пішли якісь чутки про гайдамацькі ножі, заховані в могилі, та інші легенди і про Шевченка (ніби він живий), і про самого Честаховського.

Це все добре відомі факти, описані ще в 80-их роках в "Київській старині". В останніх роках в Києві вийшло декілька документальних публікацій (1950, 1961 і 1963 років, статті Г. Паламарчука), але Честаховський і тут залишився в сутинку. Не надруковано, наприклад, ін в одному збірнику аласноручних свідчень Честаховського, які йому довелося давати спеціально присланому для розслідування справі жандармському полковникові Грибовському. Не відбився в цих публікаціях і початок однієї драматичного епізоду, що

стався на могилі Шевченка під час його упорядкування.

Честаховський оселився в Каневі в родині рибалки Нічипора Денисенка, дружина якого Параска орендувала овочеві сади в недалекій Прохорівці, на полтавському березі Дніпра, проти Канева, де жила на покої Михаїло Максимович. У Денисенків була 18-річна донька Маруся, яка разом з іншими людьми з Канева і сусідніх сіл помагала Честаховському в упорядженні могили, варила кашу на обід робітникам тощо. Честаховському тоді вже було понад 40 років. Він дуже просто тримав себе з селянами, разом з ними співав, записував пісні і звичай, просто вдягався, ходив на селянські весілля, брав участь у місцевому житті. Як міляр, часто щось замальовував — то місцеві типи, вбрання, то красвили або столітні дерева або окопниця. Це імпонувало простій дівчині Марусі, неписьменній, і вона закохалася в Грицькові, як його всі там звали. Честаховський на допиті жандармського офіцера 1 серпня заперечив усі обвинувачення щодо його агітації серед селян, так само зробила Й Маруся. Її допит 29 липня був співчутливим захистом до рогів й людини, над якою збиралася хмарі. Я дозволю собі прочитати це невеличке свіччиння цілком; хоч воно загубило своє безлосердне звучання через переказ російською мовою жандарма, все ж апологетика свідчить, затриманої за любого Грицька дічини, пінчутна і в цьому переказі:

"Каневская мещанка Марья Никифорова Денисенкова, лет от роду 18, неграмотная, под судом и следствием не состоит; далее изъясняет: что со дня доставления пароходом тела покойного Шевченка, остановившися в доме отца ее чиновника Грицько, который ничем не занимается, как только чтением книг вслух на малороссийском языке соч[инений] Шевченка посещающим его квартиру мещанкам или занимается обделкой могилы Шевченка, из сторонних же лиц один только раз во все время пребывания его в Каневе посещали его какие-то два молодые господина, но лия какой надобности не знает; крестьян же в квартире его никогда не заставали и не слыхали, чтобы кто-нибудь когда либо был у него: из уст Грицька никогда не слыхала, чтоб он когда либо рассказывал крестьянам о Гайдамаках — о Серпяте Полкове, или о лелах прежнего времени между поляками и гайдамаками; никогда не приветствовал крестьян словами: кздоровы буль, гайдамаки!!!». Не требовал ни от мещан, ни от крестьян, чтоб носили прежнее украинское платье и вообще вел себя весьма благопристойно, не поселяя между крестьянами неуважения против владельцев, а напротив говорил им, чтобы слушались своих помещиков и как она (показа-

тельница) почти завсегда находилась на могиле во время угощания Грицьком собирающихся из деревней крестьян для поминовения умершего Тараса, а потому утверждительно знает, что он никаких вредных толков между крестьянами не разглашал; книжечки же, соч[инений] Шевченка, в цену 1 р. 50 коп. маленькие по 3 коп. были получены Грицьком как она знает в холщевом тюксе, но в какой числительности, сказать не может, а знает, что та книжечка раздавал он крестьянам приходившим на могилу Шевченка; в справедливости чего и подписалась Марья Денисенкова, а за сяя неграмотную по рукописной просьбе расписалася черніговский мещанин Дорофей Федоров".

Полібно до цього відповідала на допиті 31 липня і Марусина мати, яку в Каневі всі звали за дівочим прізвищем Острінна (Параска Тарасівна Острінна). Грицько підготувався собі виїзд до Петербургу. Згоди Маруся була; з трунищами здобув дозвіл батьків узяти Маруся з собою, але після заручин і з тим, що вінчання станеться вже в Петербурзі.

Полій в Каневі розгорталися так: відчуваючи небезпеку, що 19 липня Честаховський прийшов до поліції в Каневі забрати свій пашпорт, але пашпорта йому не повернули і натомість взяли з нимою підписку про виїзд із Канева.

20 липня до Канева прихав київський губернатор Гессе для перевірки як всідеться слідство. В самому Каневі розганяно відню донських козаків, щоб запобігти заворушенням [1] в разі необхідності заарештувати Честаховського. Весь кінець літня жандармський полковник допитував жителів Канева й околицьних селин у справі Честаховського. Особливих наслідків допити ті не дали.

Допитом Честаховського першого серпня слідство було закінчено. Другого серпня Честаховський перетрапився через Дніпро на полтавський берег, очівідно з Марусею, бо вона опинилася там в Прохорівці у Максимовича. Але слідом за ним з'явилися два поліційні урядовці і візвезли Честаховського назад до Канева. Тут взяли в нього нову підписку про негайний виїзд до Києва, за викликом генерал-губернатора. Виїзд до Києва стався 3 серпня, за ним поїхала до Києва і Маруся.

Слідство у справі Честаховського не виявило з його боку злочинних дій, і 9 серпня він виїхав з Марусею до Петербургу. Честаховському заборонено без дозволу місцевої влади приїздити на Україну.

У Петербурзі Честаховський увійшов в Марусю Денисенкіну в

українські кола. Відомий народник Лонгін Пантелеєв, близький до українських кіл, бачив йї навіть на вінірках, що їх збирала редакція журналу "Основа". Дружина редактора "Основи" Василя Білозерського, Надія, у своїх спогадах в "Русской старине" (1886, ч. 3, ст. 618) пише: "Маруся була вистросна, як лялечка: вишиваючи українську сорочку, багато намиста на шій, довжелезні шовкові ленти яскравих кольорів". Честаховський представляє її як свою наречену. В повному збраних він зфотографував її в академічного фотографа. Всі за нею упадали й усе робили для неї. У спомінах Надії Білозерської читаємо: Маруся "найбільше мовчала і тільки відповідала на питання, але, відно, не дуже її турбувало те, що увага всіх звернена на неї... вона без пам'яті заходана була у свого Грицька і скрізь її добре було там, де був він". Честаховський наявив її грамоти. Але вінчання, як обіцяв Честаховський, не могло статися: їй були одруженій і не розведений.

Печальній долі Марусі Василя Доманицького присвятив у "Літературно-науковому віснику" статтю під заголовком "Одна з «Катерин»", з сувереною оцінкою моральної сторони вчинку Честаховського. Зі слів Марка Бовчука знаємо, що Маруся призвалася їй у своєму гіркому становищі: Честаховський називав більш П. Участь у П. долі взяли Костомаров, Кулін, Білозерська і вирішили зібрати трохи і відслати її додому, договорившись листовно через Максимовчу з батьками Марусі. Поворот Марусі додому стався вже в 1864 р. і про Честаховського знову все замовило. Він помер в 1893 році і є останні 30 років його життя нічим специальним не відмічені в його біографії.

Честаховський продовжував службу в Капітулі орденів, одержував чини й трошкові нагороди і в 1883 році був залишений за штатом. Правда, у 1877 році мав відпустку на 4 місяці для лікування і був в Італії, Франції та Еспанії, але крім запису про це у формулярному списку, ми нічого більше не знаємо. Святу пам'ять по Шевченкові він зберіг до самої смерті. Його постійно бачили на відзначеннях Шевченкових роковин. Історія з Марусею вже призналася, і в 1873 р. Костомаров, який дуже ремістував і лаяв Грицька, подарував їйому свою фотографію на пам'ять. Шевченківські панахиди в цьому році. Василь Голленко, між іншим, в листі до Олександра Лазаревського в 1888 р. написав: "Позавчера на роковинах Шевченка я видел вашого давнього товариша Честаховского. Он тепер совсем старичек, но очень юный душой".

В останні роки він часто навідувався і подовгу жив у Качанівці в маєтку В. Тарновського, де вже довший час пагромаджувалися

пам'ятки по Шевченкові, його картини, рукописи, листування, щоденник, особисті речі. Тарновському для майбутнього музею передав Честаховської і свої пам'ятки з похорону Шевченка. Єдине, що залишив собі Честаховський був унікальний "Кобзар" з власно-ручними поправками Шевченка і десяток фотографій Шевченка і друзів його, а серед них фото нещасливої Марусі. Цей унікальний примірник "Кобзаря", описаний в десятому річнику Шевченка, видання УВАН.

Честаховський, як і Шевченко, був похованний двічі. Перший раз в Петербурзі і вдруге в Качанівському парку, куди перевез його труну Василь Тарновський і там, як і на та Шевченком, на місці його поховання була насыпана висока могила з хрестом.

Павло Іванович Зайцев

(СПОГАДИ І СПОСТЕРЕЖЕННЯ)

У короткій доповіді важко дати суцільній і повній образ цієї талановитої і багато обдарованої людини. Історик української літератури і зокрема вдумливий дослідник Шевченка, ширше — славіст, тонкий цінітель мистецтва у всіх його виявах, взагалі мистецьки-розвинена і обдарована людина; він грав на бандурі, гарно співав, писав вірші, був прекрасний імітатор як поет і як актор, яскраво-красочний оновідач, спостережливий і дотепний.

Якими близькими не були б мої відносини з Павлом Івановичем Зайцевим у студентські й поуніверситетські роки початків нашої з ним наукової і педагогічної роботи, безпосередні стосунки наші займають з цілого протягу часу понад півсторіччя — лише якісь десять років, поділених до того ж певними пазами: один раз — Першою світовою війною, а вдруге еміграцією Павла Івановича в 1920 році з Києва.

Поза тим десятком років близькости решту часу, особливо ж 25-річчя 1920-1945, часи найбільш активного і творчого життя, кожний з нас пробув у цілком відмінному духовному, моральному та щільному оточенні, зберігаючи все ж недоторканою світлу пам'ять про ті давні дні. В листі до мене 26-го квітня 1947 року Павло Іванович писав: "Наша спайка 1909-1917 і 1917-1920 років — така міцна, що її ніякі сили дивовільські не зламають. В нашій добі приязнь ширя, правдива — за золотої дорожки".

Павло Іванович був на два роки старший від мене. Він народився 23-го вересня 1886-го року на Слобідській Україні, отже по-заминулому вересня йому добігло б повних вісімдесят років. Гімназійні роки пройшли в Сумах. Не один раз пізніше він згадував ці місяці і людей, серед яких пройшли його юнацькі роки. Особливо тепло згадував він О. Олеся, свого земляка і приятеля, якому присвятив гарний спогад у 1949-му році в "Українському слові" (Блюмберг). У Сумах почалася і літературна діяльність Зайцева — співробітництвом у місцевій і харківській пресі.

Університетські студії Павло Іванович почав на юридичному

факультеті в Петербурзі, якраз за рік до першої революції. Вперше зустрілися ми в 1908-му році коли він, закінчивши юридичні науки, вступив на славістичний відділ історично-філологічного факультету теж у Петербурзі, а я по дворічному перебуванні на економічному відділі юридичного факультету Петербурзького університету теж перейшов на історично-філологічний, але по літературному відділу.

Відвідування лекцій, частина яких могла бути спільною у нас з Павлом Івановичем, тоді не було обов'язковим і тому нас не зближувало, а обов'язкова семінарська праця проходила в різних тематично секторах — славістичному і літературному.

Щоденне студентське життя в нашому університеті зосереджувалося на другому поверсі в довгому коридорі, що прокладений був крізь усі дванадцять сполучених між собою будинків, які в петровські часи початків XVIII століття будувалися спеціально для 12 міністерств — колегій. Вся зовнішня стінка коридору поміж вікнами, що виходили в університетський двір, була завішана вітрянками земляшті і науковими гуртків. Тут у коридорі між авантюрами і в передплокоях до них здобувалися інформації академічного і політичного характеру. Тут відбувалися ділові товариські зустрічі, намічалися сходини, засідання, реферати.

Осередком, який найбільше зближував студентів нашого факультету, була незвичайно симпатична студентська установа — "кабінет для членів студентів" історично-філологічного факультету. Всі функції цього кабінету-бібліотеки виконувалися добровільно самими студентами. На чолі управи стояв пізніший видатний кубанський діяч Митрофан Петрович Богаєвський.

У кабінеті працювали відомі пізніше на смітії Альфред Бем, літературознавець, що загинув під час Другої світової війни у Празі, Георгій Федотов — філософ, що кілька років тому помер у Нью-Йорку. У тому самому приміщенні, у старовинному будинку, який зберігав і до наших часів свою колишню професійну назву "Jeux de paume" — знаходилися ще дві бібліотеки — університетського історичного товариства, що працювало під керівництвом проф. М. Карєва, а бібліотекарем був Павло Балицький, пізніший власник видавництва "Друкар" у Києві, віддавець історичного журналу "Наше минуле" і перших збірників посій Тичини і Зерова.

Друга невеличка бібліотечка — спеціально з українських книжок, належала українській студентській громаді. Нено порядкував славний пізніше лексикограф Григорій Голоскевич, що згодом був засуджений на процесі СВУ, перебував у Сибірі і відбрав собі

життя. Обидві ці бібліотеки містилися в кулуарах "кабинета для членів", і тут можна було зустріти Олександра Шульгина — учня Карєєва, Всеволода Ганцоя, учня Шахматова і Болудена де Куртене, Костя Широцького — учня Айналова, Павла Зайцева — учня Лаврова, Ленка Чисаленка — учня Хв. Вовка, Макара Кушніра — позашкільного лідчика ОУН, Михайла Корчинського — пізніше міліомого громадського діяча та інших.

Зближення з Павлом Івановичем почалося в цій обстановці з першого ж року студій на факультеті, а затіснулося особливо в останній рік перебування в університеті. Ми разом з ним у 1913-му році привели державні іспити, разом по закінченні вступили на однорічні педагогічні курси при шкільній окрузі в Петербурзі. Ці курси давали можливість університетським абитуриєнтам уточнюватися на педагогічній праці в самому Петербурзі для продовження наукової роботи. Павло Іванович розпочав свою наукову працю не в 50-річчя смерті Шевченка, в 1911-му році, а моя перша наукова праця з'явилася двома роками пізніше, вже по закінченні університету.

Склад курсантів наших педагогічних курсів був різний. Це були не тільки абитуриєнти, як ми з Павлом Івановичем, але й педагоги-практики, що бажали підвищити свою кваліфікацію. Так пригадую цілком досвідченого і з теоретичного і з практичного боку педагога Ольгу Спирілонівну Ельманович, лочку карашацького професора-санскритолога, з якою у нас встановилися на довгі роки дружні стосунки.

Керівником нашої групи філологів був славіст болгарознавець, приват-доцент університету Микола Севастіянович Державін, пізніше перший призначений червоний ректор університету і академік Всесоюзної Академії Наук († 1953). Прекрасний методист, він дуже добре поставив свої відклади в Шостий петербурзький казенний гімназії, де ми проходили практику і слухали лекції найкращих столичних педагогів.

Після закінчення курсів Павло Іванович одразу почав свою педагогічну діяльність у гімназії "Человеколюбивого общества", в якій в сороках роках минулого століття учителював Панько Куніш, що Павло Іванович любив не без гордості відзначати. Шевченкознавство тепер становило основною діяльнікою його наукових чинянь. Ще на студентській лавці, з першого року перебування на історично-філологічному факультеті (1909 р.) Павло Іванович почав вивчати і розшукувати матеріали про життя і творчість Шевченка. Рядом цих своїх нових інтересів він і перемінив факультет.

На вакаціях Павло Іванович одійдував Київ, де співпрацював з Миколою Біляївським та Данилом Щербаківським, що тоді ж почали в Історичному музеї прибирувати матеріали для Шевченківського відділу. З цією ж роботою був звязаний і товариш Павла Івановича мистецтвознавець К. В. Широцький. Між двома шевченківськими ювілеями (1911 і 1914 років) Павло Іванович провів енергійне листування і побудував, розшукуючи різні пам'ятки по Шевченкові. В самому Петербурзі і Москві, в Нижньому Новгороді по слідах Шевченкових знайомств або збирачів Шевченкових реліквій, він натрапляв на ще неідомі в літературі матеріали.

Це була спрямлювана піонерська робота. Широцький писав у одній своїй статті (1914): "Численні твори [Шевченка] розкидані по цілій Росії або пропали або були до цього часу в повному забутті і лише тепер після повад півторічної перерви виявляються на світ Божий і заполіплюють скуповуються колекціонерами".² Власники Шевченкових реліквій вмирали, речі переходили в інші руки, зникали з обрію.

У Нижньому Новгороді Павло Іванович розшукував колекцію маліарських творів Шевченка, серед яких були всі вісім рисунків серії "Притчі про блудного сина". Ях відомо, багато Шевченкових реліквій, рукописів і маліарських, з волі самого поета, стало власністю його найближчого петербурзького приятеля Михайла Матвійовича Лазаревського, що пережив Шевченка лише на шість років († 1867). На час розшукував Павла Івановича, помер (що в 1890 р.) і новий власник цих пам'яток по Шевченкові — старший на один рік за Михайлого брат Василь, сини якого (один з них жив в Нижньому Новгороді, а другий у Петербурзі) порозпорювали дорогоцінну колекцію.

Документальними цих розшукував Павла Івановича лишілися листи його до одного із спадкоємців Сергія Васильовича Лазаревського. Цікаво, що в ювілейному Шевченківському 1939-му році, коли Павло Іванович, сидячи в Варшаві, закінчував редакційну роботу над 16-титомовим повним зібранням творів Шевченка, у Нижньому Новгороді з'явився присяжений Шевченкові збірник, де повністю надруковані були всі його розшукувальні листи. Редакторові Нижньеновгородського збірника, очевидно, невідомо було, що ці листи, хоч і писані чвертью сторіччя перед тим, належали непримиренному політичному емігранту. З восьми малюнків "Блудного сина" на той час (1912 р.) у Нижньому не лишілося ні одного. Але Павло Іванович дізнається, що чотири з них, а саме: "У шинку", "У хліві", "Кара шпіртгутками" і "У в'язниці" повернулися до Петербургу і

зберігаються в колекції професора-медика Сергія Боткіна. Павло Іванович з Костем Широдським заходилися над докладним описом цих пам'яток, підготувавши близьку Шевченківську ювілейну виставку.

Найбільшою заслугою Павла Івановича у цих розшуках була знахідка в тому ж 1912-му році в Петербурзі рештою альбому Шевченка з зарисовками та фольклорними записами під час коротко-тривалої подорожі на Україну 1859-го року. Альбом цей походив з цієї ж спадщини по Лазаревським і належав одному з членів української громади в Петербурзі Федору Сулісю.

Вісім малюнків та фольклорні записи з цього альбому Павло Іванович придбав для Київського історичного музею і використав для своєї дуже цінної публікації нових шевченківських матеріалів у журналі "Русский библиофон".³ Ця публікація була справжнім відкриттям невідомих сторін біографії й творчості Шевченка, і вже в наші часи, по 50-ти роках, знаходимо посилання на неї в советському шевченкознавстві, але без будь-якої згадки імені самого публікатора.

Поруч з такою чисто музейницькою працею над виявленням шевченківських пам'яток, їх описом, фотографуванням, листуванням з власниками колекцій Павло Іванович проводить і дослідчу працю. Він сам у коментарях до Варцавського видання творів (т. ІІ, ст. 215) зазначив, що до текстологічних студій над Шевченком він приступив ще в 1909-му році і для цього "протягом чотирьох років призбирив силу нового матеріалу, не використаного В. Доманицьким" для першого повного видання "Кобзаря" 1907-го року. Вже тоді, на самому початку дослідницької праці, він, за його словами, "зібрає майже повну фототеку автографів Шевченка".

Два роки між закінченням університету і початком світової війни остаточно закріпили позиції Павла Івановича в шевченкознавстві. В 1913 році у виданні "Вестник Харківського історико-філологічного общества"⁴ з'явилася його праця: "Русские поэмы Шевченка", базована на вивченій автографії цих поэм.

Ювілейний 1914-ий рік (сторіччя з дня народження Шевченка) приносить дальшу низку важливих публікацій зібраних Зайцевим матеріалів. Крім згаданої вже статті в "Русском библиофоні" — "Новое о Шевченко", з'явився кілька статей Павла Івановича в журналах ("Вестник Европы", "Нови"), газетах ("Речь" СПБ, "Утро" — Харків), що принесли нові неопубліковані рядки з творів Шевченка або нові факти з його біографії.

Саме в цей час Павло Іванович почав роботу над виданням "на

нових наукових засадах опрацьованого тексту всіх поезій" Шевченка,⁵ використавши для цього всі свої знахідки і той примірник "Кобзаря", видання 1860 р., на якому поет власноручно поробив численні поправки, так званий примірник Ю. Цвітківського.

Була це після тексту, встановленого за автографами В. Доманицьким, нова канонічна версія тексту "Кобзаря". Але Перша світова війна перервала це важливе видання на першому випуску, що становив лише четверту частину "Кобзаря".

Сенсацією цього видання був текст "Мар'яни-черніці". Історія публікації цієї Шевченкової поеми, вміщеної тут з котій, і участь Павла Івановича в розшуках автографу поеми дуже цікаві, і я коротко зупиняюся на цьому як на ілюстрації тих труднощів, які стояли перед редакторами творів Шевченка того часу взагалі, а Павлом Івановичем зокрема.

Власником єдиного автографу "Мар'яни-черніці" був свого часу український письменник і видавець новорічника "Сніп" Олександр Корсун. Перший том цього літературного збірника вийшов у Харкові ще 1841 р. До другого тому, що мав появитися в 1842-му році, Шевченко на прохання Корсуна надіслав поезію "Човен" і поему "Мар'яна-черніці". Але другий новорічник "Сніпа" не вийшов своєчасно, і видавець усе збирався видати його пізніше, а зібрані матеріали тримав у себе, нікого до них не допускаючи. Заходи П. Куліша і М. Костомарова здобути хоч копію поеми для "Основи" і нового видання "Кобзаря" 1867 року не мали успіху. По смерті Корсуна (1891) син його Олекса так само все носився з думкою виконати батьків зап鲁м — видати збірних і тому ревно зберігав від людського ока всю колекцію автографів.

За весь час тільки дві особи одержали дозвіл зняти копії з цієї поеми: від Корсуна-батька — Шевченкове знайома з яготинського оточення Рєпнінік поетка Олександра Псьол і від Корсуна-сина — збирача і публікатора шевченківських пам'яток — Івана Любов, але обидві зобов'язалися під словом честі не опубліковувати тексту поеми і нікому не давати списувати його.

Василь Доманицький для редакторів чим видані теж зробив у 1907-му р. спробу через Михайла Михайловича Могиллянського здобути копію автографу "Мар'яни-черніці", але отримав лише додатковий опис і листі Корсуна-сина (опубліковано в наших річниках "Шевченко",⁶ з архіву Богдана Лепкого).

Проте Павлові Івановичеві пощастило, номінно Корсунового автографа здобути для свого "Кобзаря" 1914 р. копію з котій Псьолівін від Й нападлків. Під час війни Павло Іванович повів рішучу

чий наступ на фортецю Корсуня-сина, щоб визволити автентичний рукопис "Мар'яни-черниці", що за словами Павла Івановича "73 роки спочивав у могилі".

За його ініціативою українські національні установи в Києві (мабуть, Історичний музей) звернулися до Корсуна, пропонуючи йому за автограф великих гроші. Корсун відповів, що українцям, які впроваджують штучну талицьку мову, він автографа не продастъ. Врешті, заходами того ж Павла Івановича вдалося купити автограф "Мар'яни-черниці" для літературного архіву Пушкінського дому Академії Наук у Петербурзі. Так дорогоцінна пам'ятка, виславна з Петербургу Шевченком у 1842 р. на Україну, повернулася до Петербургу в 1915-му році.

Точний текст поеми за автографом був опублікований другим видавним шевченкознавцем М. М. Новицьким в "Записках Історико-філологічного відділу" Академії Наук.⁷ Тепер автограф знову на Україні, бо в 1930 році він був переданий Пушкінським дому Інституту Шевченка в Харкові, а з 1934-го року він у Києві.

Публікація Новицького за Корсуновим автографом "Мар'яни-черниці" - цілком зрозуміло, замінила собою не зовсім справно опубліковану Павлом Івановичем копію Псьольівни, але це ніскільки не зменшує заслуги Павла Івановича на той час, бо кому належить і розшук, і першість повинної публікації тексту твору, відомого перед тим лише частково.

У зв'язку з цими знахідками Павла Івановича положив круг писань з різньої творчості Шевченка -- теми чистої і ніжної любові, тощо і посля Шевченка часто набирали автобіографічногозвучання.

Знахідка копії "Мар'яни-черниці" дала Павлові Івановичеві особливо багатий матеріал для цієї теми. З копії Псьольівни кін упевнівся, що давні відома (ще з "Основи") поезія "Вітер в тай таганає лозу і тополю" була, власне, присвятою "Мар'яни-черниці" дівчині Оксані - дитячому коханню поета. Це відкриття кидало нове світло на всю поему, і Павло Іванович дуже проникливо і тонко в окремому стоді розкрив цей епізод, спочатку в журналі "Вестник Европи" (1914) російською мовою, потім по-українському в ієвському ченуренському виданні "Друкар" з обкладинкою Нарбута. Книжечка називалася: "Оксана. Перше кохання Шевченка" (Київ 1918). У своїх спогадах П. А. Балицький згадує, що Нарбут без кінця перечитував цю книжечку про Оксану.⁸ Чепурненька романтична обкладинка його роботи, вся обсипана квітками, вилісаними з надзвичайною любов'ю, призначалася до Шевченківських роковин 1918 р. Через різні перешкоди книжка запізнювалася. Брахувало електрич-

ної енергії, і, щоб не гаяти часу, довелося гуртом пускати в рух велосізні стинки.

Вся ця шевченкознавча праця Павла Івановича проходила на дуже іскравому громадському тлі діяльності української громади в Петербурзі, що берегла українські традиції цієї столиці, колись закладені ще сучасниками Шевченка. У перших десятиліттях 20-го століття в Петербурзі діяли Максим Славінський, Олександер Русов, Хесдір Вовк, Павло Стебницький, Дмитро Дорошенко, Олександр Лотоцький, Михайло Могильницький та інші.

Політично українська громада в Петербурзі в основному зформувалася як "Товариство українських поступовців" (ТУП). Олександер Гнатович Лотоцький згадує, що початковим моментом в організації була приїзд до Петербургу одного з організаторів ТУПу в Києві Світла Хирламовна Чикаленка. Не дивно, що молоді студентські громади і собі прийняла організаційні форми об'єднання поступових сил й утворила молодий ТУП, молоду громаду "Товариство українських поступовців". Олександер Гнатович Лотоцький, у квартирі якого як голови національного комітету в Петербурзі відбулися організаційні збори молодого ТУПу 1913-го року, називав учасниками, крім Павла Івановича, ще М. А. Корчинського, що став на чолі молодого ТУПу, В. В. Садовського, К. В. Широцького, О. Я. Шульгіна, М. О. Кущіра, Гр. К. Голоскевича, В. Г. Ярошенка, Федора Слюсаренка, П. О. Балицького,⁹ а П. І. Зайцев у своїх спогадах про О. Лотоцького додає ще Ол. Алєніно, Ол. Кисія і В. Коваля.¹⁰

Цей молодий ТУП брав участь у всіх громадських спірнях української колонії в Петербурзі. Павло Іванович називає своєю гордістю створення таємних університетських курсів (1915-1917), ле він викладав літературу, мову – Голоскевич і Ярошенко, мистецтво – Широцький, історію – Слюсаренко. Курси діяли під опікою клубів, час був військовий і голові Михайлу Агафоновичу Корчинському доводилося вживати спеціальних заходів, щоб не наразити громади на репресії.

У своїх спогадах про це Павло Іванович живописно переказує відкриття цих курсів, де йому з великим успіхом довелося прочитати першу лекцію про "Книги биття українського народу" Костомарова. Щікаво, що Лотоцький, який близько приднявся до роботи молодого ТУПу, називав працю цих курсів геройною, саме через ту небезпеку, яка з'явилась час висіда над ними.¹¹

У перших же днях революції молодий ТУП організував грандіозну Шевченківську маніфестацію біля Казацького собору на Невському проспекті. 12-го березня візбулася панахида по Шевчен-

кові. Не тільки собор, а й усі колосальні площа навколо нього не вміщали маніфестантів. Тому прот. Орнацький служив панахиду на площі перед собором. Загальний піднесений настрий впливав на священика і надихнув промову його спіймали з ситуїзмом. Ще більше після настrij Павло Іванович, що виступив зараз же після священика з гарячим словом про громадські, політичні та національні ідеї від Шевченка.

Молодий ГУП, а в тому числі й Павло Іванович, брав участь у зустрічі з поворотцем із заслання митрополитом Андрієм Шептицьким, і Павло Іванович згадав про це в цитованому "Українському слові".

Скорі виявилася потреба у практичній діяльності на окупованих російською армією галицьких землях, щоб запобігти надумкіттям російського війська над українським населенням. На керівну роботу в цивільному управлінні Галичини Й. Буковицько у квітні 1917 р. призначенні були Дмитро Дорошенко і Олександер Лотоцький, а в молодому ТУПі вони знайшли собі готових помічників на управління повітами. Корчинський став заступником губерніального комісаріата Буховини — Лотоцького, Павло Іванович — новітівським комісаром Косівщини. Згадаємо тут і близьчик друзів Павла Івановича, Широцького, комісара на Городенчині і Балицького — на Снятинщині.

1917 і 1918 роки, роки революції, знову відкривають для Павла Івановича певні можливості для нових західів до того часу жедо-ступних матеріялів. Архів т. зв. III відділу власної царської канцелярії, джерело надзвичайних скарбів до історії громадських рухів, силами добровольчих рачителів перевезено з Департаменту поліції до будинку Академії Нauk, щоб запобігти його зруйнуванню розбурнінням вуличним натовом.

Зайцев повертається до Петербургу, щоб поплагодити свої справи і понадає на п'ятиування архіву, в якому 70 років пролежали не тільки кирило-методіївські сліди справи, але й автографи славетної Шевченкової збірки поезій "Три літа". Нема ні часу, ні зручних умов для розшуків, але Павло Іванович натрапляє на оригінальний костомарівський рукопис українською мовою: "Книг битія", наявність його копіює і привозить до Києва, де підготовляє до публікації в журналі "Наше минуле". Стаття Зайцева "Книги битія Костомарова як документ і твір" понереджала публікацію. Цими матеріалами, піби якимсь маніфестом, відкривалося перше число "Нашого минулого". Тон узятій був урочистий, вілловідний до подій тих років.

У Києві Зайцев знову у центрі громадського літературного і на-

укового життя. Перша книжка "Записок історично-філологічного відділу" новозаснованої Української Академії Нauk входить за його редакцією. Він бере участь у кількох академічних комісіях, між іншим у підготовчій комісії до видань творів В. Антоновича, М. Драгоманова і Т. Шевченка, підготовлює вступну статтю до творів Котляревського.

У видавництві "Друкар" Зайцев очолює редакційний відділ і організує книжку видань, частково злісненіх, як М. Зерова "Ан托логія римської поезії" (1920), П. Тичини — друге видання "Совішніх клярнетів" (1920) і "Замість сонетів і октав" (1920), а частково нездійснених, як збірка поезій Аркадія Казаки та інші.

Він відає свій час і адміністративні праці як керівник загальногого відділу Міністерства Народної Освіти. Його співпрацівники по всіх лініях — це ті ж петербурзькі товариші, з якими він починає роботу українську справу в Петербурзі, потім у Галичині, а тепер у Києві.

Згаданий уже Балицький керівник і власник видавництва "Друкар", у спогадах про Нарбута¹² називає цю групу колишніх студентів Петербурзького університету, до якої й сам належав, — "петроградськими біженцями". Це була група не раз уже нами згаданих близьких товариць, різних фахів, але добре спрямованіх на громадській роботі. Тепер у Києві вони перебралися до своїх рук і державну роботу в Українській Національній Раді.

До цього гурту петроградських біженців не належали ні Нарбут, ні Модзалевський (хоч теж петербуржці), і Балицький робить через Зайцева спробу втягнути в своє видавництво обох цих визначних людей. Паїлові Івановичу дастися доручення упросити Нарбута дати обкладинку до згаданої книги Зайцева "Оксана. Переїзд кохання Шевченка". Спроба вдалася, і обидва вони втягаються в роботу "петроградських біженців", і це дає початок нового товарицького мистецького гуртка у спільному приміщені Модзалевського і Нарбута, в історичному будинку, де толі розташована була Академія Мистецтв, а понад пів сторіччя перед тим у 1859 році на короткий час зупиняється Шевченко.

Найбільшою призабою цього клієнського куточка на Георгіївському завулку був давнє недючий замурований в єзді до Св. Софії — прекрасна барокова брама, славетна Брама Зaborовського. Вона стояла трохи наскоси від будинку Академії Мистецтв, але з балькону кімнати — майстерні Нарбута, що була звичайним місцем зборів гуртка, очам відкривалася незрівнена і неповторна краса її барокового фронту. Не маю ніяких сумнівів у тому, що брама ця

мала в житті гуртка величезне значення. У sonetі Зерова читаємо:

Її поставив очі чарувати
Смиренний ркофорний меценат.

Один відлам гуртка, що створився навколо Модзалевського в тяжкий для нього час, має назву "Біля брами Софії".

Гурток Модзалевського-Нарбута складався з найближчих до них обох друзів-науковців, письменників, мальрів і музик. Справжньою душою гуртка, а часто центром уваги й розваг був Павло Іванович. На одному зібранні гуртка відзначався вихід першого числа журналу "Наше минуле", того самого, де були опубліковані "Книги бігія". Павло Іванович був "в ударі" і почував себе іменинником. Народження цього журналу, хоч задуманий він був ще в Петрограді, через різні причини тягнулося в Києві більше року і було увічнене дотепною величезною розміру прибигою до стін силоюстою роботи Нарбута, на якій зображені, як секретар редакції Вадим Модзалевський підносить редакторові Зайцеву перше число, а Павло Іванович архісрейським жестом благословляє новонароджену дитину. Вторі стояв із знаком окулику напис "Наршті!", а на книзі журналу в руках Вадима Левовича була повторена в фарбах обкладинка журналу.

Пам'ятаю другі сходини, коли Павло Іванович імітував декламаційну манеру артистів "Молодого театру". Загорнутий в біле простирався, він талановито провів якусь тут таки зімпровізовану сцену, копіюючи лікію і жести провідних акторів.

Імпрези гуртка рядалися в старовинні українські бароккові форми. Модзалевський стилем XVIII сторіччя складав запрошення і програму, Нарбут робив "нарбутівськими" лігерами стихетки на старонінніх скляніх ведмедиках з "оковитою", або "старкою". Близький стилізатор, Павло Іванович не відставав від господарів, виступаючи з жартівлими привітаннями і експромтами.

Іноді влаштовувалися спільні поїздки на хутір Балицького, на Курилівці, де гостинна родина, його дружина і сестра Олена, витримували загальний стиль старопоміщицького прийняття.

Вершиком стилізаторських захоплень було створення спільними силами легенди про Лулу Грабузова - послужачого дворянину, який ніби з'явився в гості до Модзалевського-Нарбута і залишив по своїй візиті запис у Діярію, юно завжди лежав на столі в мастерні Нарбута. Нарбут одразу зробив силистку Грабузова, під якою з'явився його запис: "Я на цему патреті як живий. 26 бересня 1918 року". Данило Михайлович Шербаківський розробив

генеалогічне дерево Лули Грабузова, Зеров написав спітафію "На умолчаніє мелніци". Після вичерпання теми Я. М. Жданович, чернігівський приятель Модзалевського, дав у газеті (здається "Україна") об'яву про смерть Грабузова. Нарбут знаменно змалював похорон Грабузова в такому ж дотепному шаржованому стилі.

Остання доля Павла Івановича Шевченкові в цей період до еміграції була виставка в березні 1920 року. Від міського уряду дістали приміщення закритого банку на Хрестатику, з приміщення Модзалевського-Нарбута перенесли всілику канапу з карельської берези і такий же старовинний стіл. Над канапою під склом було експоноване літнє парусинове іображення Шевченка, випозичене в музеї. В кількох вітринах Зайцев разом зімістив свою колекцію фотографій з автографів Шевченка та рідкі видання.

Для цієї виставки важко хворий Нарбут, лежачи в ліжку дав, мабуть, останній свій графічний твір - цякат і вже не міг достаточно завершити його, доручивши це зробити своєму молодому учневі Лесеві Лозовському.

Виставка була скромна, навіть на ті часи - на ній не були експоновані ні оригінальні руколиси, ні мальські твори - це було представлено в репродукціях, але коли Павло Іванович на тій експозиції говорив про Шевченка, про свої праці і знахідки все оживало. Забуваєш, що в неопалених кімнатах було нестерпно холодно, що слухали промови напів голодні відвідувачі (переважно це були студенти), що вигазали в Києві тоді склони зі зливленні часі. Це було за два місяці до смерті Нарбута і еміграції Зайцева. У повітря вже відчувалася пріременість і трагічність.

Шлях на еміграцію йшов тоді через ще некуповані частини [території] - Кам'янець-Подільський, Тарнів. Військовики обінімалися в таборах полонених на території Польщі.

Павло Іванович з'явився, проскочивши фронт, у Варшаві, де опинився і український уряд, не знайшли притулок культури літер, пустили коріані наукові установи, почалося видання газет і журналів. Павло Іванович став постійним співробітником редакції О. Х. Саліковським газети "Українська трибуна", де містив статті, фейлетони, сатиричні вірші, підписуючи їх псевдонімом Л. Грабузович, що називувало дотепи його вірші до вітівок нарбутівських часів у Києві.

Але все це не відкривало достатнього поля, щоб розгорнути на ньому творчі склади Зайцева ... щевченкозначня.

З ініціативи Лотоцького у 30-их роках у варшавському Науковому інституті заликовано видати повне видання творів Шевчен-

ка. Заслуги Лотоцького в цій спаді не можна переоцінити. Павло Іванович дуже високо ставив і ініціативу, і жертвуєнну роботу цього невтомного діяча на полі української культури й науки, а згодом глибоко цінував його пам'ять, згадуючи про Олександра Гнатовича у своїх пізніших статтях, доповідях і розмовах.

Звичайно, видання повного зібрания творів Шевченка на еміграції зустрічало майже непоборні труднощі. У вільному світі не було ні одного автографа Шевченка, за винятком послання до Шафаріка (1845), оригінал якого був подарований ще Василем Білозерським Народному дому в Львові, звідки зник і незасвоєними шляхами перейшов до музею Чеського Королівства у Празі. Цікава паралеля: для того з монографією про маліарську творчість за кордоном ССР так само не було оригіналів. У приватних руках у вільному світі знаходилася лише одна акварель з часів заслання — «Схоля Монах» (1853). Ні автографів, ні оригіналів мистецьких творів! Як у таких умовах, при такому становищі першоджерел, можна було піднятися на таку відповідальну справу, як видання повної збірки творів, що включає і маліарські твори Шевченка?

Але на еміграції були дві людини, що змогли виз'язатися з такої невідрадної ситуації і то з великим успіхом: досвідчений текстолог Шевченкових поезій — Зайцев і прекрасний знавець маліарської спадщини поета Д. В. Антонович. Хоч Павло Іванович не мав у своїх руках навіть своєї текі автографів, але мав великий досвід свій і міг використати досвід тих редакторів в Україні, що працювали над автографами.

Уже без Зайцева у Академії Наук у Києві наприкінці 20-их років почалося адісновуватись повне видання творів Шевченка за редакцією академіка Єфремова. Процес Спілки Визволення України 1930 р. перервав це видання на двох зразково відряджованих томах, що включали щоденник і листування Шевченка, пілготично робота до видання двох томів поезій теж була пророблена С. Єфремовим і М. М. Новицьким (1927),¹³ пізніше О. К. Дорошевичем, що проробив усю роботу над перевіркою текстів за автографами заново (1932-33). Цей досвід кількох попередніх текстологів був дуже помічний для Зайцева.

З початком роботи над Варшавським виданням Шевченка текстологічна проблема вставала перед Павлом Івановичем в всій її повноті. Він мусів на основі свого давнього вивчення автографів і нової перевірки, проробленої в останніх роках іншими редакторами у Києві, дати канонічний текст поезій.

З ранніми поезіями Шевченка, що увійшли в перші два видання «Кобзаря» 1840 і 1844 року, справа стояла просто. Були два текстологічні корпуси поезій цієї доби авторизовані Шевченком, а саме: друкований текст т. зв. Чигиринського «Кобзаря» 1844 року, виправлений і доповнений власноручно постом по поверненню з заслання у 1858 році, і другий — згаданий уже т. зв. Цвітківський примірник «Кобзаря» 1860 р., да якого Шевченко поробив поправки на співільно підклесених полях.

Кожний редактор міг вибирати той чи інший текстологічний корпус, точкою подергуючись його, не лопускаючи поправок з іншого корпусу, так званих контамінацій. Цими контамінаціями трішили попередні видання минулого сторіччя, а наскільки і Доманицький у поясному виданні «Кобзаря» (1907) допустив до обслідування у одному тексті варіянтів, узятих з різних редакцій.

Єфремов і Новицький прийняли за основний текст «Кобзаря» 1860 року з поправками примірника Цвітківського. Дорогиевич, хоч і визнавав принцип гізміїв авторської редакції, прийняв за вірогінніший текст поправок 1858 року, вважаючи, що автентичніший текст у виданні 1860-го року порушений поправками Куліша, в другарні якого «Кобзар» друкувався.

Зайцев прийняв для свого видання редакцію 1860 року. Для його справа була рішена ще в 1914-му році, коли він видавав «Кобзар», не закінчений через військові події. Щождо Кулішевих поправок, то Павло Іванович слухно завважив, що нема певності у тому, що при опрашуванні Шевченком редакції 1858 р. не брав участі хтоєді інший, даючи ті чи інші поради (І, 227). А редакцію 1860 р. Павло Івановичуважав об'єктивною країцю.

Тепер ми можемо проілюструвати справи з поправками Куліша за одним із автографів, з якого друкувався «Кобзар» 1860 р. і який тепер належить Українській Вільній Академії Наук в Нью-Йорку. Павло Іванович не мав цього автографа в руках і про одну з цих поправок навіть зовсім не зізнав, бо не згадує її. Шевченко хотів змінити заголовок поеми «Іван Підкова» і в рукописі написав «Віправа на Шариград». Куліш в автографі Шевченка закреслив нову назву і своєю рукою надписав «Іван Підкова». Шевченко цю поправку прийняв. Друга поправка складніша і дуже відома. Це те місце в посланні «До Основ'яненка», де йде мова про Антона Головатого. В автографі було:

Наш завзятій Головатий
Не вмре, не загине.

Так стоять і я "Кобзарі" 1840 року. Відомо, що Куліш замість цих слів запропонував:

Наша дума, наша пісня
Не вмире не загине.

Шевченко сперечався, але Куліш, за його висловом "насліду укосъ кав Шевченка" і ця Кулішева поправка увійшла в "Кобзар" 1860 року, а пізніше прийнята була рішуче в усіх виданнях, аж до останнього ювілейного видання у Києві 1964 року.

Хоч у примірнику Цвітковського Шевченко не відновив первісного тексту, проте Павло Іванович у Варшавському виданні Кулішеву поправку підкинув і зберіг згадку про Головатого, а в пояснівальній статті до цього послання докладно висвітлив, яку роль постать Антона Головатого грає в тодішній свійомості Шевченка, а також у цьому посланні: "До Основ'янська", написаному по прочитанії Кінгчінного нарису про Головатого, що з'явився тоді в "Отечественних записках" за 1839-ий рік.

Дальша ігра Зайцева над текстами наступних томів представляється так. Для поезій, написаних до заслання (1843-1847), основним текстологічним джерелом була рукописна збірка "Три літа", що до 1906-го року знаходилася в архіві Департаменту поліції, а з 1907-го року переховувалася в музеї В. Тарновського в Чернігові. Для років заслання ще з часів козацько-українського видання 1867-го року за редакцією М. Костомарова використовувалися дві рукописні збірки, так звана "Мала книжечка", або "Захаляння", і "Більша книга", куди Шевченко в остаточній редакції переписував з малою окремі поезії. Зайцев прекрасно звісав ці джерела, але, сидячи у Варшаві і не маючи своєї фототеки автографії під руками, мав невіні труднощі, бо доводилося користуватися лінією чужою перевіркою, чужим читанням автографії редакторами, для яких усі три збірки були вже час доступні під час редагування тексту. Проте, Павло Іванович не заважає міг покластися на чуже прочитання.

Зідавалося б, що публікація поезій Шевченка в редакції Ефремова і Новицького (Київ 1927), де всі твори періоду "Трьох літ" і років заслання були дуже уважно зірвані з автографами трьох основних рукописних збірок, — могла б замінити для Зайцева відсутні на еміграції автографи. Але Й самі редактори, Ефремов і Новицький, дивилися на це своє двотомове видання поезій 1927 р. як на попередню спробу встановлення канонічного тексту. При друкуванні підпільніх томів академічного видання Шевченка за редакцією Ефремова малоси на увазі всі тексти перевірки за рукопи-

сами ще раз наново. Розгром Академії Наук в 1929-30 роках викривив з життя головного редактора акад. Ефремова, а редактора текстів Михайла Михайловича Новицького позбавив можливості завершити цю перевірку.

У 1932 році за перевірку тексту поезій узявся Інститут шевченкознавства. У цьому ж році в журналі "Життя й революція" з'явилася стаття О. Дорошкевича,¹⁴ де він указав на кілька, як оцінив Зайцев, "значних помилок та недоглядів" у виданні Ефремова-Новицького 1927 р. Під керівництвом Дорошкевича Шевченків текст був наново зірений з автографами і приготуваний для тритомового видання Шевченкових творів, що по виході було знищено. Сам Дорошкевич у 1934 році мусив залишити Україну. Скоріше по тому (1937 р.) Новицький опинився на Солов'яках. Хоч установлений Дорошкевичем текст, як думав Павло Іванович, був використаний у виданні "Кобзаря" за редакцією А. Річніцького, проте цілковита певності у текстах цього видання Зайцев уже не мав. Тому при публікації відносних томів Варшавського віддання Йому доводилося критично оцінювати розхоліщення в текстах авторитетних видань Ефремова-Новицького та Дорошкевича і вибирати те або інше прочитання автографа. Всі такі випадки (ix не багато) він обговорює в примітках до тексту і кожному читачеві, як він каже, вільно вибирати той текст, що його більше інтересує.¹⁵ Це було єдине, що міг лати Зайцев як редактор, позбавлений можливості самому перевірити за автографами ці розходження.

Для щоденника і листування Шевченка був єдиний автографічний текст, відтворений в академічному виданні за ред. Ефремова (т. III. Листування, т. IV. Щоденник) майже з фотографічною точністю. Новицький, що підготував текст, добився того, що наявні літери Н давалася в латинській графіці, як їх писав Шевченко.¹⁶

Варшавське видання могло б стати повним триомфом редакторської і коментаторської роботи Зайцева, але те, що не вийшло і том — з біографічним нарисом, У з поезіями останніх років і ще один, менш важливий, — створювало почуття недовіршеності. Довершити це велике діло не лав змоги хід політичних подій.

Це важливішою для Зайцева справою було б закріплення його багаторічної (коло 30 років) шевченкознавчої праці у двох синтетичних напрямках: розкрити монографічно феномен Шевченка як поета і як людини. Працюючи над Варшавським виданням, редактуючи тексти творів, оцінюючи варіанти, збирати матеріали для коментарів і пояснівальних статей Павло Іванович уже йшов до цієї мети.

У першому з цих напрямків Зайцев встиг закріпити деякі думки як висновки зі своїх студій — у статті в журналі "Ми" (Варшава 1939), під назвою "Як творив Шевченко-поет".¹⁷ Нема сумніву, що ця стаття становить вершик наукової творчості Зайцева, його акме, після неї він не дав уже нічого глибшого і нічого рівного тому. Хочемо тут подати бойд основні тези цього есею.

Перш за все Зайцев звертає увагу на те, що процес творчості Шевченка відбувається не на мансарді в домі майстра Ширієва, а серед цілком особливих обставин: Літній сад, мармурові постаті богів і богинь, білі петербурзькі ночі, все це, на думку Павла Івановича, особливо у людей підвіденних, викликало збудження глибоких естетичних емоцій. Гри джерела цих емоцій: природа — мистецькі явища — настрій мистця.

Цитуючи поезій Шевченка тих років, Зайцев встановлює близькість його естетично-сприймальних емоцій до релігійних переживань. "Молитися Й творити — це в нього синоніми", — твердить дослідник. До музики поет звертається з проханням: "поможи молитву діяти до краю". Коли Шевченко до мистецтва прикладас "божественне", то це в нього, як каже Павло Іванович, "не результат тільки засвоєння термінологічних шаблонів романтичної естетики, ... — це результат самовналаїза, спостережень над власним образотворчим процесом і над природою своїх естетичних переживань взагалі".¹⁸

Далі ще важливіше спостереження дослідника: "...якщо не заважи, то принаймні часто я сприймально-естетичних емоціях Шевченка певні зорові враження асоціативно викликали певні уявно-слухові — ритміка ліній і барв лучилася з ритмікою музичних тонів".¹⁹ Як приклад Павло Іванович наводить слова Шевченка з поетії "Близнеці" про могутні акорди Гайдпа, що приходять до порівняння з лініями і тонами могутнього Дніпрового пейзажу.²⁰

Низку місць у повістевих творах ("Близнеці", "Прогулка") і в прекрасному, наскрізь музичному поетичному стоді "Сон" ("Гори мої високі") Павло Іванович називає покладеними на музику пейзажами.

Поет О. Афанасьев-Чужбинський записав у своїх спогадах слова Шевченка: "Хто його зна, звідки неється, неється пісня, складаються поезії, дивися уже й забув, про що думав, а мерцій запишаєши ти, що навіялось".²¹ Павло Іванович наводить ці слова, щоб ствердити, що в Шевченка слова: "співаю, пісня" мають шілком реальні значення у виявленні образотворчого процесу: "Він іноді чув свої твори, як слова-образи з певною мелодією, як готову

пісню".²² І цим Павло Іванович пояснює часті зміни ритмів у багатьох Шевченкових поезіях (в "Гамалі" — щість різних ритмічних схем). Цей процес ритмізації відбувається в Шевченка підсвідомо, "як результат відгуку мелодії, що вів її чув у даному творчому процесі".²³

Немає можливості передати тут усє багатство думок і спостережень Павла Івановича при розкритті його теми "Як творив Шевченко-поет".

Варто все ж зупинитись ще на явищенні Зайцевих психологічних мотивів, якими керувався поет, коли робив редакційні поправки у своїх творах, підготовляв їх до видання.

Особливо багатий матеріал для спостережень і висновків має праця Шевченка у 1858-му році над творами засланчого періоду, коли він переписував з захалюваних зошитів ці поезії до т.зв. "Більшої книжки".

Тут ми можемо зробити одне цікаве співставлення. Зайцев дав свої спостереження на двох-трьох сторінках, а пізніший советський дослідник С. Ненадекевич присвятів цій книжці на те, щоб повести більшу революційну налаштність, яку нібито надавав Шевченко своїм творам, редактуючи їх в 1858 році.

Зайцев підійшов до цієї справи просто, без усікого упередження, "не мудрствує лукаво". Для нього було ясно, що Шевченко в таких випадках виходив ні з яких інших засад, як тільки з естетичних. Пост сам формульював одну з таких засад ще в 1856 році: це стремлення до найбільшого лаконізму вислову, тому, зазначає Зайцев, "тенденція осягнення більшого лініамізму, більшої сконцентрованості у розвитку сюжетної схеми йшла в нього взагалі по лінії «Більшої книжки»".

Аналіза Шевченкових поправок в цьому процесі "пересівання" засланчих творів, коли поет усуває зайні епілоги, неістотні мотиви або епізоди та дидактичні закінчення, приводить Зайцева логічно до висновку, що вся ця редакційна праця поста Іде "по лінії більшої конденсації вже раз зреалізованого образотворчого процесу".²⁴

Дослідниками було ясно, що тенденція осягнення більшого динамізму, більшої сконцентрованості в розвитку сюжетної схеми, чи, як казав сам Шевченко, "канаві" даного твору, йшла в нього по лінії естетичної засади, яку він визнавав.²⁵

І це: у всій Шевченковій спадщині ми поза поширенням або звуженням сюжетних схем не знаходимо більше переробок, які свідчили б про хід композиційні труднощі, що перед ним вирівали б під час творення речей навіть з досить складними сюже-

тами. Він одразу охоплював творчим зором цілість — усесь комплекс образів-епізодів у їх внутрішньому логічно-композиційному зв'язку.²⁶ Як бачимо, в ході думок дослідника нема навіть і натяку на якесь ідейно-тенденційне підложження тієї редакційної роботи, що Б. проробив Шевченко у 1858-му році над текстами поезій, писаних за застанні.

Твір, який вилився в Шевченка цілком спонтанно ("Садок вишневий коло хати"), не зазнав при критичному перегляді тексту самим постом ніяких змін. Зайцев називає цю поєзію "найгениальнішим у світовій поезії примітивом" і долає: "таку річ можна створити лише в процесі абсолютно спонтанної творчості, і це був найдорожчий для самого автора твір".²⁷

Друга лінія студії Зайцева "Шевченко як людина" не дійшла до такого завершення, але дослідник ішов у цьому напрямку. Це було видно з тих окремих епізодів, які появилася з різних періодів життя Шевченка і з більшої праці "Szewczenko a Polacy", про яку ми маємо неповне уявлення з коротких етапів і листів Павла Івановича — це була спроба поставити Шевченка на перехрестя українсько-польських стосунків середини XIX-го століття.

Найбільше значення мусив би мати у цьому той перший том Варшавського видання, що так і не побачив своєчасно світу. Був це самий кінець 30-их років — переддень судьбоносних подій, що перекроїли карту Європи і світу.

Уже під час Другої світової війни, в 1941 році, в Кракові Зайцев прочитав доповідь "Психологічний портрет Шевченка". Доповідь ця теж не появилася друком, і ми можемо мати деяке уявлення про неї лише з газетного репортажу. Виходячи з особистих рис Шевченка-поета, Павло Іванович торкався тут особливостей його світогляду, ставлення до людей, зовсім своєрідного реагування на життєві явища, інакшого, ніж у інших людей. Навіть з цієї короткої газетної замітки в "Краківських вістях"²⁸ видно, що доповідач торкався етичних моментів світогляду і шукав окреслення природи генія Шевченка.

По Другій світовій війні Павло Іванович дав цікаву програму студії у цьому напрямі і пішов до цієї вершинної теми: Шевченко як синтез всіх епох українських історичних традицій. Він зформулював цю проблему так: "Це буде інакше зформульовано, — писав він у листі з 12 червня 1947 р., — але зміст буде такий. Зв'язок Шевченка з націям середньовіччям, з ренесансом, з бароко, з класицизмом, з романтизмом, з реалізмом (і навіть його пренаціональним). У нього є все, що було позитивного в кожній добі. Теза:

геній вмішає в собі всі епохи (розмова моя, Чижевського і Барки, недомовлена розмова). Це буде річ натуральна, написане, десять разів оцифроване як вступ до конференції". На все це не вистачило в Павла Івановича ні часу, ні можливостей.

Коли саме Зайцев покинув Варшаву, я не знаю. Він опинився в Берліні вже під час німецької окупації Сходу. Десь під Берліном під чиєюсь опікою він поселив свою 30-річну нещастливу доню Ірину, спілу і скалічену хворою ще з дитинства.

Працював він у "Вінеті", в установі, що займалася організацією різних пропагандивних підприємств. Для його живого характеру це було іштуруженням — постійні зустрічі з музиками, артистами, письменниками — взагалі мистецтвами. Тут, між іншим, він зустрів Нарбутову доню Марину, що бачив її в Києві востаннє літиною, тепер — вона балкристка в хорографічній групі "Вінети".

Але для творчої роботи, ще й у царині шевченкознавства, не було відповідних умов, хоч брат Його Олександр Іванович, правник і журналіст, в одиному з листів з іронією писав саме про цей період "Вінеті", що Павло Іванович у розмовах "далі Шевченка ні в якій галузі не заходить".

На користь Павла Івановича в цьому періоді можна б стверджити, що він прикладав багато старань, витягаючи цінних людей на сяку-таку інтелектуальну або мистецьку працю, рятуючи їх од усякої небезпеки тих неможливих часів.

Берлінський епізод у житті Павла Івановича скінчився з ходом війни. Він зовсім зник з обрію. За якимось доносом був заарештований англійцями. Потім виплив на поверхню життя лише лесе у 1947 році.

З цього часу починається останній сумний період у житті Павла Івановича, і відновлюється мое листування з ним. Настрій Його важкий. Його мучить відірваність від близьких йому людей і самітність серед чужого оточення. 24 квітня 1947 року він пише: "Я — сирота. Попрощався 1. I. 45 зі своєю Оксаною — з жінкою, 17. 4. 45 з Ілюкою [Прикою] — дочкою, а 21. 4. — з Сашком [Брагом]. Жінка моя, якто не сидить, то сиділа в тюрмі або кацеті. Від 10. 8. 46 р. — ні гу-гу! а писала щодна-тижні перед тим. Я так тужив за нею, що аж сухоти мене обсліни були... і тепер тужу. Не можу, не можу погодитися з думкою, що буду самітний до домовини".

В одному з перших листів по закінченні війни (10. 4. 1947 р.) він писав: "Від травня 1946 р. я шукаю зв'язків і адрес і досі не міг ні про кого довідатися і нічого не знати (я жив у зовсім ізольованому від світу польському таборі в Тевтобурзькому лісі, і нав'язав кон-

такт зі своїми в кінці травня 1946 р.). Не буду довго оповідати про цей найтажчій період, найтажчій тому, що нікто не міг погодитися з думкою, що нікому не потрібний, що ніхто до мене навіть відізвався: "не хочу".

Він ще живе в польському таборі у Варбурзі (Геттобурзький ліс), носить ім'я Єжи Абрамович. В листі 22. 7. 1947 року він пише: "Брата Сашка 28. 12. 46 р. о 4-ї год. ранку три енкаведисти викрали з англійської зони й вивезли до совєтської. І як мені можна було б бути не Абрамовичем, а дурні люди й досі мене поміжами обливають, що я мало не зрадник і боязту! Тож большевики мають ще одну закладницю — мою дружину".

Лист Павла Івановича з 12 листопада 1947 р.: "Приїхав я на скринінг... ах! ах! я в денервуюся. Я все ще розлівлююся. Сказати: «Я — Зайцев». Хто його знає, як зареагують. А пощо скривався під чужим прізвищем? Жінка — там, люді большевики викрадають і т. д... не знаю, не знаю. Яке дурне життя, який я нещасний, що не опинився серед своїх".

Але благополучно промінув скринінг, і 1948 рік приніс моральну полегшу. Відновлюються ширші зв'язки. Павло Іванович появляється на наукових конференціях, а навіть бере активну участь у Шевченківській конференції УВАН у березні 1948 р., організуючи цвіткознавчу доповідь і сам читає свою працю "Як творив Шевченко-поет" — хоч надруковану вже дев'ять років тому, але мало кому знану.

З цієї конференції, яка в історії УВАН відіграла велику роль, бо тоді затверджено новий статут Академії, що в основному діє й тепер, покладено початок існуванню Інституту шевченкознавства УВАН. Зайцева затверджено директором цього інституту. Думаю, що це був важливий момент і в житті Зайцева. Його листування цих років відбиває його інтерес і не тільки в плані його власних праць. Він широко інтересується діяльністю і плянами УВАН — сам висуває проекти історично-літературного журналу, видань творів Шевченка і свого наукового доробку. Із своєї багатої пам'яті він крепить спомінки своїх видатніших знайомих і приятелів. Пляни його величезні і не рахуються з реальними можливостями. 26 квітня 1947 року він пише: "Я хотін би намовити вас видавати «Наші мінule». 2) Видати кирило-методіївський збірник (для молодого покоління, яке цього нічого не знає). Я б дав ісвидрукуваній розділ з біографії Шевченка; Відгуки кирило-методіївської справи. Можна б передрукувати статтю Петрова «Різдво 1846-го року». Мали б там бути ще за його пляном загальний огляд справи, біографії всіх

братьчиків з портретами, "Книги битія" з коментарями.

26-го вересня тої ж року його займає другий проект, перевести на українську мову і видати книгу "Шевченко і поляки" (107 ст.), бо матеріал там надзвичайний і неповторний з ралицького музею, який під час війни загинув у Варшаві. Крім того, у листах 1947 року він кілька разів згадує про намір пересидати свою статтю 1939 року ... "Як творив Шевченко-поет".

Слідом за цим Павло Іванович висуває ширший проект видання всіх його статей і розвідок про Шевченка. Тут він перераховує з пам'яті найважливіші статті, що складуть збірник на 250 сторінок, а якщо додати статті з Варшавського видання творів Шевченка, то вийде на 350 сторінок.

15-го березня 1948-го року він пише до УВАН про свій проект видання всіх творів Шевченка в шести томах і зазначає, що має готові тексти. Шість томів у часі розквіту в культурному житті еміграції т. зв. "циклостильової доби" — це були скоріше мрії, ніж плани. Правда, на самому проекті справа й зупинилася.

У той же час він береться за велику роботу для УВАН підготувати до видання корпус спогадів про Шевченка з відповідним коментарем, але умови Й для цього не виявилися сприятливими.

З усіх цих проектів зrealizувалося у 1954-му році лініє видання біографії Шевченка, приготовано до першого тому Варшавського видання, про яку він писав ще в квітні 1947 року. "Біографія Шевченка" є зо мною, але не вся. 30 останніх сторінок (у цпальтах) згубив! Згубив і плачу!" У кількох листах згадує про труднощі у зв'язку з цим і необхідністю дати для книги бібліографію праць про Шевченка. Знаємо, що й цей останній справи не вдалося Павлові Івановичеві закінчити. Бібліографію до книги склав М. Глобенко.

У Павла Івановича, принаймні з того часу, помічається якийсь підйом, повернення до шевченкознавства, шукання можливостей для здійснення старих плянів. Восени 1949 року він написав низку важливих і для своєї біографії спогадів про О. Олесь, О. Лотоцького, О. Кошиця, спогади про школу в Петербурзі, про "Ленінську осінь" у Києві 1919 року, про повернення Кир Андрія Шептицького з примусового перебування поза Україною в часі війни та багато інших. З небувалою поквапливістю він заповіє сторінки бльомбергської газети "Українське слово", вміщуючи по дві-три статті в одному числі.

У пошуках матеріалів до своїх праць він їде до Паризьку, пробує знайти їх у бібліотеці Марбурзького університету, готовий іхати до Женеви. 1953 року він хоче взяти на себе організацію "Европей-

ського бюро бібліографічних розшуків". Плини снуються crescendo трандіюїн й нездійснені. У листі до Володимира Дорошенка з 10 серпня 1956 року він розгортає ще один проспект: "Я опрацював план Українського національного видавничого Фонду імені Шевченка. В березні 1961 р. ми не століття смерти Тараса. Ми мусимо його відродити в Пантеон світової літератури і то такого, яким він був: «живого» і «справжнього» Шевченка. Річ ясна, що це напи обов'язок... ціла серія англомовних, еспаномовних, германських франкомовних видань, а також ціла енциклопедія шевченкознавства мають вийти в світ. Кожен українець має стати членом цього фонду (1 долар), а всі установи, організації і політичні групи мають набути якнайбільше число пайїв. При фонді буде Інститут шевченкознавства, який виділить редакційну колегію. На чолі цієї колегії маю стати в Європі (якою тут і буде мати свій центр) я... дирекцію виберуть тут у Мюнхені представники всіх груп (я веду в цій справі листування з Скоропадським, Бандерою, Мельником і под.). Здійснення мосії цієї (коли пропаганду поведуть усі політичні середовища) може дати сотні тисяч доларів".

Що не? Фантасмагорійна візія? Прозріння майбутнього, того, що колись має статися? Пророча уява звернення того Шевченківського руху, що помалу втілюється на наших очах і в Шевченківську фундацію в Канаді і в здигнення пам'ятників Шевченка по різних країнах українського розселення? Може скоріше це уявлення завершенням того, що не вдалося довершити самому Павлові Івановичу.

Він помер 2-го вересня 1965 року. Мимоволі приходить на пам'ять остання передсмертна поезія Шевченка, створена поетом у лютому 1861-го р. "Чи не покинутъ намъ небого...", де він записав маловинччу візію, що стояла перед ним напередодні смерті — вимріяна хата над Дніпром як уже виборсний в життя куток для творчої роботи на Україні. Але де?

Та як буду здужать,
То над самим Флегетоном,
Або над Стіксом, у раю...
Поставлю хаточку, садочок
Кругом катини насажу...
Вимріяну хату...

The 1860's

Революційні відозви до українського народу, 1850—1870 рр.

В цьому збірнику ми згрупували революційні відозви, що зверталися до українського народу з гаслами й вимогами тих часів, до яких належали, а саме до тієї історичної доби, що визначилася на Україні, з одного боку, витягненням Крізаків, з другого — польським повстанням. Настрої передреволюційного й передповстанчого періоду відбиваються поєднаним чином на перших відозвах. Інци відозви вже сучасниці розвитку повстанчого руху і останка крізаків, однакож новий період — народження нового революційного народництва. Загальний революційний мотив й нимоги всі три групи відозв ставлять до нас кожна іншим боком, бо самі були свіжками трьох різних епох революційного руху на Україні.

Ми розшукали ці відозви по старих архівних спирах, які тяя в собі дорогоцінні скарби по історії революційного руху.

Відозви зверталися до українського селянства його мовою і тільки лише першу й останню — написано іншими мовами: польською й російською, але в нашому збірнику ми подаємо їх в українському перекладі. Чотири відозви друкуються вперше і тільки дві були відомі раніше: це "Золота грамота" 1863 р. і "Височайша таємна грамота", Стефановича. Першу можна знайти, наскільки в фототипічному зімку в "Ілюстрований Україні" за 1913 р., ч. 23 і в альбомі "Album ramidek. 1863". Львів, 1913. Відозву Стефановича російською мовою видруковано в грунтовій книжці "Білого" за 1906 р.

Текст українськія відозв друкуємо сучасним правописом. Зразки правопису наведено при цитуванні в тексті зступної статті.

РЕВОЛЮЦІЙНІ ВІДОЗВИ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1850—1870 рр.)

I

Революційний рух на Україні тільки в останні часи створив свою літературу. Вона все належить ХХ століттю, і спроби попередніх поколінь лишаються поодинокими спробами.

Це залежить від того, що масовий рух народний лише в ХХ я.

остаточно втягнув в себе по-революційному настроєні інтелігентські шари суспільства. Демократична інтелігентія дала народові пекуче слово й одержала від нього твердий і непокітний ґрунт для своїх змагань. Широкі революційні рухи XVIII в. були переважно народними, вузькі конспирації початку XIX століття були переважно інтелігентськими. Перекати Гайдамаччини тривали довгий час і на початку минулого століття, але вони стояли осібкою від списків Лесівників (1825 р.) і кирило-методіїв (1847 р.) по різних боках того ж самого шляху, і тільки в 60-их роках вперше обидві течії стають на одну стежку. Демократична молодь, переважно студенти, переважно українці, в почасті й поляки становляться один за одним в народній лаві.

Найвідозви суть пам'ятки цих перших спроб. Їх шестеро, напевно їх було значно більше. Автори їх невідомі, за винятком двох, які напевно належать — одна Юзефу Розенталю, польському поетові й письменнику, не позначеному на сторінках історії польського письменства, сучасникові й співучасникові так званої Кожиччини 1855 р., друга — Якову Стефановичу, російському революціонеру, українцю з походження, відомому організатору серед київських селян так званої Свяченкої Дружини.

Ше одна відозва ("Усім добрим людям") по офіційних даних належала Павлові Чубинському, українському громадському діячу, прийнятій через неї Іого заслано на північ. Три інші відозви — Золота Грамота 1863 р., проглашення "Руській Народі" і "Голос Шевченка з Сибіру" належать невідомим авторам. І хоч всі шість відозв написано різними людьми, з приводу різних подій, серед різних історичних обставин, щось спільне почувається в них. Единим був адресат — український народ, до вимог якого пристосовувалися відозви. Земля і воля — цілком виразно бринить сінкіп мотив. І хоч по різних відозвах він втілюється в різні слова, прикрашається іншими мотивами, проте ці основні вимоги цієї недавнього часу на різні лади повторюються в усіх шістьох документах.

Інші мотиви, якими ускладнилися відозви, зв'язані були з підготовкою польського повстання 1863 р. Цей зв'язок відчуються як в проглашенні Розенталя, яка, власне, й була первою спробою підбити український народ на спільнє повстання проти самовладного режиму російського царя.

Розенталь скористався ментом — Кримською війною й селянським рухом — Козаччиною 1855 року, що стояла в зв'язку з маніфестами нового царя про загальнє "ополченіє", про оборону батьківщини як обов'язок усіх станів. Маніфести, яких складено напів-

зрозумілою мовою й стилем, сквилювали й вразили селян діяками виразами, як от: "о жлезом в руках, с крестом в сердце, станем перед рицарями врагов на захисту драгоценнейшего в мире блага: безопасности и чести Отечества". Селяни чекали слідом за цим закликом увільнення від кріпацтва, принаймні тих, хто буде записаний "в козаки".

Рух на селі почався, і можна було його перетягти на поміч польській справі. Під час важкої для російської держави літні, революційні рухи в селянстві міг би остаточно підірвати міць гнобителія Польщі — Російського самодержавства.

Польська думка не без підстави вбачала в західноєвропейській коаліції визволителів Польщі. Так могло б статися, хоч і не сталося, і на тлі цих подій цілком зрозумілим був учинок Розенталя.

Справа Розенталя була його особистою справою, але, розуміється, на ній відбилася настроєні й думки того часу. Відозва Розенталя зверталася до селян від імені англо-французів ... "народу вільного".

Як церковна промова, починалась вона "Во ім'я Отця й Сина і Святого Духа" і кінчилася словами "Амін".

Незрозумілість мови напевно була найбільшою причиною того, що відозву скинула прихра доля. Приникніши читання відозви, селяни скинули Розенталю, що знайдуте когось іншого, хто її прочитає й покине. Вони входили агітатора за руки, щоб він не знишчив відочуття, відібрали й, і Розенталю довелося тікати, щоб несвідомі селяни їх видали його урядові.

Відозва рахувала на темність і несвідомість селян. Тому й аргументація її була скверільна.

Щоб ловести рівність і братство всіх людей, відозва Розенталя починала від Адама і Єви. "Створивши Адама, Бог не прозвав його ані парем, ані паном, ані хлопом, а просто назвав його чоловіком. А коли розмножилися люди від Адама, то були всі його потомками і через те — одна родина і всі рівні поміж себе. Жили вони в братній згоді, іс разом працювали й було їм добре, хоч не мали вони ні царів, ні панів над собою. І позаздрив сатана цінот людському і вибрал найменідійшого з них і навмовив його, щоб він изяв під ярмо своїх побратимів і жив з їх праці. І дав йому корону на голову, намастив того чоловіка сатанінськими чарами і привіз його царем. Тим чоловіком був перший деспот і властитель на світі — Ромул. Назвав він себе передлюдом помазанцем Божим, проголосив себе опікуном та батьком народу і зачав іманувати самовладно. З

того то часу почалася неволя на землі".

Такий тираноборчий мотив у відозві Розенталя відокремлює її від інших того часу проклямаций, що мали метою здійснення завдань біжучого моменту.

Розенталь так малював далі історичні події: Бог змиливався над дітьми своїми і послав Сина свого Ісуса викупити їх з неволі. Ісус почав учити людей, що всі вони вільні й всі брати між собою, але царі злякались такої науки та наказали Пилатові роз'яти Христа. Щоб забезпечити себе надалі, царі почали набирати нійсько, яке повинно було стерегти народ від бунту. Поруч з цим відозва Розенталі застерігала селян від впливу поївів, бо то "слуги царські" і пропонували робити свою справу "обережно й розумно".

Відозва давала наречті й декілька позитивні вказівки, що треба робити, кого слухати. Знову від ім'ї вільного народу вона зверталася до селян з закликом. Обережно, не називаючи поляків своїм іменем, бо ім'я це в уявленні народу злилося з іменем - "пан", відозва закликала селян до довір'я тим, хто прийде до них з цим патерном, де так багатко говорять про вільності, рівність, отчизну, так ганьбиться ім'я царя, пана й попа. "В який спосіб дійти до того, не будемо вам описувати; то вже вам покинати ті, до кого ми посилаємо іш папери, ті, що люблять вас, як брати. Вибірте їх за старшину, бо вони, як люди світлі, зуміють направити вас в кожній випадку, показати вам засоби й подати раду".

І для змісницін аргументів, як і пізніше відозви 1863-го року, відозва Розенталі спирається на славу давно минулого українського народу. Не бойтесь вона потривожити й тінь Залізняка разом з Хмельницьким, аби тільки слухали селених тих, хто має їх повести на "оружний похід" проти московської неволі. "Ми вже хутко до вас прийдемо, — закінчує відозва, — і допоможемо вам тоді, а по-кінцю нехай вам Бог помагає в добром ділі. Бувайте здорові, брати, дай Господи, щоб ми вже вас застали щасливими, вільними людьми". Тільки ця остання фраза й була написана по-українськи, польськими літерами. Я підкresлюю це, бо досі текст відозви Розенталі не був відомий, а в літературі про Козаччину 1855 р., як от в оповіданнях священика Север'яна Вишнівського (К. стар. 1905, кн. 1) сказано, що всю проклямацию писано польськими літерами, але мовою українською. Для першої спроби прикладати селян до повстання на царів, панів і попів ще не знайшлося відповідної форми, адповідного зовнішнього вигляду, іс виробилось змісту, який найбільше міг би вразити почуття й думку простого українця. Розенталь іштуєю склонив і вклав у свою вілозуву потрібні

для цього мотиви, але тираноборчий мотив проклямациї під той час, коли народ чекав визволення саме від царя і звязував манифести про "опозиціє" та запис "в козаки" з чутками про волю, треба визнати безумовно необережним мотивом. Я. Стефанович в 70-их рр. вже зрозумів це і використав ім'я царя в революційних цілях. Історична частинка відозви Розенталі, що мала своїм завданням довести рівність і братерство народів, була значно більш вдалою і зрозумілою, ніж історична частинка пізнішої проклямациї "Голос Шевченка з Сибіру". Але зовсім великою хібою відозви Розенталі була та неясність, з якою освітлено в єного соціальній бік справи, той соціальний і економічний стан, що чекає селянинів, коли він відіважиться на "оружний похід". Загальні вислови про "рівність і вільність" не могли, розуміється, викликати в селянинів більш реальних уявень. Някі вислови про землю, неясний, укритий зміст загалом всієї відозви стояв поруч з ясним і різким закликом "Преси з Раламі і з Сарем".

Легко з початку відозви знайти відгуки славетного Міцкевичевого твору: "Книга народу польського". Уступи про первисну свободу, про першого царя, про демократичну науку Христя, про заходи царя перед Пилатом, щоб розігнати Христа, — всі взяті з Міцкевичевої книги. Твір Міцкевича взагалі міг багатьо дати польській революційній літературі 60-их років. Міцкевич в мосіяністському запалі змалював Польщу космічною ідеєю свободи: "І промовила наречті Польща — кожний, хто прийде до мене, буде вільним і рівним, бо я — Воля".

І проклямаций того часу якраз мали за превідну отсю думку: Польща несе визволення поневоленому люду українському, тому має він повстати разом з нею проти царського уряду. "За нашу і вашу волю" написано на польських прапорах у повстанчих загонів 1863 р.

II

Перша проклямія, що безпосередньо зверталася до народу з закликом самому здобути собі волю, скинути панів і царів, пишна таким чином без широкого успіху. Автор її і агітатор ледве не попав до урядових лабітів, і тільки власна його обережність врятувала його від того. Проте все таки деякий вплив відозви Розенталі, очевидно, зробила. Принаймні під час особливо пильного дотягнення поліції, щоб серед селян не ширився революційні вілозуви, в 1862 р. знайдено в Таращанському повіті кілька копій російського перекладу І. Коній ці зберігалися в селян, в родинах тих людей, що були слухачами Розенталі і сміливі слова про панів і волю, розу-

містяться, не могли не залишити по собі хоч деякого враження.

1861 рік не приніс бажаноїволі. Це хутко зрозуміли всі й селяни одні з перших. Стан селянства змінився лише в одному напрямку. Якщо селяни дістали особисту незалежність від панів, то економічна залежність лишалася в тій же мірі. На з'ясування цього й направлено агітацію революційних гуртків. Старі архівні справи заховани для нас одну з відозв під заголовком: "Усими добре́мъ людямъ". Ми не знаємо ні автора й, ні обставин походження. Самий початок відозви з'ясовує, що приводом для нього були часті поїзжі, що восени 1862 року ширілися на Полтавщині. Вперше знайдено її в Золотоніському повіті селянином Спирилоном Шапошниковим на дорозі біля Богушевої Слобідки. Золотоніський Земський суд переслав проклямацію до губернатора, який наказав зробити секретно "самое строгое удостоенение, всемерно стараясь открыть виновного и составлении этой записки". І поздяк на відозві позначено Святий Кій як місце, де вперше з'явилася вона, то полтавський губернатор переслав відозву до Києва. Автора "записки возмутительного содерхания" викрити не пощастило, але адміністрація звіздала появу її на Полтавщині з лільностю Павла Чубинського, що саме тоді скінчив Петербурзький університет і оселився в Бориціполі в невеликому власному маєтку. За Павлом Чубинським адміністрація відразу помітила бажання "возвелювати умы крестьян ложными внушениями насчет их прав на землю". Йому приписували агітацію серед селян, щоб вони не допускали в себе військового постуто; його обвинувачували в тім, що він має на меті посіяти серед народу ідеї соціалізму й комунізму. Нарешті перекидавський справник довідався, що кілька молодих людей, серед яких був і Чубинський, в селі Войтові розповідали народоні якісі "лещини про минулу вольності", при чім пристий люд поставився до них, як сім років перед тим до Розенталя, ін до ворогів. За словами справника віходило так, ніби селяни вбачали в них галів і пішки хотіли зв'язати їх. Всі ці дані поозволили міністерству внутрішніх справ поставити в зв'язок між собою появу відозви в Золотоніському повіті і революційну діяльність Чубинського. Його вислано до Архангельської губернії, але ми не пізні, що дійсно ним написано що проклямацію.

Якщо відозву Розенталя імітувала церковну промову, то й в проклямації "Усім добрим людям" був теж момент імітації; це підпис — "Савва" відоме ім'я гайдамацького ватажка Сави Чалого, надзвичайно популярного героя народних легенд, пісень, переказів. Основний мотив відозви — соціальні протиріччя двох станів — па-

нів і селян. "Пахамъ треба, щобъ бідни люди немали ничего, та щобъ ищлы до кыль зароблять хліба; якъ уси прости люде не будуть матъ у себе ничего, якъ повынадать хаты и усо хулобу переселить, то вже-же треба буде шукать пропытания, а паны положать таку цину, якъ самы знають, та ще гроши будуть давать на позычки, а тамъ знову заневолять за ти позычни гроши, та такъ самисенько буде, якъ тъ вашыхъ пригадиць вольныхъ людей поробылы крипостныхъ".

Висновок з цього необхідність народного похстання: "Ждите часу поки уси будуть знать, та вставайте уси и пански люди, и козакы, и мищаны и уси честни люди". Заклик до поєдання спирається ще й на історичні доводи. В нам'яті народній пісні згадуються спомини Гайдамаччини. Історичний аргумент тут, як і в відозві Розенталя і в дальіших відозвах, відотрагає не останньо ролю, "Чы вже-же слава козацька прогата?" — з патосом питання в читача автор відозви. "Заприянятнить ольни перель однімъ, — додає він, — що уси повстаєте рятувати однінго, та быться съ панами за правду, за волю, за козацьку долю". Історичним доводом мотивається й право селян на землю: "Паны не хочууть давать землю, а земля ваша, уса ваша, бо ваши предки кровью ѹ поливали и куповали".

Цю відозву до селян, яку адміністрація притиснула Павлові Чубинському, з боку проклямаційного можемо вважати зразком такого роду літератури. Просто й сильно написана, вона била по са-мих чутливих місцях селянського існування. З підсиснням, з надихненням зверталася вона із гаслами й закликами того часу до селян. По змісту її характеру вона, як бачили ми, дуже наближається до відозви Розенталя: основні гасла й мотиви ті ж самі. Але відозві Розенталя бракує твої суспільності, твої місця, твої пристосованості до життя, до народної психології, до сучасного менту. Автор відозви 1862 р. викинув непотрібну і незрозумілу аргументацію від Алама й Ромула; автор обережно обійшов питання про царя, а всю силу доводів і красномовства направив проти панів. Попи, як і в відозві Розенталя, заражовано в склад ворогів народних, разом з панами й чиновниками, але релігійний мотив обійтися також обережно: "Лихуплени попы кажуть вамъ, щобъ вы мовчали, що тे все отъ Бога. Добри люды, чы такы ж Богъ хоч мурдовать людей дармо." І не протиставлення поївської неправди і Божої правди теж було цілком доцільним і вдалим мотивом. Варто лише нагадати, як під час Козаччини 1855 р. поставилися до попів

селяни, як відзвінлиси вони тоді, що попи дійсно їх вороги й ховають від них якийсь важливий царський маніфест.

ІІІ

Дві попередні відозви одмічають два історичних моменти в житті українського селянині: Козаччину 1855 р., як слабий відгук Гайдамаччини, і визволення кріпаків 1861 р., яке лисало по собі баґацько приводів задля незадоволення актом 19 лютого.

Дальший відозви наші відмічають нові історичні події: польське повстання 1863 р., яке є в селянському таборі почалося, було мало з ним зв'язане, але, розуміється, не могло не захопити селянині, мусило поставити його або на той, або на інший бік польської справи.

Всі, хто уважно придивляється до взаємовідносин різних національностей на Україні, не могли не побачити того, що кидалось в очі з першого погляду: протилежність, недовір'я, а разом з тим ворожнечу двох соціальних станів — панства й селян. Класові противіріччя одночасно розколювали суспільство й по національних ознаках. Поляк — це, і українець — цю, так склалися історичні взаємовідносини станів на Україні.

Не диво, що польське панство, невелике, але міцне своєю культурою, свідомістю, незабутими традиціями недавнього державного буття, робило всі спроби і прикладало всіх зусиль, щоб перетягти на свій бік темне, незорганізоване, проте міцне своєю сукупністю масою селянство, що теж не забуло традицій колишньої волі своєї.

Увага до селянства, що проявлювалася в польському суспільстві напередодні повстання 1863 р., диктувалася не тільки шими практичними мотивами. Серед деяких верств польського суспільства цілком широ з'явився великий інтерес і потяг до народу. На шестдесят роки якраз притпадає той громадський рух, що його прозивали хлопоманством, що вперше серед польської, а потім і української молоді набув цілком цікого сuto-демократичного характеру.

В польському повстанні 1863 р. брали участь, розуміється, представники різних хіл громадянства. В лавах повстанців можна було бачити й великого лілича й простого селяніна-поліка. Розуміється, кожний з них вкладав різний зміст в ту роботу, що робив у зв'язку з повстанням. І справа об'єднання сил українського селянства й польського суспільства могла бути теж використована в різних цілях.

Наші відозви, що стосуються знаменитого 1863 р. — і Золота Грамота і проголошення "Руський Народ", виникають своє походження з кіл сuto-демократичних і революційних. Проте десь віку, дань тим іншим співучасникам польського повстання, дворянам та поміщикам, відбилася помітний чином. Перш за все, в Золотій Грамоті затушовано соціальній момент. В перших же рядках проголошується "щастя для дорогії нашої країни", яке вбачається у волі, свободі, рівності й цістю "всіх мирян кожної віри і стану". Загальні гасла, що їх була проголосила ще Велика Французька Революція, звертаються з найбільшою силою до селян, бо як сказано в відозві: "Народна Управа желає найбільша щастя для селянського люду", але не забувають і поміщиків і обіцяють "удічам" поміщикам заливати з "Великого Народного Скарбу" за ті землі, що їх передано буде селянам, дрібній шляхти, однодворцям. Проголошуючи рівність всіх станів, Золота Грамота обходить міщанкою, що буде з панською землею, за кожним хазяїном з панського чи казенного села, за кожним чиншовиком лишає їх грунти, а бобилів, будників, дворових людей, комірників і одставників салдатів наділяє на вічні часи по три морги землі, та й то ще в тому лише випадку, коли з їх боку буде проявлено активну допомогу повстанцям.

Ця непрозорість соціально-економічних проектів Золотої Грамоти, розуміється, не могла сприяти її успіху. По суті всі проекти її недалеко відходили від Положення 19 лютого 1861 р. Поміщицькі елементи в повстанні заважали широ демократичним колам виявити існіше своє лицце. Думалось, що й самі гасла "земля й воля", що наперекір поміщицькому світогляду попали в Золоту Грамоту, зроблять своє діло. І що гасло це для того часу було все таки досить стальним, досить характерним, доводить і відозва "Руський Народ" й інші відозви, що видані були Народним Урядом, а раніше Центральним Народним Комітетом. Вже в відозві 22 січня 1863 р. (Золота Грамота датується 31 березня 1863 р.) всім, хто візьме участь в повстанні без різниці роду й віри, обіцяно землю без викупу, волю і рівність в правах. Перша точка Золотої Грамоти уроочисто проголошувала також: "Селянський народъ въ селяхъ и хуторахъ панськихъ и казенныхъ, однодворці, чиншовники и купальяні люди відь сего дня будуть воїстину вільні, свободні и рівні въ правахъ съ іншими обивателями нашого краю". А далі обіцяло право вільного переселення з міста на місто, безплатні церковні треби, свободу віри й мови.

Золотій Грамоті, для більшого поширення її успіху її, надано

вигляд урочистий, церковний. Золоті літери, характерний церковно-книжний орнамент, ворі постать архангела Гавриїла, який будто відстоює народові про волю, слов'янські літери в українському тексті – все це розраховане було на певний ефект, на нетисьменство селян, яке в друкованому папері візагаї, а зокрема з такими атрибутами вібачлю щось святе, священне. Саму ідею Золотої Грамоти авторами її взято з тих численних золотих грамот, які ширились під час Копійщини. Отже Й тут помічаємо якісь заїзок чи, так би мовити, інспірацію Гайдамаччини на дальші покоління. Перші слова Золотої Грамоти – зному ті, якими починає свою відозву Юзеф Розенталь: "Во імя Отца и Сына и Святого Духа". До того ще й підпис – Народня Управа, а відозві "Руський Народе" – Тимчасова Народня Старшина, додавали останню рису загальному вигляду цьому підпроблемному маніфесту. Щодо проглямаций під заголовком "Руський Народе", які йшли слідом за Грамотою Й служила її нібито поясненням, то треба зазначити, що внутрішній зміст ІІ був однаковий з Грамотою. Некінчіть соціального моменту лишалася Й тут; з одного боку, земля без викупу, з другого викуп ІІ в поміщиців з народного скарбу. Проте виразнішим був політичний момент – боротьба з московським царським урядом.

IV

"Голос Шевченка з Сибіру" належить до той самої пори, що Й Золота Грамота і відозва "Руський Народе". Його породило польське повстання і необхідність для польської революційної партії перетягти українських селян на бік польської справи.

Відомо, чим стало ім'я Шевченка в 60-их роках. Пост-революціонер здобув таку широку популярність серед селян, що не треба було шукати країнного авторитету для них. Ім'я Шевченка стало пріоритетом, під яким об'єдналися ті, що бажали здобути світлішої долі для свого народу. Твори Шевченка та його біографія зробилися найкращим агітаційним матеріалом, з яким українська молодь ішла на село. З другого боку, для верховного народового табору, для поміщиців, особливо поміщиців-польців, Шевченко здавався піородженником Гайдамаччини, і відомий вірш про волю, яку треба окропити "враженою злою кровлю", близька для них, як хрест гайдамацького ложа. Досить відома та історія, яку роздули поміщики-польки навколо своєї могили Шевченка; варто пригадати, що це вони були авторами легенд про свячені ножі, які ніби закопані були в могилі поета; це вони спричинилися до винесення художника Честаховського, який взявся впорядкувати могилу Шевченка. Привид Гайдама-

маччини марився їм, поміщикам, і ймення Шевченка для них було місцем зв'язане з можливістю нового вибуху народного гніву.

Тому ясно, що спробу невідомого автора імітувати "голос" Шевченка треба визнати вмілим використуваним настроєм моменту. Треба було підіти на "оружний похід" селян України проти царського Московського уряду – гнобителя задавленої Польщі, треба було поставити селян в повстанчому таборі, і, розуміється, не було для цього країнного засобу, як писат, нехай з фальшиваний, співч-революціонера.

"Голос Шевченка з Сибіру" досить великий і складний твір. Він складається з кількох частей: листа, в супроводі якого йшло прогляміяція, і власне, самої цієї проглямії, яка в свою чергу розбивалася на три розділи. Кожний розділ замикається віршем для більшого доказу, що відозву писано поетом, але, розуміється, три вірші, що замикають три окремих розділи відозви, піччого стільного з творами Шевченка не мають і являють собою віршований конспект того, що докладно розвинуто в тексті відозви.

Лист Шевченка датовано 20 липня 1862 р. і писано його нібито з Нерчинську, з нового заслання поета. В тексті листа читається легенда про те, що Шевченко ще живий, бо біля Канева поховано порожню домовину, а юсти вислали на Сибір, за те, що він "зному зачав промовляти до народу". Листу Шевченка, таким чином, надано повнішого інтересу. Інтерес до особи поета перевтілюється з інтересом легендарного оповідання. Маємо тут наявіть встановлену ділову особу – Йосипа Осику, якогось Шевченкового друга, до якого поет пересилає свого листа з Сибіру через білого салдата.

Йосип Осику, як видно з тексту листа, це персоніфікований збрійний образ польського революціонера: "Винъ вамъ розошле мое письмо и научить Васъ, що маєте робыты, слухайте его, колы хочете вырваться зъ неволи, бо якъ прииде часъ, то стане жесть Вамъ и повелѣ куди треба, и разытесь напередъ, поки виуть исто неодберете вистки, никто изъ Васъ неизнае Йосипа Осику, а винъ не разъ есть жесть Вамъ и разведе, яко Вы думаете и чьи вѣжъ пора до дѣла, пысау винъ о всимъ до мене на Сибірь и говорите, що Вы це ничего не понимаете, писау за Вашу нужду, яко Васъ катовалы москали, що на смерть убивали, не умили соби даты раци, для того я пишу до Васъ теперъ, щобы научыты, кто Вы, що Вы и на що Вы, а яко Вы се прочытасте, а Осику побачить що Вы ростолковалы и поняяли вѣчъ діло, то тогли зберъ Васъ и стане помежъ Вамъ, теперъ винъ ще не може показатися, бо и жесть Вамъ есть всяки люде, могли бы

его передати передъ часомъ въ руки поліції и згубитъ человека, который за Васъ готовъ головою покласти". Кінчаться лист закликомъ іс вірти попам і чиновникам, бо вони будуть лише "дуръты, а на зле намовляты".

Порівнюючи "Голос з Сибіру" з попередніми відозвами, ми знайдемо в ньому багацько подробньо, що будуть спільні для всіх, от хоч би цей заклик ствергтися попів і чиновників, робити все нищком і одностайно. Ясно, чому це так — це ж були перші виклади революційної науки з І кохнірівими прийомами. Але не тільки в дрібницях, а й по суті прокламації знаходимо тут багато спільногого: от хоч би з першою відзоююю Розенталя. Провідна думка Розенталя, що українським селянам треба підніматися проти московського уряду, щоб здобути собі права й волю, тут аргументована значно ширшими історичними доводами. Перший розділ, під заголовком: "Хто Ви?" являє собою якраз цю історичну, вірнішу лістянсько-історичну, аргументацію. Тільки "Голос Шевченка" починає свою історію не з Адама і Єви, як Розенталь, а з іс мешн легендарних, хоч і близких до нашого часу, трох братів Лаха, Чеха і Руса, серед яких, як наочно видно було кожному читачеві відоюни, не було царпрадула сучасних "москалів".

Московціні, як І провінція, ставиться в докір татирське ярмо, павпаки вольність поляків і русинів оспівуються залишки: "А Ляхи з Русинами вольни, якъ соколы въ обложахъ, не боѧлись Татаръ, тылько ихъ бысты и прогонялы изъ своей земли".

Доказадна історична аргументація відоюв торкається і польсько-литовської унії і приддання України до Польши: "Не було тоді названія — підільський", підкреслює відоюва.

Але, як і в інших відоюв 1863 р., і тут соціальні протиріччя затуплюються, а наперед висуваються політичні змагання — боротьба з царським урядом. Несвітіть соціального грунту, на який могли спертися автори відоюв, примушувала їх малювати такі іллюції картини старої панщини: "Панамъ, который былъсь зъ своими собствѣнными войсками за Польшу называвъ король Польский въ награду пусту землю, одибраниу одъ Татаринъ, на тій земли по-зволялы вони осаждати людъмъ, которыхъ збирау одиць осадчи и закидали села. Люди, що осадали на панській землі, одни давали козаківъ речесловыхъ, котори разомъ зъ панами бывались зъ нѣприятеліями, и проганялы ихъ, коли вони лизли до нашего краю. То тимъ козакамъ наделали ляжки паны земли и не требовали одъ нихъ никакой оплаты: вони жылы, якъ пани. — Други, що п'давали козаківъ за землю панську, — або гнатылы копу чынни

на годъ, або робили 12 день въ годъ панщины, не было тогди великихъ ланинь, на четыри, або пять силь бувъ одинъ ланъ, а люди панамъ помогали збырати хлібъ, за те паны боронили одъ Турків и Татаровъ, не бралы одъ нихъ рекрутовъ, толькъ сами былья з ворогами, подушного люда не платыли, а толькъ королові пантилья по два злотыхъ подымне видъ комына на цілий годъ, за то малы всяку выгоду, малы свои табуни, кони, стада освіть, тысячи пасинки⁴ и жилы добре проспіваючи".

Ця ідилічна картина цілком не віповідала дійсності, вліз треба було візозі ловести, що неволю на Україні завслів Московщина. Навіть Гайдамаччину, цілком органічне породження тих важких умов життя, серед яких довелося жити українському селянинові, відоюв хоче виставити, як підмову Катерини II.

Захист "добрих панів", який знаходимо в другому розділі відоюв під заголовком: "Шо ви?" (царські неволиняни) — прекрасно освітлює походження відоюв. Очевидно виникла вона серед тих піділів, що на хвилину стали революціонерами, пошившихся у повстанці. Революційні гасла лише прикривають справжні інтереси цього стану.

Проте картину порядків царської Московщини змальовано з ширим революційним піднесенням і для авторів прокламації весьма лицялася погроза, що селяни за прокламацією оцінять наредні І польської порядки, які не прикриє словами та кивками. Тигар польської панщини пояснюється, напрікінці, таким юванням на Москву: цар наказав "ляхам", щоб брали податки й рекрутів од селян, щоб примушували селян робити панщину і т. ін.

Козиррем для автора прокламації було перше польське повстання 1831 р. та Кримська війна, і він використав їх з революційною метою вдало. Деякі рядки дають почуття справжнього свободолюбства тих часів.

Особливо цікаво, з особливим настроєм написано уступ в третьому розділі, де знову на сцену виступає Осика. "Прошу я Осiku, щобъ порозсыпау скрысь мои письма, де оно прыйде, зберытесь нышкомъ, щобъ Васъ попы и поліція не виспильла, а якъ прочтите обявите своимъ сусиламъ и дальше моя письмо посыльайте, научтесь моихъ письменъ и спінвайтے наперекріт. Москлямъ, то на нихъ наведете страхъ, якъ вси задіно будите и самк може утичути од нас; якъ скажуть Вамъ москали .. дайте рекруты, не дайте, и податы бильше недавайтс, прыготовляйтє сухару и крупу и выберть по десять молощу изъ всякого села, нехай будуть готовы.. Который лях прыстане до Васъ, повиненъ на-

дити козацьку світу, і такъ скръхъ ходыты, пока того ис зробить, не вирты ъму, пинъ, который буде за народомъ, повыненъ скинуты расу, а холъть въ пидрасинку, або подстригать бороду, а который того ис зробить - то буде царскій пинъ, и такого стережыться, або лутше просто на гылаку, бо богатство погубить народу. Якож, которі не прыстануть, якъ будеты просыты, — то ваши ворогы, тогож ляка также на гылаку... справыка або прыстава де пайеты, тамъ повишайтэ, бо ти богацко сублять народа. А стоупы ти [що] стоять надъ почтовыми дорогами здротомъ чисто лицрубуты бы по сихъ стовпахъ дають знать царю и всімъ начадникамъ, дс що робиться, и заразъ прысыпають війска".

V

Цілком осібно стоїть маніфест Стефановича. Своїми зовнішніми ознаками він замікав ряд наших візюв. Момент імітації досліг тут найбільшого розміру. Якщо Розенталь, а почасти Й Золота Грамота використали релігійні почуття народу, "Голос з Сибіру" популярність письменника, то відозва Стефановича скопіювала зовнішим виглядом своїм царський маніфест. Урочиста старовинна мова, зачітні для такого випадку — вислови, папір з відбитком орла агори, — все розраховане було на віру народу в те, що цар дав селянам справжню волю, а пани й чиновники ІІ перекрутили. Розрахунок був вірний, іле неправильний по суті, бо зміцнив цю віру в царя, і замість роз'яснення дійного становища й дійсних причин, переносив питання зовсім в іншу площину. Тому Й серед сучасних революційних груп "тасмна грамота" Стефановича викликала цілком істотну січку.

Тасмна Грамота була тільки засобом, метою Стефановича була організація тасмних селянських товариств, так званих "Тасмних Дружин". Перші думки про необхідність організації цих дружин наявні були хвилюю селянських повстань, що пройшли по центральних провінціях Ківцівщини в 1875 р.

Незадоволення селян стояло в зв'язку з подовинчастим характером реформ 1861-го року, і на Чигиринщині захопило головним чином "государствені" селян. Серед них і працював гурток кінських революціонерів, до складу якого належали Лев Дейн, Іван Бокановський, а на чолі стояв Стефанович. Дбали вони головним чином про утворення бойових дружин виключно з селян і для того завели стала організацію по сталому виробленому ними статуту. Вже в першій точці ясно й конкретно зазначено, що метою Дружин

з'являється підготовка до повстання проти дворян і інших вищих станів з тим, щоб силово повернути собі назад захоплену ними землю, знищити повинності й податки, що заведені були "дворянським начальством" та відновити повну волю, що дав цар, а поміщики сковали. Всіма дружинами по статуту керували Рада Комісарів, Дружинники були об'єднані в староства. Вступ до дружини зв'язаний був з принесенням присяги, яка давалася перед іконою, хрестом, Євангелієм та двома списами або ножами, зіставленими півхрест. І в присязі й у статуті кілька разів згадується ім'я царя Олександра Миколаївича, по волі якого нібито Й закладалися серед селян тасмні дружини.

За один 1877 р. до Дружин записалося більше 250 селян, а коли Й викрито, то до суду притягли 47 найбільш впливових членів. Словом, Тасмна Грамота із всіх відозв змала найширший успіх, і успіх Й полягав в найбільш повному і вдалому ступені імітації, якого вона досягла.

Зміст Тасмної Грамоти наближається особливо до відозви, яку адміністрація приписала Чубинському. Як там, так і тут рішучий й руба поставлено соціальне питання. Дворянин закликав вороги селянства, тому проголошується рішучий і свідомий похід проти пана, щоб здобути нарешті волю й землю, яку обіцяно, але не дано. "Только вы сами, — звертається до селян відозва, — можете свергнуть с себя дворянское иго и освободиться от тяжелых угнетений и непосильных поборов, если единодушно с оружием в руках восстанете против иенавистных вам врагов и завладеете всю землею". Твердий, ясний і непокітний заклик відчувається в словах відозви; немає тоді непрозорості закликів польських відзов, що висловлені були в загальному фразах про рівність і вільність всіх станів. Ясний заклик, до якого легко було пристати селянинові, обіцяє йому всю землю, в неї три моря за участя у повстанні поруч з величими маєтками поміщиків повстанців. "Когда священная борьба ваша с дворянами, этим хитрым, но слабым врагом вашим — с Божией помощью увенчается для вас победой, тогда вся земля, с лесами и сенокосами, станет таким же бесплатным достоянием вашим, как вода, свет солнечный и всякий другой дар Божий, созданный для человека".

Крім самої форми — імітації уроочистого маніфесту, ми знаходимо Й у подробицях деякі збіги й подібності з попередніми відозвами. От, наприклад, порядка революційного гуртка, що призначився до конспірації, — порада, яку знаходимо майже в кожній з наших відозв: "Общества (Гайної Дружины) должны держать

себя в самой строгой тайне от дворянского начальства и попов, этих, по большей части, шпионах панских, а не достойных пастырей стада Божия".

Такий зміст і форма наших революційних відозв 50-70-их років. Вони ведуть свою історію як від Гайдамаччини, прихильні посилаються на неї, як на приклад, для сучасного люду. Різні по соціальній підклалі, вони сходяться в однаковій формі, в однакових методах і прийомах революційної борбі, яку хочуть привести народові. Свідки різних епох в розвитку революційного руху, вони по-різому підходять кожна до своєї справи, але щось загальне, об'єднуюче в них, без сумніву, відчувається з першого разу. Той об'єднуючий момент — це адресат, до якого всі вони зверталися, український народ.

I
ВІДОЗВА ЙОЗЕФА РОЗЕНТАЛЯ:
(1855 р.)

ВО ІМ'Я ОТЦЯ Й СИНА Й СВЯТОГО ДУХА. АМІНЬ.

Ми, народ вільний, взвищаемо до вас, брати, що під ярмом Московської неволі сто літ як стогнете, заливаючись тіркими слізами в криваві поті чола вашого. Ми простягнемо до вас братню руку на знак спочуття. Прийміть же ї, брати, і тоді загальна рівність і вільності буде на землі. Послухайте, брати, що оповідає ваша власна історія, і напевно тоді серце ваше слізами запліне, а в душі прокинеться запал побороти вашу недобру. На початку, як відомо вам з Письма Святого, Бог створив Адама та Еву. Створиши, він не прозвав його віні царем, ані паном, ані хлопом — в просто назвав його чоловіком. А коли розмножилися люди від Адама, то були його потомками, і через те одна родина, і всі різні поміж себе. Жили вони між собою в братній згоді, всі разом працювали й було їм добре, хоч не мали вони ні царів, ні панів над собою. І позазирів сатана щастю людському і вибрал найлегчішого з них і камонин його, щоб він узяв під ярмо своїх побратимів та й жив з їх праці. І дав йому корону на голову і намостили того чоловіка сатанинськими чарами й прозвав його царем. Тим чоловіком був перший деспот і самовладець на світі Ромул. Назвав він себе ісраелем наролом помазаним Божим, проголосив себе опікуном та

батьком народові й зачав панувати самовладцю. З того часу почалася на землі неволя.

Коли новий деспот зачав уже надто пригнічувати бідний народ, додивилися тоді, що погано зробили й почали просити Бога, щоб їх визволив від тирана.

І зміливався Бог над своїми дітьми і послав їм Сина свого Ісуса Христа, щоб ії навести на добру дорогу, щоб викупив їх з тієї недолі. І почав навчати Христос, що всі люди рівні між собою, що всі вони діти одного Бога, що всі новинки рівно вживати дарів Божих. І злякалися царі такої науки й сказали Пілатові роз'яті Христу за те, що навчав, кібіто повинні любити друг друга. Щоб бути безпечними далі, всі царі говорили між собою: "Наберемо війська, щоб вони стергло наш народ од бунту, щоб не скотів він вибитися на волю, бо ми толі загинемо!" І сталося по їх слову. І приказали рекруті і беруті зломіж ваших братів, олривають вас від жінок і від матерей, від рідної землі й женуть у світ-за-очі або виправлюють їх потім на вас же самих; і вони, як пси, кидаються на вас, на братів своїх! О, бідний народ, чим ти не бачиш того. І тепер, коли ми хочемо вам подати братню руку, кочемо визволити вас, коли простягаємо руку, щоб зняти з вашої очі талісмани ярмо, которое вас вже сто літ душить, ті сини й брати ваши, передягнені в царські мундири, як пси, гризути руку, що хоче з них зняти ярмо. Нехай Бог їм простити. Вони не знають, що роблять! Але чи й ви, брати, будете так поводитися? Чи ж не спричините самі до вашого визволення? Пам'ятайте, що ви — той лев, який лежить закутий в клітці і не відає про свою силу, що коли заричите, — грати вміть розламаються і цар в своїй столиці затримтіть на троні від того рику і впаде вам під ноги! Пам'ятайте, що вас є 100 тисяч і якщо ви всі міцно стиснете руку, візьмете в руки коши, а діти ваші візьмуть сокири, а жінки ваши — кочетки та кий, — якщо ж тоді сила проти вас устоїть. І будете тоді вільним народом, будете на своїй землі працювати не для царя і не для панів, а для самих себе. І ніхто не посміє розлучити вас з вашими жінками й матерями, і ніхто не буде брати з вас податків, ні рекруті, і знову буде рівність, вільності і щастя на землі!.. І так, брати, — ура! рівність, вільності і батьківщина.

Пам'ятайте, брати, що, повставочи в такій світі справі, ви повинні передовсім усю душу, всю силу старатися якнайскоріше злу-чити в слизни велику мису, робити обережно й розумно. Не вірте полам, що вони вам правлять, бо то слуги царські, яким цар і пла-тять за те, щоб вони вас дурili. Не вірте панам, бо вони також лу-

мають лише про себе, а вірте тільки своєму серцю, що болить, і певне, що Бог, який створив усіх рівними, який дав Сина свого, щоб викупити їх з неволі, той Бог благословить ваші святі наміри, та я хочу поглядати ви в блю за святу справу, то колись діти й онуки ваші будуть молитись на ваших могилах та благословляти вас, що ви викупили їх з неволі!..

Отже, брати, геть з панами й з царем — рівність, вільність і батьківщина!..

В який спосіб дійти до того, не будемо вам описувати; то вже нам пояснять ті, до кого ми посилаємо ці папери, ті, що люблять нас, як братів. Виберіть іх собі за старшину, бо вони як люди світлі зуміють направити вас в кожнім випадку, показати вам часоби й погоди раду. Спітайте ваших дійців, як Залізняк, як Хмельницький і інші ваши ватажки вміли вас поставити на такій силі, і знову так буде, коли тільки захотите, коли жсі візьметесь за святе діло і будете слухати провідників ваших. Ми вже хутко до вас прийдемо, поможемо вам тоді, а тим часом — нехай Бог вам допомагає, брати, на доброму ділі. Бувайте здорові, брати, дай Господи, щоб

ми вже вас застали щасливими, вільними людьми.

Амінь!..

II

ВІДОЗВА ДО СЕЛЯН² (1862 р.)

УСІМ ДОБРИМ ЛЮДЯМ

ДОБРІ ЛЮДЕ! Щодня ви бачите пожари, щодня вигортають села та городи, чи від знаєте, яка тому причиня, ні, мабуть. Панам треба, щоб бідні люди не мали нічого та щоб ішли до них заробляти хліба; як усі прості люди не будуть мати у себе юного, як повинні палити худобу переведуть, то вже ж треба буде шукати проникнення, а панів положати таку ціну, як самі знають, та ще трохи будуть лавати на позички, а там знову заневоляти за ті позички гроши; та так самісенько буде, як з ваших прадідів, вольних людей, поробили кріпостник. Добрі люди! Ще й худобу вашу будуть панів угрюювати, бо їх сила, хотіть не їх асли, воля вища, не вважайте і то, що часом палають і панські села, то панські села палять панські вороги, а ваші вороги — пані. Повставайте, добрі люди!

Спітайте стародавніх людей, що робили панам гайдамаки, як воно колись було, як гайдамаки подякували панам. Робить так, як ліди пані. То буде ваша сила, бо воля — ваша правда.

Коли усі поиступе[не]те, то що вам хто зробить, вас багато .. уставайте тільки усі зараз, то ні пані, ні москалі вам нічого не зроблять. Бо вас багато і ваша правда. Пані не хочуть давати землі, а земля ваша, уся ваша, бо ваші прадіді кроп'ю б поливали і купили.

Так чи довго ще катам панувати. Слухайте мене, добрі люди. Жійті часу, існи усі будуть знати, та вставайте усі; й панські люди, й козаки, й міщани, й усі честні люди. Бо пронадете усі до одного, вас усіх заневоляти ваші предковічні вороги пані. Це вони пожари роблять, та кімнів наймають, та кують вас у кайданах та москалів насилують, та б'ють, і довго ще та будуть знущатися над вами, бо ви бойтесь, бо вас немає духу, а панам то й на руку. Підкушені пони кажуть вам, щоб ви моячали, що це все от Бога. Добрі люди! чи таки ж Бог хоче мордувати людей дармо.

Чи вже ж слава козацька пропала. Чи ви хочете бути старими, та й діти ваші, щоб були у неволі. Шо краще: чи бути у неволі у панів, чи самим панувати. Ось розберіть, що тут написано, чи сеть тут у цьому писанні брехня. І цирку правду кожу вам. Во приходе той час, та голина, що годі нам плакати, як мала дитина. Заприятніть один перед одним, що усі поиступе[не]те ритинувати один одного та битися з панами за правду, за волю, за козацьку долю. Бійте не-вірних. Во же прийшов кінець панам, — бо ви вольні усі, рішні. Ваша земля, ваша правда, ваша воля, Боже царство. — Кажіть один одному, хто прочита цю грамоту. Та дивіться, щоб не бачили пані, бо заікуют у заліза Й зашлють у Сибір, бо пані занайчайні до того, пані лякаються, собачі душі, щоб люди не розібрали правди. Найгірше бережіться чиновників, поки що до чого приїдеся. Держіть між себе та не ждіть довго, бо на другій літо пані вас випадати усіх.

Святій Кін.

Cava.

III
ЗОЛОТА ГРАМОТА³
(1863 р.)
ВО ІМ'Я ОТДЯ і СИНА і СВЯТОГО ДУХА.
ЗОЛОТАЯ ГРАМОТА ДО СЕЛЬСЬКОГО НАРОДУ

Піднявшись разом з Польщею й Литвою проти московського панування, щоб вивоювати вічну свободу й щастливу долю для цілого нашого краю, об'являєм перед Богом, цілим світом і народом, що іншого щастя не хочем для дорогої нашої країни й не вишукуєм. Його нігде більше, як тільки в волі, свободі, рівності й щастстві всіх мирян кожної вірі і стану. І желаючи найбільше щастя для сельського люду, на вічні часи постановляєм:

1. Сельський народ в селах і хуторах панських і казенних, однодворці, чиншовники й уволинці люде від сьогодня будуть воєтися вільні, свободні й рівні в правах з іншими обивателями нашого краю.

2. Можуть і мають право до сиодобу нереселятися з місця на місце й ніхто їм в том перешкожати не буде.

3. Можуть і мають право обучатися во всіх школах і слухати народний службі так, як і інші обивателі.

4. Всякий хазяїн, чи з панського, чи з казенного села, кожний чиншовник, шляхтич і однодворець постає на вічне й не одімлеме дідичство той грунт, що до сей пори держава, разом з садибою, городом і цілим обістюм без жалоби за все це плати, повинності, паньщини ані чиншу. Будуть тільки платити поземельні податі й обувати повинними народною службою. Дідичам за ті громадські полі буде заплачено з великого Народного Скарбу.

5. Велика Народна Управа назначить для сельських священиків до грунтів і фундушів ерекційних оплату грішми, щоб вони не брали від людей гроши за духовні треби.

6. Будники, бобилі, лверові люде, комірники, одставні солдати й всі ті, що з власного живут зарібку, который тільки разом з нами піде, щоб узвільнити край наш з-під московського панування, чи вернеться з війни здоров, чи раненим буде, достане на вічні часи три морги земту на королівських землях.

7. Надаючи сельському людові просказани вище права, вільності обивательської рівності й земської власності, ручагм і воніки обіцюють свободу прав, віри, якої кто придержується, й уживання своєї мови в школах, судах і всіх земських розправах.

Все више писане оглашаючи сельському людові Волиня, Подоля й України, заховання й оборону прав, наданих цею грамотою перед народом, цілим світом і Всемогутим Господом Богом присягаєм.

Да буде щастя і мир нам і всім нацям одній й довії! В Господне попечені віддаючи долю народа, вічного щастя людям желаєм і цю грамоту видаєм до Волостної Управи кожної волості.

Народна Управа.

В Варшаві з Воскресені Спасителя, дня 31 Марта (12 Апріля) 1863 р.

IV
ВІДОЗВА ТИМЧАСОВОЇ НАРОДНОЇ СТАРШИНИ⁴
(1863 р.)

РУСЬКИЙ НАРОДДЕ!

Прийшов вже, накінець, слушний час, щоб поробити в нашім краю ті переміні, які дадуть вам, селянські, і всім з вами правди волю, щастя і добро науки.

Прийшов вже той слушний час, бо і браття ваші Русини в Литві й Польщі поруч з Поляками й Литваками лідіялись проти московського панування, щоб до остатнього вигнати москалів від себе, а Польський уряд дав селянам їх землю без викулу на вічні часи, обіцяючи лідичкам заплатити за то з народного скарбу.

І ми, Полки, в Русі живущі, підймлемось против московського панування, бо вже настася слушний час скинути з себе нечесті[во]є ярмо неволі й податі країні й вам, сельській народі, правдиву свободу і щастя. — Тим і видали Золоту Грамоту, в котрій списані права для вас і цілої країни, а теперенім обзивом нашим зазиваем вас до оружного на ворога походу, бо тільки оружно потрапим оборонити ту грамоту і досягти добра й волі.

Вражий Московський уряд через одстанних салдат, лекотрих попів і чиновників буде вас відмовляти від того, до чого ми вас зазиваем, недимінно скаже, що всю добро від царя походить. Але ви, громадо, помірхуйте, чи волыність цю дав царь, як змінив уряд, — чи знаєте ви, що робиться з вашими податками, за що й по що беруть вас в рекруті, — чи ви вольні, коли вас б'ють і катують, а дітей наших в муніципії царських салдатів зодягають, — чи маєте ви сподівану землю, коли за юю треба вам платити чини, викуп або

іздобляти. -- Вражай уряд скаже вам, що то пани не хотять вам землі дати, а царь давно охочий, та де ж правда тому -- попитайте ж іх, що доброго зробив людям у своїх казильних селах та містечках. А де ж той лобрій царь подів славне козацьке військо та незабуту вільницю народною. -- Нашою Золотою Грамотою даемо ми вам все, що до вашого добра треби, чого московський уряд не дасть нам до кінця світу, залишаємо до оружного на москаляв походу для шашті, долі вашої й дітей ваших. -- Най не буде у нас ні одного москаля, тої всі закоштусем добра народної свободи.

Не забувайте, люди добрі, що від сього дня нема у нас панів ні підданих. Всі ми рівні, налі нам є тільки наш уряд, жадаючий всім добра і волі, которого мають всі слухати, бо невслухуючого чи то пана, чиновника, чи мужика езакова кара всюди дослігне.

Тимчасова Народна Старшина

(Печатка: Три сполучених герби Польщі, Русі й Литви, з навколо них напис "Уряд Тимчасової України, існує Тимчасовий Уряд на Русі").

V

ГОЛОС ШЕВЧЕНКА З СИБІРУ⁴ (1863 р.)

ГОЛОС ШЕВЧЕНКА З СИБІРУ ДО БРАТІВ СВОЇХ УКРАЇНЦІВ, ВОЛИНЯКІВ
І ПОДОЛЯН

Брати мої! не всі ви знаєте, хто був Шевченко, окрім родини моєї України, де мене добре знають.

Я уродився підданим, як Ви, зносив нужди, недолі, як Ви. Пан мій, москаль віддав мене на nauку до самої столиці Петербурга, де живе цар; називався я там на всю ледач, котора, як тьма голодних собак окружас царя і разом з царом ссе кров нашу. Вернувшись я на Україну і побачивши братів моїх, Вас в тяжкій неволі, зачав про се писати й говорити, щоб братіям моїм одкрити очі на їх неодолю й научити, як скинути те ярмо неволі, — але поліційські чиновники, як гонії собаки, розіспані шаром по миру, пронюхали й донесли царю. Схватили мене й держали в крепості в Києві, а після зробили салдатом, завдали на Кавказ битися з Черкесами, гірка там була мої долі, але я й там незабув за Вас, брати мої, і як мог, то

писав до Вас і про Вас. По смерті царя Миколая теперішній цар Александр позволив мені вірнутися на родину, думав, що я, старий і змучений неволею, забув про нашу давнину Свободу. Але я знов зачав промовляти по народу, знов донесли об мені співавники з присталами, схватили мене й завезли в столицю до царя, которому я говорив правду. Поміркувавши цар, що я поживу мене міном і розкажу йому правду, то годі йому панувати, бо громада великий чоловік (коли зіве, що робити). То вислали мене на Сибір, а так пустили вістку, що я умер і прислали з чиновником дубовуку запечатовану із піском, і з великою парандою поховали ніби мене коло Каньова. І народ, который зів мене або чув об мені, ходить на моє могилу молитися й плакати, бо знає, що я за нього страдав, а не знає того, що я й тепер при старості тяжку терпінню муку й гіркими сльозами заливаюсь, коли згадаю о моїй родині, о моїх братах я нещастії і неволі, который не мають никого, хто би їх научив, що мають робити. Удалося мені через кілька нощів доставши бумаги й чернила, написати до Вас сес письмо. Прочитайте цим і розсудите. Се письмо посидаю через салдана багло-го, который утікає з Сибіру на Україну і поручи віддати другові мосму Йосипу Осіці, который Вас любить так, як я. Він Вам разними дорогами розошле мое письмо, і научить Вас, що маєте робити, слухайте його, коли хочете виразитися з неволі, бо як прийде час, то стане межи Вами й поведе, куди треба. Не рвітесь наперед поки від нього не одберете вістки. Ніхто із Вас не зіше Йосипа Осіцкі, а він не раз єсть межи Вами, і розіде, як Ви думаете і чи вже пора до діла. Писав він о всім до мене на Сибір, і говорить, що Ви ше нічого не поінієте, писав за Вашу нужду, як Вас катували москалі, що на смерть убивали, не уміли собі дати ради, для того я пішов до Вас тепер, щоби научити, хто Ви і на що Ви, а як Ви се прочитаєте, а Осіка побачить, що Ви розтолкували й починали, чом діло, то тоді збере Вас і стане поміж Вами. Тіпер він ще не може показатися, бо і межи Вами єсть всякі люди, могли б його передати перед часом в руки поліції і загубити чоловіка, который за Вас готов головою покласти, не вірте никому, найбільше посам і чиновникам, бо Вас будуть дурити і на зло намовлюти. Й мене попи запродали і неволю, за те од царя отримали хрести й гроши; бувайте здорові, держітесь купи, не сварітесь межи собою, слухайте Осіцкі, а він Вас визволить з неволі, а письма мої научать Вас, що маєте робити, іюб вільності приспішити. — 1862-го года, дня 20-го літа, Нерчинськ.

Читайте же далі.

І. ХТО ВИ? **(БУЛИ ВІЛЬНИМ СЛОВ'ЯНСЬКИМ НАРОДОМ)**

Прелки ваші родої Слов'яни, Русини, які разом з Ляхами і Чехами з далекої сторони прийшли з своїми дружинами і засели в пустій землі. Ляхи осіли в Польщі над рікою Вислою і назвалися Поляками. Русини осіли понад Дніпром, і заняли Україну, Волинь і Подоль, а Чехи з Ляхами в Німеччині; всі ті народи три — єдиний народ. Начальники їх були три рідні брати; старший ззвався Лях — то народ, що осів в Польщі, од нього ззвавались Ляхами, середній ззвався Чех, то народ, що осів в Німеччині, називається Чехами, а третій брат називався Русь, то народ, що осів на Україні, називався Русинами, а ті були вашими предками. Всі ті три народи були поганської віри і не знали Бога, тільки кланялися бовваном, а як тут осіли і захажають, то принесли християнську віру, Ляхи і Чехи принесли її Риму, а Русини із Цариграду од Греків. Але перше віро в Риму і Цариграді була ідна, так як і тепер віра одна, тільки обрядки і одеска інша, але то для Бога все одно. Пості, як попи царогоцькі з римськими поєвасились, бо і між по-пами єсть добре і погане, то розділили віру і зробили именівисті між народом. Москалі — чужі люди, осіли перві од ріки Волги і зайняли Московщину; був то також народ поганський, не вірив в Бога і сусідував найближче з Русинами, і вони принесли християнську віру од Греків із Цариграду. — Були вже Слов'яни осілись на своїй землі, і ж хлинула тьма татар з далекої сторони і осіла в Криму, і зайняли всі степи над Чорним морем. Хотіли они весь світ загорнутити під себе, а був то народ дикий, який ненавидів християн, і з жадінством проливав їх кров. Наперед напали на Ляхів і Русинів, але ті, живи дружно, не подались і прогнали їх з своєї землі, після напали на Москвалі і цілу Московщину завоювали, насилали на народ дани, царів, і князів московських самі наставляли над народом. Зато князі московські ханам татарським держали за стремена, коли хан сядав на коня, і били до землі поклони перед татарами, а який князь не послухав так, як приказав Татарин, то Іх душали, або утинали голови; до такої нужди принца Москвиціна. — А Ляхи з Русинами вольні, як соколи в облаках, не боїться Татар, тільки їх били і прогнали із своєї землі. Скажу я Вам тепер, як Русини перейшли під владу Ляхів; може думаете, що Ляхи завоювали Русинов так, як Москвалі Польшу, і заневолили силою? Борони Боже! — На Русинов також напався Татарин, отнем і мечем опустошив Подоль, Волинь, Україну й Київ, ба гацько забрав в неволю

народу, а решта утікла до Ляхів. — Литвини народ дикий, також поганської віри, але дуже битний, бились то з Німцями, то з Ляхами, то з Татарами. — Князі Іх Кейстут і син Його Витольд найбільші школи Татарам робили, і всю землю руську отобрали од Татарів і до Литви присоединили. Ляхи також тоді бились то з Литвинами, то з Німцями, то з Татарами, то з Турками, бо всі завидували ляцької землі і хотіли посісти, але вони не подались і всі проганяли. — По смерті ляцького короля Казимира Великого, якого батьком мужицьким народ називав, осталась внучка Його молодша Ядвига, і була дуже хороша і добра, і її тепер сягнуто називають. Князь ляцький, брат Витольда, Ятелло очінився з нею, за то він і цілий народ ляцький приняв християнську віру. Ляхи Його зробили своїм королем, а він за те цілу Литву і всі землі, які одібрали од Татарів, соєднив з Польщею. — Тоді Україна, Волинь і Поділля дostaлось до Ляхів. — Ляхи по-браньки пригорнули до себе Українців і позволили осідатися по всій землі, якій після Татар осталася пустокою. — Не було тоді названня подійаний. — Панам, які бились з своїми собственими войсками за Польщу, надавав король польський в награду пусту землю, одібрану од Татарів. На тій землі позволили вони осідати людям, якій збирал один осадлив і закладав села. Люди, що осідали на панській землі, одні давали козаків ресурсових, які разом з панами бились з непріятелями і проганяли їх, коли вони лізли до нашого краю. — То тим козакам надійшли ляцькі панн землі і не требовали од них ніжкої оплати: вони жили, як паны. Другі, що не давали козаків за землю панську, або платили кону чишиу на год, або робили 12 днів в год панщину, не було тоді великих панів, на чотири або п'ять сіл був один пан, а люде панам помагали збирати хліб, зате паны боронили їх Турков і Татаров, не брали од них рекрутів, тільки самі бились з ворогами. Подушного люде не пластили, а тільки корольові платили по два золотих подимис від комінна на цілий год, — за то мали всяку вигоду, мали сної табуни, коні, стала овець, тисячами насік і жили, добре проспіваючи. — Позаявливали москалі нашої долі і волності; они привикило ля татарської неволі, бо 200 год Татари над ними панували і мучили їх так, як тепер Вас Москалі. — Царі московські спорілись між собою, і Татарин Іх годів: од одного одбивав, а другому давав, який лизався Татарів, одбивав мир, а давав Татарам подарки. До сей пори були би Москвалі під Татаром, як би не Ляхи, та не козаки, що все Татарів били. Як Ляхи з козаками розбили Турків і Татарів, тоді і Москвалім легче стало і вони проснулись, зачали вигонити од

себе Татарів. — Цар Московський Іван, названий Грозний (якщо, що був лихіший від всіх Татар), собравши Москвалів, вигнав дорешти Татар із Московщини. Гірка тоді була доля Москвалів, він наклав гіршу на них од татарської неволі, хто із народу чимнебудь сопротивився його волі, велів убивати, відціт і мучити. Єсть в Московщині і телер город Великий-Новгород, там, як жителі сопротивились, то він велів всіх вирізати до ноги: невіст, старіх і малих дітей. Отож ще за того царя почалось на Польщі і козаців мещастя, і всі царі, що після цього наступали, старались сварити Козаків з Ляхами і підмовити Козачину, щоб до Москви пристали, буцім то для одної віри. І вийшли дурні Козаки, які послухали Московської намови, за то розумніші Козаки з Ляхами ловили їх, вінчали або казнили. Із того Москвали нахидали присліжку до бре-кень межі народом і манили до себе, і так Донських і Запорозьких Козаків, які були за одно з нами, перевернули до себе, і загорнули в неволю. Але поки межі Ляхами були добрі королі, то не допускали до того; любили козаків, давали їм свободу, як панам, і за-слісно їх держали. Багатсько Козаків із панами вписалося] до Унії, щоб не мучитися з Москваліми; — унія значить то, що віра християнська одна, а чи то Ляхи молились по-польськи і по-латинськи, а Козаки молились по-руськи, то у Бога все єдно. Унія то слово латинське, по-нашому значить все єдно, і все єдно було — чи Лях чи Козак, а Москвали брехали перед народом, що Ляхи хотять повернути Українців на свою ляцьку віру, і з того почала несагода.

Бідна Польща, бившися то з Турками, то з Татарами, то з Москвалими, мусила битися і з своїми Козаками, якими Москвали бунтовали. Настала в Польщі ледачі королі, які разом з Москваліми понюхались, і хотіли і собі завести таку неволю над народом, як Московщина, бо для королів і царів лучше, як народ в неволі, бо мусить те робити, що они скотять. Отож як настала в Московщині цариця Катерина, яка приказала убити свого мужа, цара Петра З-го і сама сіла царствовать, не було на світі ледачішої жінки, она товкалася зо всіми, — а в Польщі був корольком Понятовський, великий ледач, який жив з Катериною, змовився з Катериною, щоб Польщу з Козаччиною до Московщини злучити. — Пані польські довідалися о тих штуках короля, до того не допустили, і, зобразивши коло Бару, хотіли короля скинути. Цариця Катерина, довідавши, прислала своє військо, щоб тих панів розігнати, а всім попам руским на Україні розіслала багато грошей і обіцяла всі ласки, щоб намовити українців на Коліщну і вирізати Ляхів, які допускали продати Польщу, і прислали на

ватажку Желізняка, козака із Залорожа, який запродаєся цариці і подмовила Уманського козака Гонту, і зробили, що хотіли. — Діли Васі пам'ятують, як в цілій Україні невинна кров проливалась, але Ляхи оглинулись, поспішили з військом ляцьким і козаками і зачали гайдамаків ловити і розганяти, а на цариню занесли жалобу до всіх королів. Тоді она поміркувала, що їх Ляхи дадуть собі раду і прислала своє військо з генералом московським Креметниковим, і помагали Ляхам ловити гайдамаків, піймали Гонту і Залізняка і тяжко їх замутили, а решту гайдамаків одніяли до містечка Коліщна і там їх мучили і убивали. Так скінчилася Коліщна, погибло багато Ляхів, але більше Українців, бо винних і невинних убивали. Цариня одніям і другим помагала, щоб ослаблювали оба народи, і засяявши межу між ними ненависть і вражлу, до себе загорнути, і доп'яла свого, бо після Коліщни не було вже згоди і дружби між Ляхом і Козаком. Тоді Катерина, зібраши московське військо, забрала Польшу і Козаччину, — і Бог допустив кару на народ за кров невинно пролиту, і Ляхів з Козаками оддав в московську неволю, а як она гірка, то добре знаєте. Ми діти Козацькі і Ляцькі, гірко покутуєм і птачком за гріх наших дідів, але Бог не без милості, а Козак не без долі. Посилало Вам три пісні про нашу давнину свободу, неволю і що робити, нехай діти наші співають, щоби знали чим Ви перше були і чим бути можете.

І. ПРО ДАВНЮ СВОБОДУ

Горе тобі, Україно, що є Ти в руках цара,
Бо на тобі, Україно, тяжка Божа кара.
Келись була під Ляхами, тоск жила щаслива,
Прославіла Козаками славна Гвоя нива.

Лах за тебе ставив груди перед Турком і Татаром
І борокив тебе всходи, бився з Німцом, царом.
А ти за его плечами в щастя опливала
І з твоїми Козаками Ляхам помагала.

Милій Боже, де ж ті часи? Коли козак з Ляхом,
З татарином шов в запаси помеж чорним шляхом...
Чорний шлях тепер оглух, Лях стоне в недолі.
Про Козацький пропав слух, діти їх в неволі.

Москалі те все зробили, щоб Польшу забрати.
Козака з Лахом смирили, сталик Ім брехати.

Що Ляхи на віру ляцьку хтять мир повернути —
А Москалі брат[а] Козака хотять пригорнути.

І намовлялись з попами, щоб Ляхів губити,
А тоді Ім з Москалими добре буде жити...
І поглилася крові сила на всю Україну
І ворогам приступила лущую годину.

П. ШО ВИ?
(ЦАРСЬКІ НЕВОЛЬНИКИ)

Тепер розкажу Вам, як Москалі забрали Польшу і Козаччину. Після Колінчини не било вже добра, вражді меж Ляхами і Українцями на віки осталася, а Москалі начали мішатися до всого, і то одних, то других колотили меж собою. Ляхи сварились з королем, який накладав з царицею і Москалими, а ледачі пані Потоцький, Тульчинецький, Браницький і Ревуцький, назбиравши більше таких, як самі, забравши в містечки Тартовиці, змовлялись з Москалими і продали Польшу і Україну, а та для того, що добре пані радились в Варшаві, як би всьому народові дати волю, і щоб всі були рівні перед законом, але Москалам того не хотілось, бо тоді не дали би ради Ляхам. Ледачі пані пристали до Москалів, бо Москалі обіщали, що панам тим, що пристануть до них, додадуть села і людей так, як в Московщині, закрепостять, щоб робили панщину. Українці, подразнивні з Ляхами, не боронили забирати Польщу, думали, що Москаль, забравши Польшу з Українного, зачав по-своєму управляти, а зачав од неволі, насамперед спирався казки і людей поличили на души, а весь народ вольний, що осідали на Ляцькій землі, записали в підданство, аби тим Ляхам, що продали Польшу, робили панщину, наклав велике подушне з душі і приказав брати рекруті, щоб, мавши багатсько війска, всіх душить хто скоче вольності. І так вонді діти і брати, що служать салдатами у Москалів, убивають Вас по царському приказу, коли Ви змушені тяжкою неволею, обізвитесь о свободі, і не тілько Вас удурили Москалі, але і запорозьких Козаків, братів Ваших. Перше, пока Польща держалася, то они боялись козаків, щоб не згучились з Ляхами, а як уже Польщу забрали, то Козаки Ім стали исппотребні; а найбільше, що Москалі бояться вольного народу. — Зарах, забравши Польшу, поспали Московські війска на Січ і забрали всіх Козаків реєстрових, а тих, що жили по слахах і казацтвували (так, я Ви) записали в підданство, а землю подарувала Царинці Панам Московським, і вольний народ повернули в підданство. —

Козак Некраса вивів із Запорожжя багацько Козаків і там в Туреччині і за Дунас Турки дали Ім землю, де они осіли, і назвали новою Січовою. Мав Некраса розум, лучше зробив мати за пана іхриста Турка, як Москалі, бо до сей пори живуть в Туреччині вольними козаками, яких от Некраси звуть Некрасовими, тілько на війну Туркам помагають, а думаютъ об тім, як Вам помогти в Вашій недолі. Тепер вони вибрали собі за Атамана Ляха Чайковського, який утік з Московської неволі і ждуть тілько времена, щоб отплатитися Москалам за те, що знищали над народом. Од забору Польши по сей пори Москалі не перестали дразнити Вас з Ляхами, який ще гризу од Вас терплять неволю, розсудить самі своїм простим розумом, — оставив ніби над Вами власті Ляхам, а приказав Ляхам, щоб вибрали од Вас рекруті і податі, і для панів велів робити панщину, а як не послухаете, то приказав Вас бить; на Ляхів такоже наклали великі податі, то що відруту од Вас, то плачать царові, і так Ляхи обдирають Вас, а цар Ляхів. — Цар ніби пожаловав Вас і обіця вільность, а Ляхам приказав, щоби так, як перше, в руках держали; як Вас Лях поб'є, то він ніби пожалусті уступається за Вами, іншого Ляха і в турму посадить. А Ляхам приказав, що як не будете слухати, щоби зараз давали знати справникам і приставам: тоді зараз зможе справних, або пристав і даре з Вас школу і війска зводить і на смерть велить убивати. Посудите самі, чи цар по правді з Вами поступає. Були і есть тепер пані ледачих, як і межи Вами всіх люде трафляються, але були і есть пані добри, якір жалували людей, не требовали великої панщини, давали громадам запомогки, платили за них податі в казну і побатьковськи обходилися; були пані добри, якір хотіли самі дати вольності людям, але цар, о том довідавшись, повисилав за те тих панів на Сибір, а всім панам приказав, щоби без його волі не увильняли народу, бо всіх повисидеть. Москалі не хотіть і не допускають, щоби Ляхи з Русинами браталися, бо толі швидко прогнали би Іх в Московщину; для того дурять Вас, що ніби пані не хотіть Вас увильнити, а пакам не позволяють увильнити, а Вам говорять, що ту ласку ніби цар на Вас робить. Але цар того сам без паків зробити не може, бо паки за гроши купили землю, і Цар не може чужого добра одбирати і давати другому, але паки самі могутъ Вам подаровать землю, бо то їх собственность; і багацько таких есть пакі, що хотять дарувати, але цар не позволяє і назначив нарочно велику ціну на Ваші усадби платити панам, а він посля від панів витацить і обдерсе до сорочки і приведе до нищоти! Москалі говорять, що я будете голими, то забудетеся за воль-

ність, і будете покорніші. Пани од Вас більше мають розуму і провідали царську хитрість, давно уже они хотять побрататися з Вами, то цар не допускає, а Ви того не знаєте. Може пам'ятате війну під Дашевом, як пани бились з Москлями, котра була недавно. Тоді Вам Москалі казали, що то були мятежники, а як Іх розбили, то вели і Вам їх ловити; і зналися меже Вами ледачі люди, котрі послухали Московського приказу, ловили нещасних і доставляли до Московського суду. Були і такі меже Вами, що самі їх піймавши обирали і убивали. Ті, що до того допустилися, зробили гірше од Каїма, котрий убив свого брата. А знаєте Ви, чого ті мятежники (их зовуть Іх Москалі) хтіли? — то я Вам скажу: они хотіли звільнити Україну і Польщу з Вами разом од Московської неволі, а народ весь прийняти за братів. Ті самі нещасні Ляхі, котрі розбиті під Дашевом і в цій Польщі, вибрались за границю; цар забрав Іх села, поробив поселення, знущався над народом, познав ті села, де ділні Іх і праділди осідали, лозаводили собі сади і казацтво, а перегнав на глухий степ без води, а пани Іх давно по чужих землях стикаються і просять лягти себе і для Вас вольності. — Ви того не знаєте, що війна, котра була у Криму, була за вас, там були і ті пани, що билися під Дашевом, і поїхали за границю. Од Кримської війни, як приходили до миру, то на прозьбу тих панів, Царі приказали нашemu царові дати народу вольності. Але цар до сей пори того не зробив, а бреше перед всіми Царами, що Ви дуже дурні, гірше скота, що як даста Вам волю, то Ви самі може собою поріжтесь і другим достанеться, що Ви піхниці, то Вам одразу не можна дати волі, і так дурнить всіх Царів, котрі за Вами устуваються, каже Ім, що позакладав школи, щоби Вас учти розуму, а як порозумієте, то Вас увольните. Бреше перед Царами, що він хоче одучинтъ Вас од плянства, і нарочно на те поставив Аксизу, а тим чином Аксиза на то поставлено, аби Вас обдерти, а єронди наймисть, як перш жилці і до гіршого Вас приводять плянства. Ото знаєте, як об Вас думає цар, не ждіть од нього милості, то Ваш ворог, хто скаже Вам, що цар Вас милує.

II. ПРО МОСКОВСЬКУ НЕВОЛЮ

Плаче бідна Україна гіркими слізозами,
Настила лиха година налі сі Синами.
Москалі все загорнули в тверді свої руки
І весь народ подвернули на тяжкі муки.

Українець на свободі ціві, як в саду рожа,
Мав свій голос у народі, душа була Божа.
Москалі души загубили, настала влада барська,
Всіх людей закропили, душа стала царська.

Своїх попів нам наслали, книги замінили,
І замість Божої хвали, царську умістни.
Послухай, що в церкві правиль, не поймеш ях врагу.
Тілько знай, що цара славлять, як би в урок Богу.

За то нас Бог карає, мучать нас сусіди,
Що забулися хвалити Бога так, як нації діли.
Наступили Сибір, кнуты, що Ви не знали,
Тяжко тепер позабути, що Ви волю мали.

Який плач був помеж миром, як рекруті брали,
І над Татарським ясиром так не унівали,
Коли нації ділі, братів в дібні забивали,
А Москалі знуцалися, лоби приголяли.

І далеко Іх загнали, билися за цара,
За не однім одинаком плаче мати стара.
Інша біда не докучає, все по царській волі,
Начали нас пани мучити, укріплють в неволі.

Панциною обложили, подушним, чиншами,
Живу шкуру з нас лупили, рівняли з скотами,
Боже! Боже! милосердний, жалься нашої долі:
Докучив нам Москалі скверний, визволь од неволі.

Прийми за гріх наших ділів тяжку вашу муку,
Визволь Лахів, наших братів, і подай нам руку.
Дай нам мирно в згоді жити, Москалі прогнати.
Вольно жити, не тужити, Тебе вихвалюти.

III. НА ШО ВИ? (ЩОБ БУВ ВОЛЬНИМ НАРОДОМ)

Сподіваюся, що Ви пойняли (хто Ви, і що Ви), тепер я Вам розкажу, на що Ви? Вже не на тес, щоб як скоти не виходили з ярма, тілько, щоб бути вольними народом, так я були Ваші ділі і праділди. Тольковав я Вам на початку, що Ви — Русини, а Москалі зовсім чужі для Вас. Москалі та Кацап, привівтесь до нього, чим він до Вас похожий, може мовою? коли він зовсім іначе говорить.

Може одяжою? і одежа зовсім інша. Може, скажете, вірою? побачим. Може Вам случалось і самим бачити Карапів разою віри: Старовірів, Розколів, Богородичних, Молокан, Суботників, всіх їх вір не переличні, бо тих єсти до 60; а всі ненавідяться меже собою, найбільше ненавідять царської віри, котору і Вам Москалі називають. В Московщине була інша віра, як тепер осталася меже Старовірами, але цар Московський Петр Первій наставив віру царську і приказав в церквах, щоби молились більше до царя, як до Бога, приказав народові, що цар то їх Бог на землі, а котрі того не послухали, то тільки їх мутили, од того так багацько юр'я поборивлося в Московщині, і до сей пори не могутъ їх навернути на царську віру, і тепер они до Ваших церков не ходять і за царя не моляться. Чиж той народ може назуватися Вашими братами. Ви їх називаєте Карапіами, а они Вас Хожлями. Ви тілько Українці не постереглися, як Вам Московських попів наслали, книги старі церковні переперміновали і віру Вашу зробили царською, прислухайтесь тілько в церкві, як попи правлять, то більше до цара, ніж до Бога молиться. Цар попам за те платить гроші і Вам приказує робить попам, а окрім того і самі Вас обдирають, дурять Вас і, що почують меже Вами, доносять зараз Царові. Брешеть Вам на Ляхів і не допускаєтъ Вас соединитися з Ляхами, бо якби помирілись і побраталися люде з Ляхами, то швидко б прогнали б Москалів, і були в боліні, як нерце. — Тепер заборолися^b на цілом світі, скрізь війна за волю, й Москалям захотілося вольності. Довідався народ Московський, що всі гроші, котрі з нас всіх деруть в царську казну, складають, так як у Вас водиться, як маєте громадську казу і збираете на громадські потреби; — то ти всі гроші, срібро й золото, а навіть мідь крадькома цар вивіз за границю і утаїв. Для того тепер у нас така нужда без грошей, тілько папірці крутиться меже народом. Народ весь Московський кричить на цара, що він народ обкрав, і мучить ще неволею; цар на них післав війска, так як посылав на Вас, і велить в смерть убивати, і стреляти до народу. Але так довго не буде, бо тілько війска не настарчить, аби на все царство розіслати, бо всі одним голосом кричать, що не хотять царської неволі; царові тепер дуже круго приходиться, бо не тілько Московщина, але й Польща піднялася. — Ляхи знов упоминаються, щоб вернути Польщу і Україну, і обіцяють дати волю народові, як було за ділів і предців. Тепер в цілій Польщі Ляхи моляться по костелах, щоби Бог ломіг визволитися, а Москалі послали там війска, але не могутъ дати ради Ляхам, розгоняють їх із костелів, убивають в костелах. І у нас вже на Україні добре пані нача-

ли вже діло, збираються такоже по костелах просить Бога о помощи. Багацько вже панів забрали під крепіт Москалі у Києві, Житомирі і Каменці, але то нічого не поможетъ. Тепер для Вас пора наступила; коли хочете вольності, то пристаньте до Ляхів, і одним голосом обізвитесь, що не хочете царської неволі; співайте мої пісні, що Вам посилаю, по улицях, корчмах. Як Ляхи побачать, що Ви за одно з вими, то пригорнутъ Вас до себе, а як разом злучитеся, то Москалі нічого Вам не зроблять, бо мають багацько роботи в Московщині і Польщі; тоді пані дарують Вам землю і за братів приймуть, будете мати Волю. — Попи і справники з приставами мають приказ од цара, щоби Вас подмовляти противъ Ляхів; нехай Вас Бог від того боронить, доволі уже Ви за те оплатилися, що Ваші ліди сей ради послухали. Од одних Ляхів можете мати волю, а як послухаете злой ради і обернетесь противъ Ляхів, і поможетъ Москалям їх губити, тоді цар села Ляцькі забере, а Вас поробить поселенцями і на вік закрепостить. Не тілько пристави і попи, але й більше посылає цар разник людей, щоб Вас намовляти противъ Ляхів, — не вірьте Ім. Которий Вас до того буде підмовляти, то ворогъ Ваший найбільший, того повісьте, як собаку, — (тілько нишком). Прошу я Осіку, щоб посылає скрізь мої письма. Де оно прийде, зберігтесь нишком, щоб Вас попи і поліція не вислідила, а я прочитаєтъ, об'явіте своїм сусідам і дальше Мое письмо посылаєте; научтесь моїх пісень, і співайте наперекір Москалям, то на них наведете страх, як всі заедно будете, і самі може утечуть од нас. Як скажуть Вам Москалі — дайте рокруті — не дайте, і податі більше не давайте, приготовляйте сухарів і крупу, і виберіть по десять молодців із всякого села, нехай будуть готові Осіка, которий посылає буде мої письма, і сам нишком дивиться на Вас, як побачить, що Ви співаете мої пісні, не бойтесь, тоді стане меже Вами. Ляхи такоже, як побачати і почують, що Ви пісні про вольності і братів з Ляхами співаете, то до Вас пристануть і до серця як братів пригорнуть; а і до Ляхів пишу і прошу, щоб з вами побратались. І они писали до мене, що на те согласні. Которий Лях пристане до Вас, повинен надійтъ Козацьку свиту, і так скрізь ходити; пока того не зробить, не вірьте ему. Піп, которий буде за народом, повинен скинути рясу, а ходить в підряснику, або підстригать бороду, а которий того не зробить, то буде царський ліп, і такого стережтися, або лучше просто на гіляжу, бо багацько погубить народу. Ляхів, которі не пристануть, як будете просити, то ваші вороги; того Лаха такоже на гіляжу, але як будуть уже меже Вами Ляхи, то тоді Вам самі скажуть, кого повісті. Справника або пристава, де най-

дете, там повішайте, бо ті багашко гублять народу. А стовпі ті, що стоять над поштовими дорогами з дротом, чисто підробуйте, бо по сих стовпах дають знати царові й всім начальникам, де що робиться, і зараз присиляють війська. — А як Осика стане уж межі Вами, то дастъ усякому раду. — Але поти не побачите Осику, поки всі однім словом не будете кричатъ: проч Москалі!!! і не повісите хоть по десять справників і приставів. —

ІІІ. ШО РОБИТИ

Московиця загуляла, круто цару буде,
Аж тепер ся спам'ятала, що і она — люде.
А всі кричать: дай свободу, годі нас дурити,
Треба волі для народу, щоб щасливо жити.

Годі, царе, сссать кров нашу, шкуру обдирати,
Красти нашу греку право і за юю гуляти.
Хоть лякаєш нас війсками, дасеш нас на муки,
Розплатимося з тобою, як попадеш в руки.

«Цар ледачий на гиляку,
«Щобне мучин нас,
«Повішимо, як собаку,
«Коли прийде час!»

А ну ж, брати Українці, що масм робити,
І нам в московський неволі трудно довше жити.
Побрятаймося з Ляхами, даймо собі руки,
Поробим іх старшинами, то нас визволять з муки.
Трудно самим зриватися, ватажок не маєм,
Бо ми темні, — як зробити, і самі не знаєм.
А як Лях не скоче перший побрататися з нами,
Викинем, як жабу з верши, оділкнем ногами.

«Лях ледачий на гиляку,
«Цо турався нас,
«Повішимо, як собаку,
«Коли прийде час!»

Брати! попів стережіться, бо то царські слуги;
Як меж ними сдея добрий, то ледачі другі.
А всі они народ дурять, царе величають,
Бо од нього мають гроши, з Вас пакнину мають;

Мають від цара укази, щоби Вас спідили,
І брататися з Ляхами, щоб Вам зборонили,
Щоб Вам правди не казати, на зле підмовляти,
І о всіх Ваших поступках цару вістку подавати.

«Піп ледачий на гиляку,
«Щоб не дурив нас,
«Повішимо, як собаку,
«Коли прийде час!»

Збудітесь, Козачі діти, годі вже Вам сплати:
Ярмо шию ошмуяло, пора вже скидати.
Не давайте рекрутів, податей не дайте,
Не бйтесь Москалів, на себе вповайтє.
Тепер пора наступила, Бог назначив час,
В народі воскресла сила, Бог визволить нас.
Хоть Москалі тут нахлинуть, будуть катувати,
Ми их дружно проженем із нашої хати.

«Всякий Москаль на гиляку,
«Як скоже бить нас.
«Повішимо, як собаку,
«Коли прийде час!»

Браття, возмім в помощ Бога, знесемся з собою,
Подоляки з Волинцями і Українкою.
Єдним словом, єдним духом всі соєденітесь,
І як діти єдної маті, до себе горітесь,
Забудьте вражду в Ляхами, з ними ся злучіте,
Ляхи зачали уже діло, а Ви докінчіте.
Тоді нема в світі сили, щоб Вас побідити,
Вирвемося з рук московських, будем вільно жити.

«Хто не з нами, на гиляку,
«Хто не державсь нас,
«Повішимо, як собаку,
«Коли прийде час ...

VI

ВИСОЧАЙША ТАЄМНА ГРАМОТА Я. СТЕФАНОВИЧА⁶ (1875-1877)

ВИСОЧАЙША ТАЄМНА ГРАМОТА

ВІРНІ НАШІ СЕЛЯНЕ! Зі всіх хінців Держави нашої чуєм ми скарги людого нам селянства на важкі пригнічення споконвіку ворожих Йому дворян. Між тим з самого вступу нашого на Престол Імперії Російської, старалися Ми поліпшити становище ваше. Всупреки бажанню цілого дворянства, Височайшим Манифестом 19 лютого 1861 р., Ми увільнили вас од кріпацтва й дарovali вам усю землю без жадного за неї викулу, а також ліс та сінокоси, що до того часу несправедливо належали лише дворянам.

Отсюди волю Нашу простягли ми як на бувших панських, так і на державних селян, з котрих останнім мусили відійти всі казенні землі й ліси; всіх міщан, одставників солдат і весь безземельний люд, без ріжниці віри, звеліли Ми також надіlitи землею, бо сим даром Господь дозволив кожному чоловікові користуватися в рівній мірі. Разом з тим Ми полегшили рекрутську повинність; даронали всякому право вільного й безмитного заняття всяким ремеслом і промислом: рибним, соляним та всіми іншими.

Ми звеліли залишити поміщикам тільки садиби та землі й лісу таку кількість, яка придаде й всьому бувшому Іхньому хрінкові, після рівного подушного розділу. Така була воля Наша, що проголосила Ми П в манифесті 19 лютого 1861 р. Але на преведливий жаль Наш, дворянне стали на заваді виконанню Нашого веління. Вони хитрощами й оманою лишили себе більшу й крацу частину землі, всі ліси та сінокоси й тільки найгіршу й найменшу частину віддали вам, до того що й наклали за неї надмірні викупні та оброчні виплати; багатьом з вас вони не дали зовсім ицила, оподаткували всі промисли, вигадали земські та інші повинності, крім того недостойний наслідник Наш, не дивлячись на опір з Нашого боку, в угоді дворянам, обтяжив вас важкою рекрутчиною, щоб разом з ними мати проти вас силу й нею тратити вас, як бидю, в темряві й убогості. От що бажали Ми зробити для вас, проте, на жаль, волю Нашу не було виконано.

Безперестанна ладдятична боротьба Наша за вас проти дворянства довела Нам нарешті, що Ми своїми силами не маємо змоги допомогти вашому горю й що ви тільки самі зможете скинути з себе дворянську корчму, та визволитись від тяжких пригні-

ченъ та непосильних поборів, коли одностайно зі зброяю в руках повстанете проти ненавидних ворогів ваших та заволодієте всю землею. Керуючись цим пересвідченням, всім вам, селянам, а також і міщанам, що вірні Нам, а іс недостойному наслідникові Нашому Олександрові Олександровичеві разом з Його спільніками дворянами та Великими князями, повеліваемо: Об'єднуйтесь в таємні товариства під назвою "Таємні Дружини", щоб підготуватись до повстання проти дворян, чиновників та всіх вищих станов. Комісій, що є готовий покладти життя свое за величну справу, мусить заприєтися на вірність товариству Таємної Дружини. Сі товариства мусить додержувати самолітвої тайни від дворянського начальства та попів, що по більшості суть шпигуни панські, а не достойні пастури стада Божого. Зрадників нема чого милувати, і комісій, хто преласть смерти зрадника, зробить добре та чесне діло.

Повеліваемо Таємним Дружинам виконувати Наші затверджені статути; шанувати твердість та одностайність в своїй справі й не довіряти ані попам, ані дворянам, що брехливими обіцянками та іншими ріжкими способами дбатимуть посилати ломік вас розбрат і тим зменьшити ваши сили. На випадок смерти Нашої або якогось іншого нещастя заповідаємо Таємним Дружинам не покидати свого величного ліла і безперестанно з мечем в руці боротись з віковичним ворогом свободи й благоіснування вашого, поки язва ся з корінням не згине з лиця землі Руської.

А коли сяячення боротьба ваша з дворянами, сим хитрам, але неміцким ворогом вашим, з Божою допомогою закінчиться для вас побідою, — тоді вся земля, з лісами й сінокосами, буде таким самим безплатним добром вашим, як вода, сонце та світло і всесвітній інший дар Божий, що створений є для чоловіка; не буде ненарадного вам дворянського начальства, яке не має милосердя до вас, і отпане тоді свобода й благоденство на землі Руської.

Осині ж себе святым хрестом, православний народе, і призови милость Божу на святу справу твою. Пам'тай, яко заповіль, сі слова, що сказав тобі Царі.

— Доброзвільнець твій!

На первопису власна Його Імператорського
Величества печать та підпис "Олекс-
андр П", С.-Петербург р.
1875, лютого 19
дня.

Київська Громада

(З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО РУХУ
60-ІХ РОКІВ)

I

В історії українського громадського руху Київ, без сумніву, відігравав величезну роль. Великий культурний центр, центр економічного життя Правобережжя і сусідніх лівобережніх районів, Київ уже з самого початку XIX століття мав потрібні умови для того, щоб у ньому містилися також центри громадської та революційної праці. Польські масонські ложі, польські політичні товариства, недобитки лекабристських організацій, а нарешті, перше українське політичне товариство кирило-методіївців, – ось ті конкретні форми, в яких кристалізувалася політична думка в Києві. У різні часи висувалися на перший план різні політичні завдання. Але, не зважаючи на те, зовсім ясно тягнулася нитка ідейного зв'язку від масонської ложі Зеднавих Слов'ян (1818) через Південне товариство до демократичних польських груп і до 'ресурсублікансько-панспалістичного гурту 1847 року.

Історія політичної боротьби на Україні набирає в різні часи різного національного забарвлення залежно від класу, що ведуть цю боротьбу. До початку 1860-х років у політичній боротьбі на Правобережжі керівником була кляса дідичів, яка була польською чи польонізованою і своїм заходами уважала боротьбу з російським самодержавством. У другій половині XIX століття феодально-аристократичні тенденції, які переважали за революцію 1830-1831 років, починають сходити на танець, а їх замінюють буржуазно-демократичні течії у зв'язку з тим, що на політичну арену викоїлять на зміну феодалам широкі кола інтересів, що здобували своє появлення із середовища різночинців – це так звані "офіціялісти" маєтків дідичів і ліберальне студентство. На протязі першої половини XIX століття гегемонія поліків у дільнності перериває лише 1825 року рух у колах молодих російських офіцерів і 1847

року організації української демократично настроеної інтересів.

Можна з певністю сказати, що громадський рух 1860-х років був продовженням того, про що мріяли і чого не зробили члени Кирило-методіївського братства. Широка програма, яку намітили були кирило-методіївці, обірвалася на самому початку Іхньої діяльності. Члени першого таємного українського товариства не вийшли поза межі теоретичних обговорень і в практичному житті не зробили нічого. Шістдесятники повинні були продовжувати Іхню практику, повинні були з утопічних проектів вилущати життєвий зміст. Звичайно, зміни соціально-політичних умов позначалися на ідеологічних концепціях шістдесятників років. Громадські діячі 40-х років були відрізані від маси, вони діяли в атмосфері зовсім ізольованій, вони шукали зв'язку з народом через книжку, через звернення, але ще не мали цих зв'язків.

Шістдесятники, замість "місця", як скеля", кріпаччини, мають перед собою всі "тимчасово зобов'язані" селяни, які виступають організованим суспільством, а не німими скованими рабами дідича. Між двома класами помішківши і селян у цей час ясно виступає як активна громадська сила леклясована інтересів, сини збіділіх дідичів, різночинці. І мрійний ідеалізм людів сорокових років, іхнє слов'янофільство і месіянізм, ліадцять років пізніше, перетворюються на ясну буржуазно-демократичну ідеологію.

В еволюції громадської думки від 40-их до 60-их років помічаємо занепад політичних ідей і висувається на перший план культурництво і етнографізм. У той час, як у Росії політична думка за 1860-их років місце і перетворюється на революційні ідеї, на Україні ми бачимо наростання революційних настроїв лише в польських колах. Зі свого боку, українські кола не наполягають на зміні тих політичних вимогах і гаслах, які ще 1847 року висунуло Кирило-методіївське братство. Політичні пррагнення нової буржуазно-демократичної інтересів на Україні дуже неясні. Відкликнувшись гасла боротьби проти самодержавного ладу, українська інтересів дуже охоче пішла на право в ряди російських службовців і разом з тим уже зовсім закрила і навіть загубила своє політичне обличчя.

Українські громадські діячі починають гуртуватися в так звані "громади". У 1860-их роках з них найвідоміші "Пітербурзька громада", що збиралася в помешканні Ф. І. Черніка і "Чернігівська громада", яка об'єднувалася навколо відомого етнографа С. Д. Носа, заміщеного в політичну справу 60-их років Андрющенка.²

Об'єднання в громади має, уже в своїй назві, дещо спільне з

товариствами селян і побудоване на певних територіальних ознаках.

З другого боку, такі об'єднання вагадують земляцькі об'єднання студентів, і немає ніякого сумніву, що саме від таких студентських організацій бере свій початок той нелегальний український гурток у Києві, який назвали "Громадою" чи "Старою Громадою", щоб відрізняти її від пізніших таких самих нелегальних об'єднань.

Говорячи про ці студентські земляцькі групи, з яких постала "Стара Громада", ми маємо на увазі польські студентські гміни, нелегальні студентські організації, не визнані ніжкими правилами і офіційними статутами, які, однак, працювали широко і доволі отверто.

Цікаво відзначити, що в колах польського студентства слово "громада" вживалося в змінений формі в назні одного громадського збірника, який постав 1858 року в Києві в середовищі демократично настроєного студентства. Збірник видав гурток студентів для зібрання коштів, щоб висилати товаришів закордон; цей збірник називався "Pisma iugówkowe wietrzem i prozą Józefa Proskrta (Gromadzkiego)" (Уривки про зою і віршем Йосифа Проспера Громадського). Під цим іменем треба було розуміти колективний поєднанням студентського гуртка, об'єднаного певними науково-супільними інтересами. Студентські середовища, які створили оригінальний тип земляцтва середини XIX століття — гміни, використало цей термін "громада" для означення колективної праці своєї передової групи. Твори цього мітичного Громадського становили, як на той час, незвичайно цікаве явище. Те, що книжка належала студентським групам, видно було вже з перших сторінок. Її інкогніто трохи розкривалось в епіграфі: *Z hasłem wiary i ofiary. Dalej naprzód — w świat!* (З гаслом віри і жертви. Далі вперед — у світ), тому що це були останні рядки улюбленої польської студентської пісні: "Dalej bracia, w jedno koło!" — "Далі, братове, в одне коло!"⁴

У переломів до творів Громадського автор головним чином виступав проти міланетства, суспільному житті і в деяких місцях проводив "хлопоманські" тенденції, зокрема там, де мова була про виховання, яке своїм дітям дають {польки} на Україні.

"Вони роблять усе, — говориться в передмові, — щоб підривати дітей від народу, і поряд виростають два класи під тим самим сонцем, на тому самому хлібі, в тому самому селі, але зовсім різні, без жадної можливості будь-якого примирення".⁵ Серед поезій цього збірника ми знаходимо вірш з характеристичними ознаками народо- і українокультурності: "Дитинка", "Військовому лірнику",

"Зідхання в степу", "Українки".

Нарешті, надзвичайно характеристичною щодо теми, є центральна стаття збірника: *Uwagi nad znaczeniem prowincjalizmów w dziejach Polski* (Думки про значення провінціялізмів в історії Польщі), автором якої був, як тепер відомо, визначний польський історик, Олександр Яблоновський, товариш Володимира Антоновича з університету.

Таким чином, увесь цей збірник творів Громадського ми можемо вважати виavом роботи певного кола студентства і наслідком її еволюції, що й пройшли деякі кола студентства від перших польських студентських об'єднань, гмін, до таких гуртків, як "хлопоманські", з якого в наслідок далішої еволюції виділилася Українська Громада. Увесь цей процес відбувався наприкінці 1850-их і на початку 1860-их років.

Наприкінці 1850-их років у Києві було п'ять гмін: Коронянська, Литовська, Українська (себто Київська), Волинська і Подільська, відповідно до кількості тих головних територій, що їхні представники становили більшу частину студентства.

Ці гміни охоплювали майже виключно польську молодь. "З росіянами, — як признається автор одних спомінів того часу, — поляки не мали вінки інші зносин, крім офіційних у справах, які стосувались до всієї маси студентства". Росіян і українці в університеті було дуже мало; крім того їхній спосіб життя, погляди і переконання були такими далекими від способу життя і світогляду поляків, що надто близькі відносини між ними, як висловився автор-польк, були "просто неможливі".⁶ "Студенти-українці (в оригіналі "малоросіяни"), — свідчить інший сучасник, — нурагуються поляків, а поляки — українців (малоросіян), і намагання деяких професорів зближити їх лишаються без успіху".⁷

Ось чому ж росіяни, ні українці, можливо, за дуже рідкими винятками, не входили до гмін.

Усі гміни разом творили одії — "громаду", корпорацію. Кожна з п'ятьох гмін ділилася на дрібніші групи, секції, які об'єднували своїх членів за гімназіями.

Гміни як організаційна форма студентства зміцнилися зокрема на початку 1860-их років. Цьому сприяло найбільше те, що серед студентів-польків з України в даліко більшій кількості, ніж раніше, зустрічалося тих, які народилися в Польщі і яких називали "коронярами" (від слова Корона — царство польське). Короняри не лише творили окрему гміну, але й трималися якось остерів на різних студентських зборах і так званих "хнайпах" (вечірках), які трохи

звисока поглядали на демократичні манери студентів з України (Києва) і Волині. В постаті короняра втілювалася найбільша чистота польської шляхетської політичної думки, всі вони були завзятими патріотами, що мріяли лише про відродження давньої польської держави. Коронярі претендували на головну роль серед студентства, а тому в інших гмінах їх не любили, і на спільних зібраннях і хайпах, де бували студенти різних гмін, коронярі часто зустрічалися з рішучим опором з боку демократичних кіл польського студентства.

Кожна гміна вибирала свого представника, а збори всіх представників гмін творили комітет, який керував усім студентством. Кожний член гміни платив внески.⁹ Гміна мала своє помешкання, де збиралася П. членів на т. зв. хайні, вони улаштовували свої бібліотеки, ідеальні і, зокрема, мали на увазі моральну та матеріальну підтримку товаришів.

Поступово в життя гмін входили також політичні настрої, які, однак, тим часом ще не проявлялися різко. Цей національно-політичний елемент творили коронярі і поволі передавали його також іншим гмінам.¹⁰

Гміни тримали зв'язок з іншими університетами і колишніми студентами, які вже закінчили університетське навчання і жили обицяналами в різних містах та селах країни.

Зростання і розвиток київської гміни припадає на 1858-1860 роки. Гміна рік-урік здобував чималі поважніші громадські значення. Випускаючи своїх членів після закінчення університету, гміни підтримували з ними зв'язки і таким чином поширювали свій авторитет і своє значення поза межі університетської корпорації. Про цей авторитет зокрема дбали коронярі, які в важливих і відповідальних випадках неодмінно скликали загальні збори членів усіх гмін. Так, наприклад, це було в одній студентській справі, про яку згадує відомий український "народник" Борис Познанський.¹¹

Це була справа одного із студентів Київського університету, Тита Далькевича, який, проїжджаючи по Білорусі, здійняв розмову з селянами одного кріпосника-поміщика і, довідавшись про те, що цей поміщик жахливо експлуатує кріпаків, порядив Ім: "А ви б його оттак" – і провів рукою по горлі. Свої ж товариші підтримали Далькевича на суд загальних зборів усіх гмін за підмову селян до насильства проти поміщика, а коронярі зокрема настоювали на тому, щоб очистити студентський авторитет серед населення від запідозрювання імені та гідності студента Далькевичем. Цей факт незвичайно характеристичний для класової психології членів короняр-

ської гміни так само, як і спір проти коронярів деяких студентів київської гміни ("Української" згідно з тодішньою термінологією, хоч вона і була цілком польською), які вже відірвалися від свого середовища і вийшли на інший шлях, а тому вони всю справу Далькевича розглядали не з погляду поміщика, а з погляду присічного селянства.

Маріян Дубецький, сучасник усіх цих подій, також находити цікавий приклад тієї пошані, з якою обицівлі ставилися до авторитету студентської корпорації. Так, якийсь службовець (себто урядовець у маєтку ділча), бідний шляхтич або різничник, хотів передати на суд київського студентства свій грошовий спір з магнатом, у маєтку якого він служив. Магнат, щоб не ставати перед студентським судом, волів задоволити претенсії службовця.

У всіх цих фактах студентська корпорація, об'єднана по смінах, виступає як суцільна маса.

Гміни звертають на себе увагу і адміністрації; оскільки вони були широко відомі серед населення, то не можна дивуватися, що про їхнє існування дуже скоро довідуються Третій відділ власної Й. В. канцелярії. На підставі якогось переходженого приватного листа, Третій відділ запишує про цю організацію київську владу.

У переходженному листі ми знаходимо нарисання на те, що студенти мало цікавляться політичними справами і працею "в польському народному дусі", а водночас зазначено мету гмін – працювати на користь польської політичної ідеї всіма засобами. З інших джерел ми знаємо, що гміни утримували нелегальну польську бібліотеку, що складалася переважно з закордонних видань. Ці гміни і справді вели політичну агітацію всіма можливими засобами.

Автор "Споминія з днів молодості"¹² змальовує нам картину, як із польських гмінних організацій поволі починає поставати українська організація.

Із трьох гмін правобережної України в її етнографічних межах, поволі вирізняються окрім студентів, які починають діяти як новий невеликий гурток, який очолює яскрава і своєрідна постать Володимира Антоновича.

Борис Познанський пов'язує ці перші кроки нового гуртка з уж згаданою справою Тита Далькевича, яку гостро і всебічно обговорювали на зборах усіх гмін і яха, власне кажучи, і стала яблуком незгоди.

"Не можу пригадати, — каже Познанський, — чи скоро після цього, трапилося нам говорити про загальні збори. Антонович тоді

розвідникам нам докладно всю справу: він з'ясував, що мета «коронярів» зовсім не в тому, щоб засудити вчинки Далькевича взагалі, а щоб настроїти літвінів (білорусів) проти поляків. У межущій спорів на скринах ве всі ми встигли з'ясувати собі суть справи, яку зразу зрозумів Антонович — чого домагалися коронарі. Рильський і на цей раз не повторив, що треба іти за своїм народом".

Через деський час у одного з основоположників Громади — Федора Панченка, тодішнього студента-медика, — відбулися небагатолюдні збори, на яких обговорювали питання національного характеру. Вони мали для тодішньої України і зовсім ясне соціальне значення. Антонович доводив, що жити серед українського народу і не злитися з ним, не перейнятися його інтересами значить "бути пармойдом-паразитом".

Питання стояло у площині соціальній, а зовсім не національний, бож і сам Антонович та й інші учасники цих зборів, за дуже незначними винятками, були поляками, але бачили, що підтримка польської ідеї на Україні однозначна з підтримкою класи скіпетарів. Навпаки, перехід демократичних студентських кіл на бік українського народу означав перехід на бік трудащого закріпаченого долу. Саме такий зміст вкладали у ті заявки, що їх складали однодумці Антоновича на спільніх зборах усіх гмін у справі Далькевича.

На зборах у Панченка, крім уж згаданих, були присутні ще Вікентій Василевський і Готфрід Пржелєльський, і приєднання інших двох студентів до гуртка хлопоманів означало поширення хлопоманської ідеї серед польського демократичного студентства.

Більшість членів нового гуртка творили поляки чи польонізовані українці з усіх трьох гмін правобережної України і, очевидно, серед них не було ні одного короняра. Зовнішнім ознакою виділення із гмін нового нелегального гуртка була заміна польської одягу простотою селянською світою із домотканого сукна і перехід з польської на українську мову. Хлопоманський гурток був лише перехідною формою від гмін до української Громади. Ця перехідова стадія і, зокрема, самий момент організації Громади — це найтемніше місце в історії українського громадського руху 1860-их років.

Про цей момент починали свої розповіді в друку В. Антонович,¹³ К. Михальчук,¹⁴ Б. Познанський,¹⁵ М. Драгоманов,¹⁶ О. Русов,¹⁷ але Іхні оповідання не докінчені, або ж не дають конкретного і ясного матеріалу, щоб з'ясувати історію самого початку Гро-

мади.

Найцікавішим свідоцтвом для нас було б свідчення В. Антоновича, який з найперших кроків Громади вирізняється як керівник. Але в тих його споминах, які вже з'явилися друком, ми не знаходимо майже нічого для з'ясування важливого для нас питання. Не зважаючи на назив одного з розділів "Початок української Громади", ці споминки, власне кажучи, не дають матеріалу для висвітлення самого формування Громади з перших її кроків.

Ясніше розказано про цей перехідовий момент в іншадрукованій частині споминів Антоновича, які зберігаються в рукописі в родині Антоновичів.¹⁸ "Було ясно, читасмо там, що культурний напрям, який ми (польки-українці) розвивали, не втірює більшості і, так або інакше, може запутати нас в інсурецію. Зібравшись тісним колом, ми запропонували вибрати один з двох: або оставатися далі при своїй роботі і в такому випадку виникатися з гміні і заснувати свою — дійсно таки українську — Громаду; або, кому трудно зробити цей рішучий крок, лицитися в гміні і розірати з нами зв'язки. На зборах нашого гуртка 15 чоловік вишили вийти з польської корпорації. З них пригадую кілька осіб, що до кінця життя лишилися вірними українській ідеї. Це були Рильський, Познанський, Михальчук, Баковецький і ще декілька інших, які рано вмерли або я загубив їхні сліди". Формування Громади з цього перехідового гуртка припадає, правдоподібно, на самий початок 1861-го р. — і пов'язане найбільше з поповненням складу хлопоманського гуртка лівобережними. Серед студентів Київського університету ми бачимо вже П. Чубинського, братів Синютів, І. Касяненка і М. Драгоманова.

Можливо, що думка про створення чогось подібного до "Київської Громади" виникла раніше і навіть у двох різних гуртках — серед української гміні, з одного боку (правобережці-хлянти), і серед лівобережців — з другого. Це примушує нас визнати участь у громадській роботі як тих, так і інших до 1861 р. Це так звані недільні школи, з яких одна — подільська — була врешті діяльністю, головним чином, лівобережців, між іншими і Драгоманов; а в другій — новостроїнській — зосереджена була праця друзів Антоновича — правобережців.

На цій спільній праці, правдоподібно, відбулися перші зустрічі українців-польків з полтавцями і чернігівцями: можливо, що тут і зародилася перша думка щодо об'єднання.

У всяком разі, лівобережці зустрілися з цілком уже зформованим гуртком "хлопоманів", і їх приєднання до хлопоманів могло

відбутися десь коло 1861 р.

Цю дату, 1861-ий рік, подає і автор "Воспоминаний дній молодості", кажучи, що Антонович 1861-го р. порвав свої відносини з польським рухом і друзями, заснувавши окрім польсько-українське товариство "Громаду".¹⁹

У офіційних документах згадку про українську "Громаду" в Києві знаходимо також лише в цьому році. Вони до певної міри фантастичні, але мають підстави, які характеристичні сучасні свідчення. "В Росії, читасмо ми в цьому документі,"²⁰ існує окрім товариства українця, пройнятих духом якогось патріотизму, товариство це має скрізь своїх прихильників, і університети, Київський і Харківський, служать головними провідниками і поширювачами ідей про можливості відновлення України. Так, у Київському університеті постало товариство українців під назвовою «Українська Громада». Це молоді і палкі юніори, які всі силы зуживають на те, щоб дійсніті думки, які вони племлюють, про свободу України. Вони намагаються зближуватися з простолюдям, навчати його грамоти і поступово приступлюють йому думкам про колишню славу України і про розкіш всіх саме з цією метою, щоб опіля, коли уми простолюдя скоряться Іхньому вілію, ліяти на школу монархії. Ось з цією метою, наскільки відомо, видають український журнал «Основа», розсилають пропаганду(!) українською мовою, пишуть історію України, а в Київському університеті існує щоденна народна школа, із цією ж самою метою виїжджають молоді люди в різні місцевості Малоросії й України".

На початку травня 1861 р. через Київ прозвезли труну Шевченка до місця поховання поблизу Канева. Хлопоманський гурток і ліво-бережці-українці взяли участь у цьому похороні. Спільна участь у похороні була, очевидно, першим спільнім виступом щойно організованої Громади.

Труку Шевченка зустрічали в Києві і на мості через Дніпро, при зустрічі похоронної процесії, виголосили промови перші члени Громади - Антонович і Стоянов.

II

Внутрішнє життя Громади на перших порах її праці з'ясовує нам олін політична справа 1863-го року, в яку були замішані кілька членів Громади.

Це була справа Володимира Синегуба, наймолодшого з братів Синегубів, який тоді був ще гімназистом. Його обвинувачували в

різних революційних учинках, і сам він був винуватий у тому, що справа ускладнилася: легковажний юнак наговорив на себе всяких всічин, видав себе за члена якогось неіснуючого революційного комітету, признавався у "злочинних зносинах" з полковником Красовським і птаєнув у цю роздмухану і фантастичну справу Антоновича, Курлюка і ще цілій ряд інших українців.

Про українську Громаду Синегуб, мож іншим, дав такі лосить хаотичні зізнання: "Мене вів у Громаду, чи українське товариство вивчення народного побуту, мови і звичаїв, кандидат університету св. Володимира Володимир Антонович. Ця Громада уважає, що два народи - російський і український злилися в одне, що Україна, з уваги на це злиття, ніколи не повинна і думати про свою самостійність. Я як учень Красовського, зовсім розхолівся з нею [Громадою] і тому тільки брав у ній участь, що добре знати українську народність. Вони - громадяни - не підтримали що я такий страшний злочинець, інакше вони видали б мене давно в руки справедливого уряду. Головним зайняттям членів Громади було видання книжечки «Дідіц про світ Божий», які друкуються в типографії Минягова в Києві; складають вони ще українсько-російський словник, слова якого лежать зібрані в канцілаті університету св. Володимира Олександра Стоянова. Багато [членів] цього товариства учителюють у Педагогічній школі в Києві. Перепові члени цього товариства: Антонович, Стоянов, учень школи землемірів у Києві - Каленик, Шевченко і студент Курлюк".

Не зважаючи на ці плутані свідчення Синегуба, тут правдиво відзначені і політична поміркованість поглядів Громади, і її покора "начальству", і основний напрям її праці: культурна діяльність, видавання книг, складання словника.

Попри цю характеристику Синегуба, згаданих у його зізнаннях Курлюка і Антоновича допитували. Василь Курлюк, ролом із Зіньківського повіту, з'явився в Києві лише 1862-го року, був сином офіцера, вчився кілька років у Кадетському корпусі в Полтаві, виступив з третьої класи "з уваги на домашні умови".

"Про українську Громаду, - сказав він на допитах, — я про гурток відомої і симпатичної для мене діяльності, я почув у гуртку університетської молоді негайно після моєго приїзу в Київ: тоді від передових хлопоманів (слово польське, походить від хлоп) ішов протест проти панських, переважно польських, гнобителів селянського стану: ця ідея злавалася мені правильною, і я, читаючи до кладно и «Основи» заяву Антоновича та інших, хотів зблізитися з людьми, які робили таку, на мою думку, чесну справу.

Це не було трунно: в так звану Українську Громаду, як у товариство, хоч і невідоме урядові, але без нікої організації, що навіть не крилося таємно, мав право входити кожний, кого пікавлюючи чи або будь-які інші питання, що стосувалися до українського народу.

Уперше, коли я з'явився між молодію, яка творила Громаду, зимою 1862-го року, рішали справу протесту проти заборони слухати панахиду по Шевченкові людям, які планували його талант; тоді справу вирішили більшість голосів, що протест, як протиурядовий, треба облищити.

Знайомичін все більші і більші з Громадою, я виробив собі про неї таке переконання: цей гурткою мав за мету допомагати селянському станові і, взагалі простолюдію добитися спраїжнього поліпшення його побуту: засобом для цього вибрали грамотність".

Курплюк пов'язує походження Громади з недільними школами і підкорислює, що Громада не мала характеру якось закритої організації, працювала над виданням книг і збиралася рідко.

Свідчення Антоновича могли б для нас цілковито розкрити внутрішню організацію Громади, але, на жаль, ці свідчення він давав розслідувальній комісії, і тому він говорив дуже стримано і лишався в межах тих фактів, які вже розкрили Сингстуб і Пилипенко, другий учасників справи.

"Збори, — писав Антонович, — на які вказус [Сингстуб] під назвою Громади, і справді існували приблизно два роки — 1861-го і 1862-го рр.

Збори ці мали за мету: вивчення краю етнографічно, юридично і географічно, для чого різні люди склали і з дозволу цензури надрукували програми: 1) для згуртування етнографічних відомостей, 2) для згуртування відомостей з галузі звичаєвого права, 3) для збирання географічних відомостей.

Відповіді на ці програми збирати люди, що жили в різних місцях і були знайомі з авторами програм, а деякі і не знайомі, а друкувались вони в різних періодичних виданнях: «Основи», «Київський» і «Чернігівських губернських ведомостях», «Чернігівському листку» і т. п.

Юридичну програму склав кандидат юридичних наук Чубинський, а інші — не пам'ятаю хто.

Крім вивчення краю, працювали над виданням підручників для народу: на зборах так званої «Громади» розглядали, читали і виправляли рукописи різних осіб, які вони підготували до друку.

З них видано: таблицю для початкового читання, складені студентом Горяківським; аритметику популярну; фізичну географію

— під заголовком «Дещо про світ Божий», складену в вигляді збірника із статей, писаних різними особами; «Байки Глібова». Обидві на останок згадані книжки, видані під редакцією кандидата історико-філологічного факультету Стоянова. Усі книжки видані з дозволу цензури.

Крім того, мали за увагу: складення повного збірника українських пісень, складення українського словника, складення підручника з географії і т. д., але, з уваги на різну умовини замірів не можна було здійснити. Сходини відбувалися так, що кожний, хто бажав отримати певний предмет чи автор рукопису (програми підручника і т. д.), скликав своїх знайомих і пропонував їм робити поправки чи оцінити його твір або подати нарис пляжу для навчання; на ці сходини могли сходитися всі люди, які цікавилися або проповідвали над даним предметом. Потім з людей, храче отриманих, які бажали взяти участь, складалися для даної книги редакцію з кількох осіб. Вони і редактували, виправляли зміст і мону.

Сходини ці відбувалися тоді, коли була потреба, вони ніколи не бували багатолюднішими, ніж двадцять-тридцять осіб. І з уваги на предмет особи міністри, оскільки для обговорення кожної книжки сходилися ті люди, яким найбільше відповідав предмет, що його розглядали. Тому і неможливо дати кількості учасників у цих сходинах і перерахувати осіб, які брали в них участь.

При виданні книги звичайно робили складочину і трохи передавали кому не буде, здебільшого авторові чи тому, хто склав дану книгу, який і брав на себе кліпоти, пов'язані з виданням. Очевидно, що скарбником Пилипенко, який розповідає про ці факти з почутого, називає ту особу, якій передавали складчину.

На зборах, крім науково-літературних і педагогічних питань, нікак інших питань ніколи не порушували; а якщо висловлювали думки, що виходили поза рамки цих питань (і якщо ці думки можна зтуртувати і подати як одне ціле), то їх можна було б звести до такого загального підсумку: велика частина людей була переконана в громадській користі народної освіти, велика частина їх уважала своїм моральним обов'язком сприяти всіма силами таїй освіті. Загальна думка скликалася до того, що народна освіта є тутешньому краї розвиватиметься скоріше й успішніше, якщо й проводити українською мовою, яку тутешнє населення краще розуміє".

Ось, власне кажучи, і всі свідоцства, які ми маємо про перші кроки Київської Громади від перших її членів. Вона розинулася з гмінної організації і, відрівнявшись від гмін в той час, коли гміни взяли діяльність участь у політиці, перекинула головну увагу з

політики на культурництво, і, не зважаючи на те, що з перших і до останніх своїх днів вона могла існувати лише як нелегальна організація, вона в своїх політичних поглядах була до краю поміркована, а класе кажучі, — ні в чому не провіила, ніде не виявила своєї політичної програми: це дalo привід обвинувачувати громадських діячів 1860-их років у апоплітізмі.¹ Все ж таки ми можемо припустити, що українські шістдесятники мовчазно визнавали, принаймень до 1863-го року, домагання політичного звільнення України з-під тиску російського самодержавства і визнавали республіканську федерацію слов'янських народів, яка стояла перед очима Іхніх політредників, деяких лекабристів і кирило-методіївців.

Нічим не виявлюючи свого політичного обличчя, в час боротьби польського суспільства за свою свободу, Київська Громада післі перемоги самодержавства пе більше болася дати культурні почини свого гуртка на поталу триумфальної реакції. 1863-й рік жорстоко розтрощив наявіть мрії про суху культурну працю. Категоричний тон валуевського циркуляра з відомим твердженням, що українською мовою не було, немає і не може бути, перекреслив усі рожеві мрії українських діячів 1860-их років.

Трагедія українського гуртка, який починає з того, що був у народ, а князя службою в державних установах чи замінився в своєму маєтку, застосовувавши програмою "малих діл", — трагедія ця базувалася ще на тому, що шістдесятники не спиралися на якунебудь певну клісу, інтереси якої вони могли б презентувати. Ця відчіваність не була такою повною і безнадійною, як відрізняння від маси, що його переживали кирило-методіївці, однак програма, що її собі намітили шістдесятники була надто неясною і, з політичного боку, зовсім неконкретною. Для чого ж вивчати народ? Куди повести його за собою? Єдине, що було ясно для громади, то це те, що П не можна вести на підтримку польських намагань.² Члени Громади знали, що селяни добре засвоїли собі і правду: поляк на Україні — пан, а польське повстання — бунт панів проти визволення селян.

Ідея нелегального українського гуртка була в очах цього народу зовсім скомпромітованою, якби шістдесятники взяли ту руку, яку Ім простягали деякі кола польського суспільства. Перед лицем глибокої ворожечі селян до поляків не могли нічого зробити від Золота Грамоти, яка іменем поляків обіцяла визволення, і патетичні заклики і вірці, написані українською мовою, в яких автори їх доводили, що найцикішим другом селян є поляки. Піднати селян на будь-який політичний виступ можна було б лише гайдамаць-

кими ключами, а польські кола болілися всякого натяку на прояв Гайдамаччини. Політично несвідома, темна селянська маса жила лише однією ненавистю до своїх безпосередніх гнобителів — поміщиців і була златна лише на стихійний порив.

Цією ворожчею до панів-поляків зручно користувалася російська влада, але П зовсім не уміла використати українську ліберальну інтелігенцію, яка, відкінувши політичну роботу серед селянства, відрізала сама собі можливість весті серед них дальшу культурну працю. Влада лише до певного моменту дивилася крізь пальці на "ходження в народ" хлопомані, поки цей хлопоман був в П очах протягністю до поляків, що тільки й мріяла про повстання. А коли з повстанням скінчено, то прийшла черга і на хлопомана, не зважаючи на весь його апоплітізм і лояльні ставлення до влади.

Вже в пам'ятний рік польського повстання реакційні кола українського суспільства вдарили на сполох. Вони добачали в культурній праці Громади ту саму небезпеку, яка тривожила владу з боку польських гуртків.

На Громаді і взагалі на хлопоманів починає падати ряд доносів з боку добровольців приватних осіб і доношників з обов'язку — представників поліції й адміністрації.

Наприкінці лютого 1863-го року, шеф жандармів, князь В. А. Долгоруков, отримав анонімний донос, в якому писалося:

Із тілінників останків Шевченка народилася ціла зграя рішучих сепаратістів і вернавників Росії.

Тепер основне Іхнє гніздо в Києві, але деякі з них створили групу лок-круги "Основи", в якій майже кожен стаття таких революцію і відокремлення України. Ці люди прибули до своєї партії в Києві і в Петербурзі кілька визначних, хоч і присліпуватих осіб.

Вітівки цих революціонерів, поки що досить невизнані, розраховують на широкі результати; починаючи відокремленням молі вони прямують до відділення України від Росії і до федерації з Польщею; жодні понятії не зв'язували своїх налій з цими панами, вони не повели б так широко і по-варварському своєї теперішньої справи.

Примусочні до своєї мети, сепаратисти-хлопомани вибивалися з сил, щоб узяти в свої руки народно освіту, накинуті селянським школам свої обурливі граматики та підручники, які побачивши, що український народ і луковиця відступили від себе з обуренням цю послугу, якоб вони не просили, ті почали діяти згори і уклади такий план:

"Якщо нам пощастити виключити переклад Св. Письма півпольським (!) лінгвістом українців, справа наша буде виграна; витівка наша, на перший погляд, невинна і чиста благородства, а чей вони зловляться! А тим уж до цього мінішого каменя не буде трудно пристосувати і відокремлення

мови, потім життя, потім національності".

Виступаючи від імені "благодарних малоросів", автор доносу підкреслював, що синод зробив історичну помилку, дозволивши українською мовою "желігічний і витіснений" переклад Св. Письма.

Автор доносу звертався до шефа жандармів з проклятим "оборонити нашу святу від наруги, а батьківщину від розпаду і небезпечної розколу". "Якщо наша молбя, тепер слина, -- погрожуючи він наречти, -- не принесе... результатів, ми піднесемо наш протест прикладно, перед ложем усього російського світу".

4-го березня цей анонімний донос переслали з Третього відділу кінському генерал-губернаторові "на розсуд".

Генерал-губернатор Аяненков відповів на це листом хнязеві Долгорукову, в якому він докладно зупиняється на всіх тривожних місцях доносу.

Існування української партії, яка бажала б самостійного розвитку народного життя, ні для кого не є таємницею, -- писав генерал-губернатор, -- не можна також заперечувати, що в деяких крайніх прихильників цієї партії не було думки про сепаратизм; але можна припустити, що гніздо цієї партії якщо і лебудь є, то не в одному лиці Києві, а в багатьох містах і селищ у самому Петербурзі. Думку про федерацію з Польщею ледве чи можна припустити прихильникам української партії, наїваки, вона намагається противідіяти латино-польській пропаганді.

Але при цьому всьому на українську партію треба звернути серйозну увагу, а її діяльність треба підняти уважному наглядові тому, зокрема, що тепер, як переконують спідених, що їх ми отримуємо з усіх боків, польські й українські партії, хоч і розбіжні щодо остаточної мети у своїх праґненнях, то вони склоняються в засобах, які вони почали у своїх закликах по простолюдинам також нагадувати про колишню незалежність України, про козацтво, а вітром емігрант Чайковський,²¹ який задумав зторгувати в тутешній губернії, розраховує на те, щоб привабити на свій бік селян, обі��ючи їм повернення до первісних часів козацтва.

Розглядаючи питання про видавання книжок українською мовою, що його запроектувала, як ми вже бачили Громада, генерал-губернатор переконував, що селяни-українці розуміють російську мову належать країсі, із селянами деяких великоруських губерній,²² і просив хнязя Долгорукова, "кинути на найласкавіший розгляд монарха імператора позитивне переконання не лише про безкорисність, але й про шкоду" видань українською мовою, а зокрема Св. Письма про яке говорилося в доносі. Мотивувалося це тим, що такі видання дали б "сильну зброю української партії, змагання якої якщо і не згідні з намаганнями польських революціонерів то, у

всякому разі, ледве чи не являють собою таку саму окрему і сильну небезпеку для спокою в царстві".

Так формулювали тепер обвинувачення української Громади у сепаратизмі, які, на самому початку її діяльності 1861-го року, висловив канівський справник Котлярев і кіївський урядовець Скрипцов у Іхньому спільному зліті.

Адміністрацію південно-західних окраїн зивало з глазду те, що різниця між політичними прагненнями поляків і культурно-кінськими зваданнями української Громади була явно великою, а водночас все ж таки і від українців ішла якесь "пропаганда", і генерал-губернатор Аяненков не раз повідомляв хняза Долгорукова про політичні заклики у вірицах, писаних українською мовою, про якісні зносини української партії з поляками і, що це гірше, з товариством "Земля і воля" (справа Андрющенка в Чернігові).

У серпні цього самого 1863-го року повідомляючи про вірш українською мовою, в яких вистоявала співчуття України до Польщі і які передавалися з рук в руки серед студентів Київської Духовної Академії, генерал-губернатор писав, що вплив "крайньої української партії" на вихованців Духовної Академії може мати зокрема шкідливі наслідки, оскільки ці вихованці Академії переважно стануть священиками і тому будуть у близьких стосунках із селянами, а також тому, що тепер, як застосується, крайня українська партія переживає великий розвиток".

Аяненков не здав як боротися з цим явищем і звернувся до шефа жандармів з цікавим проклятим "приєднати скоди зрученого і вірного агента, який міг би, зійшовши з людьми, що становлять головних діячів української партії, прослідкувати шляхи, якими вона поширює свою пропаганду, і з'язки цієї партії тут на Україні, а також відношення Б до товариства «Земля і воля»". Аяненков не сподівався, що йому пошле такого агента і в листопаді 1863-го року послав "приєзжа части" (частного пристава) Старієвського з Києва на Полтавщину і Харківщину для спостережання, як писав пристав, "напрямку думання і взагалі бажань, насамперед української нації в ілому". На думку цього безграмотного агента Аяненкова становище українського суспільства було "якнайкращому стані". Вірність монархові та урядові непохитна; ненависть супроти польського елементу в усіх верстах народу (себто - селян) незвичайно розвинена". Однак, під час своєї мандрівки цей агент дізялся, що в Києві, Полтаві й Харкові існують "таємні товариства неблагонамірних, які не належать виключно до української нації, віле лише немов назовні окоплені і прикриті назвою громад, а

справді це нічо інше, як послідовники Іскандера [Герцена] і, як можна припустити, відродження [діяльності] зрадника Михайлова".²³

Далі Ставієвський дає загальний нарис праці громад у Полтаві, Харкові і Києві, при чому він повідомляє про дивовижні, фантастичні факти; так немов би то його спеціальним завданням було збирати безглузді чутки. "У Полтаві, — пише він, — гніздо неблагонамірених під керівництвом пані Милорадовича²⁴ і її прихильників, надто обмежене і не виходить з-під нагляду уряду. Не менше, як загальною кажуть, там звертають на себе увагу: губернський маршалок дворянства Кованко,²⁵ лініє тому, що у своєму маєтку постійно переодягається в українську національну одягу, агент і комісар Куліша Трунов,²⁶ який назовні прекрасно вміє приваблювати публіку: він управляет книгарнею Куліша, а також учителем історії Пильчиков,²⁷ який тепер, як повідомляють, старається держати себе осторонь.

У Харкові, як ходять чутки, ця громада переживає найвищий розвиток: там, кажуть, усі, що належать до товариства громад складають, дотримуючись спеціального ритуалу, присягу в якомусь склепі, де стоїть стіл, покритий зеленим сукном, і там після складення присяги від прийнятого в члені товариства беруть спеціальну розписку. Громаду очолює, як можна побачити високовок на базі чуток, і звертає на себе увагу учителя історії Стоянов. Також професор Франковський відограє нібито важливу роль, і хоче мені дуже прикро, мій ролич Крем'янський, який був колись та й нині ще є студентом університету на медичному факультеті.

У Києві, як ходять чутки, не можна заперечувати існування громади: вона має зносини, як твердять, з Петербургом, Харковом, Полтавою.

З політичною метою, в інтересах громад, була тут цього року пані Милорадович. Усі, хто її відвідує, викликають підозріння, але, як ходять чутки, зокрема велику увагу звертає на себе колишній учитель історії при Київському кадетському корпусі — Антонович, а також падає тінь підозріння на професора Селіна і Паевського.²⁸ З розмов видно, що прихильну до цього товариства молодь можна піснівати з національної української ноші, а зокрема, з сивої шапки зі стяжкою і червоного пояса під піджаком або поверх жупана".

Свідчення Ставієвського не зробили на генерал-губернатора враження надто віймовірних, і він передав їх у трохи скороченому вигляді шефові жандармів.

ІІІ

Таким чином, не зважаючи на крайню обережність і поміркованість національної програми Громади, не зважаючи на весь її "аполітизм", царська поліція стала підозрювати її в сепаратизмі і прагматизувати проти неї компромітуючі провокаційні матеріали.

Офіційні і напівоофіційні кола розуміли український культурний рух, що його нелегально провадили громади, як бажання відокремитися від Росії. Вони оцінювали користування українською мовою і розповсюдження українських книжок як сепаратистські витівки, і надавали їхому всьому характеру революційних виступів. Громада поспішила спростувати ці обвинувачення, які дискредитували її благонаміреність. На дачі в батька Чубинського зібралися, у з'язку з висунутими проти Громади обвинуваченнями, кілька її активних членів і обговоривши своє становище, вирішили виступити в друку.²⁹

В. Б. Антонович і П. І. Житецький, який щойно скінчив філологічний факультет, взяли на себе завдання написати докладну підповідь на всі закиди, які їм довелося чути на адресу Київської Громади. Ім'я Антоновича підписане під цією відповіддю першим і, очевидно, він був основним автором цього звернення. "Відзив" переписали в серпні у Києві, коли після літніх вакацій зібралися студенти, і після того, як його підписав 21 член Громади вислано в редакцію "Русского вестника" в Москву. Цей документ підписали такі особи: Володимир Антонович, Павло Чубинський, Костянтин Солонина, Олександр Стоянов, Михайло Малащенко, Антін Тищенко, Євген Синєгуб, Іван Нечипоренко, Павло Житецький, Віктор Торський, Дмитро Богданів, Тадей Рильський, Микола Синєгуб, Петро Сутицько, Володимир Синєгуб, Борис Познанський, Віктор Синєгуб, Олександр Лашкевич, Федір Горячковський, Андрій Стефанович і Іван Касіяненко.

Громада відповідала на три основні пункти — на обвинувачення: 1) у з'язках з російськими революційними групами, 2) у неблагонаміреній агітації серед селян і 3) у сепаратизмі.

Якраз в час організації Громади і перших кроків її діяльності, у Росії почалося голосно проявлятися революційний рух: цілий ряд проголошень вийшов з революційних гуртків Петербургу, і їх поширювали по всій Росії. Найкрайнішою з них була проголошення "Молода Росія" (1862 р.), яку написав відомий П. Г. Зайчевський. Різкий тон проголошень, заклик до повстання, до знищення династії викликав обурення не лише в таборі реакціонерів, але й серед ро-

сійської революційної еміграції, яка засудила листівку за "кровожерність" і за "якобінську жестокість мас" (Герцен і Бакунін).

До загального хору, очевидно, приєдналися і ліберали з Київської Громади. Перед лицем читацької публіки вони заявили, що не лише не мають нічого спільногого з авторами прокламації, не лише не хочуть брати на себе і найменшої частки моральнкої вітровідальності за неї, але вважають її шкідливою, оскільки вона в своїй основі йде конфліктичне проти народного добра і розвитку.

Цією частиною "Отзыв-у" члени Громади відмежували себе від революційного руху, який у російському громадському житті уже плив дуже помітною темою.

На початку "Отзыв-и" автори його пояснили, чому члени Громади вирішили проявити себе як групу з визначенням світогляду і ясними практичними завданнями.

"Усіх, хто цікавиться громадськими питаннями, хто критикує сучасний устрій життя чи пробує встановити норми для його майбутнього розвитку, обивательська точка зору заразовує до лібералів", — каже "Отзыв".

Під цим поняттям ховаються дуже різні прагнення, поняття і наприми. Ось чому Громада уважала за потрібне подати свою заяву, зокрема в зв'язку з опублікуванням декларації "Молодої Росії".

Київська Громада, а іласне двадцять одни ІІ член, прийняла ім'я "Хлопоманії", яким окріміні польські шляхтичі невеликий студентський гурток поляків-українців, що відрівнялися від сіміної організації. Приймаючи це ім'я, Громада немов би сама визнавала наміченну нами генеалогію і підкреслювала, що в Громаді відчувається на більшій відповідь правовережців, а зокрема, Антоновича.

У своєму "Отзыв-і" Київська Громада виявила своє народолюбіння переконання. Вона зокрема підкреслювала те, що ві сина особа, ві одинна група не має права нахищати народові своїх априорних теорій, користуючись тим, що широкі народні маси нерозвинені і не мають змоги висловитися.

Єдиним своим обов'язком супроти народу Громада визнавала освіту народних мас, для того, щоб допомогти їм усвідомити себе і свої потреби. Перше завдання народної освіти, таким чином, полягає в тому, щоб навчити народ.

У своєму "Отзыв-і" Громада характеризує "народ", як вона його розуміє. Це єдиное, покицько нерухома пружина розвитку, що внутрішньою стороною суттю херус іншими класами суспільства, ставить ідеали і намічус цілі, які освітлюють тасмі заповітні і глибокі особливості народного духа. У цих поглядах

було багато перехотків слов'янофільства. Що більше, її погляди цілковито виявляли клісову позицію хлопоманів-шістдесятників, які визнавали моральними основами народного розвитку повагу до християнської віри і збереження земельної власності.

Відрівнявшись від кола так званих "мошродзів" — кріпосників, і ворогуючи з ними, хлопомани все ж таки стоять на клісовій точці погляду, яка була віддаленіця від "народу", ніж від самих "мошродзів".

У той час, коли ділочі старшого покоління доводили, що народ не має внутрішнього морального стимулу, який його здержуває бі; і після визволення стане лінівим та почне плянити, а отісля з ножем у руках кинеться на колишніх поміщиків, то хлопомани з Київської Громади відповідали їм так: "він (народ) не може відразу змінити свій погляд; на людей, добробут яких базувався на його грікі долі, хоч у нього сильно розвинута людтута справедливості і любові до біляжнього і при цьому він зірить в свого визволителя із його іменем послиє всії свої поняття про вищу правду. При гуманному розвитку розуму й серця, на базі цих почувань, можна рішуче сказати, що з наших селян вийдуть інкайенці люди і громадянин, які будуть неспроможні служити сліпою зброяю швидких і крутих поворотів".

Якщо навіть 9/10 ще фразології записати на кошт обов'язкових і примусових форм вислову, зокрема в такому журналі, як слов'янофільський "Русский вестник", то і одна десята частини цілковито зраджує авторів. Мрійне народолюбство, наївна ідеалізація як народу, та і царя, готовість славословити реформу 1861-го року, — ось основні риси цієї ідеології.

Щоправда, і ці думки були вже зрушеним і в історичній перспективі до іншої міри були прогресивними та свідчили про розрив з батьківськими-дідичами, про спробу створення нової ідеології.

Найніжче підкреслено в "Отзыв-і" розрив з батьками у зв'язку з тими нападками, що їх хлопоманам доводилося вислухувати від батьків-дідичів, чи просто "мошродзів" — власників за те, що хлопомани, немов би то перешкоджали селянам приймати установні грамоти і підбурювали їх до різни.

Тут хлопомани перекосять у наступ і її собі закидають своїм батькам — весьським провійськільским двор'янам, що вони мало розвинені і не розуміють вимог часу. Проводачі своє життя в колі давньо відкидлив понять, ці панове виявилися далеко позаду ходу громадського розвитку та історичних подій. Приголомшенні реформи 1861-го року, бачачи втрату своїх давніх прав дідичів, вони, ображені і перелікані, дивляться з ненавистю і на визволи-

теля народу і на всіх друзів нового порядку.

Третє обвинувачення, яке висунули проти хлопоманів — у сепаратизмі. Київська Громада відкидала рішучими словами, оскільки в цей термін вкладалося поняття про державне відокремлення, і приймала його, оскільки під ним розуміли бажання сприяння розвиткові української мови і літератури.

IV

"Відзив" Громади, як ми бачили, був дуже поміркований.²⁰ Не зважаючи на те, коли "Відзив" попав у цензуру під первісним заголовком "Громадські питання", московський цензурний комітет не відважився пропустити статті і послав її міністрові народної освіти О. В. Головінні. Не розбираючись у питаннях, що їх порушила Громада, оскільки вони мали місцевий український характер, Головін написав кн. Васильчикову, тодішньому київському генерал-губернаторові (28 вересня 1862 року), так передказуючи значення і зміст "Відзвіву": "Ці особи (21 член Громади) які, очевидно, належать до малоросійського дворянства і присвячують свою діяльність освіті простолюдія, опинилися, як вони кажуть, під тиском нариканів і павзів переслідування громадськості, яке добачає в них порушників громадського спокою і приписує їм політичні тенденції". Міністер освіти, посилаточи князеві Васильчикову коректурні відбитки статті, просив у нього висновків щодо порушених питань.

Висновки, що їх подав князь Васильчиков, були докладні і довгі. З вичерпними деталями він розказав про осіб, які підписали "Відзив" і хто такі ашаки був причетний до будь-яких політичних справ. Найбільше говориться про Антоновича і Рильського, крім них, про Позманського, Чубинського і братів Синегубів. Висновки його не були рішучі, хоч і схильялися до дозволу надрукувати статтю.

"Якщо дивитися на цих осіб, — писав він, — як на організаторів товариства, справжня ціль і напрям якого точно урядові існували, якщо спинити увагу на тому, що члени цього товариства без дозволу влади прийняли на себе, невідомо з яких мотивів, освіту простолюдія і не зважаючи на всі обвинувачення і закиди, які Ім робили з кіл громадськості, ведуть справу далі; і, якщо, нарешті взяти на увагу, що вони створили товариство у державі, згідно з законами якій жадне товариство, навіть якщо його уряд не заборонить, не можна творити без дозволу і відома відповідної влади, то з такого погляду, на мою думку, незручно дозволяти друкування статті «Громадські питання».

Однак, з другого боку, як особи, які підписали статтю, своїми власними іменами, підкреслюють своїх обвинувачів довести друкованим словом, що вони проводять неблагонамірену діяльність і хочуть вирішити цей спір шляхом призначного обговорення, то було б небезкорисним що заяву [опублікувати], оскільки літературна полеміка могла б сприяти урядові в його намаганнях розкрити мету і з'ясувати дух і напрям осіб, що підписали статтю. Крім того, прилюдна заява цих осіб щодо своїх поглядів і мети діяльності може здергати їх від неблагонаміреніших дій, тому що на них звернуть увагу інші противники, яких вони друком викликали на суд громадської лумки".

"Відзив" Громади надрукували.

Безпосередньо після появи в друку "Відзвіву" (наприкінці 1862 р.), у січні 1863-го року, із всемогутнього III відділу в Київ прийшов наказ припинити дальшу діяльність Громади.

"Приватним шляхом ми отримали свідчення, — писав князь Долгоруков князеві Васильчикову, — що в Києві існує гопарство, яке під пристойним приводом народного розвитку, не зважаючи на всі інші соціальні міркування, на розумних поступках йому основою намагається поширювати в місті ліберальні ідеї і з цією метою має намір видавати народні українські книги, на друк яких немов би то вже дозволено збирати гроща.

Крім того, це товариство має намір діяти поступово, поширяючи в народі поняття сім'ї з дальшим переходом до Громади. Це товариство має також зносини з польськими гмінами, найбільшою з яких уважають гміну, очолену якимось Магерою. Це товариство очолюють Антонович і Рильський, в головними членами Його вважають називаних в но. 46 «сучасного літопису» журналу «Русский вестник» за 1862-й рік — у статті під рубрикою «Відзвів із Києва».

Правдолопідібність таких сідінень потверджує до деякої міри згадане вище стаття, написана хоч і помірковано, очевидно, тою, однак з найобурливішою метою, і тому я вважаю обов'язком повідомити про цих Великих Високонреквізитів з тим, що чи не були б Ви такі ласкаві, миростивий пане, застосувати потрібні заходи по припиненню дальших дій згаданого товариства, що може мати якнайшкідливіші наслідки, яких потім уже не можна буде погравити".

Рішучий тон наказу князя Долгорукова не лише місце для булих заперечень. Громаду мусили закрити; однак невловимі форми її організації, відсутність певних зовнішніх ознак її існування стали

охоронюю всіх членів цього нелегального і незформованого товариства. А сміливий виступ у пресі з новим зазначенням своїх імен також, звичайно, сприяв тому, що на справу адміністрація подивилася спокійно.

"Особи, що підписали статтю, на думку кн. Васильчикова, пригодливою заявю про свої думки і цілі діяльності та викликом своїм обвинувачам, щоб вони довели їм неблагонамірені претензії шляхом друкованого слова, частково аж самі паралізували й усували небезпеку, яка могла б постати від тихів дій, і дуже бажано було б, щоб будь-хто з них, яким кинено виклик, заявив би друком своє обвинувачення, бо тоді журналістська іолеміка могла б сприяти урізкові розкриті справжні цілі і з'ясувати дух і напрям осіб, які підписали статтю". (Як зручно використовували друк і публічне обговорення для сутто поліційних завдань!)

Князь Васильчиков, як бачимо, циторяв тепер те саме, що чотири місяці перед тим дисав Головін. Очевидно, в їх роках, перед поистинним, точка зору на український рух лозірла в адміністрації краю. Громада була лише купкою осіб, що самі себе за'язали своїм виступом.

Бурхливі події першої половини 1863-го р. відсунули справу Громади далеко на задній плях, а відкрите формулювання урядової точки зору на українську справу у відомих словах валуєвського циркуляра зовсім вибило ґрунт з-під ніг Громади.

Відродження П праші належить уже до 1870-х років, коли знову почався був пожвавлений український громадський рух перед по-воєнною катастрофою 1876-го року.

До історії «Чернігівського листка»

Чернігову та Чернігівщині пощастило в 50-60-их роках бути осередком літературного українського життя. Окрім неофіційного відділу "Губернських ведомостей", де часто друкувався матеріал чисто літературного змісту українською мовою, чернігівці мали свою газету "Чернігівський листок", яка виходила під редакцією байкаря Леоніда Глібова двома мовами: українською та російською. Се була тижнева газета, але за три роки існування її (1861-63) з'явилось на світ лише 61 число. Такі важкі були в ті часи умови складання газети в маленькому місті, де не було у редактора помічників ні в технічній справі, ні в чисто редакторській праці.

Лімуга видавав газету виклик, очевидно, в тому самому гуртку літературних діячів, який пестачав матеріяли в "Губернських ведомостях" і в якій Леонід Глібов, тоді навчитель чернігівської гімназії, увіходив дуже тісно.

Глібов опинився в Чернігові в 1858 р. а іде в 1853 році друкував свої байки в "Чернігівських губернських ведомостях". У 1855 р. з Ніжина, в 1856-57 рр. з Чорного Острова на Полтаву байкар присилає свої твори по знайомих, особливо до О. Івашацького-Ілліза, який брав участь у редагуванні "Чернігівських губернських ведомостей".

В київському цензурному архіві мінінайдили деякі документи про заснування "Чернігівського листка", і передаємо звітти найбільш цікаві відомості.

Перше прохання до цензурного комітету датоване 12-им березня 1861-го р. і підписано так: "младший учитель Чернігівської Губернської Гімназії Леоніл Глебов". Письменник прохав дозволу на видання газети в Чернігові з травня місяця і до свого прохання додав програму, яку, з огляду на її особливу цікавість, подаємо цілком.

ПРОГРАММА ЕЖЕНЕДЕЛЬНОЙ ГАЗЕТЫ «ЧЕРНИГОВСКИЙ ЛИСТОК»

I. *Отдел литературный.* Небольшие рассказы, стихотворения на Великорусском и Южнорусском языках, путевые записки, очерки

из народного быта, анекдоты из охотничей жизни и т. под.

II. *Новости, вести и слухи*. Фельетонные заметки о городских новостях, сведения о театре, концертах и т. под., нести из уездов Черниговской губернии, а также из других губерний, но имеющие повсеместный интерес.

III. *Общеполезные сведения*. Небольшие статьи по части сельского хозяйства, домоводства, промышленности и торговли, популярной медицины и т. д.

IV. *Библиографические известия*. Краткие заметки о книгах, имеющих местный интерес.

V. *Разные объявления, вызывы, запросы и отзывы*. Сюда войдут строенные объявления частных лиц, а также и официальных ведомств, если таковые будут сообщать.

Цель издания - доставить возможность местным жителям иметь свой печатный орган общественной жизни и деятельности.

"Черниговский Листок" будет выходить раз в неделю, объемом от 1/2 до одного печатного листа в четвертую полю средней величины.

Цена "Черниговского Листка" в 1861 году два руб. сер.

Як бачимо програма газети обережно обходить усікі небезпечні місця.

Тут є така безпечно річ, як анекдоти чи епізоди з стрілецького життя, і немас нічого, що катякало б на "чынніес брохеніс понятій о національностях" або на "стремлінне народностей к обособленню", як висловлювався цензор з приводу другої речі. На небезпіку могло б натикнути лише прізвище автора, співробітника "Черниговських губернських ведомостей", та згадка про "южнорусскую" мову, вже й у скому не було нічого страшного, і цензурний комітет "по духу и по направлению" знайшов можливим дозволити видання газети. Але перше, ніж дати дозвіл, комітет звернувся до чернігівського гравданського губернатора з запитанням, чи він не має яких перешкод щодо дозволу "Черниговскому листку".

Відповідь кн. Головіна, тоїшнього губернатора, була позитивна, і згідно з "Уставом о цензуре" комітет свій дозвіл представив міністру освіти на затвердження. Нарешті, Й Головине Правління Цензури в Петербурзі згодилося на дозвіл газети й на те, щоб цензурування її йшло тим же шляхом, як і цензурування неофіційальної частини "Чернігівських губернських відомостей".

Наслідком цього було відношення київського цензурного комітету (9 червня 1861 р.) до п. директора школ Чернігівщини. Комітет прохав словістити навчителя Глібова про дозвіл, а навчителю Петровіловському, який цензурував неофіційну частину "Губернських відомостей" наказали доглядати точного пильнування затвердженой програми.

В такі умови були поставлені періодичні видання. Стільки стадій повинно було перейти прохання про дозвіл.

Далі - цензура. Український часопис чекали ще різні розпорядження та інструкції, а часом і просто "усмотріння начальства". Нарешті над газетою висіла й ще одна інстанція. Се "ІІ Отделение", куди обов'язково надсилає один примірник кожного числа, нарівні з петербурзькою Публічною бібліотекою, Академією Наук та Гельсінгфорським університетом.

Два рукописи 60-их років, заборонені цензурою

У 12-ї книжці "Основи" за 1861 рік було уміщено повідомлення, що Київ буде друкуватися великий словник "южно-рускої" мови, автором якого буде Каленик Васильович Шейковський, магістр Кіївського університету. Тут же були зазначені умови передплати і деякі деталі відносно самого "Опыта южно-русского словаря". В першій частині, яка повинна була з'явитися незабаром, автор мав на думці вмістити вступну статтю "Несколько слов о южно-русском нарече и в особенности 'о его языке'. Неждовго перед сим була надрукована попередня праця цього ж самого автора - "Быть подолян", та що своїм словником молодий автор вже не робив поччину. В повідомленні про свій словник Шейковський прохав усіх, у кого є якінебудь матеріали для словника, передавати їх йому. У Куліша на думці теж було зайнятися складанням українського словника, про що він оповістив в один з перших книжок "Основи", зазначивши й прізвища своїх співробітників, але, довідавшись про словник Шейковського, Куліш бажав сполучити обидві праці.

Словник Шейковського щасливо одержав цензурний дозвіл. В актах кіївського Цenzурного комітету збереглося прохання "студента університета св. Владимира Каленика Шейковського" лозівляти киличати в цензуру коректурні аркуші "Опыта южно-русского словаря", а не рукопис, бо автору доводиться постійно доповнювати свій словник новим матеріалом.¹ У біллеті, який був виданий з Цензурного комітету на право наслідування словника в коректурних аркушах, поставлена назна: "Малороссийский лексикон".

Але переднє слово до "лексикона" було заборонене. Се був публіцистичний нарис і темою своєю мав питання, яке хвилювало в той час українське громадянство, особливо на правому боці Дніпра, а саме становництво України і П'єсунки до Польщі й до Росії. Сій темі були присвячені деякі статті в "Основі", але більш доказано й однозначно можна було трактувати відносини до Польщі, справа ж є

Москою вже не підлягала обговоренню, і тому якраз вступне слово до "лексикона" Шейковського являє нам настрій і думки громадянства, задушенні цензурою. На жаль, ми маємо тільки ті уровні, які виклав цензор О. Лазов з рукопису, як найбільш кримінальні, з погляду московського уряду. Вважаючи на виключну цікавість гостро висловлені думки, ми подаємо тут ізлом вільшив цензора Ол. Лазова.²

НЕСКОЛЬКО СЛОВ О ЮЖНО-РУССКОМ НАРОДЕ И В ОСОБЕННОСТИ О ЕГО ЯЗЫКЕ. К. ШЕЙКОВСКОГО. СТРАН. 30

По рассмотрении этой рукописи оказалось, что в ней только последние 10 страниц заняты рассуждением о правописании южно-русского языка; вся же остальная часть ее состоит из мнений автора о великом значении и задаче южно-русского народа и об угнетенном положении его между Русью и Польщею, или, как выражается автор, между Сциллою и Харибою. Вся она проникнута исключительно к России и написана в духе исключительных малорусских тенденций, а потому и считают ее подлежащую запрещению.

Вот некоторые места для примера:

Стр. 2-я. Судьба южно-русского народа в историческом его ходе, и особенно в теперешнем его положении, всегда более похожа на судьбу болгар.

Стр. 3-я. Все отличие судьбы болгар от судьбы южно-руссов заключается только в том, что для первых Сцилла и Харибда (турки и фанариоты) гибельнее и жестче по самому чужесародному существу своему, тогда как у южно-руссов Сцилла и Харибда действуют во имя родства и под маской братства. Но лобзания Иуды стоят чужесародного гнета.

На той же стр. вынужка 1-я. Южно-русский народ эту эксплуатацию представляет себе просто в виде кровожадности. В его представлении всякий кайсан (русский) есть різун, готовый спести ad patres за сто коняк сто душ.

После раздрожительного рассказа о посягательстве поляков на малороссийскую народность, автор говорит на стр. 10-й: то же самое, что мы видели в польской литературе и ее представителях относительно южно-русского народа, видим и в русской литературе. Все различие заключается только в том, что здесь прямо стараются унизить южно-русский народ, поселить к нему и к его языку презрение, не изучивши ни народа ни его языка, и даже ничего не сделавши для изучения его. И в самом деле польская

партія по крайній мере іздала матеріали для изучення южно-руського народу, но чо сделала для южно-руссов в этом отношении Москва? Надо отдать честь и справедливость польской литературе в том отношении, что в ней есть очень много сочинений о южно-русском народе, тогда как в русской нет ничего.

На стр. 14-й. Г. Даль был отчасти прав, говоря, что народу не следует давать quasi-образования на том книжном языке, какой употребляется в нашей литературе. Я отвергаю благотворное педагогическое значение его и считаю влияние его положительно вредным. Язык этот в высшей степени кованый, деланный, неправильно организованный, способен только в том, чтобы порождать Хлестаковых.³

На стр. 15-й. Пока этот язык будет находиться (in) statu quo, он будет годен только для того, чтобы порождать Хлестаковых.

На стр. 19-й. Если бы без всяких предзанятых и часто проникнутых интересом⁴ мыслей посмотрели на состояние южно-руссского народа и получше вникли во внутренний быт его, то вполне убедились бы, что ему предстоит великая задача. Тогда никто не стал бы смотреть на него как на какую-то прицепку к чему-то; тогда всякий в его развитии видел бы залог своей счастливой будущности и отдал бы ему должное и принадлежавшее и принадлежащее ему.

Ся відозва цenzора Лазова датована 7 лютим 1862 р. А далі все йшло, як звичайно. 9-го лютого на засіданні Цензурного комітету під проводом барона А. П. Ніколаї рукопис заборонено і про те були повідомлені всі цензурні комітети.

Другою книжкою, яку спіткала та ж сама долія, була історична праця М. Ал-чы Й. Іс. Мандрики "Гетьман Петр Дорошенко. 1665-1676 г.". Сю книжку газета "Киевский телеграф" обіцяла дати як даремний додаток передплатникам. При книзі мав бути літо-графований портрет гетьмана Дорошенка і в "Основі" навіть надруковано докладний зміст всіх семи розділів майбутньої книжки. Рукопис її представлено в цензуру наприкінці 1861 р., а в лютому слідувючого року його заборонено Цензурним комітетом по відозві цenzора Лазова. Всі цензурні комітети та редакція "Киевского телеграфа" були сповіщені про заборону.

Ми подаємо тут повну записку цenzора Лазова з усіма вилісками, які він зробив з книжки. Сі виліски можуть дати деяку іуву про самоу книжку. І треба зазначити, що цензор вибрав якраз загалько цікаві місця, що торкаються відносин України до Москви.

РУКОПІСЬ ГЕТМАН ПЕТР ДОРОШЕНКО. 1665-1676. СОЧ. М. АЛ-Ч И ИС. МАНДРИКИ. IN FOLIO СТР. 401

Автор вищепоименованного, рассмотренного мною, сочинения, предложил себе трудную задачу начертать популярное повествование исторической деятельности человека, всю жизнь свою враждовавшего против России и усиливавшегося отторгнуть от нея Малороссию с тем, чтобы если не удастся сделать чего лучшего, подчинить свою родину или Польше, или Турции. Понятому, автор не сознавал этой трудности: он несколько не стеснялся высказать себя сторонником идеи Дорошенко и, излагая ее Историю, подобрал и струпировал факты так, изобразил их в таком свете, что сочинение его можно принять за протест против законности обладания Россиею Малороссии. В особенности выставляется на вид то, что Россия Андрусовским договором уничтожила договор Переяславский и через это потеряла право на обладание Малороссию. Автор так проникся этой идеей, что во всем своем объемистом сочинении нигде не называл России своим отечеством, ни разу не написал наш государь, наше правительство, а везде и беспрерывно употребляет выражения: "Московский государь", "Московское правительство", или даже просто "Москва".

Для примера привожу некоторые места:

Стр. 41. (После описания встречи Брюховецкого в Москве). Восхищенному Гетману предложено было просить пожалования в бояре московские; глава свободного народа, искавшего покровительства, а не подданства,⁵ просил уничтожения боярства у царя московского и оно, как милость, было ему даровано.

Стр. 65. При всей скрытности и осторожности дипломатов, Андрусовский мир открыл глаза украинцам. Они увидели, что с их свободною родиною, выкупленной долгими страданиями, принесящею покровительство, а не подданство, поступают как с собственностью спорною и делая как победители взаимную добычу. Послы козацкие были призваны в Андрусов, без них нарушены права Украины и народная гордость заговорила.

Стр. 76. Во время 20-ти летней войны гордый своими славными подвигами, он (народ) прибрел то чувство собственного достоинства, которое и теперь отличает украинца от простолюдина других наций.

Стр. 78. Дорошенко, негодяя на Россию за гибельный для Украины андрусовский договор, отвечал с гордостью: "Государи договором андрусовским разодрали на части Украину и согла-

сились онью искоренить, поэтому вся моя надежда на татар и союз мой с ними должен оставаться во всей силе, тем более, что он не вредит ни Царю, ни Королю, а я и без подданства всегда благоприятствую Его Царскому Величеству".

Стр. 84. Прежнее обещание подданства Еgo Царскому Величеству было верно сохранямо, а какую за то награду получали проливающие кровь свою за престол царский, может он видеть из письма к нему гетманского.

Далее следует письмо Дорошенка к Стряпчemu Тяпкину, в котором в резких выражениях исчезают заслуги малороссиян и неправедливости русских. В заключении письма, между прочим, на стр. 87 и 88 говорится: хотя мы и воинству рабы Христовы, Его кровию испущенные, но сложесные, а не безумные, и до сих пор защищали головами своими землю, принадлежащую Его Царскому Величеству и ратных людей московских и потому не можем понять, какое вы право имеете торговать нами, как безумным скотом, и одни города отдаете, а другие оставляете, забыв, что не своею силой вы присоединили к себе народ украинский, а Божию милостью, согласием народа и нашим мужеством.

Стр. 97. Епископ Мефодий не упускал также случая убеждать народ свергнуть чуждую власть, а наконец стал уговаривать и гетмана (Брюховецкого) изменить царю. "Ради Бога не плошай, писал он, тепер идет торг о нас, хотят, взявши за шею, выдать ляхам. Окружай себя более запорожцами, также укреплай пограничные места и защищай их преданными людьми. Безбожный Шереметев теперь в тесной связи с ляхами и Дорошенком. Остерегайся и Найдокина. Мила мне отчизна, беда если поработят ее ляхи или москали. Лучше смерть, нежели таяж жизнь. Страшись иметь одинакую участь с Барабашом.

Стр. 98. Брюховецкий не знал, что делать, он не мог не слышать о переговорах Тяпкина с Дорошенком, следовательно не мог доверять московскому двору, который оставил человека, верно ему служившего, чтобы привлечь на свою сторону враждебного ему Дорошенка.

Стр. 99. В письме Дорошенка к Брюховецкому между прочим говорится: годичные труды и все приобретенное потом народа отнимают от него воеводы и приставы. Суд и расправа в их же руках: а что остается несчастному народу? Одни бедность и стена-ние! Вы и с старшинами своими обольщены в Москве женщинами, а за их приданое народ платит. Ты подобен такому пастырю, который держит корову, а другие у тебя ее доят. Когда нет у тебя своей

силы и отваги, то можно поискать и сторонней; когда нет в христианах правды, то можно поискать ее у иноверцев. Это не грех и не глупость, но крайность, к которой необходимо прибегнуть. Я готов все уступить для пользы народа, даже и жизнь мою, но оставить его в тяжкой неволе, мне и думать нестерпимо.

Вообще дух и направление этого сочинения намеренно или не намеренно совпадают с вынешним брожением понятий о национальностях и стремлением народностей к обособлению, стремлением, существование которого нельзя не заметить в малорусских патриотах. Посему, затрудняясь принять на себя позволение напечатать это сочинение, имею честь представить на разрешение Киевского Цензурного Комитета: может ли оно быть позволено к печати, или не следует [ли] подвергнуть его запрещению?

10 февраля 1862 г.

Гімназіальна пригода М. П. Драгоманова (1859 р.)

Як відомо, Драгоманов не скінчив гімназії; з останньої класи, його — кращого учня перед самим закінченням науки звільнено за сутичку з налізателем гімназіального інтернату. Ця перша пригода в житті Драгоманова варта того, щоб її з'ясувати якнайповніше, бо сам Драгоманов власне не розказав нічого про неї. В його автобіографії згадуємо лише зазначеній самий факт звільнення та оповідання про ту допомогу, яку зробив йому Пирогов, поглинивши кару, що й наклали на Драгоманова педагогічна рада.

В біографіях Михайлі Петровича зазвичай повторюється те, що зазначив він сам, і ми знайшли лише одну більш докладну вказівку досі не використану в біографіях Драгоманова. Це спомини шкільного товариша Михайлі Петровича з Полтавської гімназії — С. М. Кулябка: "Воспоминания о Н. И. Пирогове" ("Русская старина" 1892, ч. 9, ст. 727). Тут автор оповідає про те виключне з'явлення, яке становив собою славнозвісний педагог-лікар, і між іншим згадує про драгоманівський епізод, не називаючи самого Драгоманова.

Тепер історія на освітлюється ще в споминах О. П. Косач і в тих архівальних документах, що нам пощастило знайти в архіві попечителя циклової округи. Всі ці матеріали дозволяють нам трохи ясніше поглянути на гімназіальні роки Драгоманова.

ДОКУМЕНТИ

І. 23 ЛЮТОГО 1859 р. РАПОРТ КАЗИЧЕСВА ПРО ВЧИНКО М. ДРАГОМАНОВА

Его Высокоблагородию
Генералу Инспектору Гимназии и Благородного при ней Пансиона.

От Дежурного Надзирателя Пансиона
Алексея Казиачесва
Рапорт.

Следующее обстоятельство заставляет меня утруждать Ваше

Высокоблагородие покорнейшею просьбою представить по начальству этот рапорт для рассмотрения в Педагогический совет Полтавской гимназии.

Вам известен воспитаник Драгоманов как ученик более других успешный в науках, как человек читающий и любитель рассуждений и следящий по своему за прогрессом. Наставники и товарищи его, щаля его развивающиеся способности, часто снисходительны к резкости его суждений и это вредит ему самому, а еще более Пансону, где он как ученик 7 класса и как более других находчивый для оправдания замеченные шалости, приобрел себе некоторый авторитет как защитник, известно, в глазах детей, на которых он имеет огромное влияние как на любителей новых готовых уже суждений, которые дети часто повторяют не безложкося или даже не зная, следует ли беспокоиться переварить их в уме.

Это то влияние на товарищей, всегда готовых поощрять всякую смешную выходку, и развило в Драгоманове как в человеке от природы самолюбивом, чрезмерную самоуверенность и эгоизм в высшей степени до того, что он, мальчик 17 или 18 лет, задумав исправить весь мир, судит и рялит обо всем, не шадя никого и ничего, по-своему, и до того высоко ценит свою часто незрелые, но слишком резкие суждения, что становится врагом всякому не признакому им; мало того, он инет навязывать каждому свои взгляды и суждения и для достижения этой цели, он не обращает внимания и на приличие, вмешивается во все дела не только товарищем, но и наставников и позволяет себе дерзко в глаза осмеивать, что не согласно с его убеждениями.

Так 19 этого месяца, когда я, явившись в Пансион на дежурство, передал воспитанникам приказание Г. Старшего Надзирателя, чтобы, не слушая Высокочестивого для воспастия на престол Государя Императора, надели бы поскорее мундиры и отправились в церковь, и когда некоторые из них, под разными предлогами, стали изъявлять свое нежелание идти в церковь или надевать мундиры и когда воспитаник 3 класса Ивахненко втиумал ложказывать, что можно и в табельные дни идти в церковь в куртке, что он намерен не надевать мундира и т. под. и когда я этого маленько высокочку прогнал: "ступай, дурень, одеваться, еще тебе рано пускаться в такие рассуждения", то Драгоманов тут вмешался в разговор и словами "не смейте ругаться" хотя слишком повелиительным тоном, но тем напомнил мне, что я и сам дозволил воспитанникам правила "говорить мне прямо если я в защиту истины выражусь сколько нибудь резко ["]. Я на это ни слова не

возразил Драгоманову и увидя, что Ивахненко ушел одеваться, стал ободрять других к поспешности. 10-ть минут спустя Ивахненко явилсяся опять ко мне, но не одевшись, как можно было думать, когда он ушел в гардероб, растрепавшись и распугнувшись как можно более, в шапке на голове (это было в столовой) и, взявшишь под бока, снова начинает свои прежние суждения. Я, хотя и недовольный его, как можно было заметить, умышленным неподслушиванием, ноprehладнокровно и официальным тоном стал ему доказывать, что, по закону, в высокоторжественные дни чиновников и ученики казенных учебных заведений, обязаны быть в церкви в мундирах, что этим выражается уважение к монархам и проч., Драгоманов, сидевший тут по другой моей стороне в продолжении всего моего наставления Ивахненко, иронически посмеивался, что наконец показалось мне уж слишком польским, когда дело идет об уважении к Монарху и к законам государственным в особенности в присутствии 68 детей, и я, обернувшись тут к Драгоманову, сказал ему: "Да глупо же наконец позволять себе смеяться над законами и на такие торжественные случаи желать называть свои взгляды". — Драгоманов (у которого самолюбие на первом плане) по наведению понял, что глупое суждение может иметь только лунар, и таким образом поразмыслив, ответил мне "что если я еще раз осмелиюсь так выражаться, то он ласт мне по физиономии [?].

Эта доселе ни от кого не слыханная угроза моей личности сначала меня изумила и потревожила, но, замаявшись тут же ропот самы товарищей Драгоманова на дерзкую его выходку, я успокоился и нашел, что по общему мнению, эта обида не должна касаться меня лично, а скорее относится до дежурного Надзирателя оставлять неправильные нравственные направления детей и... объявив всем, что считаю долгом войти об этом с рапортом. Между тем воспитанники были готовы, и мы отправились в Церковь. По возвращении в пансион я обратился к одному из товарищей Драгоманова и спросил его, какого он мнения о поступке Драгоманова и когда тот ответил мне, что не только он, но все пансионеры считают поступок Драгоманова не хорошим и что Совет вероятно тоже не оправдает его, то я, не желая повредить ученику, оканчивающему в скорости курс, в аттестате, советовал ему переговорить с Драгомановым по-товарищески, не извиняется ли он как-нибудь и тем ласт мне возможность избежнуть вредной для него же гласности, но тот мне ответил, что, zwar прав Драгоманова, вперед уверен, что Драгоманов не извинится, но притом просит меня пообщождать, пока с ним не потолкуют. — Я ждал часа полтора, но, видя, что Дра-

гоманов, оставил товарища, уселся на свое место читать, сожалением в душе должен был объявить о поступке его Г. Старший Надзиратель Пансиона, все также в ожидании, что может быть тут Драгоманов как-нибудь сознаст свою ошибку. ... Г. Старший Надзиратель тотчас явился в Пансион расследовать дело и из собственных слов Драгоманова и товарищей его удостоверился в дерзкой выходке его, которую он подтвердил не с рассказанием, как бы я для его защиты желал, а с какою-то герническою уверенностью в правоте своей и в оправдании своем спас прибавил новую дерзкую выходку, которую, как не относящуюся ко мне ни к делу, я пропускаю. За тем мы скоро отправились в столовую обедать, и после обеда Драгоманов был отпущен к знакомым, откуда возвратился, когда уже все спали.

На другое утро я, по обязанности Дежурного Надзирателя, проснувшись раньше воспитанников, в ожидании сбора на молитву пансионеров, сел писать. Драгоманов проснувшись тоже едва успел встать с постели, ешк не одевшись и увидя меня пишущего, подскочил ко мне и каким-то дикторским тоном стал мне кричать: "Вы пишете рапорт; пишите же, что вы побили и обругали Ивахненко, что Драгоманов, желая его защитить обругал вас и обещал вас побить" — на громогласную диктовку эту скажавшиеся воспитанники, без спросу с моей стороны, а единственно сознавши исправедливость объявления, уличили Драгоманова в неправде, что я и не тронул Ивахненко, что тут же подтвердили и сам Ивахненко. Тогда Драгоманов, увидев себя опровергнутым своими же товарищами продолжал "Ну, что-же? — Вы же были Ивахненко, так и я же не бил вас, а только обещал побить".

Для прекращения этой неприличной сцены я, встав с своего места, вслед прозондировав на молитву, на которой Драгоманова не было, как равно и на завтраке пансионеров, после которого я смирился с дежурства.

Донося о сем Вашему Высокоблагородию имею честь покорнейше просить Вашего ходатайства для представления сего моего рапорта на рассмотрение в Испагнический Совет. Причем считаю долгом прибавить, что если бы я в желал принять первый поступок Драгоманона как вспышку капальчивости, то второй, без всякого с моей стороны повода, после дня и ночи обдумывя, по моему мнению не может быть принят иначе, как умышленная облуменная дерзость, сделанная с целью унизиТЬ меня в глазах своих товарищей и тем подать им пример неуважения к власти. На эту мысль меня наводит и недавно данная нравственная пощечина од-

ному из г.г. Преподавателей Гимназии, а так как сму, Драгоманову, удалось уже дать словесную пощечину, то он вторичным своим вызовом искал вывести меня из терпения и тем достичь величайшего прогресса и дойти до существенной личной [пощечины]. В предотвращение чего я сию рапортом покорнейше прошу, в случае Совету появленияся какие-либо разъяснения, потребовать меня для личного присутствия.

Дежурный Надзиратель Алексей Казначеев

23 Февраля 1859 года

Полтава

2. ДОПИТ М. ДРАГОМАНОВА

1

Что было поводом вмешаться в дело Надзирателя с учеником Ивахненком?

Когда Ивахненко объявил, что у него нет мундира, а Казначеев сказал ему, что "он дурень, не смеет рассуждать, я (основываясь на словах Казначеева сказанных им месяца 2 назад, — при изъявлении мою претензии за выражение глупо ко мне обращенное "можете мне смело говорить мнение ваше о моем поступке")" сказал ему: а ругаться нельзя. Следовательно поводом к моему вмешательству было дозволение самого Казначеева, что он и в рапорте своем упоминает.

2

Что дало повод смеяться во время увещаний, делаемых Ивахненком?

Выражение Ивахненка: "что Вы на меня нападаете?", а [не] причина, приведенная Казначеевым в рапорте, которой он при разговоре с Старшим Надзирателем, не говорил.

3

Произнесли ли Вы слова, уг-

Когда я засмеялся, Казначеев ска-

рожающие личности Надзирателя? и по какому поводу?

зал мне кратко: "Глупо". На это я сказал сму: "Если вы будете сие ругаться, я должен буду побить вам физиономию".

4

На другой день перед молитвою не можете ли припомнить подлинных слов, сказанных Надзирателю Казначееву во время, когда он писал рапорт?

Подлинных слов припомнить не могу, но смысл разговора помню. Я советовал Казначееву написать все дело коротко, чтобы избавить меня от необходимости писать от себя. Я сказал ему: "Напишите, что вы выругали и вытолкали Ивахненка, что выругали Драгоманова, который предупредил вас, что побьет вас, если вы будете ругаться. Напишите также, что вы также обещали меня побить столом..."

5

Что Вам было сказано после убеждения Вашего, что Надзиратель вовсе не был Ивахненка?

Но когда мне товарищи сказали, что Казначеев только выбранник, а не был Ивахненка, я сказал: "Ну, выругали меня и Ивахненка, а я все таки только обещал побить вас, я в объявлении написал, что вы тоже хотели меня побить, а писать об этом не хотите". Он мне ответил: "Выпишите, пишите, увидим, кому больше поверят".

6

Что можете сказать на свое оправдание?

Казначеев в своем рапорте обвиняет меня в дерзости дважды повторенной; один раз 19-го февраля, другой раз 20-го.

Первая дерзость состоит в словах: "Если вы будете меня ругать, я вам должен буду побить физиономию".

Сам Казначеев в рапорте говорит, что он извиняется горячностью. Я сам с ним согласен: горячность мою вызвало это выражение: "Глупо!" 2-я дерзость 20-го февраля состоит не знаю в чем, ее не видно ни из слов моих, приведенных в рапорте Казначеева, ни из моего ответа на 4-й и 5-й вопросы. Главной же Казначеев считает вторую дерзость, говоря в рапорте: "Первая извиняется горячностью, вторая же сделана после целого дня и ночи, в которые Драгоманов мог опомниться".

Ученик 7-го класса М. Драгоманов

3. КОПИЯ ПРОТОКОЛА

Заседания Педагогического Совета Полтавской Гимназии 24-го февраля 1859 г.

1. слушали рапорт следователей по делу ученика Драгоманова, и по показаниям его и свидетелей, равно как из рапорта надзирателя Казначеева оказалось:

19-го Февраля надзиратель благородного при Гимназии пансиона Казначеев, собираясь вести учеников в Церковь, приказал ученику III класса Ивахненко надеть мундир, но когда тот не хотел надевать мундир и доказывал, что можно идти и в хуртке, то надзиратель сказал ему: "Ступай, дурень, одеваться, еще тебе рано пускаться в такие рассуждения". Бывший при этом ученик VII класса Драгоманов обратился к надзирателю со словами: "Не смейте ругаться" (по показанию Драгоманова: "А ругаться нельзя"; по показанию свидетелей: "Алексей Александрович, вы не имеете права ругаться"). Затем Ивахненко пошел одеваться и, воротясь через 10-ть минут неодолимо, отять стал показывать, что все равно, если он пойдет и в хуртке; надзиратель же убеждал его, что так как лень высокоторжественный, то необходимо надеть мундир. Слушая этот разговор, Драгомановронически смеялся. Надзиратель, обратясь к нему, заметил: "Да глупо же позволять смеяться над законами и на такие торжественные случаи желать называть свои взгляды" (По показанию Драгоманова

смех его был возбужден комизмом объяснения и замечания ему надзирателя состояло просто в слове: "Глупо"). Драгоманов на это ответил: "если вы еще раз осмелитесь так выразиться, то я дам вам по физиономии". (По показаниям Драгоманова и учеников нет разницы). По рапорту разговор этим и прекращается; по показанию Драгоманова и свидетелей надзиратель в ответ Драгоманову сказал, что он тоже пустит ему в физиономию, чем попало; при чем по показанию ученика Козиненка, Драгоманов возразил: "А я вас руками".

На следующий день, февраля 20 утром, надзиратель, сидя на своем месте, писал рапорт о вчерашнем происшествии; Драгоманов подошел к нему [и] спросил, что он пишет, и на ответ надзирателя, что он пишет рапорт, продолжал: "Если рапорт, то напишите же, что вы побили и обругали Ивахненка, что Драгоманов, желая его защитить, обещал побить вас". (По показанию Драгоманова и свидетелей к этому была прибавлена фраза: "и что вы также обещали побить его столом"). Когда ученики заметили, что надзиратель только выбранил, но не бил ученика Ивахненка, то Драгоманов возразил: "Ну, так и я же не бил вас, а только обещал побить". По рапорту дело этим кончилось; по показанию Драгоманова, он продолжал: "Я напишу, что вы тоже хотели побить меня, а писать об этом не хотите". Надзиратель же отвечал: "Пишите, пишите; посмотрим, кому больше поверят".

Отпределено: на основании § 205 устава гимназии и уездных училищ 1828 года исключить ученика VII класса Драгоманова из Гимназии.

2. Слушали предложение Ганнота о мерах для порядка совещаний Совета и о приглашении другого Врача для вольноприходящих учеников вместе состоящего при Гимназии Врача Калиновского.

Отпределено: 1) что в одно и то же время громко говорить в Совете может только одно лицо; и прочие же должны прерывать его и возражать прежде окончания им речи. 2) предложить Врачу Калиновскому не только удостоверяться в болезни учеников вольноприходящих, но и пользоваться их в течении болезни.

Верно Директор Училищ А. Данилевский

4. ОСОВОЕ МНЕНИЕ

К протоколу заседания Педагогического совета Полтавской гимназии 24 февраля 1859 года.

Нечего говорить, что дерзости, сказанные учеником Драгомановым надзирателю Казначееву, без всякого сомнения, заслуживают строжайший исправительных мер. Дело тут только в выборе этой меры; и для того нельзя не взвесить сопровождавших преступление обстоятельств.

1. И педагогический опыт, и § 161 устава гимназий достаточно внушают, что мы должны действовать на воспитанников примером, и, между прочим, именно "примером строгого наблюдения не только привилегии, но и необходимых приличий общежития". Мало того, по поводу несоблюдения сего параграфа и происшедшего отступа уже однажды стоял вопрос совет еще недавно, в заседании своем 27 января счел нужным принять за правило не употреблять бранных слов в спорах с учениками. Несмотря на все это, вся настоящая история, и по рапорту надзирателя и по показанию учеников, к сожалению, начинается все таким, что надзиратель называет ученика дурнем, продолжается тем, что он говорит другому "глупо", оканчивается тем, что он к самому обещает быть ученику.

2. В § 162 устава говорится: "наблюдать характер и расположение учеников, они (воспитатели) должны избрать приличнейшее время и средства, чтобы сделать свои наставления или советы истинно действительными". Надзиратель Казначеев, как из рапорта его видно, знает о степени развития ученика Драгоманова, равно как и степени самолюбия его, которое по его словам, у Драгоманова на первом шаге; сам говорит об общей схождительности к этому ученику со стороны наставников; наконец, за несколько времени пред сим, как из показаний ученика явствует, был упрашиваем Драгомановым не обращать к нему подобных слову "глупо" выражений. Несмотря на все это, надзиратель, вопреки характеру и расположению ученика, временем для своего внушения ему выбирает минуту, когда в зале многочисленные свидетели, и средством внушения все то же слово "глупо".

3. Все это, конечно, не изглаживает преступления Драгоманова; но как сказать, что все это несколько и не уменьшает его? что все это никак не должно смягчать наказания? С другой стороны, неужели же в самом деле здесь нет и не может быть места вниманию к тому, что этот ученик есть первый ученик гимназии, к тому, что ему оставалось несколько недель до окончания курса, к тому, наконец, что можно же

сбояться и не преграждая ему пути к дальнейшему развитию своих значительных способностей. По крайней мере совет был далек от однозначного в подобном мнении, и приговор его принят только большинством 11 голосов против 8. Эти последние хотели довольствоваться или исключением Драгоманова из пансиона и лишением через то бесплатного содержания с заключением при том в карцер или же удалением его из гимназии, но только посредством увольнения. Они имели в виду, что формальное исключение имеет характер скорее уголовного, устранительного наказания, чем исправительного, и что подобный взгляд на сущность наказания теряет нынче свой кредит даже и в применим к обществу гражданскому, в том более линен он смысл в обществе людей, исключительно соединившихся для того, чтобы исправлять и исправляться.

Учитель Александр Стронин
Учитель В. Горовой
Учитель Михаил Кизимовский
Учитель Василий Вакуловский

5. ЛИСТ ТОВАРИШЕЙ М. ДРАГОМАНОВА ДО М. Г. ПИРОГОВА

Ваше Превосходительство,
Милостивый Государь,
Николай Иванович!

Товарищ наш, ученик VII класса Полтавской гимназии, Драгоманов по определению Педагогического Совета исключен из Гимназии. Вслед за этим определением Драгоманов, с самого начала сошелся с тем, что произошло между ним и надзирателем, извинился перед ним, мы же также просили его извинение Драгоманова. Господин Надзиратель искренно принял это извинение, всплескнулся даже сам ходатайствовать у Начальства о смягчении, вследствие этого, наказания Драгоманова. Вместе с ним и мы все, товарищи Драгоманова, обратились к Господину Директору Гимназии с той же покорнейшею просьбою. Но так как Г-н Директор нашей невозможным преложить это вновь на рассмотрение Совета и предоставил нам обратиться к Вашему Присюходитељству, то мы осмелились теперь покорнейше просить Ваше Превосходительство о схождении к нашему товаришу. Если же это невозможно, то мы покорнейше просим Вас не сделать, по крайней мере, недоступным для Драгоманова

Университет, который имеет честь состоять под ведением Вашего Превосходительства.

С отличным почтением и совершенной преданостию имеем честь быть
Вашего Превосходительства
покорнейшие слуги:

В. Байов
Г. Болтаров
В. Бородавский
А. Вигавский
Г. Воронин
И. Горонескул
Д. Данилевский
М. Еремеев
М. Жученко
П. Касперович
И. Кох... [неразбрано]
С. Кулебка
Марнец
А. Милорадович
А. Насветов
К. Питницкий
Н. Самойленко
Я. Станиславский
Н. Шульженко
Ученики VII класса.

6. ЛИСТ ДИРЕКТОРА ПОЛТАВСЬКІХ ШКОЛ А. ДАНИЛЕВСЬКОГО
ДО М. І. ПІРОГОВА

Секретно

Ваше Превосходительство
Милостивий Государ,
Николай Иванович!

Вследствие письма Казначеева к Вашему Превосходительству, присвоенного ко міс, Вам угодно было знати мнение моє на счет того, в какой мере оно заслуживает доверия относительно учителя Стронина, равно и мнение мое о самом Стронине.

Не могу не видеть в Казначееве, читая его письмо, человека оскорблённого и поддающегося чувству гнева, человека, считавшего себя совершенно правым в деле с воспитанником Драгомановым и встретившего неожиданно своего обвинителя в лице Стронина. Отсюда те резкие, преувеличенные и имеющие вид доноса обвинения, которые позволил себе Казначеев, в письме к Вашему Превосходительству, относительно Стронина.

Но не могу также не сказать, что в письме этом есть ложь истинные такие капитальные обвинения нельзя вводить без всякого основания, если их изводят не сумасшедший. Стронин человек крайних убеждений в смысле прогресса, не всегда правильно их понимаю и по своим способностям, по своему смелому уму давно стоит во главе молодых людей тех же стремлений. В Совете он сильно отстаивает свои убеждения, нередко в ущерб правильности педагогического взгляда. Основные из них выражены в его особых мнениях, известных Вашему Превосходительству. В них выказался весь Стронин, с его великодушными, либеральными стремлениями, с его своеобразным умом и утопиями. Свобода действий всех и каждого учителей и учеников, политико-экономическое laissez faire, laissez aller, — легки в основание его теории воспитания! Такой образ воззрения Стронина (как всегда почти бывает), выраженный им в Советах наших, со всемю искренностью убеждения, не мог не увлечь своюю оригинальностью и новизною некоторых молодых преподавателей: он прониг даже между учениками, с помощью начали гласности всего, что происходит в Советах, которое поддерживалось этими прогрессистами. В этом случае последователи Стронина, как всегда почти бывает, усвоивая скорее недостатки, чем достоинства его, вредили больше самого основателя учения. Все происходившее в Советах и многое другое обнаруживалось пред учениками в интимных беседах с ними. Знаю даже, что один из них, — Горовой, — едва получено было циркуляр[ное] предписание Вашего Превосходительства насчет назначений, представляемым Педагогическому Совету, объявил во все-слушание ученикам 2-го класса, во время урока, что с этой поры они

граждане и, что отныне ни Инспектор, ни Директор не имеют права наказывать их без согласия и разрешения Совета. Не трудно угадать, какое влияние имело на учеников эта проповедь. Непослушание, заносчивость, ложное понимание своих прав были естественным результатом слов этого наивного педагога-публициста. Таким образом не одного Стронина должно обвинять в нравственном направлении учеников, о котором упоминал я и в моем донесении, препровождая к Вашему Превосходительству определение Педагогического Совета

по делу Драгоманова, и Ганнот в своей записке и Казначеев в письме к Вашему Превосходительству. Стронин виноват наравне с другими, хотя ни одного как на представителя известных идей указывает общественное мнение.

Стронин как преподаватель несравненно выше Строкина-педагога. Прекрасные методы, замечательный дар слова, любовь к своему предмету, которую он умел сообщить и ученикам, добросо-нестность и точность в исполнении своих обязанностей, — все соединилось в нем, чтобы образовать из него превосходного препода-вателя.

По домашнему быту, сколько мне известно, Стронин не заслу-живает ни малейшего упрека. Он скромен, трудолюбив, безкорыстен, редко посещает общество; но его сосредоточенный харак-тер, насмешливый и отчасти парадоксальный ум не возбуждают к нему общей симпатии. У Стронина есть друзья, бесспорно, но врагов гораздо больше. Общественное мнение, как я говорил уже, не жалует Стронина и давно присвоило ему эпитет опасного человека. Как бы то ни было, Стронин человек не ложинный, пользуется любовью учени-ков и, несомненно, имеет на них большое влияние. Ратуя открыто во имя прогресса, во что бы то ни стало, он поставил себе прежде всего задачу развивать в учениках чувства законности, чувства собствен-ного достоинства, что заслуживает всякой похвалы, но не соблю-дает, мне кажется, должной меры, не обладает педагогическим так-том, упускает из виду, что в деле воспитания, больше нежели где-ни-будь, нужны строгая воздержность и осторожность, иначе, вместе с названными чувствами, разовьются и паразиты их — самолюбие, самонадеянность, заносчивость. Если взять во внимание, с одной стороны, приверженность к Стронину наибольше развитых воспи-танников, с другой, влияние, какое любимицы его имеют на своих то-варицей, и дух, господствующий теперь между учениками, нельзя утверждать, чтобы задача, которую взял на себя Стронин, была им решена удовлетворительно в смысле общей пользы в деле воспита-ния.

Вот мнение мое на счет Стронина, разделенное со мною и боль-шинством его товарицей. Смею уверить Ваше Превосходительство, что оно искренно и беспристрастно. Я люблю Стронина как чело-века, но не разделяю его педагогических убеждений и всеми мерами стараюсь им противоборствовать.

Что касается надзирателя Казначеева я считаю его способным надзирателем и порядочным человеком. Замечание Вашего Прево-ходительства на счет образа его действий в деле с воспитанником

Драгомановым, надеюсь, послужит ему хорошим уроком на буду-щее время.

Имею честь быть с чувством глубокого уважения и совершенной преданности

Вашего Превосходительства
покорнейший слуга
А. Данилевский

25 марта 1859 г.
Полтава

Письмо Казначеева при сем имею честь возвратить В-му Прево-ходительству.

7. ЛОДАТОК

28 квітня в імені Пирогова Данилевському написано листа, де вказано "на необхідність внушили Стронину і Горовому, що подобні обяснення і тлумачення з мильчиками о распоряже-ніях начальства доказывают, что эти господа имают весьма ложные и сбивчивые понятия об обязанности и действиях наставников и могут посеять в детях своеобразие и неуважение к старшим. Вам же слі-дует не допускати подобних поступков со стороны учителей, прини-мать меры к устраниению и доносить о том мне" (л. 5 . . . 5 от.).

В. Б. Антонович. Перед слідчою комісією

У споминах В. Б. Антоновича, записаних з спів його Д. Дороненком, знаходимо скарги його на те, що додгляд поліції за ним почався ще з 60-их років. Польське походження та україніофільство цих двох обставин було досить, щоб викликати в ті часи пильну увагу адміністрації до постать Антоновича, яка завжди виліялася на загальному фоні того оточення, в якому він знаходився.

Ше студентом він бере участь у гуртку пуристів, пій опозиції однайдушиому гуртку балагулів, і по певного часу поліція горі й радість польської студентської гміни. До його голосу прислухалися усі групування студентів кінця 50-их і самого початку 60-их рр. Словами, "Січо: Антонович тобі!" ... зупиняли вский галас і суперечки і змінити установлювали тишу в автіторії, повний студентів по-різному настроєних, готових самим різким способом доводити справедливість своїх лумок.

Вже з 1860 р. почалася підготовка до польського повстання; серед польського суспільства та студентства культивується конспірація. Воно ще більше замикається, ховається з своїми плянами, і революційний запал свій виявляє в різних демонстраціях, маніфестаціях і спробах підбити й усе студентство на виступи ширшого значення за межами університету.

Ми маємо одну документальну показівку на те, що коли вже склалися певна організація, що керувала цим рухом, Антонович мав стосунки з нею як представник Руси. Це списки осіб, що працювали в комітетах, які мали на меті організувати польський революційний рух і об'єднувалися так званою Delegaci-єю для керування загальними справами народу. В цих списках представниками Руси, себто України, Литви й Галичини, назначені були Юрійс і Магаський, на підставі уповноважень, які від Руси підписані були Вол Антоновичем, Томашем Бужинським та Густавом Василевським.

Недокументальних доказів тому, що Антонович був дуже близький польському рухові до свого рішучого розриву з національ-

ними польськими колами маємо ще кілька, й, принаймні, ті локери й закиди, що Антонович зрадив польську справу, ті брулні натяки, що російський уряд знат про повстання від Антоновича, свідчать наочно, що він був у курсі всіх деталей підготувального періоду.

Мар'ян Дубецький, співучасник польського руху 60-их років у Києві, приніс у Антоновичеві участь у "Троїницькому" товаристві, організацію якого збульовано було на принципі "троячок" - кожний з членів знат тільки двох товарищів, які приймали його в товариство. Товариство не спричинилося до розвитку пізніших політичних об'єднань поляків і каїблівих відомими членами його були: Володимир Мильович, Леон Гловашкій, Владислав Геніель, Антоній Хамець, Людвіг Житинський та сам Дубецький. Ідеологічна криза сталася з Антоновичем на самому початку 60-их років.

Від польських політичних товариств він переходить у табір українців, організує їх у громаду, стає на чолі хлопоманського гуртка, який визнавав, що народ так званого Південнозахідного краю був далекий і чужий тим цілям, які переслідувалися польською інтелігенцією, і має свої права на національне відродження, вимагаючи від інтелігенції уважливого відношення до своїх духових потреб. Основним завданням хлопоманського гуртка було ширення культурної праці серед правобережного селянства. Основним методом — те "ходження в народ", яке трохи згодом стало таким звичайним методом російського народництва. З книжкою в руках, чи то з "Кобзарем" Шевченковим, чи то з "Метеликом" Куліша, в простій святіці з простою селянською мовою йшов хлопоман на село, читав там якийсь художній твір, наочніше "Катерину" або "Наймичку", розказував про давнє минуле українського народу, поясняв закони про селян, заяснював розмови про становище й потреби селянства. З них мандровок виникало й нове заняття для хлопомана — етнографічні студії, які підготовляли його для кращого зрозуміння побуту й наближали його до селянства.

Хлопоманський гурток був невеличкий. Антонович нараховує чоловік 15, пройнятих ідеями гуртка.

Звичайно, як участь у польській корпорації, яка перейшла до "спісівства", так і робота на чолі хлопоманів не могла не здатися небезпечною. Перша загрожувала реальнюю небезпекою — повстанням поляків, друга, на лумку російської адміністрації, встановлювала неблагонадійні зв'язки з народом, а на думку польського суспільства теж загрожувала реальнюю небезпекою — повстанням селянства проти панів.

Цього було досить, щоб обидва боки діяльності молодого

Антоновича зарахувати за злочин, і тягти його по слідчих комісіях, допитувати як людину, в долі якої один крок одійлив ІІ вільний стан свідка від підневільного стану оскарженого.

Якраз же дві групи справ, в яких притягали Антоновича до слідства, і відповідають за засудженим двом бокам його діяльності. Одна група зв'язує Антоновича з цілком низкою людей, притягнутих у справі польського повстання, або підготовки його, друга стосується до хлопоманства, до зв'язків Антоновича з "Основово", до діяльності того гуртка, який рішуче розірвав з польським суспільством нацередові повстання 1863 р.

Хронологічно друга група справ з'являється ранішею. Хлопоманство Антоновича та його товарищів виникає ще до остаточного розриву з польським суспільством, виникає на польській основі серед польської молоді. А ліквідація повстання та передовісточник підготовки триває аж до середини 60-х рр., коли з хлопоманством повністю покінчено, коли хлопоманство в полум'ї польського повстання нигdя не якщо й не зовсім бишонадійна, то у всякому разі значно безпечніша справа.

Ідеологія хлопоманського гуртка має безпосередній зв'язок з тими демократичними думками, які досить міцним струмком виглядають серед загального руху польського суспільства. Універсал Польської Костянтина в селянській справі, членство Демократическої партії початку XIX в., змоги Конарського 1839 р. становлять певні етапи в розвитку революційної лумки декларованої інтелігенції, зубожілої шляхти, яка в історичному процесі все більшала численно і розбирає все більш впливовою серед різних угруповань польського суспільства. Хлопоманство з'являється тільки дальшим етапом у цьому процесі.

З погляду шляхетської аристократії хлопоманство було зрадою лворянської класи. Тому цілком зрозуміла та позиція, яку мусіла зайняти клас великої і середньої феодальної буржуазії до цих зрадників шляхетської справи.

Чинкова аристократія, що розбираючись глибоко в тій справі, яку піднесла на свої плечі група хлопоманів, бачила тільки зовнішній бік туторожничечу, яка постала між польським суспільством і студентською молоддю. І вона думала використати її в своїх цілях, роздмухавши ногнік національної незгоди, аби побороти польський елемент, що після кримського розгрому знову почав підносити голову.

"Межу студентами русськими і поляками, — писав київський генерал-губернатор Васильчиков начальнику III відділення кн. Долгорукову, — к сожалению, нет должного единства: они разошлись на

партии и составляют, так сказать, отдельные корпорации". Але в кінці свого подання генерал-губернатор політично зазначав: "В заключение мне остается довести до сведения Вашего Сиятельства, что о разъединении студентов русских и поляков на партии, конечно, следует сожалеть, но в настоящее время разъединение это, некоторым образом, даже полезно".

І на справу Антоновича та його товарищів урядові кола дивилися точнісією такими ж очима. Хлопоманський гурток вносить розбрать у польське суспільство, значить "некоторим образом это даже полезно", хоч взагалі роздори та сварки вносять неспокій та завдають зайвий клопіт місцевій адміністрації. Февдална буржуазія не могла з таким спокосем дивитися на хлопоманську справу і, використовуючи свої родинні та особисті зв'язки з урядовим аристократією, лякала її примарами гайдамаччини та антидворянського потрому.

І от адміністрація починає балинсувати — з одного боку, хлопоманство вносить розкол у польське суспільство — це — "полезно"; з другого, хлопомани братяться з народом, сють ідеї комунізму, розворутоють в народному оточенні загадки за мінулу волю — це же цілком небезпечно.

Перший вістки про Антоновича та його товарищів — Рильського, Познанського, Поповського, Г. Василевського та ін. Йдуть від місцевої повітової адміністрації, яка знаходиться в близькому зв'язку з великопанським маєтком.

Вони тривожні. В містечку Макарові, 20 липня 1860 р., в день хресту католицького костелу серед гурту поміщицьких фурманів та ліквіків якийсь студент "внішній комуністическими ідеї". Розслідування цієї справи робив земський справник та один з урядових літніх особливих поручень при київському губернаторі. Слідство з'ясувало загальну картину справи. Ступент, який "распространял между простым народом вредные идеи и мысли" — оказался товарищем В. Б. Антоновича, близьким його приятелем та однодумцем, підміним пізніше громадським лідієм Т. Рильським. Розмова його з "простим людом" торкалася майбутньої волі селян. Він сказав чим фурманям та ліквікам: "не журтіся, буде вам вольниця". Жалюків подробиці розмови при слідстві поліційним урядовцям не відібрали здобути, через що вони були певні, що селяни на слідчів не циро й не повні, ніби по умові, оповідали про цей епізод і найголовніше та найнебезпечніше затирали й заховували від слідства. Тому урядові мусили поширити рамки слідства й з'ясувати, що за людина був товариш Антоновича — Рильський. Тоді виявилось, що влітку Рильський

проводив цілі дні в польових роботах разом з селянами, жав хліб, косив сіно, складав його в кошиці та в стіжки, оран та боронив землю і т. інш. При всіх цих вчинках він поводився як простий селянин, пробував наблизитись до селянського оточення і розпалював у них іскривисть до вищого стану. "Весьма часто случалось, — писав земський справник, — что он на поле, видя усталость и изнурение народа от работ, притворясь человеком горячо сочувствующим их положению говорил: «ех, коли б бісовин ланам було так гарко, як нам тепер»; другой раз он говорил: «поки що буде, а пани з нас і сорочки здеруть». Когдя приходило время к обеду, он обращался к крестьянам с подобными словами: «пора обідати, але бісові пани непускають», или: «скорій їжте, хлопці, а то чортові пани на ший сидять». В праздничные же дни он плянтовав с крестьянами по целым ночам в корчмах и в их домах, дарил им разные вісди, по-видимому, без всякой причины, как например, крестьянину Калениху Сарасу подарены им волы. Крестьянин этот играет, как дознано, на лире, и у него проводят вечера Рильський, поет крестьянам под аккомпанемент Сараса разные песни, читаєт с трогательним простодушiem какие-то стихи, в которых, по словам крестьянок, воспевается горькое положение их, ненависть и злоба к помешникам и вообще к людям высшего общества, довольство свободной жизни и т. п. С дворовой прислугой он обращается как с людьми равными себе, чем и снискал себе редкую в подобных людях преданность".

В цьому документі, крім Т. Рильського та його брата Йосипа, фігурували Іван Загурський та ще якийсь студент Ілляш.

До цієї групи, на чолі якої, як сповіщає земський справник, стояв Антонович, заразовано ще Йосипа Поповського, який на Поділлю вів такий самий спосіб життя, як і Рильський на Київщині: "Студент Поповський, заразовано в отпустку в доме отца своего, ходил к некоторым крестьянам на крестьяни. Бывая между крестьянами, Поповский вел себя с ними как равный им и нередко возвращался в дом в истрезвом виде. Ни в какие особые разговоры, посещая крестьян, Поповский не входил с ними". Урядовці, що переводили слідство, вбачали в цьому незрозумілому для них явищі — щось дуже серйозне; вони гадали, чи знайдено нитки для розкриття якотоє таємного товариства з соціалістичними ідеями, яке ставить завданням розкріпачення селян, яке веде боротьбу з певною класовою експлуататорів-поміщиків і тому шукає й використовує усі засоби наближення та злиття з народом.

Соціалістичні ідеї Західної Європи, можливість революції соціального характеру тут на місці, а найбільш факти революційної

пропаганди, з одного боку Герцена, з другого польських емігрантів та емісарів тримало адміністрацію Південнозахідного краю в непокійному, напруженному стані.

Робота хлопоманського гуртка Антоновича, Рильського та інших в очах адміністрації була справою "образованшегося между студентами общества коммунистов".

"В городе Киеве студенты университета, — докладав 5. XI. 1860 р. київський земський справник, — учредили общество коммунистов, главою этого общества — студент Антонович.

Общество составляется более, чем из ста человек студентов, сие учащихся и окончивших уже науки и проживающих в разных местах; кто именно эти студенты, я открыть не успел, кроме трех сотрудников Антоновича, из которых два брата Поповские, помещики скирского уезда, и один — Тадеуш Рильский, помещик киевского уезда, деятельно занимающиеся своим делом.

Все эти молодые люди в особенности стараются привить идеи коммунизма простому народу, они при всяком удобном случае инструктируют крестьянам, что дворянне и крестьяне не имеют различия по званиям, но все равны, и все, что кто имеет, должно быть общее, что слуги не должны называть своих господ «рапіе», т. е. «барни», но просто «брати», т. е. брат; собственная их прислуга иначе не относится к ним, как упомянутыми именами, лакеи, кучера и прочие снят на одних постелях, съят и кушают чай вместе с своими господами и им содействуют в распространении идей коммунизма между равными себе сословиями, с некоторым прибавлением от себя. Главная цель общества есть та, чтобы привязать к себе массу черни, которая под влиянием оного могла бы содействовать при общем восстании Царству Польском, которое, по их мнению, будет, если ожидаемое восстановление самостоятельности Польши не осуществится, что по сему случаю во время пребывания государя императора в г. Варшаве будто бы польские ведьмочки высказали явно расположленность в пользу возмущения тем между прочего, что когда государь изволил прогуливаться по городу вечером, то они распорядились гасити фонари по пути, взглаждая «пасо свіці іспи, кто заімства wolność i swobody polskie» и что восстание имеет быть поддержано некоторыми из западных держав".

Так в увільненні поліційного урядовця перепуталися ідеї хлопоманства з ідеями комунізму, справа українська з польською пропагандою в Варшаві.

Земський справник, що переводив слідство на підставі даних про Рильського, робив висновки: "можно положительно сказать, что

изложенные мною действия молодых Рыльских и их сообщников играют роль подготовительных начал к дальнейшим весьма серьезным предприятиям".

Поліційний урядовець перебільшував справу. Це зрозуміла й апеля адміністрація. Генерал-губернатор вважав незручним юстицію особливих заходів проти Антоновича та його товаришів, через те, що не було об'єктивних даних для розкриття стремінні та мети того гуртка молоді, не було й будь-яких серйозних фактів для перевідслідування та обвинувачення. Труси генерал-губернатор Васильчиков визнав крайнім засобом, який тільки може пошкодити справі, бо внесе в ії кола тривогу, викличе особливу обережність з боку тих, кого хотіли викрити.

Кті Васильчиков радив ужити випробуваній у всіх політичних справах секретний надзор, через особливих агентів, яких треба було знайти серед місцевих людей, бо сторонні люди могли викликати лише пілозріння з боку піднадзорних. "Если на это дело понадобится лестьи, — додавав генерал-губернатор, — то при избрании агентов можно располагать хотя бы и до ста рублей, которые будут мною возвращены".

Зібрали перші відомості про Антоновича ловірено урядовцю для особливих доручень Руккера. Володимир Боніфатійович саме тоді скінчив курс в університеті і був у відпустці в селі Гущинцях Вінницького повіту, де останній час перед смертю проживав його названий батько.

Руккеру доручено, ревізуючи сільські запасні магазини у Вінницькому повіті, "совершенно негласно разузнавати на місці, дійсно ли Владімір Антонович находитися в селі Гущинцах, есть ли там его родственники и кто они, с какою целью он туда поехал, какого он образа мыслей и поведения, чем занятается, с кем имеет співчення, не замечано ли в действиях его чого-либо предосудительного и политического отношении и не входить ли он в неуместные суждения с крестьянами.

Если бы в собраний этих сведений, — додано в інструкції Руккера, — вы встретили почему-либо затруднение, то имеете об этом поручении передать исправнику с тем, чтобы он все требуемые настоящим предписанием моим сведения о Владіміре Антоновиче по собранию представил мне, адресуя в собственные руки. Независимо от сего передайте исправнику, что за всеми действиями Антоновича следует иметь самое строгое, но совершенно негласное и постоянное наблюдение".

Відомості, що зібрані були Руккером на місці, були інтересні,

вони з'ясовували, звідки його походить проти хлопомалів і чому з'явилася це, що урядові кола визнавали "искоторим образом полезнім", завдячуючи іноді небезпечною. Свіжа людина, хоч і урядовець генерал-губернаторської канцелярії, спокійно розібралася в тих крихах проти Антоновичевого гуртка студентів і побачив, наскільки перебільшеним було все те, що про його розносилі по всій Україні поміщики та ті урядовці, що тягли поміщицьку руку та дивилися її очима на відносини до селян, на кріпакство, і чутки про близьку волю селян уважали за "неблагонамереные внушенія" якихось пропагаторів. Факти, що викликали скептицизм крихів поміщиків, як виявлялося згодом, були зовсім невинними та простими "любовінні явищами". Рапорт Руккера інтересний ікраз з цього боку. "Село Гущинці, — подавав цей урядовець генерал-губернатору, — — принадлежало помешканіку Оттону Абрамовичу, у которого в его детстве отец помянутого Антоновича был губернатором или наставником; старик Абрамович в награду на свои заслуги проживал в Гущинцах у Абрамовича на исходе годовин и в недавнее время умер; сын Антоновича, бывший студентом в Университеті си. Владимира, приезжал иногда к своему отцу в Гущинцы и после окончания в недавнее время курса наук в университете со степенью кандидата навещал недавно помешканіку Абрамовича, пробыл в Гущинцах недолго и уехал, как я слыхал, обратясь в Киев, но положительно не могу в том улостоверить. С крестьянами Антонович не только в неуместные, но и вовсе ни в какие рассуждения не входил и вообще не имел с ними никаких сошений". Кік же при отношениях Антоновича к Абрамовичу легко может быть, что первый из них снова присудил когда-либо в Гущинцы и может дозволить себе какие-либо предосудительные действия, то, согласно означеному предисловию, я передал лично Вінницькому земському ісправнику, что за действиями Антоновича и случає его прибытия следует иметь совершенно незаписное, но строгое и постоянное наблюдение; при этом я просил также ісправника узнати, если возможно положительно, и донести Вашему Сиятельству, куда именно Антонович выехал из Вінницького уезда. Почтительнейше донося об этом, считаю долгом присовокупить, что у помешканіко землі края существует почти общее убеждение, что между студентами університета си. Владимира образовалось общество с красно-республіканськими ідеями и намереннями и что общество это для досягнення своїх цілей старається прежде всего возбудить крестьян против помешканіков и с цією целью висыпает в разные места своїх еміссарів; поэтому помешканіки смотрят на присяжающих в провінцію студентов Київського Університета с крайнім нерасположением и недовірю-

постью, і я полагаю, в случаі, если бы гг. студенты вздумали предпринимать какие-либо действия в деревнях для распространения между народом своих идей, то первые довели бы об этом до сведения правительства — помещики". Руккер поруч з цим зупинився й на справі третього члена Антоновичевого гуртка — Йосипа Поповському. Він передав ті розмови, які з приводу поведінки Поповського від застас у Вінницькому повіті, але теж називає їх "исправиливими і спростовувакиці в "неумістних винесеннях християнам", доводячи, що тут були лише факти пияцтва та гулянок на христинках у селянській родині.

І хоч до генерал-губернатора з різних боків доходили відомості, які значно змінювали ту картину таємного товариства з комуністичними ідеями та злонамірними цілями, яку змальовано київським земським справником, але список студентів, що їздили по селянстві входили в "недоречні й злонечні стосунки" з народом, усе поширювалася. До відомих уже нам імен Антоновича, братів Рильських та Поповського приєднало ще Іменія Густава Василівського, Леонарда Савінського, Моргулиця, Л. Сорочинського та Тита Далькевича. Разом з тим адміністрація стала відомою етнографічна майданівка Антоновича з товарищами по Херсонщині; відомості про стосунки Рильського з селянами підтверджувалися, і про самого Антоновича були зібрані, нарешті, доказні відомості. Бердичівський земський справник у відповідь на запитання генерал-губернатора подавав про Антоновича все, про що міг дізнатися на місці:

"Окончивший курс в університеті св. Владимира Антонович приступав в Солині к сестрі своїй, лавянікес Васневській, в новібрі місяці, где, прожив не більше двох недель, виїхав в перших числах ліхтаря в Київ, откльою имел приехать на праздники Рождества Христова в Солині, к сестрі, однак праздників не був і теперішній в Солині нет. Из Києва он писал к сестрі, что обстоятельства заставили его ехати в Уманский уезд к товарищу его студенту Енчу, почему Васневская полагает, что Антонович праздновал или у Енча или же у студента Василевского в Звенигородском уезде и, что теперішній он должен уже находиться в Київ, так как Антонович состоить в обязанности преподавателя в Педагогическом институті.

Сестра Антоновича состоит в замужестве за лавяніком Васневським, управляющим імением помещика Ярошинского; сам Васневський чоловік недальновидний, ножнаєго, а сестра Антоновича, велика патріотка, доволіно образованная и сильно увлекается національністю; прожив в Солине почти сутки, я успішно використовувавсь доверием этой жінки до такої стежені, що она розказала мне все

подробности жизни брата своего, она же сообщила мне теперіш, что Антонович находится в большой дружбе с студентами Хойновским, Винарским, Василевским и Рильским, что все они переодетые в крестьянскую одежду, ... ездили из Києва одного года в Литовские губерніи, другого года в Царство Польське, в 1859 г., направившись из Києва через Каневский и Звенигородский уезды, пробралися в Херсонскую губернію до Одессы. Цель путешествия этих господ Васневская приписывает желание узнать народний быт; она показывала міс фотографіческий портрет, подаренный ей братом в день ангела ее; в этом портреті Антонович, Рильский, Василевский, Хойновский и Винарский представлены в одной группе, все в крестьянском костюме; Васневская с чувством говорит о Шеинченко, профессоре Павлове и Искандере, имеет всех их портреты и портрет Кондратского, представленного в цепях. Из рассказов Васинской я узнал, что из числа означенных студентов Винарский, окончивший уже курс в Університеті, находится теперіш в с. Гущинцах Винницкого уезда в домі поміщика Оттона Абрамовича; Антонович во время пребування в ноябрі місяце в с. Солине езди в Гущинцы для свидання з Винарским и был то же уезда в домі поміщика Половского, у которого проживает більшій друг і товарищ Антоновича студент Пискорский, по словам Васинской, брат ее Антонович находится в дружеских отношениях с товарищем по університету Обуховичем, который будто бы по фамилійному делу виїхав недавно из Минської губернії, в Мозирський уезд. Антонович присеждал в Солині с студентом Моравским и вместе с ним возвратился в Київ".

Всі ці відомості, нові прізвища, які втягнуті були в справу, дали підставу генерал-губернаторові вжити рішучих заходів для з'ясування справи. 11 січня 1861 року дано розпорядження про трус у Рильського.

У Антоновича зробили трус трохи пізніше — 15 січня в селі Солині, в садибі сестри його Васневської. Трус в Антоновича стояв у звязку з наслідками труса в братів Рильських і передачі цієї справи до слідчої комісії при генерал-губернаторі.

Власне, при трусі в Рильського не знайдено нічого, що б дово-дило існування "общества коммунистов", але були данігадати, що Рильський щось устиг спілити, а непевність думок Рильського та його стосунків з народом доводилася безцензурую польською книжкою та рукописом українською мовою, що взяті були в Рильського ще перед трусом через одного з агентів і, мабуть і дали безпосередній привід /чи трусу/.

Безцензурна книжка торкалася історії польської жінки! Рукопис

українською мовою оказалася популярною історією України, складеною самим Тадеушем Рильським для читання селянам, як доводила адміністрація, і для уміщення в "Основі", як говорив на слідстві автор.

Трус в Антоновича, якого рахували "главнейшим лейтвующим лицом в деле, по которому сделан был обыск у студентов Рильских", знову не дав матеріалів для розкриття таємного товариства. У Васиевських взято кілька десятків польських книжок, фотографічні групи студентів з Антоновичем (на двох з них студенти в українському селянському вбранні), портрети Шевченка, Павлова і Конарського в кайданах, а також цілу низку листів, переважно гостиндарського і ліллового характеру, які не мали до Антоновича жадного відношення. Найбільш, здавалось би, мусила звернути увагу брошюра пацузького видання 1856 р. *Instrukcja dla powstańca* — але на неї не звернули уваги.

Тадеуш Рильський дав пояснення перед слідчою комісією про ті матеріали, що знайшлися в нього при трусі і зважалі про всі факти, що інкримінували йому, як видатному членові таємного товариства.

"О том, что между студентами унив. св. Владимира образовалось тайное общество коммунистов с целью сближения с простым народом, я ничего не знаю. Я знаком с крестьянами нашей деревни — стараюсь с ними обходиться человечно, никто из них не называет меня братом и о подобном факте, чтобы крестьяне где-нибудь называли кого-нибудь из лиц высшего сословия «братьем», я ничего не знаю. Студентов Юлиана и Иосифа Поповских и Владимира Антоновича я знаю довольно близко, и мне кажется, что они не способны принадлежать к подобному обществу".

З усіх даних слідча комісія могла тільки впевнитись, що не було ніякого таємного товариства, як його зрозуміли з перших кроків слідства під впливом відомостів, що подавав київський справник. Але Рильському не зовсім цівірли в тих його поясненнях, де свої стосунки з народом він пояснював простим знайомством і етнографічними інтересами. Слідча комісія визвала, що Рильський "подозревается в неблагонамеренных и возмутительных действиях" і, хоч не признається в них, але їх можна було б розкрити, перевівши формальні вимоги слідства серед селян, ізолявавши, а нарешті заарештувавши обох Рильських та їхнього батька.

І слідча комісія і генерал-губернатор за нею визнали тодішній обставини селянського життя незручними для переведення формального слідства на місці, і братам Рильським в адміністративному порядку запропоновано перехід до Казанського університету. За клопотанням батька Розєслава Рильського — багатого і вічливого

поміщика — м'який кн. Васильчиков згодився одмінити її що висилку з України.

Справа скінчилася ічім. Більш серйозні та грізні факти стерли жах місцевої адміністрації перед злочинними стосунками з народом студентської молоді. І для Антоновича справа скінчилася ічім: його тільки тричі тягали на допит і в наслідку цього ми маємо три надзвичайної цінності документи, які дають інтересний матеріал: якщо біографії Антоновича, і для змалювання хлопоманського руху. Але справою Рильського не скінчилися виступи Антоновича перед слідчою комісією.

Через рік, у березні 1862 року, знову місцева адміністрація була привогу і знов імення Рильського і Антоновича згадується в рапорті, повітових справників. Один сківський пристав при переведенні в життя уставних грамот, знову зустрівся з чутками про таємне товариство і знову про хлопоманський гурток понаписував усіякі вигадки поміщиків-польські. Так він перекалує, що Київське таємне товариство розсилає по різних місцях своїх агентів у селянському вбранні з місця розвороти селянську масу, підбити її не слухатися начальства та відмовлятися підписувати уставні грамоти. Пристав перелає на відьму, що Тадеуш Рильський, "переодетий в крестьянський костюм под ім'ям «Чорного Максима», недавно появляється біло в зав'язувасьмом мнюк стане в с. Дедовицін и Голяках, имел растужене с крестьянами относительно уставных грамот, что подтверждается тем, что крестьяне с. Голяк сперва согласились было на оброк, а тепер отказались уже и находятся в нерешителльному положении. Другой агент общества - Антонович - именуется «Железняком».

В цих вигадках ясно вбачаємо спробу поміщиків залякати адміністрацію примарою гайдамачини.

Знову зміцнився догляд за Антоновичем і стеження за кожним кроком його. У споминах своїх Антонович згадує 12 політичних справ, в яких тягали його на допити слідчої комісії. За офіційними документами ми переказали одну з справ, що торкалася хлопоманського гуртка Антоновича Й Рильського. Решта справ почалися, торкалась того ж боку діяльності Антоновича (справа Познанського, Сингуба), почали освітлювати звязки Антоновича з польськими колами під час ліквідації польського повстання.

Але ці справи становлять в громадській діяльності Антоновича окремі групи і мають бути освітлені окремими статтями.

ВОЛОДИМІР АНТОНОВИЧ

В історії української громадської думки 1860-их років дуже важливо з'ясувати позицію передових І літніх щодо двох екстремних явищ, які набирали в тих часах сили на території України і так чи інакше розраховували на підтримку і боку українського народу. Це були: підготова польськими політичними колами збройного повстання з метою яблороти незалежності Польщі від Росії і рух революційного народництва, що стремило до глибоких змін у державник і соціальному порядку Росії.

У 1860-их роках було кілька центрів української національної думки: петербурзький, де діяли колегії членів Кирило-методіївського братства, полтавсько-харківський, де діяла лівобережна молодь, спираючись на лекабристські традиції, що їх вони знали з писань Герасена, і київський, де пронід вела правобережна, молодь в атмосфері польських визвольних ідей. Найяскіннішою постаттю цього останнього центру був Володимир Антонович, яскравий виразник і керівник української студентської молоді 60-их років. Тому його позиції щодо обох зазначених нами рухів — польського та революційно-народницького — нас мусить цікавити в першу чергу.

Син польської патріотки з роду Гурських і угорського вільно-думця Яна Джуди, вихований матір'ю в польському дусі і батьком на західноєвропейській літературі, Володимир Антонович усвідомив собі, що, живучи серед українського народу, він мусить бути з ним, ділити його долю і нести йому освіту. У відомій "Ісповеді", надрукованій в 1862-му році в "Основі", він висловив, як український прозеліт, надію, що колись заслужить признання від України, що українці таки визнають його сином свого народу! Цю "Сповідь" свою сам Антонович називав "останім голосним актом розриву з польською суспільністю".²

Я підіто, Антонович не був єдиним в цій акції. Віл польського суспільства разом з ним відійшли Тадеуш Рисльський, Борис Познанський, Каллист Баковський, Костянтин Михальчук та інші. Кров був рішучим і розрів глибоким. Всі вони стали українцями, активними в різних сферах української культурної і громадської діяльності.

З польського боку, цілком природно, висунуто щодо них обвинувачення в національний зраді, при чому найтижчі інвективи хинуті були на голову Антоновича. Йому становилося в провину те, що він, беручи участь у конспіраційних польських спрямках, в найвідлюблініший момент розірвав зв'язки — не пішов разом з усіма в повстання і підтягнув від польської справи це й з десяток своїх однодумців.

Один з мемуаристів тієї доби Віцлав Лясоцький, визнаючи інтелектуальну і волонтарну перевагу Антоновича над товарищами, розіціоні відхід його від польської справи як моральні зображення. Лясоцький каже, що йому важко знайти в польській мові визначення, щоб достатньо засилувати дій цього, за його висловом, "інтригана, золотленого в тогу демократичної простоти і товариської популярності в стосунках з тією ідеальною і шайлерственністю з жертвених молоддю".³

Польський біограф Антоновича Францішек Равіта-Гавронський уважав його людиною загадковою і особливо пілкреслював, що загадковість ця не прояснилася і після смерті історика, коли були опубліковані його мемуарні записи. Духове обличчя Антоновича цієї біографії характеризує як "незмірно складне і неможливе ясна скоплення" ("niezmiernie żadone i nieznaczyne").⁴

Те, що Антонович з огляду на своє суспільне становище не міг бути одвертим у ділких справах, особливо щодо його політичних позицій того часу, коли назвідало польське повстання 1863-го року, — це цілком ясно. Але, як видно, і в своїх незапінчених мемуарах, що їх він почав писати ще в 1890-их роках і не призначая до друку за життя, він не мав наміру до кінця викликати деяких моментів своєї біографії. Тому, багато говорячи про свої стосунки з польським суспільством, він обійтався повнокровною сній зв'язок з польськими політичними організаціями 60-их років. Більше того, він всіляко старалася викреслити що обставину із своєї біографії. Це значно угрізло становище дослідника, який стояв перед низкою протирічних сідченъ самого історика, сучасних йому мемуаристів і спілчень польських конспіраторів перед сідчими комісіями в справі підготовки і участі їх у повстанні.

Перші відомості про зв'язок Антоновича з польськими передпоястинськими конспіраціями подано ще в 1866-му році в тезисційній і баламутній брошурі Н. Гогеля, члена Віленської спілки в справах польського повстання комісії.⁵ Тут переказувалося сідченъ Йосафата Огризка, відомого польського ліуча і літератора, з 1863 р. представника польського революційного уряду в Петербурзі, а разом з тим, високого урядовця в російському міністерстві фінансів. Огризко,

за словами Гогеля, подав відомості про поїздку Антоновича в 1860-му році до Петербургу в справах польської конспіративної організації в Києві. Антонович негайно ж у друку рішуче заперечив це сімчення, навіть заперечив саму свою тодіщню поїздку до Петербургу.⁶

Ф. Раїта-Гавронський, молодший сучасник Антоновича і сам в молодому віці учасник передповстанчих маніфестацій,⁷ використовуючи з певним застереженням відомості, подані Гогелем, пов'язані місією Антоновича до Петербургу з діяльністю Польської централізації, керівного органу передповстанчої акції в Україні: "Не знаємо, --- пише він, --- в який спосіб Антонович зблизився з Централізацією, досить, що з її рамок був активним. Якщо віримо членові слідчої комісії у Вільні Н. Б. Гогелі, Антонович в 1860 р. їздив як український [в територіальному сенсі] емісар з листами до Петербургу, бавчався з Огризком та іншими, інформуючи їх про стан підготовчих акцій в краю...⁸ Словом, діяльність Антоновича була для Росії свідомо шкідливою і цілком присвяченою польській справі".⁹

Вдаючи з себе об'єктивного дослідника, Раїта-Гавронський пише, що в своїй біографії Антоновича він "старається бути безстороннім, правдивим, щирим і не зміг бути лише байдужим" (овоєтпум).¹⁰ В дійсності вся книга його — є моральним осудом історика, і не тільки за розрив його з польським шляхетським суспільством, але і за здійснені розкриття Антоновичем таємниці його походження — не від Боніфатія Антоновича, а від Яна Джілаза. Гавронський заплюснувє історика за "знеславлення нам'яті своєї матері". На тлі інших писань Гавронського з української історії (Гайдамаччина, Богдан Хмельницький), які цілком прояснюють націоналістичними польськими тенденціями в одній українських історичних подій і діїчів, цілком зрозумілім буде і те, що він не зміг дати безсторонньою оцінки діяльності В. Антоновича.

Дуже цікавим корективом і доповненням до біографії Антоновича, написаної Гавронським, можуть бути згадані вже с ноги Антоновича Лясоцького. Перш за все тут подано низку невідомих біографічних даних, які можуть кинути світло і на конспіративну поїздку Антоновича до Петербургу в 1860 р., так рішуче заперечувану самим істориком. Двотомові мемуари Лясоцького, перший том яких в більшій своїй частині присвячений відомостям про польські студентські організації і настрої передповстанчого часу, притягають до себе увагу своєю документальністю і обґрутованістю оповідання; тому вважаємо їх найважливішим джерелом для з'ясування політичних позицій Антоновича в тій добі його життя, коли він ще не перейшов цілком на українські позиції.

Лясоцький писав свої мемуари на початку ХХ сторіччя, проішовши шлях сибірського заслання за розповідю джерела в 1863-му році "Золотих грамот", якими польська повстанча організація зверталася до українських селян за підтримкою. Хоча спогади свої Лясоцький писав під кінець свого життя, але, як видно, з давніх часів почав готуватись до ролі історика свого власного життя і своєї епохи. Він ретельно збирав різні матеріали, документи, рукописи студентських творів, фотографії осіб і місцевостей, іс тільки встановив їх у мемуарну розповідь для характеристики або підтвердження якихось фактів, але в додатках до кожного розділу обох томів надрукував повністю цілі альбоми різних матеріалів, залишаючи також документальне багатство для праці цієї майбутнім історикам. Вацлав Лясоцький не покладався тільки на свою багату пам'ять і зібраний ним документи. В деяких випадках, а саме пишучи про Антоновича, він старався перевірити певні моменти у живих ще тоді сучасників. З його доручення, наприклад, дуже близька до Антоновича особа — Антоній Міодушевський просила деяких роз'яснень у самого історика.

Для характеристики поглядів Лясоцького на українську справу, подаємо тут маленьку автохарактеристику його: "Я завжди любив український (він пише: русинський) народ, завжди вболівав над тим, що нас розділяло минулє та його несправедливі суспільні стосунки. Тішився з тих змін, що були свіжо впроваджені урядом, і старався спричинитися до добробуту в селах моїх батьків та моєї дружини, складаючи в тих маєтках урядові установні грамоти. Ілучи до повстання, я вважав за единий правдоподібний наслідок його заманістування «золотою грамотою» гарячого бажання поділити долю народу", або, як в іншому місці висловлюється він: "гаряче бажання прихилити селянам небо".¹¹

Особисте ставлення Лясоцького до Антоновича, як ми вже знаємо, різко негативне, але мемуарист знає його зближка, він має цю розіюючу про свого товариша студентських років, учасника тих самих гуртків, в яких гартувався іх світогляд. Різкий осуд особи Антоновича цілком випливає з оповідання про спільну участь в передповстанчих організаціях і несподіваній відхід Антоновича від цього всього з кількома іншими однодумцями.

В мемуарах Лясоцького та в інших пам'ятниках того часу прекрасно з'ясована та керівна роль, яку грав Антонович серед київської студентської молоді, що в другій половині 50-их років була переважно польською. Це він з невеличкою групою однодумців, до яких належав і Лясоцький, прикладав зусиль, щоб приспівити університетській молоді вищі інтереси і моральніші засади, ніж ті, якими жив загал-

польського студентства в 50-их роках. Це була група т. зв. "пуристів", що видавала свій рукописний орган "Publicysia", до редакції якого належали між іншими Антонович і Т. Рильський.

В тих же мемуарах Лясоцького докладаніше, відмінно в інших джерелах, оповідається про участь Антоновича в політичному гуртку "Звіонець Тройницькі",¹¹ зорганізованому в Києві 1857 року і побудованому за конспіративним принципом трійок, де кожний прийнятий до гуртка знає лише свою трійку. Антонович, як подає Лясоцький, займає становище у керівній трійці, де якою належали ще Леон Гловашкій та Володимир Мількович. Останній в передповстанчий період був найголовнішим посередником з конспіраційними колами і був зв'язковим для еміграційного польського центру з Україною. Переїхавши свою діяльність до Варшави, Мількович входив до складу одного з предповстанчих комітетів, а саме "академічного". Взагалі ж у гуртку "Тройницьк-ому" зорганізовані були в основному кадри пізніших учасників повстання 1863 року.

Лясоцький оповідає, що Антонович, разом з Рильським, вийшли з редакції "Публіцисти" тому, що [вони] не згоджувалися на вміщення в ньому статті Ельварда Одінця, в якій як засіб розв'язання польського питання на Україні пропонувалося повстання. Тоді Антонович з Рильським почали видавати свій демократичний орган "Plebejus", який вже самою назвою наглядав на орієнтацію Антоновича і його близких однодумців на народ, що їх оточував, український народ, якому втігнення в польське повстання принесло б незмірні втрати і страждання.. Цю вужчу групу серед польського студентства, групу Антоновича і його товаришів, прозвали, як відомо, хлопоманами. Таким чином загальний напрямок діяльності Володимира Антоновича до 1859-го року можемо характеризувати як польське українофільство.

Згадуваний біограф Антоновича Равіта-Гавроенський підкреслює, що серед студентів росіян, яких взагалі було мало в Київському університеті – хлопоманів не було, як не було їх і серед українців-лівобережців.¹² Хлопоманами були лише польки-україnofіли. Так само чисто польськими організаціями були студентські гімназії-землінгтива і серед них гімназія українська, до якої належали, поряд з іншими польками, Антонович, Рильський та деякі діячі пізнішої української діяльності.

На підставі спогадів Лясоцького ми можемо тепер точно датувати той злам, коли група хлопоманів з українофільських позицій перейшла на українські. Це сталося взимку 1860 р., а перехід цей підготовили полорожі Україною, які т. зв. "хлопомани" робили в

1857-1859 роках з метою більшого ознайомлення з життям селян.

Переходові групи хлопоманів з польських позицій на українські сприяло також підозріле ставлення польського шляхетства до них. Відчакочі для себес небезпеку відому наближені молоді до селян, шляхетське суспільство засипало російську адміністрацію доносами, з чого виникли поліційні слідчі справи, найголоснішою з яких була справа про утворення "комуністичного общества". У травні 1860 року відбувся суд київського шляхетства, на якому в імінні своєї групи виступав Антонович, розбиваючи закиди переліканіх можливістю нової Гайдамаччини поміщиків. Цей виступ на суді Лясоцький кладе ще на радунок польських позицій Антоновича, але ми можемо констатувати, що відповіді Антоновича на суді були першою спробою публічно зформулювати своє українське кредо.

З цим судом шляхетства над "хлопоманами" Антонович нов'язує вихід 15 членів з української гміни, щоб заснувати, як він каже, "справівлі таки українську громаду". Зв'язки Антоновича з такою суто студентською польською організацією як гміна послаблювалися ще тим, що якраз весною 1860 р. Антонович кінчов історично-філологічний факультет університету. Ми не знаємо нічого докладніше про вихід його з керівної трійки гурту "Тройницьк-ого".

Треба взяти до уваги також те, що з співтоварищів Антоновича в керівній трійці Володимир Мількович вже в 1859 році закінчив свої університетські студії і в грудні того ж року емігрував за кордон, а Леон Гловашкій скінчив університет в один рік з Антоновичем, в 1860 році, і, якщо Лясоцький мав свої підстави казти, що Антонович в "charakterze polaka" балив у грудні 1860 р. до Петербургу і Москви на переговори з Огізком і Ерізомом Кенівичем, представниками конспіративних польських центрів із лівочкою, то мусимо також пам'ятати, що саме під час цієї подорожі відбулося в Антоновича знайомство з Василем Білозерським, представником групи колишніх кирило-методіївців, що тоді підготовляли в Петербурзі видання легального українського журналу "Основа".

Розривові гуртки "хлопоманів" з польськими організаціямі допомагали ще й позаяв в кінці 50-их роках значної кількості студентів-лівобережців, чернігівців і полтавців, що створювали свої студентські гуртки, які не мали організаційних зв'язків з польськими і носили чисто український характер.

Можлива зустріч Антоновича з Огізком віддається нам теж дуже важливим моментом у скристалізуванні політичних позицій Антоновича при переході його з польського табору до українського.

Деяке спітло на це хідас характеристика Огризка, яку дас підомний польський лікар, правник і публіцист в Петербурзі В. Спасович, що був близьким приятелем Огризка ще зі студентських років. Спасович оповідає про великий вплив на Огризка Костянтина Кавеліна, одного з тих представників ліберальної інтелігенції в Росії, які дуже прихильно ставилися до польської справи і вбачали в русиніфікаційних заходах російського уряду велику його провину. Спасович накреслює польську програму Кавеліна в таких рисах: понад рівноправність польської нації з пануючою в усіх питаннях культурою — мала б бути найпершими заявленням російського уряду. З боку поліків раз заразка мусить бути закинута думка про збройне повстання, бо з огляду на переважаючу силу Росії **можне** повстання буде самонивічною спробою.

Далі Спасович оповідає, що за порадою і намовою Кавеліна постав проект *заснування* в Петербурзі чисопису польською мовою "Slowo" для пропаганди кавелінських погрекованіх ідей. Редактором і видавцем "Слова" став Огризко. Це був підтижевик культурницького напрямку, належий від будь-якого ролю фанатизму. Щомісяця при виому має виходити під тією ж назвою журналного типу податок. Серед співробітників знаходилося між іншим троє приятеля Шевченка з числа оренбурзьких засланців: Зigmunda Сіраковського, поета Едварда Желіговського (кідомого як Антоній Сова) і Яна Станевича. 11-го гравня 1858 р. в щоденнику Шевченка захочлимо запис: "обідав з Желіговським у Білозерського і за успіх майбутнього польського журналу «Slowo» ніжини пляшку шампанського", а через рік 25-го травня 1859 р. Шевченко писав Марку Вовчкові про можливість і українського журналу в Петербурзі: "Восени буде у мене свій журнал під редакцією Білозерського і Макарова".

"Slowo" Огризка почало виходити з січня 1859 р., появилось 15 июні і один зинток журналу, а на 15-му числі і потому того року видання закрито за вимогою намісника Царства Польського кн. Горчакова. "Основа" Білозерського після довгого інкубаційного періоду наролилася на два роки пізніше, в січні 1861 р. Побілька Антонович до Петербургу вільбулася в групі 1860 р., коли "Слова" вже не було, а "Основа" ще не з'явилася.

Орган Огризка був без сумніву ядерний у Києві, надзвін був відомий і Антоновичем, принаймні він називав заголовок однієї статті про хлопоманів у січневому числі "Слова". Ні автора, ні характеру самої статті за браком матеріалів ми не могли встановити. В Антономіческому перекладі на російську мову заголовок

статті звучить "Хлопская малороссийская утопия" і змістом її нібито були нападки на "хлопоманство". М. Драгоманов в одній із своїх статей у "Вестнике Европы" в 1872 р. зазначив, що в ікомусь із чисел газети "Slowo" Йосафат Огризко сказав іскрілько обличчелих слів против хлопоманії".

Чутки про появу і більшому часі "Основи" теж були розлоклюжені по Україні, бо в першому ж числі "Основи" вже були надруковані кореспонденції з різних місцевостей України.^b "Slowo" і Огризко могли тільки стверджувати позицію Антоновича в справі повстання, а саме думки його про шкідливість повстання для самої польської справи, з якою Антонович був до недавнього часу звязаний і походженням, і вихованням, і участю в польських студентських організаціях, а навіть у політичному, конспіраційному гуртку "Грайновік-ому".

В ході подій — значно пізніше — після закриття "Слова", Огризко за скідальното Спасовича став на інший позиції: він повірив у можливість інтервенції в польських справах Франції, Англії і Австрії, як запеклі еміграцій польські центри, і прийняв на себе в березні 1863 р. представництво "Rządu Narodowego" в Петербурзі. Як відомо, польська акція 60-их років почалася лише в лютому 1861-го року, коли п'ятеро учасників маніфестації у Варшаві затинувши від куль урядовців російських військ. Грудень 1860 року (час побліки Антоновича в Петербурзі), був ці відносно спокійний. Огризко був зайнятій явищем збрінника польських ініціатив "Volumina Legum", яким йому дозволили компенсувати передплітників закритого "Слова". Тому сідіння Гляренського, що Антонович Глянів до Петербургу як емісар польської централізації на основі співставлення всіх відомих даних можемо вважати невірним.^c Свідчення Лясоцького, що Антонович Глянів "w charakterze polaka" мусимо поганить вказівкою на те, що він повертається до Києва "я характері" українця.

Розмова з Василем Білозерським, перед яким Антонович розгорнув свої і свої товариців "хлопоманів" погляди на супільні стосунки, що панували тоді на Україні, мала для цього гуртка різальний характер, і, коли Білозерський, як оповідає у своїх мемуарах Антонович, запропонував йому викласти їх погляди в формі статті для "Основи", перша книжка якої вже була від викінченні друком, то Антонович передав йому готову статтю Рильського, що ІІ Білозерський надрукував у другій книзі "Основи" під заголовком "З правого берега Дніпра" і під псевдонімом Максим Чорний.

В недавно опублікованих у Москві матеріялах до історії підго-

твоки польського повстання ми знаходимо знову що саму версю конспіративної подорожі Антоновича до Петербургу в 1860 р., але вже у сідненнях іншої особи — Фердинанда Варавського, члена польської військової організації в Петербурзі. Найбільше вражає те, що Варавський всю версію поїздки Антоновича подає майже в тих самих словах, які в бронюри Гогеля притисні Огризкові. Наколибо тут паралельно обидві версії.

Огризко:

Варавський:

Партія хлопоманов, яка сначала заодно з революціонною — она отдельилась післе, со временем открытия в Киеве демонстраций и с тех же пор начали появляться статьи в журналах против польского движения в Южной России. Антонович первый написал статью в "Основе" в январе 1861 года против польского движения, но из Централизации писали, что Антонович отдельился только с несколькими людьми, что партия хлопоманов действует все таки заодно с Централизацией. Что Антонович действовал сначала заодно с Централизацией, я [Огризко] знаю потому, что еще зимой 1860 года он приезжал в Петербург, был там у некоторых личностей и у меня, привез мне письмо из Централизации, рассказал, что во всем крае существуют общества, что во времена контрактов приезжал в Киев редактор "Constitutionel" некто Levy и собирал складки на польские легионы [далі Огризко пояснює, що цей Levy був шарлатаном, що обманював поляків на свою користь]. Антонович передал мне

Что партия хлопоманов, о которой упомянуто в одном из показаний Варавского, действовала первоначально заодно с революционной — это не подлежит никакому сомнению. Партия хлопоманов отдельлась от революционной уже по открытии в Киеве демонстраций. С того же времени начали появляться в журналах статьи, направленные против польского движения в южных губерниях России. Прочитав первую из таких статей, помещенную Антоновичем в "Основе" за январь месяц 1861 г., он, Варавский, подумал, что в южных губерниях народная партия разошлась с революционной, но из Централизации его уверяли в противном, сообщая, что от поляков отдельился Антонович только с несколькими из своих единомышленников. Что первоначально и сам Антонович действовал заодно с Централизацией, то он, Варавский, заключает из того, что еще зимой 1860 г. Антонович, прибыв в С.-Петербург и посетив там несколько лиц, в том числе и его, Варавского, передал ему письмо

адресы: Кеневича в Москве, Крашевского в Варшаве и Далевского в Вильне — сам же уехал в Москву для того, чтобы переговорить с Кеневичем, поручил мне самому войти в прямые сношения с Крашевским, Кеневичем и Далевским.¹³

из Централизации и рассказывал, что во время контрактов в Киев приезжал из-за границы через Варшаву редактор одной французской газеты Арман Леви и собирал складки на польские легионы, имевшиеся формироваться за границей и составить кадр будущей польской армии. Впоследствии он, Варавский, узнал, что Арман Леви был не более как шарлатан, который, пользуясь легковерием и легкомыслием поляков, собрал довольно значительную сумму, которую, по выезде за границу, употребил в свою пользу. Во времена бытия в С.-Петербурге Антонович передал ему, Варавскому, адреса эмигранта Кеневича в Москве, литератора Крашевского в Варшаве и некоего Далевского в Вильне; после чего, уехав в Москву для переговоров с Кеневичем, поручил и ему, Варавскому, войти в сношения, как с тем же Кеневичем, так равно с Крашевским и Далевским.¹⁴

Такий майже текстуальний збіг обох свідчень можна пояснити методами ведення слідства у Віленській слідчій комісії, перед якою давали свої зізнання і Огризко і Варавський.

Щодо Огризка, то він сам заявляв, що в своїх свідченнях переказував оповідання слідчого про різні випадки з його практики і лише старався, щоб у його власних свідченнях це виглядало логічним.¹⁵ Як відомо, Огризкові вдалося кнайти на волю листа, в якому він описав методи допитів Віленської слідчої комісії з Варавському, якого за звинуваченнями Віленської слідчої комісії з Варшави переслано до Вільні, створено було жахливі умови, про які він оповів при поверненні його до Варшави, де одразу ж заперечив всі свої "откровені показання" у Вільні. Віленські слідчі заликували

їого смертною карою і просто повсніли йому, у чому він має призна-
тися. Варавський підкликав і свої свідчення про Антоновича, назвав їх
"цілковито несправедливими" і покснин, що показав на Антоновича
лінк тому, що знат про його вигідне становище в очах уряду, через
що його свідчення не могли б Антоновичеві пошкодити.

Антонович у своїх мемуарах зазначив, що за два роки йому
довелося відповісти перед урядовими чинниками про дванадцять
справ, дуже різноманітних. "На першому місці стояли діла, причи-
ною котрих були показання поліків, що вже почали судитися за
інсуреційну конспірацію. Хоча до тієї конспірації ми не мали ніяких
відносин, але судизнися поляки прийняли методу покривати свої
зв'язки і відносини, замінюючи прізвища своїх льодія на імена прізви-
щами".¹⁷ Одною із справ, про яку він згадув у мемуарах, була справа
Огризка, другою, про яку він зовсім не згадув у мемуарах, була справа
Варавського. У зведеній польської аудиторії в справі Варавського
переказано і про пояснення Антоновича на цитований вище уступ
свідчень Варавського. Цей матеріал у літературі про Антоновича досі
був невідомий, тому варто навести його повністю, хоч він існує лише в
переказі слідчої комісії: "Спрошений про тип показань подсудимого
Варавського главний редактор Київської археологіческої
комісії Антонович показав, что поручника Варавского он никогда не
знал и фамилию его услышал в первый раз при допросе; о существовании
польских тайных обществ узнал только по обнаружении
мятежа, когда существование подобных обществ стало общес-
твенным. В С.-Петербурге он, Антонович, никогда не был, зимою же
1860 г., т. е. в то время, к которому Варавский относится приезд его в
С.-Петербург, он, Антонович, был в Киеве, в показательство чего
ссылается на многочисленные факты, которые легко проверить.
Эмигранта Кенсича в Москве и дворянин Далевского в Вильне
Антонович тоже не знает; с Крашевским познакомился в Житомире,
куда съездил для переговоров относительно помещения своих статей в
издававшейся под редакцией Крашевского польской «Ежедневной
газете». На партии, а направлени, которое поляки с претензией назы-
вали хлопоманским и которое состояло, как соглашается и сам
Варавский, в стремлении к поддержанию в юго-западном крае рус-
ской народности, действительно существовало в Киссес и он, Антоно-
вич употреблял все зависящее от него усилия, чтобы распространять и поддержать это направление между польскою молодежью. Но
совместить это направление с претензиями польских патріотов
решительно невозможно. Таким образом, будучи хлопоманом, он,

Антонович, никаким образом не мог действовать в пользу польского
мітежа".¹⁸

Дослідника нікак не може в'язти те, що сам Антонович заперечин
свідчення, як Огризка, так і Варавського. Призначення своїх стосунків з
польською конспірацією одразу втягло б Антоновича в ту слідчу ма-
шину, яка після повстання 1863 року була пущена повним ходом для
викидання всіх решток польського підпілля. З боку Антоновича це
був найпростіший спосіб самозахисту. Не може цілковито в'язти і
зречення від своїх свідчень, як це зробив Варавський, мотивуючи тим,
що свідчення дали під загрозою у виключно несприятливих умовах
допитів.

Вся ситуація мусить бути досліджена на широкому тлі взаємо-
відносин дійових осіб з притягненням усіх можливих даних. Тим
більше, що одразу виділяється в очі суперечність заяви Антоновича в
обох випадках (свідчень Огризка і Варавського) про те, що він віза-
галі або спеціально в грудні 1860 р. ідеїв до Петербургу. У своїх
мемуарах він докладно описує свою поїздку до Петербургу саме в цей
час, тільки надає їй зовсім іншого, ніж у польських свідченнях, харак-
теру.

Так само зречення Варавського від усіх своїх свідчень, не тільки
про Антоновича, але й про всю свою передповстанчу діяльність у
Петербурзі, не може бути, як побачимо, прийняті просто на віру. Про
пікавий аналогічний приклад зречення від свідчень, даних у
Відесенській слідчій комісії, оновідає у своїх мемуарах землемовець
І. Пантелеєв, притягнений до слідства, коли відкрилися переговори
польських організацій з революційними російськими про дономуто з
їх боку під час повстання. Його справа була пов'язана із справою
Огризка, В. Косовського і ще одного землемовця П. Пуштор-
ського. Косовський на допитах дав свідчення, що подавали матеріал
до обвинувачення інших. Поставлені перед фактам, Огризко, Панте-
леєв та інші мусіли признатися до вини. Косовському вдалося повідо-
мити їх, що на супі він відмовився від своїх свідчень, мотивуючи тим,
що вони були вимушенні в їхніх, коли він був хворим. Огризко і
Пантелеєв виришили зробити так само – заперечити свої зізнання на
слідстві. Пантелеєв пояснює, що на рішення це вплинуло "не столько
желание так или иначе выкрутиться, сколько до крайности обострен-
ное чувство к следственной комиссии. Прощо с лицом сорок лет, но во мне и теперь при малейшем воспоминании о Лосеве и К° поднимается что-то возбуждающее все нервы; а тогда, ежеминутно
закисевшие от этой комиссии... мы жили одной мыслью, чем бы
отомстить тем людям, в которых независимо от их собственных

личностей, для нас волошається весь венавистий муравьевский режим".¹⁴

Подібними мотивами можна пояснити і вчинок Варавського. Як тільки він опинився поза впливом "Лосева і К°", він заявив, що "по прибытті сюди в Вильну он посажен був в темний номер, з полом до того изгнанням, что невозможно было сделать двух шагов, не рискуя сломать ногу". На першому допиті він почув від слідчого: "Я должен предупредить вас, что в Вильне вас ожидает смертная казнь". "Подобные приемы... як сказано в официальном перехвате свідчені Варавського, при расстроенні состоянії здоровья его, Варавського, как следствии продолжительного заключения, поколебали съе, он упал духом".

Свідчення Варавського цікаві, і з них можна зробити деякі висновки важливі для зрозуміння слів його про з'язок з Антоновичем. Перш за все, він, Варавський, стояв у центрі петербурзької ієрархієвістанчої організації, поруч Ярослава Домбровського, пізніше начальника Варшави у повстанні, ще пізніше комунара 1871 року. В Іх спільній кватирі в Петербурзі якраз у 1860 р. відбулася інтенсивна підготовка польських офіцерів до участі в повстанні, які вже тоді вважалося неминучим. Варанський походив з Волині, пізніше був вільним служачем в Київському університеті, а коли в 1859 році перехав до Петербургу і, вступивши до Академії генерального штабу, став членом польської військової організації, то на нього покладені були обов'язки конспіративних зносин з київською організацією, яка існувала там під назвою "Związek Trojnicki", або "Централізація". Ці свої зносини з Києвом Варавський здійслював через знайомого зі студентських часів у Києві лікаря Франца Лабудзинського.

Історія заслання П. Чубинського

Причини заслання відомого етнографа П. Чубинського одесі мало з'ясовано. Біографи Його дуже різно злагодили висловлювали, і в кількох замітках, що Іх присвячено Чубинському, виставлено щось з п'ять мотивів адміністративної кари, накладеної на нього. Серед цих мотивів і причин заслання знаходимо: 1) промова над монументом Шевченка, 2) розповсюдження в Золотопільському повіті рукописних відозв, написаних українською мовою;¹⁵ 3) авторство пісні "Ще не вмерла Україна";¹⁶ 4) підступи Ф. Ф. Трепова — тоді варшавського оберполіцмайстера у відставці, сусіди Чубинського;¹⁷ 5) часті зборища на хуторі в нього під Баришівкою київських студентів-хлопоманів та селян, при чім Чубинський підібто винішував для цього на спєдільний дерев'яний башти прapor, якого видко було з Києва, Редакція "Київської старини" в примітці до однієї з біографичних заміток називала деякі з зазначеніх мотивів легендарними й із свого боку поясняла, що Чубинського вислано за постановою спеціальної комісії кн. Гагаріна¹⁸ "вследствие какого-то оговора ни в чем исповинного" етнографа. Справді причина заслання була неблагонадійність молодого "хлопомана", яка виявилася в "злочинних" стосунках з народом, в енергійній діяльності на допомогу селянам у боротьбі з темрявою, злочинами та зловживаннями влади.

Року 1861, в червні місяці Чубинський закінчив Петербурзький університет і повернувся на Україну, в містечко Барішівль, тоді Переяславського повіту на Полтавщині. Тут він почав збирати відомості про народні юридичні звичаї для своєї канцінатської роботи на тему: "Наследства по народним обычаям". Сосунки з місцевою людністю під час цієї роботи дали матеріал для кількох дописів до петербурзького журналу "Основа". Ще в Петербурзі Чубинський входив до літературного гуртка "Основа": прізвисько його ми знаходимо вже в першій книжці "Основи" в спискові співробітників. На Смоленському кладовищі, під час першого похорону Шевченка, він сказав коротке слово над розритою могилою поетові, в якому підкреслив, що в поета "не було зерна неправди за собою".¹⁹ Можливо, що в друку промова ця виглядала трохи інакше, ніж її сказане в дійсності, бо

перші лописи Чубинського того ж року з Барнішоля до "Основи" виявили вже критичне ставлення молодого письменника до соціально-го ладу. Взагалі в донісах Чубинського до "Основи" підкреслено деякі з тих моментів, що стали за матеріал для обвинувачення його в неблагонадійності. Так один лист з Барнішоля ("Основа" 1862, кн. 6) багато уважає віднос до тієї підозри, яку чинили військові постії в містечку, очевидно, ця тема була не тільки темою доносу, а й змістом усіх бесід Чубинського з селянами та іншими барнішольськими мешканцями, бо втіла вбачала проянину його, між іншим, в агітації серед місцевого населення проти військового посту. Ще одна тема лописів Чубинського до "Основи" — про негативні риси в житті місцевого дворянства спирачилася до того, що поміщики дворянини перші збудили тривогу щодо "злочинної агітації" Чубинського і посталися довести про неї до відома губернської адміністрації в Полтаві. Близькість Барнішоля до Києва й зв'язки самого Чубинського з Києвом, з Київським університетом, були причинами того, що про цюю цілільність Чубинського полтавський губернатор уважав за потрібне повідомити харківського. В цьому повідомленні від 2 вересня 1862 року сказано, що "окончаний курс наук в С.-Петербурзькому університеті Чубинські старалася возводити умы крестьян ложними вищесяяніми на счет их прав на землю, ио, не успев в том, стал доказывать им незаконность военного поста и неправильность требований приварка для нижних чинов". Поміщицькі доноси, бажаючи дискредитувати молодого письменника, ширяли чутки, що солдати за цю агітацію, "пригласив Чубинского в себе, будто бы высекли его розгами". Неправдливість цих чуток встановлено першим же лізнатанням, яке перевела влада. Навіть "злочина агітації" підтвердило певному сумніву, проте "как по частним сведениям во время пребывания Чубинского в м. Борисполе, образ его действий внушил подозрение, то было поручено пережславському земскому исправнику иметь за Чубинским ближайшее секретное наблюдение".⁶

Місцеві представники дворянсько-поміщицької класи не зупинились на цій першій спробі припинити діяльність Чубинського. Розповідані гострими прокляміями, які палко закликали "народ" до боротьби з тодішнім політичним і соціальним укладом життя, дворянство кинуло університетській молоді обвинувачення в підпалюванні. Відомі петербурзькі пожежі 1862 р. використано для цього в новій мірі, і дворянство Переяславського повіту почало ширити чутки про студентів-підлітків. Офіційні документи переказують одне епізод, який виник на цьому грунті: "Ныне исправник доносит, — писав полтавський губернатор київському, — что несколько неизвестных ло-

дей, между которыми находился и Чубинский, в первых числах августа [1862 р.] были в селе Войтове Переяславского уезда и рассказывали какие-то народу легенды прошедшей вольности; рассказы их привели простой класс людей к той мысли, что лица эти должны быть поджигателями, почему народ предполагал их связать; но они ушли сначала в м. Яготин Пирятинского уезда, а оттуда в Черниговскую губернию в м. Басань, где их тоже принесли за подозрительных людей и как слышно, они могли уйти только после праки".

В наслідок "неодобрительной молви" про Чубинського від полтавського губернатора призначено таємне слідство, яке переводив "пристав гражданский дел" Янута та адвокант жандармського штабофіцера Васильєв. Чубинський під той час уже жив у Києві, де вчителював у приватному пансіоні Ленц.

Слідство, що мало викрити агітацію Чубинського серед селян, мовляв, словами офіційного документу, "ложное и противоправительственное толкование народу его положения", не дало нічого рішучого. З переказу тих яловомостей, які зібрали Янута, в скретному звідомленні полтавського губернатора від 22 вересня 1862 року ми відпускаємо, що всі дані про діяльність Чубинського зводяться до якіхось чуток та оценок, заснованих найбільше на свідченнях місцевих поміщиць. Ніяких фактів "злочинної діяльності" же викрито. Найбільш жила формульовка проповіді Чубинського зводиться до таєї: "ношением малороссийской одежды, пребыванием без всякой надобности в местах, населенных временно обязанными крестьянами, в особенности в с. Войтове, и сношением с молодыми парубками (крестьянами) возбуждал подозрение в противоправительственных его настроениях". І поміщици й селяни на запитання слідчих однозначно, що вони нічого не знають, щоб Чубинський "внушал народу какие-либо вредные толкования". В самому Барнішолі слідчим показали в лісі Чубинського "шапельком с двуххважкою калиничною", якого збудовано в тому ж 1862 році. Оновлення обвинатів пояснюю, що "то вилукнуто на ней [шапочці] флаги, видимому с Киевской колокольни, собирались к нему его товариши студенты без всякой видимой цели, ходили в малороссийском одесном, если возможительные малороссийские песни и проводили время в шумных оргиях". Судці-поміщики (Чучмарів, Мельниківський, Кніц) пояснили до того, що Чубинський "свободными мыслями возбудил серьезное опасение, что он имеет в виду какую-нибудь вредную цель, но ли на один факт указать не могут: носятся слухи, что целью его — стараться внушить народу учение социализма и коммунизма".

"Разыгрывая роль малорусского патриота, — зазначалося вofi-

найному акті, - он собрал около себя человек до 20 молодых людей разного сословия: студентов Киевского университета, гимназистов и даже нескольких из крестьянского сословия и с этого шайкою, путешствуя пешком из деревни в деревню не только своей губернии, но и соседних, возбуждает крестьян против поместиков". Акт следства, за людскою "мольбою", визнавав Чубинского за "атеиста в душе и нечестительного сына" — "как главного виновника в нарушении общественного спокойствия".

Загальний висновок цілого слідства був такий: не зважаючи на відсутність фактів, Чубинський "непременно имеет цель поженного и противоправительственного толкования народу его положения, но открыть фактически невозможно, потому что, действуя на умы простого и лековерного народа, имеет на своей стороне этот народ".

Ця впевненість слідчих і самоб губернської адміністрації спричинилася до того, що коли в Золотоніському повіті з'явилася 1862 р. відозва під заголовком "Усім добрим людям" і за підписом "Савва" з позначенням місця — "Святий Кій", то відозву цю притисали Чубинському. Відозва влучно порушувала соціальні питання і всю силу своєї аргументації скерувала в бік боротьби з соціальним ліхом селянства з панством, якісно було найбільшій ворог і кат простого люду. Ганські закиди молоді в підпілюваннях відозва перекидає на самих панів: "Це вони пожари роблять, та наміців наймають, та кують вас у кайдани та москалів насилують, та б'ють, і довго що так будуть знушуватися над вами, бо ви боїтесь, бо в вас немає духу, а панам то й на руку".⁸ І та відповіда на закиди, які робилися Чубинському й товарищам його в підпілюванні, і згадка про москалів і історичні згадки — "спітаїте стародавніх людей, що робили панам гайдамаки, як воно колись було, як гайдамаки подякували панам", або "чи вже слава козацька пропала", — все це, дійсно, могло дати привід зв'язувати що відозву з ім'ям Чубинського, який, дійсно, писав проти панів, москалів ("всінні постої") та за офіційними даними ширше "легенди процесії волності" (Гайдамаччина, Козаччина).

Правда, Чубинський, разом з іншими двадцятьма учасниками українського руху 60-их років, підписав відомий "Отзыв из Киева", в якому дуже поміркована ідеологія єде всупереч не тільки з напрямком російського революційного руху, що мав найаскравіші віділення і прокляманії "Молодая Россия", але й з ім'ям прокляманії "Усім добрим людям".⁹

За резолюцією начальника III відділу всю справу передано до Слідчої комісії в Петербурзі, під головуванням хн. Голіцина. Тут не додали нічого нового для з'ясування провини Чубинського. Базу-

ючись на повідомленні місцевої влади — полтавського губернатора та полтавського жандармського полковника Белова, комісія визнала, що помідника Чубинського на Полтавщині може мати поганий вплив ("вредное влияние") "чи умы простолюдинов". Беручи ж до уваги, що авторство прокляманії "Усім добрим людям" приписується також Чубинському, комісія "полагала выслать его на житье в один из уездных городов Архангельской губернии под надзор полиции". 19 жовтня що постанову затвердив цар, а 25 жовтня 1862 року Чубинському призначено як місце адміністративної висилки — місто Пінську.

Ні в Києві, ні в Петербурзі Чубинського особисто не допитували, і тому, вже отримавши на засланні, він написав для своєї реабілітації записку, яку подаємо нижче.

Записку що написано на чотирьох аркушах звичайного формату. Переписано її якоюсь іншою рукою, а Чубинський лише підписав її. Один екземпляр її Павло Чубинський, очевидно, надіслав своєму батькові до Барішполя, бо всі дані записи, іноді кавіть дослівно ввійшли до докладної записки батька його Платона Чубинського, який подав її з своєї боку шефові жандармін Долгорукому 8 березня 1863 року.¹⁰

Ні та ні друга записи, звичайно, не мали жадних наслідків. Чубинському лише 1869 р. дозволено залишити Архангельськ.

ИСТОРИЯ МОЕЙ ССЫЛКИ¹¹

По окончании курса Юридических наук в С.-Петербургском Университете в июне месяце 1861 года я возвратился в дом отца моего, Полтавской губернатор, Переяславского уезда, в местечко Борисполь. Здесь я занялся изучением народных юридических обычая, так как темою кандидатской диссертации мною было избрано: "наследство по народным обычаям, существующим в Малороссии, сравнительно с постановлениями древнего русского права".

Диссертация на эту тему мною была написана и 18-го Ноября отпринесена в Присяжные С.-Петербургского Университета. Но отправлены диссертации я приступил к изучению других сторон юридического быта народа.

Для этой цели я должен был входить в сношения с народом. Местные помещики сперва смеялись только над этим, находя стремление изучать народ необыкновенно странным.

Неудовольствие же помещиков началось с тех пор, как я поместил в "Основе" за Октябрь 1861 года письмо "из Борисполя" и за Март 1862 года статью "по поводу размежевания", в которых я указал на дурные стороны дворянских правов, в особенности на неспособность пользоваться таким праотеческим правом, как, дарованное правительству, право выбора - должностных лиц.

Неудовольствие это еще более возросло вследствие моей заинтересованности об устройстве в Борисполе ежедневной бесплатной школы для детей обоего пола. Открытие этой школы было разрешено г. Попечителем Киевского Учебного Округа, Товарищем Министра Народного Просвещения Бароном Николаем.¹²

Стремление учить крестьянских детей было понято, как стремление бунтовать крестьян.

Польское дворянство правого берега Днепра, первое распустило слухи не благоприятные для Малорусской молодежи, вследствие того, что эта молодежь старается всеми мерами препятствовать распространению Польско-католической пропаганды на Малорусской почве. Польское дворянство, чтобы воздвигнуть гонение на архиерейскую семью Малорусскую молодежь, распустило слух, что эта молодежь еспиритуалисты, желающие отделения Малороссии от России, что эта молодежь желает пронести резюме помещиков, возбуждая к нечестивому уставанию грамот и тому подобного. Слухи эти перешли и на левую сторону Днепра и стали повторяться невежественными дворянами левого берега Днепра.

Петербургские пожары и безумные прокламации еще более взюблили дворянские умы. Появились толки о том, что и Малорусская молодежь принадлежит к шайке прокламаторов, что если и не принимаются крестьянами Уставные грамоты, то это происходит от влияния этой же молодежи.

Так как я ранее успел приобрести неудовольствие дворян Переяславского уезда, то каждый шаг мой стал объясняться под влиянием вышеуказанных событий.

Я жил летом в 1862 году в хуторе в лесу, в 8 верстах от местечка и ко мне раза два приходили товарищи отдохнуть ленца два на свежем воздухе. Эти посещения были объяснены так: или у меня на хуторе находятся прокламации, или побуждаются к бунту. На избушке в лесу, в которой я помещался, выстроена маленькая каланча, потому что видна Киево-Печерская Лавра, отстоящая от хутора в 25 верстах. И даже этой каланче было дано политическое значение. Ходили такие толки, что на каланче, будто бы висит флаг. Заметили этот флаг в Киеве студенты отправляются ко мне в хутор,

а окрестные крестьяне также собираются ко мне по флагу.

Вот до какой нелепости доходит испуганное помещичье воображение.

Была еще одна причина неудовольствия ко мне местных помещиков.

Помещица Ремерс согласилась подарить своим крестьянам по десятине земли на лушу, и я принимал участие в ее сделке с крестьянами. И в этом увидели бунт: "вот, -- говорили они, -- что наелася этот негодяй Чубинский, после этого пожалуй и наши крестьяне потребуют, чтобы им было подарено по десятине земли".¹³

Слухи и обвинения росли не по дням, а по часам, вследствие чего мы, так называемые хлономаны, вынуждены были войти в печатные объяснения по поводу изводимых на нас обвинений.

Киевская цензура не пропустила нашего объяснения, вследствие чего мы отправили его в редакцию -- "Русского вестника", которую оно и напечатано в 46 №. "Современной летописи" за 1862 год под заглавием "Отзыv из Киева" и за подпись 21 человека, между которыми есть и моя подпись.

Не зная еще, будет ли напечатано мое объяснение, я решил прибегнуть к другому способу в оправдание себя и попал Полтавскому Гражданскому Губернатору докладную записку, в которой изложил все изводимые на меня обвинения, просил назначить формальное следствие.

Чрез два дня, узнавши, что в Борисполе Полтавским Приватом Следственных Дел Янутою вместе с Жандармским офицером производится обо мне секретное следствие, я подал Гражданскому Губернатору другую докладную записку, в которой просил следить известным мне поводу к начатию следствия ранее моей просьбы, так как я на myself защищаться пред законом. На это ответа никакого не получил.

Вдруг 2-го ноября 1862 года я был арестован и 4-го числа был отправлен в г. Архангельск, а оттуда в Пинску.

Здесь я уже узнал о моей высылке следующее: Высочайше учрежденная комиссия, под председательством князя Голицына, рассматривала дело о поступках проживавшего в Киеве Чубинского и о прокламации на Малорусском языке возмутительного свойства, найденной в Золотоносском уезде, определила выслать Чубинского в Архангельскую губернию под надзор полиции.

Я не был призываем к следствию. От меня не требовали никаких объяснений и только здесь я узнал, что была какая-то прокламация в Золотоносском уезде; между тем как я на месте жительства об ей и не слышал.

The 1870's

Я не считаю себя ни в чем виновным.

Я обращался к власти, прося следствия и суда по изволенным на меня обвинениям.

Я вместе с другими в отзыве из Киева пред лицом всей читавшей публики изложил взводимые на нас обвинения и приглашал каждого обвинителя подкрепить их хотя одним фактом.

Наконец ссылаясь на Мирового Посредника 2 участка Переяславского уезда Полтавской губернии Г. Гамалея,¹⁴ в участке которого находится место жительства моего отца. Он может посвидетельствовать, что я принимал в крестьянском вопросе такое участие, какое должен принимать честный гражданин, желающий успешного хода благолепедской крестьянской реформы.

В участке Г. Гамалея введенко по добровольному согласию крестьян с помещиками, гораздо большее число уставных грамот, чем в каком-либо другом участке, Полтавской губернии, а между тем там жил я, причисленный к числу смущавших спокойный ход крестьянской реформы.

Мою ссылку я не могу ни чем иным объяснить, как только ошибкой. Я уверен, что мне не отказано будет в Правосудии.

Я прошу не милости, а следствия и суда.

Если я виновен, то пусть буду наказан по законам, если же невинен, то пусть будут наказаны мои клеветники, причинившие столько страдания мне и моим родителям.

Павел Чубинский

Записка 1874 р. про український рух

Нижче наведена записка друкується з копії, що знаходиться в секретній справі архіву попечителя київської шкільної округи 1875 р. № 17.¹ Писано її писарською рукою й вона не має підпису, але легкі лаки, що наводяться в конфіденційному листі міністра освіти Дмитра Толстого до київського попечителя, а також і зміст самоть записки дають вказівки для встановлення її джерел.

В цьому листі міністер освіти зв'язує українофільський рух 70-их років з народництвом, з пропагандою в народі, які ширилася на початку 70-их рр. і в 1874 році вже пішла переслідуванням. Якраз у 1874 році переслідування народників досягли найвищої точки. Спільні комісії, які працювали по всій Росії, засновані були й на Україні; в Києві теж переводилося слідство, яким керувала загальна для Росії спільна комісія під проводом начальника московського жандармського управління генерал-лейтенанта Сльозкина.

Слідство викрило широку сітку революційних організацій, широкі зв'язки з закордонними революційними гуртами та зв'язок народницької пропаганди з українофільством. В процесі 193, яким завершилося слідство, фігурувало кілька українців, легкі самостійні процеси 1870-их років у Києві та Одесі теж показували зв'язок українофільства з революційним рухом. Виникла потреба освітлити цей українофільський рух, ікій, порівнюючи з польським з терені правобережної України до цього часу здавався цілком лояльним, терпимим. Так виникає потреба в записці, і саме цю записку, яка нижче друкується, написано з зазначеною метою – висвітлити неблагонадійність українського руху. Міністер освіти Толстой, надсилаючи записку, повідомляє попечителю П. Антоновичу з слів головного начальника ПІ відділу, що "производящимися ныне ложными о пропаганде в народе разных преступных учений общеружено между прочим, что существующая в Киеве партия украинофилов стремится провести в народе мысль о выгодах отдаления малорусского края от России. В числе средств, избранных украинофилами для достижения указанной цели, наиболее выдается ложное сближение вожаков этой партии с учителями народных школ, через кото-

рьх собственно всого удобнее вести какую бы то ни было пропаганду в народе, так как учителя эти, по самому свойству их профессии, находятся в неизрываемых сношениях с народными массами и более, чем кто-либо, имеют возможность, изучая потребности и миросозерцанне этих масс, влиять на них речью, приюроавленко к их пониманию".²

Для того, щоб по лінії міністерства освіти вжито відповідних заходів, генерал-губернант Потапов і надіслав зазначену вже записку "О діяльності українофілів в Київській губернії".

Лист міністра датований 23 січня 1875 р., тому записку треба датувати кінцем 1874 року.³

Самий характер і зміст доводить, що й складено в Києві, може на спеціальне замовлення. Деякі місця записи позволяють гадати, що автор Й був близький до київських наукових кіл. Він зазначає, наприклад, що редактор галицького журналу "Слово" — людина зовсім незвідома "я ученых сферах". Про того ж редактора Площанського автор записи сповідає ю в серпні 1874 р. він приїздив до Києва, брав участь в археологічному з'їзді і в розмовах під час з'їзду з київськими вченими "далеко не оправдал того поняття, какое господствует в России о редакторах заграницыных периодических изданий".

Оскідомленість автора і галицьких літературних справах, загальні характеристики напрямку галицьких періодичних видань доводять знайомство автора з самими журналами, а інтимні подробиці щодо матеріального боку видань, субсидій та фінансуванняного чи іншого часопису виявлюють урядову зацікавленість у пресі, через яку можна було б впливати на громадську лумку. В записи багато місць, які роблять цілком ясною принадлежність автора поруч з науковими сферами по урядових кіл: він висловлює погляд генерал-губернаторської канцелярії в Києві, не розходиться з загальним напрямком політики міністерської канцелярії, а навіть і канцелярії III відділу. Його погляди рівнобіжні з політикою головного управління в справах друку. Словом, автор при всій своїй близькості до "вчених сфер" являє собою мозок од мозку ї кістку від кістки того самодержавного урядового апарату, який творив "еліту політику" щодо національного питання, преси, громадських організацій.

В цьому останньому відношенні інтересив та частини записи, що торкається діяльності Південно-західного відділу Географічного товариства. Вона дає можливість розглядати автора записи. Зазначаючи, що автором незвідомі ні "ініціатива ідеї установи", кі зміст листування генерал-губернаторського з міністерством, він передає кілька

дрібників, але характеристичних фактів з історії виникнення цього товариства в Києві. Поміж рядків цього уступу записи ясно пробивається бажання виправдати якісь "нескінчич пользуючихся прочною известністю в городі лиці", що Іх утягнули в компанію "темних личностей, известних своим українофільським направлением", що утворили "загальний склад товариства. Ці "нескінчич лиці", що підписалися перші під заявою про відкриття товариства, були тайний советник М. Юзефович, проф. П. Бунге та редактор "Киевлянина" В. Шульц. Їх запрошив В. Антонович, вони явили собою певний залишний елемент для товариства і коли розгадали це, то покинули однієї ваги, та один з них, а саме Юзефович узявся до рішучої боротьби з товариством.

Першим актом була вихід Його з товариства. Вже в звіті за другий рік існування (1874 р.) ми не знаходимо прізвища Юзефовича серед лісників членів.⁴ Юзефович хотів надати публічного характеру своєму виходу й збирався надрукувати "Киевлянине" з приводу цього статтю, скрізовану проти товариства, з обвинуваченнями в українофільстві. Статтю не пропущено цензуруючи з тих міркувань, що небезпечно було викликати полеміку і "возбуждение страсти" навколо цього питання.⁵

Разом з тим в Києві стало відомо, що Юзефович підав якусь докладну записку нараді про українофільство. В наслідок цієї записи складено особливу нараду під головуванням міністра внутрішніх справ Тімацова та з участю міністра освіти Дм. Голостого, шефа жандармії Потапова й автора записи Юзефовича. Доклад Юзефовича на їй особливий нараді, очевидно, повгорював основні тези записи. В скороченому переказі Його надруковано в статті "До історії указа 1876 р. про заборону українського письменства".⁶

Загальна ідеологічна установка нашої записи та її сама, що й докладу Юзефовича: українофільство не, мовляв, низь австро-польської інтриги, яка веде свій початок з 40-их років і спирається на агітацію галицької преси, з одного боку, та місцевих київських діячів, з другого.

Ціла низка фактів, якими оперує Юзефович в докладі і автор докладної записи в цій останній — однакові, правда у докладі є лише таке, чого нема в записці, наприклад, характеристика Драгоманова і ще деякі дрібні факти. Це пояснюється тим, що Юзефович робив доклад пізніше, вже на початку 1876 р., коли Драгоманов різко винувся серед інших українських діячів своєю особливою активністю.

У нас немає даних обстоювати, що записка 1874 року є та знаменита записка, яка принесла відомий височайший указ 1876 року про

заборону українського друкованого слова, закриття київського відділу Географічного товариства і газети "Київський телеграф". Але ми гадаємо, що автором записки, яка друкується нижче, міг бути тільки Юзефович, однаково близький і до наукових хіл через персональні з'язки та посаду голови археографічної комісії, і до урядової політики теж через персональні з'язки, завдяки довгій роботі на посаді помічника київського попечителя шкільної округи.

В період времени, предшествовавший мятежу 1863 года, в пределах Юго-Западного края образовалась партия известная под названием украинофилов, в основание которой вошли некоторые неприязненные Правительству элементы, подготовленные гораздо прежде, а именно в половине 40-х годов, когда сочинения Шевченко и других Малороссийских писателей, в рукописях жадно перечитывались и затверждались на память, приверженцами Малороссийской старины и местной молодежью.

Украинофилы, в пределах Империи, подразделялись на две партии Польскую и Русскую. Первая из них, собственно украинская, вдохновленная стихотворениями Богдана Заітского,⁷ Гошинского,⁸ Падуры⁹ и других польских поэтов, воспевавших Українку — мечтала о республике южнорусских провинций под гегемонией Польской Речи Посполитой, на первое время, с ксендзами Базилианами во главе учебных заведений, ими созданных; вторая же партия мечтала о свободной Малороссии в виде республики с гетманом во главе, вместо президента, в союзе с Россией и свободной Галицией, на подобие Северо-Американских штатов. Здесь следует еще заметить, что в конце пятидесятых годов Русские украинофилы так далко зашли в своей пропагандистской деятельности, что обзавелись даже своим журналом — "Основа", издававшимся в Петербурге под редакцией Белозерского, и при деятельном участии Кулици, Костомарова где, равно как и здесь в Киеве, были ими устроены "Громады", члены которой завершили свою эфемерную политическую деятельность шумными манифестациями во время похорон Тараса Шевченко при перевезении его тела через Киев в Каневский уезд. Достойно еще внимания то обстоятельство, что поляки перед мятежом 1863 г., братаясь и дружка с Украинофилами, как врагами "Москвы" в то же время отводили их затейма глаза Правительству от своих собственных козней. Искреннего сочувствия между поляками и украинофилами уже потому не могло быть, что последние были "хлопоманами", т. е. врагами ланцины или барцины. Впрочем и поля-

ки, и украинофилы играли в "темную", желая употребить друг друга орудием своей ненависти к Московскому Правительству.

Мятеж 1863 года и участие принятное в его подавлении со стороны местного сельского населения, разочаровал окончательно поляков и расстроил их планы. Русские племена всех оттенков братски соединились для сокрушения общего врага, и партия украинофилов как исневшая никакой почвы, совершенно стушевалась. Общественное внимание устремилось на грандиозные работы, предпринятые нашим Правительством для преобразования старых государственных порядков.

Между тем, в сопредельной с Юго-Западным краем Австро-Венгерской Галиции, украинофильская партия продолжала действовать. Органами ее были газеты "Вечерница" и "Мета".¹⁰ Но с начала они не имели успеха, только после битвы при Садовой, и славянского съезда в Москве,¹¹ потерявши свой кредит украинофильские идеи вновь стали оживляться для противодействия сочувствию славян к России, выразившемуся на этнографической выставке, кроме того, позднейшим поводом к этому явлению были выборы депутатов в Рейхсрет, на основании дарованной Галиции автономии, причем, на сеймах, во Львове, представители Общины Св. Юрия домогались о предоставлении Галицким Русинам права посыпать в Рейхсрет своих депутатов независимо от депутатов со стороны Галицких поляков.

Польская интрига, опасаясь чтобы обособление Галицких Русинов не разрешилось сближением их с Малороссами, а затем с Великороссами, как то и должно последовать на основании общих законов тяготения, придумала для сближения Галицких Русинов с поляками, новую политическую унию, и избрала для этого оружием старую украинофильскую мантру, которую так ловко прикрывались польские патриоты на правом берегу Днепра. Затемнить истину, сбить с толку Галицких Русинов и неокрепшее у них общественное мнение, дать отпор вредным действиям их органа (антипольского журнала "Слово"¹²), появившегося в Галиции в 1861 году стараниями членов общины Св. Юрия¹³ и наконец довести Галицких Русинов до полного слияния с поляками; такова была задача, которую польские патриоты поставили в основание своей дальнейшей политики с Русинами, и с этой целью, в 1872 году стали издавать для своих земляков журнал "Правда".¹⁴

Журнал "Правда" вполне антипольский, издавался сначала под редакцией известного Дедицкого,¹⁵ искреннего друга России и русских; а теперь издается во Львове под редакцией некоего Плопчан-

ското, человека совершенно неизвестного в ученых сферах и литературном мире. В Августе сего года он присжал в Киев по случаю бывшего здесь археологического съезда, и в беседах своих с Кисевскими учеными, далеко не оправдал того понятия, какое господствует в России о редакторах заграничных периодических изданий, так что даже возникло подозрение: не есть ли Площанский подставной редактор "Слова", за которым скрывается другая личность, и желаноцца пержать явно знамя партии, враждебной Галицким полякам. Задача "Слова" или его политическая программа есть союз, соглашение и даже слияние с русскими Всероссийской Империи, хотя последняя идея высказывается этим журналом не вполне определительно и ясно, т. е. в такой форме, какой необходимо придерживаться при настоящем политическом положении Русинов в Габсбургской Империи. Защищая постоянно интересы славян вообще и русских особенностей, "Слово" не только не позволяет себе разражать Маджикиров и в особенности Австро-Венгерское правительство резкими выходками, но иногда даже подлаживается под их политические вкусы. Впрочем, защищая русинов, составляющих главную массу сельского населения Галиции, эта газета по своему характеру не может считаться ни демократической, ни социалистической, ни коммунистической, а скорее консервативной, она неизменно кирилицею на местном русском наречии довольно неబрежно и с значительными орфографическими погрешностями. Существование "Слова" далеко не обеспечивается подписью и если его издание еще не прекратилось, то потому только, что его редакция получает значительные субсидии от славянских благотворительных комитетов, существующих в России, и кроме сношений с этими комитетами и представителями русской прессы, других сношений с Россиею и русскими не имеет никаких.

По отзывам Сербских газет "Слово" проводит идею славянской федерации, но без точного определения знамени, вокруг которого должно группироваться славянам; поэтому вопрос о том, желают ли галицкие русины группироваться под сенью Императорской России, Габсбургского дома, или же они мечтают об учреждении самостоятельного Славянского государства — составляет вопрос, пока довольно темный.

Другой Галицко-русский журнал "Правда" чисто украинофильского направления, проводит идею сепаратизма, приняв в основание своей теории, первоначальную мысль Богдана Хмельницкого, о составлении независимого русского государства. Не касаясь заветной мечты о слиянии русинов с поляками, без чего возрождение

Польши не мыслимо, "Правда" прилагает все усилия, чтобы установить между двумя народами полное согласие, и много заботится о просвещении русинов, о их благосостоянии и сохранении ненарушимости их прав. Издастся этот журнал на местном русском наречии тоже кириллицей, но с предварением, что как только степень европейского просвещения поднимется до более значительного уровня, кириллица будет заменена латинскими письменами. Эта программа доставила редакции "Правды" некоторую субсидию со стороны Галицийского сейма (1000 гульденов), который как известно ассигновал 4 мил. гульденов на устройство во Львове народного русского театра, в видах образования русинов в Польском духе. Впрочем, утверждают, что гораздо значительнейшую субсидию редакции "Правды" получает от украинофилов обоих берегов Днепра, в числе которых называют молодого графа Владислава Бранницкого (проживающего в м. Ставицах Киевской губернии) и многих других польских вельмож, сторонников идей Богдана Хмельницкого, Падуры и проч., которые почему то, с недавнего времени, стали сознавать гласно происхождение своего генеалогического дерева от русского корня. "Правда" издается весьма тщательно, приятно, на русском наречии, но с польскими оборотами. Номинальный редактор этого журнала есть некто Огановский, брат известного в Галиции профессора того же имени, действительный же редактор это Шушкевич.¹⁶ Кроме него, над редакцией "Правды" простирается опека двух известнейших в Галиции и Польше литераторов, а именно: униатского священника Кагала¹⁷ и б. помещика Волынской губернии, проживающего в последнее время в Житомире Крашевского¹⁸, из которых первый снискал себе известность некоторыми политическими брошюрами и близкими отношениями с семейством князей Чарторыйских и других влиятельных польских вельмож, а второй своими повестями и романами, в которых изображается преимущественно домашний быт польского дворянства в пределах России. Оба они вдохновляют редакцию "Правды" и руководствуют ее в выборе статей для сего журнала.

В конце 1872 года в Киеве возник отдел Русского Географического общества, названного Юго-западным.¹⁹ Инициатива этого учреждения, равно как и сущность переписки по нему предмету главной администрации края с Министерством — мне неизвестны; открытие же действий отдела состоялось в конце января или же в первых числах февраля 1873 года в присутствии Главного Начальника края, который весьма сочувственным словом приветствовал новое учреждение и затем представил избранных им вице-президента и

членов на утверждение правительства. При этом следует заметить, что главным действующим лицом, по приглашению которого состоялся список членов отдела и даже, как говорят, главный виновник возникновения самого отдела был Павел Платонович Чубинский, член разных учёных и технических обществ, который в 1860 году был сослан под надзор полиции в г. Архангельск за свои буйные речи, обращенные к собравшимся на ярмарку в м. Борисполе, Переяславского уезда, Полтавской губернии, крестьянам, за что, как слышно, и был наказан своими слушателями розгами на площади. Последнее обстоятельство, сие не изгладившееся из памяти Киенских старожилов, взвинтило г. Чубинского не совсем доверчиво, заставило его избрать себе сотрудниками в деле приглашения членов для возникающего отдела, г. Антоновича, профессора университета Св. Владимира, таким образом Чубинский подкрепил свой кредит кредитом всеми уважаемого профессора своего сотрудника и этим способом ему удалось собрать подписи об учреждении отдела от нескольких пользующихся прочной известностью в городе лиц, а затем, когда они подписались, то под прикрытием их имен в число членов отдела, при настойчивости, с которой Чубинский стремился к достижению своих целей, вошли не мало темных личностей, известных своим украинофильским направлением, поэтому люди благонамеренные, составляющие меньшинство в общем составе членов его учреждения и вступившие в оный по приглашению Антоновича перестали посещать его заседания. Таким образом с открытием отдела, рассеянные украинофилы получили центр и опору, около которых сгруппировались и стали действовать смело, так что в течение с небольшим года успех их стал бросаться в глаза.

Вслед за учреждением отдела украинофильское направление стало уже проявляться в осознательной форме, а именно: а) открытием нового книжного магазина под фирмою Левченко и Ильинский, переполненного книжечками и брошюрами на Малороссийском наречии, б) переводами сочинений Гоголя и других писателей на то же наречие, с искажением его против народного говора, указывающим на притязания периодиков составить из него какой-то особый, самостоятельный язык, не имеющий ничего общего с Великорусским языком, в) присоединением одной из Киевских типографий Куликовки²⁰ громадным запасом знаков препинания, потребных для искащения русских слов, входящих в состав Малорусских сочинений и наконец, д) появлениею на сцене русского театра в Киеве известной повести Гоголя "Ночь накануне Рождества Христова" в переводе на Малорусское наречие до крайности обезобра-

женное переводчиком разными полонизмами и не встречающимися в народном говоре словами — но все эти проявления украинофильской интриги не обращали на себя внимания людей серьезных и благомыслящих и считались ими беззредным ребячеством взрослых детей.

Однодневная перепись Киевского населения, произведенная 2-го марта 1874 года, под исключительным надзором и руководством членов отдела не обнаружила тоже без проявлений украинофильской тенденциозности в том именно, что лица, которым была поручена проверка подворных ведомостей о жителях г. Киева, прибегали к различным изворотам для того, чтобы увеличить цифру Малороссийского элемента насчет шифры других русских племен. Те же самые проявления были замечены во время Археологического съезда и задача украинофилов сосредоточить преимущественно внимание прибывших в Киев гостей, на памятниках старины и других предметах бытовой жизни Малорусского племени, увеличались полным успехом, который выражался в горячих возражениях против реферата О. Ф. Мицлера²¹ о сродстве Малорусских дум с Великорусскими былинами. Доставленный в Киев из глубины украинских степей старец бандурист Остап Версай²², последний экземпляр славных некогда бандуристов, своими поэтическими песнями и тилическим обликом, в свою очередь не мал способствовал возбуждению симпатий к отождествлению своей вех Гетманщине.

Все эти проявления украинофильской интриги вызвали энергический протест со стороны редактора газеты "Киевлянин" бывшего профессора, здешнего университета Действительного Статского Советника Шульгина, который целым рядом статей обличал и порицал тенденциозное направление сторонников украинофильской партии, и в самых резких выражениях доказывал несостоятельность поставленных ими в основание своей политики положений, подводя эту политику под категорию ребяческих затей. Получив в отделе Географического Общества завязь, имея свою книжную торговлю, украинофилы пожелали иметь и свою собственную газету в крае, но как это им не удалось, то они забрали в свои руки существовавшую прежде, а именно: "Киевский телеграф",²³ перешедший в последнее время в собственность г-жи Гогоцкой, жены профессора, которая прикрываясь именем мужа, ищет всеми средствами роди общественной деятельности. Под купленою фирмой безграмотного, даже в Киеве не живущего (неко Блоцкого, как редактора, "Киевский телеграф" издается собственно ярыми украинофилами из среды университетской молодежи, которые обрели в нем то, чего добивались — свой литературный орган. Означенная газета с одной стороны, а с другой

сторони львівська газета "Правда", о якотрій було сказано выше, в качестві органів українофільської партії, подкрепляємися С. Петербурзькими Ведомостями,²⁴ дружно парировали удары Шульгина, но как на стороне последнего стало большинство, т. с. все благонамеренные и рассудительные люди и некоторые из столичных газет (Голос), то за них по-видимому и осталось поле сражения.

Говорится "по-видимому" потому, что с того времени внешние проявления українофільської інтриги болес не замечаются; но если принять во внимание, что громадна маса броншюрок и книжечек на Малоросійском наречії раскупается ежедневно єдва ли не с целью распространения их в народе, при содействии учителей сельских школ, то подобного рода пропаганда, симптомы существования которой начинают обнаруживаться путем формальных лозунгов, может вызывать значительные затруднения к достижению тех целей, которые составляют задачу Правительства, поставленную в основание нынешних учреждаемых сельских школ.

Последнее открытое проявление українофільської інтриги составляет перевод на Малоросійское наречіе известной повести Гоголя "Тарас Бульба", в которой переводчик Лободовский,²⁵ слова: Россия, русский человек, русский Царь, заменил повсеместно словами: Украина, украинец, украинский Царь и проч. Такое искажение текста известного русского писателя и патриота возмутило поголовно всех благомысливших людей и чувство негодования выражалось каждым читателем перевода "Бульбы", хотя в первое время искажение было замечено только весьма немногими. Обстоятельство это до крайности встревожило местного цензора, который, не подозревая Лободовского способным к такому неблагонамеренному поступку, разрешил печатание перевода знакомого ему сочинения, впрочем, вслед за открытием этого печального факта, книга была задержана и особенно компрометирующая ее страница, с искаженным текстом, по ее уничтожении, была заменена другого.

Ювілей цензурного акту 1876 року

П'ятдесят років тому, 18/30 травня 1876 р. в німецькому місті Емсі, куди Олександр II їздив лікуватися й побачитися з Вільгельмом I, видано знаменитого цензурного акту, в формі височайшого наказу, і чотирьох інспекторських пунктів, якими встановлено майже цілковиту заборону українського друкованого слова. Після заборони р. 1847 країнських художніх творів: Шевченкового "Кобзаря", Кулішевих і Костомарових творів; після Валуєвського обіжника 1863 р., яким заборонено пропускати через цензуру духовні й популярні книжки українською мовою, вже 1876 року був послідовним розвитком попередніх засад урядової політики. Оскільки українське друковане слово з'язалося з першим політичним процесом кирило-методіїв, оскільки його вжито як агітаційний і просвітітський засіб для поширення серед народу популярних книжок під час ліберального руху 60-их років і поєднаного польського листку 1863 р., оскільки ясно було, що перший новий зв'язок між українством і републіканським рухом виклине енергійний напад на українське друковане слово з боку уряду.

Так і сталося. Сімдесят роки в історії революційного руху в Росії знаменуються ходінням у народ, до якого пристали Українофи. Важка рука уряду, що намагався задатити соціально-революційну пропаганду в народі, обернулася й проти українства. ПІ підписав національний акт І. І. Канівського був левійний, що "существующая в Киеве партия українофілів стремится провести в народе мысль о выгодах отделения малорусского края от России". У всякому разі ПІ відійшло відстоювати "злочинні" зв'язки поміж "українофілами" та революційними організаціями народників. "Українофи", як іс встановлено спільством, вели пропаганду через учителів народних школ, бо їх учителі "по самому свойству их профессии, находятся в непрерывных отношениях с народными массами и более чем кто-либо имеют возможность, изучая потребности и мировоззрение этих масс, влиять на них речью, привносящую к их пониманию". Розлачка поміж селянством популярних українських книжок була другим засобом "українофільської" пропаганди.

На все це звертала урядову увагу докладна записка М. Юзефовича, яка мала завданням довести всю неблагонадійність "українофільства". Її подано в кінці 1874 року, того року, який для чародянства приніс ліквідацію багатьох гуртків і підготовку матеріалу для всікого процесу 193. Аргументація докладної записки Юзефовича проста. Він змільшував україnofільство, як австро-польську політичну інтригу. Докладна записка його звертє особливу увагу на періодичні видання в Галичині, які були органами "україnofільської пропаганди" — це "Вечерній" й "Мета". Успіх цих двох видань, на думку записки, виріс після битви при Садовій р. 1866, коли прусаки розбили австрійців, та слов'янського з'їзду в Москві р. 1867, що мав свою метою зтуртувати слов'янів навколо Росії. Ще більший успіх мала "польноnofільська" "Правда". "Польська інтрига, — говорить автор записки, — опасається, щоби обослаблені Галицькі Русини не разрекламились обближенням их с малороссами, а затем с великороссами, как то и должно последовать на основании общих законов тяготения, придумана для обнижения Галицких русинов с поляками новую политическую унию и избрала для того орудием старую україnofільскую мантру, которую так ловко прикрывались польские патриоты за правом берегу Днепра. Затемнить истину, сбить с толку Галицких русинов и неокрепшее у них общественное мнение, дать отпор вредным действиям их органа (антипольского журнала «Словко», появившегося в Галиции в 1861 году) стараниями членов общины св. Юра) и, наконец, довести Галицких русинов до полного слияния с поляками такова была задача, которую польские патриоты поставили в основание своей дальнейшей политики с Русинами, и с этой целью, в 1872 году, стали издавать для своих земляков журнал «Правда». Автор записки докладно оповідає про напрямок журналу та про ті кола, які його підтримують. Називаючи "Правду" журналом "чисто україnofільского направления", він зазначає, що журнал цей "проводит идею сепаратизма, приняв в основание своей теории первоначальную мысль Богдана Хмельницкого о составлении независимого русского государства". "Не касаясь, — продолжает записка, — заветной мечты о слиянии русинов с поляками, без чего возрождение Польши не мыслимо, «Правда» прилагает все усилия установить между двумя народами полное согласие, и многое заботится о просвещении русинов, о их благосостоянии и сохранении непарушимости их прав. Издаётся этот журнал на местном русском наречии... кирилицей," но с предварением, що как только степень народного просвещения поднимется до более значительного уровня, кирилица буде заменена латинскими письменами. Эта программа

доставила редакцію «Правди» некоторую субсидію со сторони галицького сейма (1000 гульденів), який, як известно, асигнував 4 мил. гульденів на устройство во Львове народного руского театра, в видах образовання русинов в польському дусі. Впрочем утверждают, что гораздо значительнейшую субсидію редакція «Правди» получает от україnofілів обоих берегов Дністра, в числе которых называют молодого графа Владислава Браницкого (проживающего в м. Ставищах Київської губернії) и многих других польских вельмож, сторонников ідеї Богдана Залеського, Падури и проч., которые почуяли то, с недавнего времени, стали сознавать гласно происхождение своего генеалогического дерева от русского корня. «Правда» издается весьма тщательно, опрятно, на русском наречии, но с польскими оборотами. Номинальный редактор этого журнала есть некто Огоновский, брат известного в Галиции профессора того же имени, действительный же редактор это Шушкевич.² Кроме сего, над редакцією «Правди» простирається опека двух известнейших в Галиции и Польши литераторов, а именно униатского священика Качалы и б. помещика Волинской губернии, проживавшего в последнее время в Житомире Крашевского, из которых первый снискал себе известность некоторыми политическими брошюрами и близкими отношениями с семейством князей Чарторийских и других влиятельных польских вельмож, а второй своими повестями и романами, в которых изображается преимущественно доманий быт польского дворянства в пределах России. Оба они вдохновляют редакцию «Правди» и руководствуют ее в выборе статей для сего журнала".

Далі записка спилюється на історії Південно-західного відділу Російського географічного товариства та на діяльності його членів Чубинського й Антоновича. З слів автора записки виходить, що завдяки Чубинському склад товариства став яскраво україnofільський; це спричинилося до дальнього розвитку українського руху, який виявився в таких конкретних фактах: 1) одержано нову книгарню під фірмою Левченка та Ільницького з книжечками та брошурами українською мовою, 2) перекладено твори Гоголя та інших російських письменників на українську мову "с искажением его языка против народного говора, указывающим на притязание переводчиков составить из него какой-то особый, самостоятельный язык, не имеющий ничего общего с Великорусским языком"; 3) відлаговано в одній з київських друкарень технічні засоби для українського друку — а саме друкарські черенки з "кулішівкою" та "громадним запасом знаков препинания, потребных для искажения русских слов, входя-

них в состав малорусских сочинений"; 4) поставлено на театральній сцені російського театру в Києві переробку з Гоголевої повісті "Ночь накануне Рождества Христова" — "в переведові на малорусське наречіє по крайності обезображеніє перевідчиком різними полонізаціями і не вітрачанісміся в народному говорі словами".

Прояви українофільського руху записка одмічає як переписі київського населення 1874 р., який передвидено київським підлітом Географічного товариства з тенденційною метою збільшити "цифру Малоросійського елемента" на счет цифри других русских писмен" та ще під час Археологічного з'їзду 1874 р., коли занялася відома полеміка навколо "Бытина" і "дум".

"Все эти проявления українофільської інтриги, — писав Юзефович, — вызвали энергический протест со стороны редактора газеты «Киевлянина», бывшего профессора юридического университета др. ст. сов. Шульгина, который целиком рядом статей обличал и порицал гендерническое направление сторонников українофільської партії, и в самых резких выражениях доказывал несостоятельность поставленных ими в основание своей политики положений, подводя эту политику под катаргию ребищеских затей. Получив в Отделе Географического общества завязь, имея свою книжную торговлю, українофілии пожелали иметь и свою собственную газету в крае, но как это им не удалось, то они забрали в свои руки существовавшую прежде, а именно «Киевский Телеграф», перешедший в последнее время в собственность г-жи Гогоцкой, жены профессора, которая, прокрываясь именем мужа, ищет всеми средствами роли общественной личности. Под купленной фирмой безграмотного, даже в Киеве не живущего Синжко-Блоцкого как редактора, «Киевский Телеграф» издается собственно ярыми українофілиями из среды университетской молодежи, которые обрели в нем то, чего добивались, свой литературный орган. Означенная газета с одной стороны, а с другой стороны львовская газета «Правда», о которой было сказано выше, в качестве органов українофільської партії, подкрепляемые «С.-Петербургскими Ведомостями», дружно парироли удачи Шульгина, но как на стороне последнего стало большинство, т. е. все благонамеренные и рассудительные люди и некоторые из столичных газет («Голос»), то за них, по-видимому, и осталось поле сражения".

Такою була історія українофільського руху за останні роки в зміненні його загалого вигляду. Йому здавалося наявіть, що розвиток його припиняється, принаймні "внешніе проявления українофільской интриги" більше не помічалися. Проте його непокоїть те, що сила популярних українських книжок розкупається щодня. Що з того,

що ці книжки дозволені цензурою, — їх скуповують "єдва ли не с целью распространения в народе, при содействии учителей сельских школ". З цього випливає характер якоїсь пропаганди, яка може покликати велики труднощі я досягнені мети, що її собі поставив уряд при утворенні сільських шкіл. Для того, щоб довести, як найлегкінніші речі можуть обернутися на злісну українофільську пропаганду, автор записки наводить в самому кінці її історію з перекладом "Тараса Бульби" М. Лободи (Лободовського), тоді вчителя сільської школи в Городниці, звільненого з посади і наслідок цієї історії, "России", "русский человек" і напіть "русский пар" передкладає послідовно заміни у тексті перекладу на "Україна", "українець", "український цар". Це не було одразу помічене, цензор легко пропустив переклад відомого йому твору, але зараз же після того, як на ці зміни звернули увагу, книжку задержано та особливо компромітуючу сторінку після йї зміненої замінено іншою.

Наслідком записки було те, що автора її покликано до Петербургу для участі в особливій нараді при міністерстві внутрішніх справ спеціально для розв'язання долі українського руху. До складу наради входили, крім міністра внутрішніх справ Тімашева, начальник III відділу Потапов, міністр освіти Д. Толстой, оберпрокурор Синоду та автор записки.

На засіданнях цієї наради Юзефович повторив доводи й факти зі своєї докладної записки. В додаток до неї він спеціально зуникався на діяльність Драгоманова, "который неустанно проводит свои вредные принципы не только в отечественной литературе, но и за границею, где пошел в непосредственные, личные сношения с Галицкою антирусскою партиею, сгруппировавшейся в обществе «Просвиты». На думку Юзефовича, "статьи Драгоманова в газете «Правда» не оставляют ни малейшего сомнения насчет того значения, которое заключает в себе настоящее українофільство... оно есть ни что иное как попытка, которой маскируется чистейший социализм или верисе, чистейшая демагогия". Юзефович писловлюючи думку, що хоч "политичні поспіхи" не можуть в Росії мати такого руїнницького значення, як на Заході, цебто не можуть викликати революції, "ко, по-перших, сини губят маси нашої молодежі, и во-вторых, були и у нас примеры заражения, которые угрожали России страшными бедствиями, и что поэтому принятие энергических мер для пресечения зла безусловно необходимо".

Доводи й висновки Юзефовича скріплено даними різних відомостей, що брали участь у нараді. Міністерство внутрішніх справ подало відомості, які малися в Головному Управлінні в справах

лруку. Вони характерні й важливі як мотиви й обґрунтування цензурного акту 1876 року. Цензуру відомство вже давно звернуло увагу на велику кількість книжок, що їх видавалося українською мовою. З першого погляду, вони не вдавалися нічим особливим з політичного боку і зміст їх полягав у сфері чисто науковій або художній. Проте, слідкуючи з особливою увагою за напрямком всіх українських видавн для народу, що з'явилися в значній кількості, цензурне відомство прийшло "к положительному заключению в том, что вся литературная деятельность так называемых украинофилов должна быть отнесена к прикрытым только благовидными формами посагательству на государственное единство и целость России".

За запискою Юзефовича, нарада звертала особливу увагу на поширення серед народу популярних українських книжок через сільських учителів. "В книгах, изданих нашими украинофілами для народа с дозволения цензуры, — зазначалось в протоколі наради, — не замечается явного демократического направления, но это воине не доказывает, чтобы украинофили были чужды разрушительных начал социализма. К киевской цензуре неоднократно представлялись рукописи, которых не были пропущены к печати именно потому, что в них обнаруживалась вражда к высшим и богатым слоям общества и стремление посеять в них злоуб и презрение".

III віцілі подав на нараді відомості якраз щодо поширення популярних книжок серед української лілності. Цей епізод з діяльності "україnofілів" мав тоді повну свіжість подій сьогоднішнього дня і безумовно в аргументації цензурних заходів проти українського друкованого слова грав на останню роль. Ми маємо змогу розказати його за архівними документами.

Епізод цей зв'язаний був з іменем П. А. Косача, тоді мирового посередника на Волині, та згаданого вже Михайла Лободояського, другорядного письменника й перекладача.

Після звільнення Лободояського з посади учителя в Городиші, він з листом О. Лоначевського-Петрунки, що був інспектором Київської Олександровської ремісничої школи і університетським товарищем Косача, звернувся до цього останнього. "Подателя сего, — писав Лоначевський Косачеві 10 січня 1875 року, — некто Лободовський, бывший народным учителем; но уволился по поводу какой то напечатаной им глупости".

Особисто Лободояський пояснив Косачеві докладніше свою відому вже нам історію, і через те, що переклад "Тараса Бульби" (зознано цензурою, а в офіційних документах Лободояського позначенено, що він звільнився за своїм проханням, Косач направив

його до одного з мирових посередників Новоград-волинського повіту. Лободояський став писарем у Пищевському волосному правлінні, але дуже швидко посварився з місцевим священиком, і мировий посередник I-го участку Станкевич перевів його до Сербівської волості.

Станкевич дуже добре одінався про сумлінність та здібності Лободояського, і тому, коли мировому посередникові 3-го участку Арєфовичу потрібно було доброго писаря у велику Райківську волость, він узяв туди Лободояського. Перед переїздом до с. Райки Лободояський ізляв на короткий час до Києва і речі свої, серед яких було кошко 5 пудів українських книжечок, покинув у каністерії з'їзду в Новоград-Волинському. Цей пакунок і спричинився до того розслідування, що його передінено в справі роздавання книжок Лободояським за участю П. Косача. Від'їзди до Києва, Лободояський просив пакунок цей доставити йому в с. Райки, але ніхто не хотів брати важкого й незручного пакунка, ле разом були запаковані книжки, самовар, кожух та чоботи. Нарешті його повіз до Райки за розпорядженням Косача сусідній волосний старшина.

Дуже швидко мировий посередник Арєфович розчарувався в новому писареві. За висловом офіційного документа -- "он, превратно пожимая интересы крестьян, стал вдаваться по некоторым делам в критическую оценку действий посередника, чем способствовал возникновению недоразумений по делу о разверстании угодий в имени помещика Селиванского, затем, разъяснив крестьянам неправильность составления ими приговоров, которыми они уступали помещикам право открытия корчм, воспользовался случаем, чтобы вызвать с их стороны тем большее неудовольствие, когда помещиками прекращена была крестьянам плата за содержание интейных заведений, находящихся в среде крестьянских наледлов, вследствие выдачи акцизному управлению удостоверения в том, что те из помещичьих корчм, за которые крестьяне получали прежде плату, находятся будто бы вне крестьянских наделов. Причины и цели, руководившие деятельностью Лободовского по кратковременности его пребывания, не более пяти месяцев, и за выбытием его прежде, чем на него обращено было внимание, остаются не вполне выясненными, а потому не представляли собою положительных данных к обвинению Лободовского в таком проступке, который требовал бы немедленного удаления его от должности, обязанности по которой он исполнил относительно добросовестно; но впоследствии, когда распространились слухи о вмешательствах и превратных толкованиях его по некоторым делам, при

чим он, Лободовский, настаивал, чтобы ему переданы были для хранения печати должностных лиц сельского управления, а по делам более серьезным дозволил себе собирать некоторых крестьян, иногда даже почью, для каких-то с ними совещаний, то Мировой Посредник Арефович, получив об этом сведение от смешенного по проискам Лободовского бывшего сторожа волостного управления Колесникова, распорядился о переводе Лободовского в Деревицкую волость, в которой сам имел место постоянного жительства, с тем, чтобы иметь возможность лучше следить за его поведением, но Лободовский, сдав дела Райковской волости, к месту нового назначения не прибыл, — и, предварительно раздав крестьянам и учителям сельских школ бывшие у него книги, сам неизвестно куда скрылся".

У сели Райках була велика школа з ремісничою класою, що й заснував і про неї піклувався інспектор народних шкіл Чечот, брат якого був в тому селі священиком. Здається, цей священик і був перший, хто пусгив офіційним шляхом відомості про розлучу Лободовським українських книжок серед учнів школи. Священик написав брату інспектору, той сповістив округу і дав наказа одібрати в учнів книжки.

Далі помітили книжки в селян та учителів не тільки в Райках, а й по сусідніх селах в Мартинівці, Хижнику, Чорній Губині, Северині, Яремичу. Правда, поширення українських книжок по цих селах можливо належало вже не Лободовському, а іншим особам, бо як виявилося далі, українські книжки роздавала й дружина Косача, сестра М. Драгоманова, відома пізніше письменниця Олена Пчілка.

Поширення українських книжок по селах Райківської волости стало помітним для різних урядових осіб. Вже після в'їзду Лободовського з Райків пристав, проїздом через село, побачив кілька книжок у хлопчика та селян, про що сповістив справника та посередника Арефовича. В одному з сусідніх сіл теж випадково проїздом жандармський унтерофіцер помітив у хлопчика українську книжечку, розпитався звідки вона, але через те, що книжка була з цензурним дозволом, він тільки висловив свою думку "о предпочтительности книг русских перед малорусскими". Розмова жандарма зробила враження на селян і тішла ноголоска, що жандарми вже шукають як самого Лободовського, що незадовго перед тим зник, так і роздані ним книжки. Все це дуже стурбувало Арефовича, і він наказав зібрати всі роздані книжки по селах Райківської волости, склав їм списки, якого представив по начальству. Арефович виправдувався перед волинським губернатором, що

Лободовського він прийняв на службу лише за настирливим проханням Косача, але, коли довідався про історію з перекладом "Тараса Бульби" та особливу пріхильність до Лободовського Драгоманова, він установив суверінний догляд за писарем. За словами Арефовича, в наслідок цього логіду й розкрито роздачу українських книжок. Арефовичу довелося давати відзвів і про своє безпосереднє начальство, голову з'їзу мирових посередників Косача: "Самого Косача ѹц, Арефович, никогда не замечал в распространении книг, жена же его, роющая сестра Драгоманова, действительно раздавала книги, хотя в самом ограниченном числе, посещая волости и села для собрания узоров малороссийских вышивок". Арефович промовчував, що власна його дружина якраз і єздила по селах з О. П. Косачевою. Це стало відомим владі з інших джерел. Почувавшися, яким страшним стає ім'я Драгоманова навіть у такій глухій провінції. Волинський губернатор одмінає, що Драгоманов перед від'їздом за кордон одвідує Новоград-Волинський, щоб побачитися з матірю, яка живе в Косачевій родині.

Історія з Лободовським на посаді волинського писаря трапилася в перший половині січня 1876 р. Посередник Арефович сповістив волинського губернатора про це 8 лютого; на початку березня передсвідено розслідування урядовцем для особливих доручень при волинському губернаторі, Ропе. В кінці переведено розслідування через урядовця для особливих доручень при генерал-губернаторі Жевахові. Начальник волинського жандармського управління написав до III відділу, звідки довідався міністер внутрішніх справ і зробив запитання губернаторові, який 8 травня подав усі подробні інформації. Вся ця тривога значилася якраз в момент, коли в Петербурзі працювали особливі наради за участю Юзефовича і справа Лободовського була для наради прекрасним доводом того, що треба для українських книжок збільшити цензурні вимоги, бо інакші ці книжки, пройшовши цензуру, стають легальним знаряддям для нелегальної пропаганди.

Справді всі книжки, що їх відібрали в селян Райківської волости, були з дозволом цензури.

Мировий посередник Арефович представив список на 28 назив книжок українською мовою і самі книжки в кількості 154 примірників; їх дали на перегляд тому ж Юзефовичем. В справі Лободовського знаходиться автографічна рецензія цього ворога української культури, в якій явно оцінку книжкам. Окремою групою поставлено 22 книжки, серед яких знаходимо белетристичні: Ів. Нечуя-Левицького — "Рибалка Панас Крутъ", Шевченка — "Гайдамаки",

"Тарасова ніч", "Перебєди", "Наймичка", Марка Вовчка — "Народні оповідання", Куліца — "Сіра кобила", "Орися", "Листи з хутора", Стороженка — "Українські оповідання", "Закоханий чорт", "Вчи лінивого", "Як Бог ласти", і перекладні "Байки" Крілова та "Сорочинський ярмарок" Гоголя. До цієї ж групи одночасно популярні книжки Комарова "Розмова про небо та землю", І. Левицького "Унія і Петро Могила", Онатовича "Оповідання з Святої Письми", Гарбунова "Що робиться у воздусі", "Дешо про світ Божий", М. Троцького "Як тепер одбуватиметься військова служба" та "Про хвороби й як їм запомогти". Про всі ці книжки Юзефович висловився так: "Все эти книги не заключают в себе ничего вредного и противоцензурного; но распространение их в народе имеет, разумеется, свою политическую цель, а эта цель начинается с национального партикуляризма, как переход к политическому сепаратизму". Про книжку Гребенка "Ніжинський полковник Іван Золотаренко" в перекладі Т. Білецького і з передмовою О. Левицького, Юзефович написав: "Книжка эта совершенно благонамеренного содержания, выражает полное сочувствие подвигу Хмельницкого, проникнута чувством общеукраинского единства и преданности царю (Олексію Михайловичу). Нельзя не удивляться, что она попала в издательскую программу здешних украинофильских деятелей. Она принадлежит перву Гребенки и написана давно. Нового в ней только представление про казачество и Украину, тоже вполне благонамеренно изображающее Хмельницкого. Надо думать, что это хитрость, чтобы показать, что мы де издаем и такие благонамеренные книжки для народа. Я уверен, что она издана в небольшом числе экземпляров".

Про "Запорожців" Нечуя-Левицького сказано: "В ней (казій) изображается «Запорожская Сечь», не исчезнувшая, а погруженная конфузами (характерниками) на лице Дідера, где казаки, с своим гетманом, живут в очарованных садах, молятся, плакут и возглашают: «настав час! Самые характерные места я отметил красным карандашом».

Останнім ще відзвід про переклад "Тараса Бульби", який слово в слово повторює відновлене місце з докладу Юзефовича на нараді.

Поширенню книжок надано характеру україnofільської пропаганди. "Тенденційну мету" Лободовського підкреслив волинський губернатор у поданні своему до міністерства. Начальник Волинського жандармського управління писав до III відділу, що хоч книжки й дозволено цензурую "и по содерянню своему не имеют антиправительственного характера, но усилившееся распростране-

ние их, в последнее время, в среде простонародия вышеупомянутой местности, видимо незанинтересованного ими и не проявляющего ни малейшей склонности к чтению, дало повод предположить, что книги эти распространяются кем-либо с предвидятою целью", особливо, коли це поширення книжок звязано з "распространением малороссийской народности", яке "несогласно" з завданням уряду. Навіть Новоград-волинський справник розуміє дух часу і підкреслює "общее стремление министерства народного просвещения к распространению книг на русском языке". Мировий посередник Арефович теж зазначає, що хоч брошури й позволені цензурою, але не ухвалені міністерством освіти для поширення по школах. Правда, серед них не було таких ківокочок, як "Сказка о Мулрине Наумовне", "Сказка о котейке", "Бог то Бог, да сам не будь плох" — що являли собою агітацій-революційну літературу народників і що їх заборонено особливими об'єднаннями, на які їх посилається Арефович. Все ж таки Арефович, давши наказ відібрати в населення книжки, вважає за необхідне "в должностном и спокойном духе" роз'яснити причину цього на сільських сходах по тих слах, де найбільше оказалось книжок (Райки, Яремичі). Роля П. Косача в поширенні книжок осталася нез'ясованою до кінця. Новоград-волинський справник доносив губернаторові, що "главными агитаторами были і. Косач и его жена, сестра бывшего профессора киевского университета Драгоманова, которые по образу жизни своей старались вводить на каждом шагу хлопоманию, сближаться исключительно с низким классом народа". Косачеві ставилося в провину, що він прийняв Лободовського й постачав йому книжки. Його викликали до губернатора, потім до генерал-губернатора. Здається, розмова з цим останнім та не захищ з боку урядовця лічиться особливими дорученнями. Жевахова повернула справу на країце. Але ввесь цей співозд був добре використаний на урядових верхах як один з яскравих мотивів для заборони українського слова. Він добре пасував до загального погляду уряду, який одбився й у протоколі наради, що українофили лише прикриваються невинністю, а наїв'я похвалилою метою поширення освіти в народі, і, щоб зробити науку для народа приступнішою, вживавуть у поширеній книжках української мови. Але що мову, "наречис", вони хочуть піднести на ступині самостійної літературної мови, перекладаючи твори російської та чужоземних літератур. Цей літературний сепаратизм в очах уряду був небезпечний уже й з політичного боку. "Допустить создание особой простонародной литературы на украинском наречии, ... записано в протоколі наради п'ятьо-

вершителів державної політики щодо українства, — значило бы положить прочнос основаниє к развитию убеждения в возможності осуществлять в будущем, хотя может быть и весьма отдаленном, отмуждение Украины от России". Тому нараза оцінила однодушно українофільський рух за з'явниці необхідніс та нетерпимі. Попирання в народі книжок та брошур українською мовою вчинено за необхідні принципи. Найдоцільнішим для цього засобом уявляється цензурний утиск та заборона перевозити українські книжки з-за кордону. Чотири короткі пункти височайшого наказу, які були зформульовані нарадою, мали принципи українофільську пропаганду. Першим пунктом заборонено пересвозку книжок з-за кордону без дозволу головного управління в справах друку. Другим пунктом заборонено друкування оригінальних творів і перекладів українською мовою за винятком історичних пам'яток та творів красного письменства, які наказано друкувати неодмінно "ярижкою". Цензуру всіх цих творів зосереджено не по місцевих комітетах, а Головному Управлінню в справах друку. Третім пунктом заборонено сценічні вистави та вильання пот українською мовою; наречі, четвертим принципом припинено видання газети "Київський телеграф".

По іншій лінії вжито й інших заходів: закриття київського відділу Географічного товариства, переслідування Драгоманова та членів-українофілів.

Височайший наказ 1876 р. не був опублікований, а лише розісланий як обійтник Головного Управління в справах друку. Крім того, була ще таємна постанова наради про "негласну" грошову субсидію галицькій газеті "Слово" для протиставлення в Галичині українофільському напрямку їй, що бажані були для російського уряду.

Наслідки цензурного акту 1876 року були вілком негативні напів'ї у урядового боку. Галичина, замість поширення ідей, потрібних російському уряду, стала базою для перенесення антиурядових ідей на Україну. Москвофільство "Слова" гинуло серед корожого настрою проти російського уряду за нечувані цензурні утиски українського слова. А цензурні утиски переходили всяку міру й приводили до абсурду, ін протиріч з політикою уряду. Через те, що наказ 1876 р. не оголослено до загального відома, заборони українських вистав на місці, переслідування учителів і книжок по бібліотеках члавалися своєвільством місцевої влади. А місцева влада іноді лісно перегинала палку на інший бік. 10 червня в Києві одержано обійтника з височайшим наказом і 14 червня його передано трьом

правобережним губернаторма. Через місяць після цього, 29 липня київський губернатор Гессе ставив питання про книжки українською мовою, що Іх видано раніше і що знаходилися у великій кількості по книгарнях ще до обійтника з наказом 1876 року: "не следует ли малороссийские сочинения, подлежащие под действие высочайшего повеления 18/30 мая изъять из обращения и продажи". На цьому відкошенні надто ретельного губернатора генерал-губернатор Дондуков-Корсаков поставив резолюцію: "не отвечать". В Петербурзі трапився характерний випадок з галицьким виданням "Оповідане про жите св. Мученикъ Бориса и Глѣба", надрукованіх церковнослов'янським шрифтом. Кініжечку що з комітету цензури чужоземних книг переслано до духовної цензури, яка з заборонила книжку на підставі пункту першого наказа 1876 р. Але Головне Управління в справах друку вимагало помилку духовної цензури і залишило, що не тільки треба пропустити брошуру, а ще й "радоявляться, что в Галичине партия, противная украинофилам, издаст книгу, нечаят их церковным шрифтом". Разом з тим були книжки, які змістом своїм могли пристигти лише користь, а загальні заборони популярних видань українською мовою була на перешкоді і почувалася недощільною. В 1879 році якимсь випадком співачка Давилова одержала дозвіл драматичної цензури виконувати на сцені дескі пісні, але коли на другий раз збиралася їх виконати в Києві, місцева влада побачила в цьому протиріччя з височайшим наказом 1876 р. і запігала міністерство внутрішніх справ, як бути з дозволом, що має співачка Давилова. Головне Управління сповістило київського генерал-губернатора, що дозвіл воно видало "по недоразумінню", що височайший наказ лишається в силі.

В споминах Є. Чикаленка знаходимо згадку, як елізаветградський гурток українців звернувся до Костомарова й Піпіша з проханням, щоб вони виступили в друкові з протестом проти наказу 1876 року: "В листі до Костомарова ми згадали один вірш І. Галини (Костомарова), в якому він присягався до смерті боронити українське слово. Костомаров подякував за нам'ять про цюого й обізвав зробити все можливе".

Але в оборону українського слова виступили й більш далекозорі представники влади. Більшім приводом для цього була пригода з III випуском Лисенкових пісень, що Іх друковано в Лейпцигу. Київський цензор не дозволив їх пустити в продаж (1878 р.), посилаючись на заборону друкувати український текст під нотами. Головне Управління в справах друку единим мотивом заборони виставило правовис, яким надруковано текст, проте заявило, що коно

не буде мати ніяких перешкод, коли київський генерал-губернатор дозволить випустити їх у продаж.

М. В. Лисенко подав генерал-губернаторові Чернікову велику докладну записку, в якій змальовував усі цензурні перинети справи. Через те, що записка ця була зовнішнім приводом для поглиблення долі українського друкованого слова й належить перу видатного музикі, ми містимо її цілком.

Его Высокопревосходительству,
Господину Киевскому, Подольскому и Волынскому Генерал-Губернатору Генерал-Адъютанту Михаилу Ивановичу Чернову.

Кандидата Университета Св. Владимира,
артиста Лейпцигской Консерватории
Николая Витальевича Лисенка

Докладная записка.

Специальное мое занятие, а следовательно и единственное средство к жизни составляет музыка, и при том, как уроженца юга России, — по преимуществу малорусская. Для музыкально научной обработки этой музыки я, в течение нескольких лет, занимался и занимался собранием и изучением мотивов народных песен, этого основания всякой народной музыки. По накоплении достаточного музыкального материала я приготовил к изданию, специально с музыкальной целью, три сборника малорусских народных песен с мотивами и фортепианным к ним аккомпанементом. На все эти занятия я употребил много времени, массу труда и довольно значительные по моему состоянию материальные средства.

Первые два тома моего музыкального сборника не встретили ни малейшего препятствия к выходу в свет и потребовали даже второго издания, напечатанного в месте моего музыкального образования — Лейпциге, и допущенного к свободному обращению в России. Но когда, в 1878 году, из-за границы прибыл напечатанный в Лейпциге же третий выпуск моего сборника песен, то Киевский цензор не нашел возможным выдать мне его и разрешить в продажу, — не потому, чтобы мой сборник заключал в себе какие-либо противоправительственные, тенденциозные песни

по своему содержанию, а единственно ссылаясь на то, будто бы существует распоряжение, воспрещающее печатание иот с малорусским текстом.

Не встречая в законе подобного воспрещения, почтая его каким-нибудь местным недоразумением, я старался разъяснить его в Главном Управлении по делам печати, где и узнал, что единственной причиной недопущения в продажу моего сборника служитничтожное отступление в тексте песен от общепринятого в русской литературе правописания, отступление, которое между тем допускается в некоторых даже специально грамматических и филологических русских сочинениях. В Главном же Управлении по делам печати заявлено моему уполномоченному, что со стороны Управления печати не может быть никаких препятствий к выпуску в продажу моего сборника, если Ваше Высокопревосходительство признаете возможным допустить обращение его в свет.

Конечно, если бы я своевременно знал или предвидел воспрещение отступать от общепринятого правописания, то как музыкант не придавая этой grammaticeskoye стороне особого значения, я текст издаваемых мною песен, большинство которых раньше уже было напечатано и разрешено цензурою, излагал бы правописанием общепринятым. Наконец зная я своевременно о воспрещении издавать какие-либо иоты с малорусским текстом, — я бы не затирчиваю последних своих средств на издание и доставку из-за границы, в потом и обратно за границу, моего сборника песен, стоявшего мне весьма дорого. Я этого не знал и знать не мог, так как такого воспрещения не находил в законе. Между тем недопущение моего сборника в продажу наносит мне весьма значительный материальный ущерб, подрывая мои труновые достатки.

Ваше Высокопревосходительство просите мне, что я позволил себе занимать Ваше просвещенное внимание быть может несколько подробным изложением обстоятельства моего личного дела. Но так как от Вас, единственно от Вас, как Главного попечителя о нуждах обывателей вверенного Вам управлению края,

зависит снять с моего труда тот незаслуженный запрет, который тяготеет на нем в течение двух уже лет, то я принял смелости исекренийко просить Ваше Высокопревосходительство сообщить Главному Управлению по делам печати, что со стороны Вашей не встречается препятствия к выпуску в продажу изданного мною сборника, изданного исключительно с музыкальной целью и не заключающего в себе ничего политического и противодаконного.

Я уверен, что Ваше Высокопревосходительство, в просвещен-

ных заботах о развитии народной музыки, отнесется к моей просьбе с теми справедливостью, которая бесспорно никогда не станет нарушать чужих интересов, а напротив будет поддерживать законный труд своим просвещенным вниманием.

У сего имею честь приложить на усмотрение Вашего Высокопревосходительства один экземпляр 3-го выпуска моего сборника и покорнейше прошу почтить меня сообщением о распоряжении, какое Вам угодно будет сделать на настоящей моей просьбе.

Кандидат Университета Св. Владимира
Николай Витальевич Лисенко

Киев
29 декабря 1880 г.
На Крепатике д. Мезера
кв. № 12.

На записці М. Лисенка генерал-губернатор М. Чертков поставив таку характерну резолюцію: "представить с отзывом об огчене установленных стеснений". В записці Черткова, яку він дійсно представив міністрові внутрішніх справ на початку 1881 р., знаходимо надзвичайно інтересну оцінку наказу 1876 р. та його наслідків.³

Зазначаючи, що наказ 1876 року видано без відома та заключення місцевої адміністрації краю, записка ця підкреслює, що встановлені цим наказом цензурні "ограничення" мають вигляд недопущення до народу, який піним не дав для цього ніякого приводу та до того ж вони не виправдуються необхідністю і спричиняються до небажаної розширеності серел місцевих людей і прихильників місцевої народності. Записка вважала за можливе, а навіть і бажане в інтересах встановлення дозвіл'я до уряду повну олімпіну наказу 1876 р. Літературні та музичні твори українською мовою, як висловлюється записка, треба поставити в однакові цензурні умови з такими ж творами російською мовою. Одночасно з Чертковим з критикою височайшого наказу виступив і його попередник Дондуков-Корсаков, що під час видання наказу 1876 р. був у Києві генерал-губернатором, а на початку 80-х років був на тій же посаді в Харкові. В записці цього останнього підкреслено інший наслідок цензурного віту 1876 р., якого не змогли передбачити стілі адміністраторі 70-х років: це зазначений уже зріст українського руху в Галичині. Дондуков-Корсаков ставить його цілком на карб височайшого наказу. Щодо заборони театральних вистав україн-

ською мовою, то Дондуков-Корсаков цілком погоджується з Чертковим і визнає, що ця заборона не тільки не досягла мети, але викликала "решительное неолобранье и неудовольствие даже всех искренних приверженцев единения с Россией. Оно прямо способствовало усиливанию авторитета украинофильской партии, дав ей возможность указывать на стеснения даже таких невинных проявленияй народного духа и творчества".

Дондуков-Корсаков уважав за необхідне — олімпіу "ограничений" 1876 р. спочатку школу сценічних вистав та музичних творів, а потім і щодо літературних творів незалежно від їх змісту.

Інтересно, що ці думки підтримав начальник головного управління в справах друку кн. П. Ваземський. В локладі міністрові внутрішніх справ, підсумовуючи мотиви Черткова й Дондукова-Корсакова, Важмський визнавав необхідність полегшення в умовах українського друкованого слова і дозволу видавати, крім історичних пам'яток та творів красного письменства, також інших оригінальних творів та перекладів, якщо вони не будуть виявляти собою спіратистичних тенденцій. Головне Управління вважало за необхідне заборонити лише "кулішівку" та підручники й книжки для народних шкіл і народного читання. Нова спеційна нарада з представників відомств була більш обережною і, стоячи на грунті наказу 1876 р., поповнила тільки другий пункт цього наказу дозволом друкувати українські словники. Деяке полегшення внесено було в пункт про театральні вистави, але цілком заборонено формування специально українського театру.

Батько Лесі Українки

Під таким наголовком у жовтневому числі "Наших днів" надруковано спогади п. О. П. Косач-Кривинюк про свого і Лесі Українки батька, Петра Антоновича Косача.

Оскільки докладно в літературі освітлені взаємовідношення Лесі Українки з матір'ю її Оленою Пчілкою, остільки обмінюються взаємини Лесі Українки з її батьком. Навіть сама постать П. А. Косача ніби навмисне залишилася в сутіні. В кращому випадку знаходимо лише короткі згадки про нього. Якщо дехто з дослідників і підхолив до питання про ставлення Лесі Українки до батька, то без документальних матеріалів викрішував це питання поверхово і неінерно. Особливо характеристично це для советських авторів, які за всяку ціну намагалися буди зробити з Лесі Українки соціал-демократку. Постать батька-дідуха, повітового маршала дворянства і голови з'їзду мирових посередників, не насувала до цього образу постеси.

Надзвичайно життю рисами, а теплих тонах, але зовсім об'єктивно малює Ольга Петрівна свого батька. Паралельна характеристика Петра Антоновича і Лесі Українки останні яскрава й виразна, що духовні постаті цих двох людей встають перед очима читача як живі.

З усіх шістьох дітей Лесі найбільша була подібна і вродою, і вдачею до батька. "Обоє однаково були лагідні та добре безмежно, однаково обое бували здатні стражданно скріпти, коли їх діннятиметься особливо для них дошкульним. Обоє були надзвичайно стримані, терплячі та витривалі, з виключною силовою вої. Обоє були беззгодною принциповою людьми: для любих людей чи справ могли поступитися багато чим, могли бути дуже поблажливими, але я не можу уявити, — каже Ольга Петрівна, — тієї людини, тієї справи, визагалі, тієї сили, що могла б примусити батька чи Лесю однаково, зробити щось, що вони вважали за непорядочне, нечесне".

Ольга Петрівна підкреслює "ще одну сильну надзвичайно цінну рису: вони на диво високо цінували людську гідність у всякої людини, хоч би у найменшої літнини, і завжди поводилися так, щоб

не ображати, не принижувати тієї гідності".

У зворушеніх словах рисує Ольга Петрівна те піклування, яке ввесь час виявляв Петро Антонович щодо Лесі, які в динаміці дуже сильно слабувала. Цю особливу кінність батька до Лесі Ольга Петрівна пояснює тим, що Петро Антонович "мав властивість скоро і влучно складати ціну кожній людині, отже, певне, багато раніш за інших, наявіть за іншу матір, склав ту високу ціну Лесі, якої зона була варта".

Слогади О. П. Косач-Кривинюк дуже до речі докладно знайомлять читача з своєрідною та інтересною постаттю Петра Антоновича.

Факти з життя П. А. Косача, що йх наяводиться в спогадах, мають його як громадського діяча, якого болять українські справи, який став членом "Старої Громади" з самого початку її існування.

У "Старій Громаді" Петра Антоновича звали "філософом" і "волкасцем" за спокійний і зрівноважений характер. Близькість його до М. Драгоманова, В. Антоновича, І. Житецького, К. Микальчука, Ор. Левицького, М. Лисенка та інших українських діячів 60-70-их років підкреслює характеризує його ставлення до українського гурту і тієї спільноти громадської роботи, яку виконували в цьому гурті. "З того часу і до кінця свого життя, — пише Ольга Петрівна, — батько вважав українські справи своїми справами, цікавими, важливими і рідинами". Слогади Косач-Кривинюк ми можемо доповнити даними з архівних документів, які стосуються до часів діяльності Косача в Знігелі (Новоград-Волинському) як голови з'їзду мирових посередників.

Посада мирового посередника як урядовця, що має тісні стосунки з селянами для діячів 60-70-их років уважалася найбільш придатною для того, щоб внести в життя селянина більше світла і справедливості. В цій етапі часі "ходіння в народ" інтелігентні люди прагнули зайняти посади волосних писарів, поліційних урядовців, щоб на цих місцях допомагати селянам.

Закінчивши юридичний факультет Київського університету у 1864 році, з осени того ж року Косач вступив до київської судової палати як кандидат на судову посаду, але через рік перевівся до губернського в селянських справах "присутствія", а ще через рік, у серпні 1866 року, поїхав на волинські села порядкувати селянську справу.

Друга половина 60-их років і перша половина 70-их була часом розгортання народницької пропаганди в селі. Вже коли росій-

ський уряд розпочав був боротьбу з народовольчим руком, судове слідство з'ясувало, як "українофільська партія" вела пропаганду своїх ідей через учителів народних шкіл, бо за самим характером їхньої праці, вони перебували у близьких щоденних стосунках з селянами і більше, ніж хто інший, мали можливість впливати на них, виникаючи іхні потреби і світогляду.

Найважливішим засобом ширення українських ідей була популярна книжка, друкована рідною мовою. Найчастіше це були ще ті "метелники", що вийшли з петербурзької друкарні Куліша ще в 60-их роках, почали й нові книжки видані в Києві.

У 70-их роках у Києві відкрито українську книгарню Левченка та Ільницького й одну з друкарень пристосовано для друкування українських книжок "кулішівкою". В цей час багато російських популярних видань і творів красної літератури перекладалось на українську мову. В тих виданнях не було нічого протиурядового, вони були всі поодиноко пропущені через цензуру, але коли ці окремі струмки з'єднувалися в одну річку, вона здається російському урядові вже небезпечною.

Один з епізодів в історії поширення українських книжок серед селян, був пов'язаний з ім'ям Косача, тоді голови з'єдну мирівих посередників у Звягелі. Головною дійовою особою в цій справі був Михайло Лободовський, учител на Катеринославщині, в селі Городище, звільнений зі своєї посади за переклад "Тараса Бульби" українською мовою. Цей переклад фігурував навіть у відомій ініції Юзефовича для міністерства внутрішніх справ як доказ "злісної українофільської пропаганди". Записка твердила, що перекладав всюди в тексті позамінивав слова "Россия", "русский человек" і "русский царь" на "Украина", "украинець" та навіть "український цар". Це не помічено одразу, книжка пройшла через цензуру, і тільки по відрукуванні її хтось звернув на це увагу. Тоді лінік відповіні старіні вирізано й позамінило відправленнями. Перекладав мусів шукати нову посаду. Його прийняв до себе Косач, якому Лободовський оповів усю історію з перекладом "Тараса Бульби" і подав рекомендаційного листа від відомого громадського лікаря, члена "Старої Громади" В університетського товарища Косача О. І. Лопачевського-Петрунякі: "Подавень цього Лободовського, холішній народний учитель, але звільнину з приводу якоєсь надрукованої им дурини".

Лободовського поставлено писарем в одному з волоських правлін, але він дуже швидко посварився з місцевим священиком, і його переведено до іншої волості. Лободовський привіз з собою

значну кількість українських книжок. Перебеждаючи з місця на місце, він залишив великий пакунок з ними в канцелярії Косача у Звягелі. Цей пакунок і спричинився до розслідування справи про роздавання Лободовським серед селян книжок за участю Косача.

Міровий посередник, в якого працював Лободовський, назав йому здати справи і перейти на нове місце, де він буде під більшим доглядом. Але Лободовський вирішив за краще втекти, пороздаванням перед тим усі свої книжки селянам та вчителям.

Українські книжки помічено в селян не тільки того села, де жив Лободовський, а й по сусідніх селах. Підозрю уряду в ширенні Іх упала ще й на дружину Косача Ольгу Петрівну (Олену Пілку).

Міровому посереднику — начальнику Лободовського — довелося виправдуватись перед губернатором, що він прийняв на службу (Лободовського) лише за частішою пропозицією голови з'єдну мирівих посередників Косача. Петра Антоновича викликав генерал-губернатор до Києва для пояснень, і йому припішло 23 березня 1876 року писати велике свіччення про свої стосунки з Лободовським і про своє ставлення до поширення українських книжок. Звичайно Косач заперечував свою участь у цій справі. Він докладно оповів про прийом на роботу Лободовського і про історію з пакунком. Косач розпорядився цей пакунок відправити власникові на село і тепер у свідченії своему вважав, що один лише факт надсилки речей міг постати приводом до обвинувачення у передачі Лободовському книжок для розподілу їх селянам. Рішуче і різко висловився Косач на захист своєї дружини: "Обвинувачення против моєї дружини, оскільки можу собі це з'ясувати, виходить з того, що вона є рідна сестра відомого вашому сіятельству колишнього професора М. Драгоманова і суть лише справжньою вигадкою і на клепом на неї. З усого обвинувачення против неї справедливим є лише те, що вона їздila по новоград-волинському повіту, а мета її була збирання взірців для розпочатого нею альбому місцевої орнаментики".

Дальша доля Лободовського тепер відома, а тоді лишалася не з'ясованою, і тому справа для Косача кінчилася благополучно. Лободовський із Звягеля втік через Катеринослав до Одеси, де його переправлено закордон і він з чужим пашпортом дістався до Праги, де вчинив друкарської справи у відомій друкарні Грегера, що в тому ж 1876 році друкувала знаменитий празький "Кобзар". Потім Лободовський перебрав до Женеви, де працював складачем видань М. ІІ. Драгоманова. Нарешті, коли все вже забулося, Лободовський знов під своїм ім'ям повернувся на Україну і служив у державному банку в Харкові.

Косач-Кривинюк у спогадах про батька зазначає, що він був відважніший за багатьох українців: він не поривав, наприклад, дружніх відносин з Драгомановим, листувався з ним і був у нового закордоном. Пізніше Косач так само підтримував приятельські стосунки з Іваном Франком, що для російського урядовця могло бути зовсім небезпечно. Історія з Лободовським малює Косача теж не звичайним урядовцем. Проте з цією виказкою він Лободовському, можливо мати, як на ті часи, дуже непримітні наслідки.

Які ж книжки під рукою Косача попіклувався Лободовський? Коли за розпорядженням місцевої влади зібрано всі роздані книжки, їх знайшлося 154 примірники, але різних назв тільки 28. З них 22 назви були з красного письменства: Шевченко ("Гайдамаки", "Тарасова ніч", "Перебенди", "Наймичка"), Марко Вовчок ("Народні оповідання"), Куліш ("Сіра кобила", "Листи з хутора", "Орися"), Стороженко ("Українські оповідання", "Закоханий чорт", "Він лінівого", "Як Бог дастъ"), Нечуй-Левицький ("Рибалка (Панаас Крутъ") і перекладні "Байки" Крилова та "Сорочинський ярмарок" Гоголя. З популярних наукових книжок масово тут "Унія і Петро Могила" Нечуй-Левицького, "Ніжинський полковник Іван Золотаренко" Гребінки, деякі природничі популярні книжки українською мовою та наречті "Оповідання з Св. Письма" Оратовича.

Як бачимо, ці книжки не могли викликати заперечення з боку змісту, по тому ж усі вони були видані з дозволу цензури. Проте поширення їх серед селян трактовано як "українофільську пропаганду". За словами звітальського справника "головні агітатори були Косач та його дружина, які за способом життя своє старалися завоювати на кожному кроці хлопоманію, наближаючись виключно до низької верстви народу".

Урядове листування в тій справі тяглося з січня до травня 1876 р., а це був час, коли в Петербурзі йшла підготовча робота до видання в травні місяці славнозвісного цензурного акту 1876 року, яким українському слову поставлені були дуже тісні рімзи. Спеціальна нарада, що підготувала матеріялю до цього наказу, зазначила в своєму протоколі, що "україnofili лінік прикривається не-вінною, а навіть похвалюючою метою поширення освіти в народі" і, щоб зробити науку для народу приступницю, вживав укрійською мовою, "наречію", які вони хочуть підвищити на ступінь самостійної літературної мови, перекладаючи твори російської та чужоземних літератур. Цей "літературний separatizm" був небезпечний уже з політичного боку. На думку наради, що підготувала наказа 1876 року, утворення особливої простонародної літератури

українською говіркою поклало міцну основу для розвитку тієї лумки, що в майбутньому, хоча б і дуже далекому, можливо зліє снити віднуження України від Росії. Тому поширення в народі книжок українською мовою вирішено припинити. А щоб докорінно підрізати цю справу, вирішено збільшити цензурний утиск і заборонити довіз українських книжок з-за кордону.

History of Literature
Literary Criticism

Письменник-народолюбець

(З ПРИВОДУ СМЕРТИ ЙЮВІЛЕЙ І. С. ЛЕВИЦЬКОГО)¹

В чудовому кутку України, понад мальовничими берегами Росі промайнули дитячі роки Ів. Сем. Левицького. Він родився в містечку Стеблеві (1838 р. 13 падолиста), там, де Канівський повіт, "тронути на південь од самого берега Росі сходиться з'Звенигородським і де ішнє такий рай, якого трудуно знайти на Україні".

Навіть на звичайну людину, що випадком хоч один раз углядила іржаво-рожеві скелі й буйно-скіпілу, пініву Росі денебуль під Корсунем чи коло Богуслава сі місця роблять велике враження. А на людину, поетичну на ядчу, на людину, яка скрізь чує відблиски краси й яка живе там не тимчасово, а довгий час, особливо в молоді роки, враження природи робить вже величезний вплив на лушу.

Без сумніву й в житті Левицького вплив природи має поважне значення. Він залишився в творчості письменника, як манера завжди звертати увату читача на пейзаж, серед якого відбуваються події. Видно, що з самого дитинства перед очима письменника стояли ріки, гори, гаї, й він призначався враженню природи укладати в гармонічні картини, які потім міг легко й поволі перекладати на мову. За своє життя Левицький бачив ще й кращі краї: зенепі гори Карпат і величні, високі й важкі чорні гребені Алъп, але й сі всі картини уложились в пам'яті письменника поруч з пейзажами рідної Росі, які виникають у нього, де б він не знаходився.

Батько Левицького, отець Семен, був у Стеблеві священиком і посаду свою одержав після свого батька, лида письменника, що свідчів про підставу у тому ж таки Стеблеві, як от Харитон Мосаковський одержав парофію в Вільшаницях після свого батька отца Петра ("Старосвітські батюшки та матушки"). Се було насліджене, рілне кубло й певне, що старосвітські звичаї та традиції мали тут особливу силу. Від діда до батька й онука протяглися ще в XVIII віці складені умови й звички, які дуже добре переховувались в таких верствах суспільства, що живуть своїм особливим побутом. Від спо-

стережливої дитини, а потім юнака не вкрилися темні та негативні сторони життя старовітських батьошок, і для великої повісті своєї, яку Левицький написав вже в розквіті свого хисту, він мав дуже багато матеріалу.

Вивеся Левицький в бурсі в Богуславі, недалеко від Стеблева, а потім у Києві в семінарії та в академії. Й за часи вакацій знов віртався до рідної Росії в різне коло сусідніх батьошок, де життя текло тактико, ніби якийсь малір вирисовував довгу та одноманітну картину.

Враження за академічних часів відбилися на "Хмарах", які починаються з виображення гуртка молоді - студентів Київської духовної академії. Тут, серед звичайного пияцтва, якож починали поставати й інші интереси. Дух часу захопив і академічний осередок дяківими новими думками й став виводити його на національний та громадянський шлях. В старому будинку Братського монастиря були сполучні студенти з усіх кінців Росії; "тут можна було побачити типи півночі, з жовто-руссим волоссям на голові; можна було побачити широкі шапки сірі очі великокоробів, рум'яні ліса українців, навіть орлини очі й носи грузинів, греків, сербів, болгар, що приїхали вчитися до Києва". Серед сеф мішанини, яка не могла сприяти виникну національній свідомості студентів-українців і могла, навпаки, зменшити її, цікавість до політичних обставин вже прохопилася, але все таки широких працівників на національній ниві з академічним салів виростало не багато. Навіть ті, що замолоду були прихильні до національної думки, пізніше відходили від неї, як от се саме сталося з Дацковичем, що за часів професорування в академії розгубив мрії молодої. Таких людей, які студент університету Радюка, було небагато і до ІХ-належда лише-їх роках в академії й наш письменник. Ті промови, що автор вкладає в уста Радюка, безперечно, належали до самого такого Левицького. З життепису письменника нам відомо, що він увійшов у гурток академістів - українців, які виписували "Основу" й під вільним сюжетом часопису зацікавився етографією й фольклором України. Мабуть, з себе він малював такі сцени, як знаходимо в "Хмарах", ле Павло Радюк на селі, на своїй рідній Черкащині записує казки та думки, які подає йому старий діл-баштанник, та пісні й мелодії, які чує від дівчат. Радюк не цурається ні рідної мови, ні простого народного вбрання.

Ми носимо народно одягу, -- каже він, -- бо чим же ми викинемо значок про свої ідеї? Чим же ми дамо ознаку, коли нам пот з затулений, коли нам зв'язали руки й ноги.

— Наша земля на Вкраїні, як золото, — казав Радюк далі, — а народ наш часто голодує. В нас нема промисловства, а про жарол ніхто й не дбає, ніхто його не напутить, не вчить, не наводить на розум. Наша народня пісня поетична й чудова, як утвори перворядних геніїв; наша поезія, наша мова Багета, як шире золото. І все те марно занапашається, пропадає, лежить непочате. І доки воно лежатиме? Нам не треба війни, а треба просвіти.

Для Левицького так само, як і для Радюка, першим над усім питанням була просвіта, й в інших сюжеті, так само як і Радюк, він захоплювався стати на літературну стежку. Радюк обмірковує видання для народу, Левицький посилає оповідівниця до "Основи", але іона припинилася хутко. Для Левицького се було початком довгого та важкого шляху на протязі півстоліття. Підручники, популярні книжки для народу — здавались йому найпершим ділом, за яке повинен бути навіть белетрист. І вже, як письменник був іспу-жую старою людиною, він знову взявся за перо, щоб захистити мову від незрозумілого вживання чужих слів та виразів галицького походження, бо чув, що в съому теж криється небезпека для широкої народної освіти ("Криве лзеркало української мови").

"Хмари" свідчать ще про одну цікаву річ — величезний вплив Шевченка на молоді, на суспільство, на Левицького за часів академії. Радюк не розлучається з книжкою "Кобзаря" й прогонує Й всім навколо: й скромній сільській квіті Галі й пишній вихованці інституту Ользи. На балтіані ділові та наймитові він читає таки Шевченка, захоплює його творами славетного поста. Без сумніву, враженні своєї власної практики Левицький вложив в слова: "Не вперше він [Радюк] читав селянам українські твори Вовчка й Шевченка і зінав, що ні одна поема не доходить так до серця, як «Наймичка». В покоях професора Дацковича той же самий Радюк читає так Шевченка, його «Думи», захоплює старого професора, нагадує йому молоді роки, коли тільки вперше пролунали пісні чудового Кобзаря. І Ольга, дочка Дацковича, як з посміхом і легковажнім висловилась про Кобзаря, навіж втратила любов Радюка, бо він уявлє собі, що людина, яка не розуміє Шевченка, буде ворогом чи байдужою до свого народу. Він як дійсний народолюбець звернувся до Ользи, до своєї нареченої:

— От і ви, Ольго Василівно, будете говорити по-українськи і не будете нехувати мовою великого поета, як от наші пані, та городянини, й будете читати «Кобзаря».

— На що! ніколи того не буде! — відрубує йому Ольга, Й Ра-

дюкові здалось, що хтось вистрелив, влучив Йому в самісінку голову!"

Треба тільки пригадати, що така ж таки сцена відігралася в дійсності з Кулішем і Ольгою Плетньовою; тоді почусмо тут справжній настрій часу й в сій атмосфері, яка була навколо Радюка, пізнасмо справжню атмосферу, якою дихав Левицький.

Учителювання в Полтаві та в Польщі, а потім у Кишиневі тяглося двадцять років і тільки 1885 року він оселився в Києві, де прожив до самої смерті, переживши урочисте святкування свого 35-літнього ювілею в 1903 р.

З біографічних фактів за всі ці роки, які з'являються нам тихим, працьовитим життям, треба підкреслити лише знайомість Левицького з Кулішем та Білозерським, що стояли в свої час поруч з Шевченком. Поводження з такими людьми, безперечно, втримували Левицького на вірному напрямі, й серед різних обставин він не втратив найграцію, що є в людині — почуття великої любові до рідного народу, до його думок, до його горя й радощів. Учителювання в російській школі не змінило його поглядів. Навіть у Польщі, яку після повстання 1863 року всіма заходами русифіковано, Левицький тримався тільки до того часу, поки не почуття на своїй школі сих русифіаторських заходів. Він бачив, яке враження на гімназіальну раду залишив новий наказ, щоб усі предмети викладалися російською мовою (до того часу уживалася мова польська й тільки історію та географію російську та російську мову провалили по-російському).

"Мені було сумно дивитися, як націю живцем клалуть у доловину", — згадував Левицький пізніше.

З боку змісту літературних творів письменника мотив боротьби за національність проходить через багато його писань. Ще в ранній легенді "Запорожці" (1873 р.) він поставив питання так, як і потім ставив, як ставило саме життя. Письменник зробив певний висновок, правильно вглядів корінь зла: безодні між народом та інтелігенцією треба було заспівати. Інтелігенція повинна була нести в серці та темні маси світло знання й розказувати їм про старі часи, коли народ жив вільним життям. З свого боку інтелігенція повинна була налаштитися у народу його мові, пільно й уважно приступляючи до звичаю, світогляду й думок народних.

Але в сучасному житті Левицький бачив, кавпаки, непорозуміння, а часом і ворожнечу між сими верствами.

В "згаданій нашій казці" гетьман питає у Карла Летючого:

"Чи пам'ятають на Україні за гетьманів, та козаків, за запорож-

ців? Чи згадують?

- Трохи пам'ятаємо. Старі люди діцю розказують.
- Чи не хазали вам за нас попи, або ченці, або вчені люди?
- Ні. Ніхто про те нам нічого й не згадуває.

Попи та вчені люди, себто інтелігенція, занедбали свій обов'язок.

"Ото ж давні наші пани, — каже далі Орел Летючому: — таки нашого роду й плем'я, що повернулись на польських та інших панів з наших таки панів та козаків, поставали ворожими для України й вільчурались од нас зовсім. Безшансний народ, бетталана Україна!"

Ми торкалися вже українського питання, як вони вільблюються в "Хмарах". Радюк з'являється тут представником покоління Левицького й поводиться якраз згідно з порадою автора. Він іде в народ. Він читає Йому твори різних письменників, він організує недільні школи, він дбає про підручники й популярні книжки. З другого боку, він вчиться в народу сам, записує пісні, ходить в простому збрянину, щоб навіть по одежі не відрізнятися від народу.

В великий повісті "Над Чорним морем" (1888) ми знову стрічкою апологети національної ідеї, вчителя Комашко, який має вплив на молодь, наприклад, на Сашо Мурашкову. Всі ці постаті творів Левицького були звичайно найкращою пропагандою загальних вищих думок. Письменник заповібні малював їх: Радюк, Комашко — ідеальні постаті, гарні, розумні, чесні й благородні. Вони, либісно, від того трохи білі та безфарбні й олономанітні, особливо Комашко, але з художнього боку проблемо є ще, щоб підкреслити їх головну роль в творі проти них поставлені типи негативні, які відрижують їх вартість.

Ідея національного відродження тільки з одного боку торкається інтелігенції, з другого, найголовнішого, зона простує по народу. Народ не тільки об'єкт впливу, а також і суб'єкт, носитель таких цінностей, якими можна скористуватися лише в народі й ніс інде. Інтелігенція єсне дейкий час, народ був заражений. Інтелігенція раніше була під впливом чужоземним — греків, польським, московським, народ був сам собою. Інтелігенція вийшла з народу, а не навпаки. Задля того треба тій іти до народу з відкритим сердцем, і він навчить її тому, чого в жадній книжці не прочитати.

І в творах Левицького виразно поставлена мета ступлювання народу, його мови й життя. Левицький сам для себе записував слова й вирази, якіх вживав народ, і свою яласину він записував по сих записах.² Оповідання про "Бабу Параску та бабу Палажку" — класичні й справжні етюди, студії, як ті начерки, що

робить артист-малляр для великої картини.

Народові присвячено багато з творів Левицького. Перше його оповідання: "Діві московки" було темою таким студіюванням народу. Далі потяглися художня повість "Рибалка Панас Крутъ" (1868); "Причіпа" (1869), вдається іоніціанка "Микола Джеря", надзвичайно драматична "Бурлячка", "Кайдашева сім'я", "Приятелі", "Невинна" та інші.

Левицький має народний осередок попросту, широ, без якої-небудь ідеалізації. Без сентименталізму та слізогочивості він підходить до самих пекучих рак народного життя: залежність кріпака та кріпачки від розпустих панів, особиста залежність, без права на любов, на дитину, на життя. Але все це письменник передає на грунт соціальний. Він і тут знаходить корінь зла в тих соціальних умовах і відносинах, які назначились за часів кріпачтва. Йому не треба дуже роцістроковати читача страшливими картинами, він не згущує фарб, — життя само є в ічі своєю несправедливістю, але письменник агітує, ставить своїх дійових осіб в поставу борця й поводати. І ми бачимо ясно відокремлені верстти суспільства з їх протилежними й суперечними настроями. Таким поводатирем в селі являється Микола Джеря, коли він повернувся додому після склусування панщини. Читача захоплює місце протесту Джері: вільний на вдачу, він не міг стерпіти того, що неслід йому неволя, він втік на "сахарню", потім ще далі на Чорне море до ватаги рибалок. Він юроди перший, і читач з ловагою дивиться на Джерю серед робітників сахарні, серед рибалок і серед селян рідної Вербівки. В сюмі есть елемент ідеалізації, якого вимагала сама форма твору. Повість "Микола Джеря" наближається до геройкої поеми; тут ідеалізований не стан селянський, а окрема людина з виключеною вдачею. Що в Левицького не було й не думіці ідеалізувати селянство, свілчить те, що в цій низці оповідань він освітлює селянство з негативного боку, маючи його темність, забобонність, відсутність у його моральних перепон ("Баба Параска...", "Біда бабі Парасці Гришиці", "Біда бабі Палажі Соловіці", "Приятелі", "Чортча спокуса").

Так Левицький шукає красу й правду в житті. Красу він уміє подати читачеві з художньою ідеалізацією, а переступ та відхилення від правди він уміє забіти гострим посміхом. Тонкий гумор розлито по творах Левицького, ідкій сміх пронизує окремі його оповідання ("Баба Параска" й інші) чи виявляється в формі смішних протилежностей та матяків серед досить поважної розповіді ("Старосітські батюшки та матушки", "Гастролі в Микитянах"). З

сього боку в творах Левицького дуже багато матеріалу для порівняння його з Гоголем. Він сам висловився раз, що "з кожного українця виглядає маленький Гоголь". Справді у Левицького єсть деякі постаті (Фесенко, пані Висока) чи сцени (пригоди з нетверезими академістами в садку у Сухобурса), які окреслені з широ-головським гумором.

Левицький вкладав свої писання в ріжні літературні форми: казка, драма, коротенький психологічний стіод і найчастіші оповідання й повість, часто дуже великого розміру. Сі останні принесли авторові ймення побутового письменника. Справді так: побут є дійсним героєм оповідань Левицького, але ми хотіли б зазначити, що і в побуті він підкреслює завжди красу й правду чи неправду життя.

Ми вже згадували, що Левицький гаразд перекладає на слова вражіння гарної природи та вродливої обличчя. Пейзаж виходить у його виразним і мальовничим — се фон, на тлі якого розгортаються події, і в своїх творах письменник дуже часто згадує сю зовнішньою природу. Одним з найхудожніших описів природи треба значити спіс Росі ("Рибалка Панас Крутъ").

"Як же там хороше, як чудово! Там Росі тихо плине зеленою водою між високими кам'яними стінами, котрі ще трохи подекуди аж покидалися, заглидаючи в воду, дивлячись на свій ясний одніск: то срій, то червоний, то ясно-зелений од зеленого як оксамит м'якого моху, котрим вкриті кам'яні стіни, неначе дорогими килимами. Понід скелями обидва береги оперезались рядами густих зелених ліз, густого високого очерету. А там нижче розступились скелі, розгалися на роздорі, ніби високими будинками, то полягли довгими рядами — купами, запинили річку острівцями... Так хороше, так чудово кругом і нанизу й на горах, де зелені ліси виглядають ч долин кучерявими верхами, то виходять і виступають сміливо на самі гори. Аж одпочивають очі по зеленому лузі, по блискучій воді, по хатках та садочках... А тихе ляльня зеленої Росівської воді по камінні, шум з-під млиновик коліс, котрі мигають своїми лопатями, як тікні кризами, пускаючи з себе довгими разками краплі прозорої води, а тихий благо-датний літній вечір наводить на душу тихі думи, втихомирює серце, в котрому і сам не зчуєшся, як примишає ласку й любов до всього, до всього, що тільки є навколо тебе, що тільки з усіх усюдів позирає на тебе...".

Такими ж яскравими та докладними з'являються у Левицького описи жіночого та чоловічого обличчя. От, наприклад, бурлачка

Василіна ("Бурлачка"), яка була на ливо гарна й вродлива:

"Широкий, та високий, та білій лоб близька проти сонця, як біла квітка, а на йому були ніби камальовані брови, як дів'ячі веселки, як шовкові шнурки, рівно обрізані з обох боків. Під бровами горіли круглі, веселі, темно-карі очі, такі веселі, що з іх неначе липалась кругом радість, лівася сміх, а пиніні повні та чималі губи виступали вперед, як рожевий пуп'янок. На тонкій ший чорній шнурок з дукачем, та червоніло дрібніське добре намисто. На голові чорніли, аж лисиніли проти сонця дві товсті хоси, перевиті червоними хісниками. Ціт лиця матовий, який бував в дуже торняніх людей, близька проти сонця, а дуже легкий рум'янець ледве примітний тихо розливався на щоках".

Се тільки приклади; таких прикладів можна було багато вписати з творів Левицького, бо майже кожний раз, як письменник виводить в своєму оповіданні якунебудь людину, він подає яскравий опис її. В сьому художньому прийомі ми добачаємо шукання краси та вроди.

Поруч з сим, ми зупинимось ще на одному прийомі, в якому теж виявляється характерна вдача письменника, що згадана була вже нами — шукання правди. Ми маємо на думці звертання уваги читача на мрії та на сні ділових осіб з Його творів. Іх мрії летять часом до старовини; коли на Україні панувала воля (мрії Радцова у стелу, "Хмари"), часом несуться далі від землі, кудинебудь, тільки далі, в чужі краї чи в надзвичайні світи, від исправди нашого життя. Задля того може Левицький і сам звернуся до казки ("Запорожці"), бо мрія від вістріченої дійсності понесла Його в ті давні часи та надзвичайні світи й він відбив свої думки в легенді.

У Левицького єсть кевеличний стод, художній і гарний і дуже цінний для психології творчості письменника: - "В концерті". Автор вивільє тут враження від концерту Лисенка в київському театрі. - "Я один сиджу собі й думаю, — лише він. — Музика почалаася. Я заплющую очі. Мотиви ворушать нерви. Гарно мені, неначе легкі хвилі гойдають тихесенсько човник, підкісають мене, колишуть в темному повітрі. Мислі згасають, притаїлись. Я не паную над ними. Самі думки без моїх волі воруятаася. Ото перед моими очима виступають якісь картини, ніби туманом лояні. Картиза за картиною, образ за образом манячать, міняються, десь зникають. Ніби з густої млини виглядають якісь обличчя. От виглянуло чиє лицє лишне, дівоче, задумане, з чорними очима, глянуло мені просто в вічі й десь поринуло в імії, а за ним з'явилось інші, та молоді, з осміхом на вустах, то сивоусі поважні... За ними

йде ніби перед очима цілі події, цілі сцени, неясі, невиразні, плютаються, як пакутина по квітках... Над ними якесь ніше небо. Кругом то ліси зелені, то луги, то якесь дивні ріки в фантастичному світі... Картина йде за картиною, як у дивному сні".

Тут все — тут і пейзаж і спise обличчя й ніби сні, ніби мрії, а далі ще йдуть картини давнього Запоріжжя — всі основні прийоми й форми творчості Левицького. Вони зв'язали в тісне коло таку суцільну літературну діяльність, якою з'являється діяльність Левицького, сього "искателя" краси й правди від першої посилки першого оповідання в "Основу" до останнього начерку вже тремтічими старечими руками в непривітній кімнаті богадільни.

Сонет у Лесі Українки

(ПАМ'ЯТЬ МИКОЛА ЗЕРОВА)

*І лиш одна ще тішила дух поета,
Одна відроджує ваш строгий стиль —
Ясна, дзвінка закінченість сонета.*

М. Зеров. «Клаксики»

I

Сонет у світовій літературі має своїх вогнепоклонників, але були поети, що не віддали сонетові піані.

Серед поетів, які зробили сонет переважною формою своєї творчості, в XIX столітті треба назвати італійського поета Джузеппе Джованіо Беллі, що написав велику поему з 2000 сонетів або французького поета Жозе-Марі де Ередія, що усталив для нашого часу сонетовий канон у своїх славетних "Трофеях". Треба згадати тут і несправедливо забутого лицаря сонета, російського поета і пр. П. Д. Бутурліна, творче надихнення якому дала Україна в його мастерку Таганчу, біля Корсуня.

Не можемо обминути і справжнього вогнепоклонника сонетової форми — Миколи Зерова з його "Сонетарієм" — великою збіркою, з сотнею перекладів і оригінальних сонетів.

Поруч з цим добре відомо, що найбільші поети всеєвіту липинили нам небагато зразків цієї форми. Два десятки сонетів дав Гете, декілька їх було в Байроні, три прекрасні зразки залинив Пушкін, Міцкевич злагатив світову скарбницю двома знаменитими циклами "Кримські сонети" та "Сонети еротичні". Але були поети, що не торкнулися сонета зовсім. Таким, між іншими, був Шілер.

У книзі поета Василя Чаплі, спеціально присвяченій українському сонету,¹ Лесі Українці пришлено лише кілька іспірізних ряжків. Про ранні сонети Його сказано, що вони "припадають на

початок її літературної діяльності і через те недосконалі ритмом, римуванням".

Щодо пізнішого сонета 1909 року "Дихання пустині" з циклу "Весна в Єгипті", то в книзі Чаплі одмічено "примітивне зримування" самими пристрастниками Його сонета, що цей сонет Лесі Українці написала "уже тоді, коли Йо, як вона про те в листі до матері сама призналася була, дрібні вірші не писались". Загальний висновок Чаплі: "очевидно, що Йо жанр притаманний тільки «сонетним талантам».

Так, Лесі Українці належала до "вогнепоклонників" сонета. Але такий тонкий щінитель цієї поетичної форми, як Микола Зеров у своїй розвідці про Лесю Українку з пілнесенням пілкressлини: "Які цікаві (на тлі доби!) її строфічні форми (Рондо, сонети)!"² На жаль, Зеров не провів глибшої формальної аналізи сонетів Лесі Українки.

II

Лесі Українці належать вісім сонетів, з них один у двох варіантах, що значно різняться між собою, та три перекладних з італійської на російську мову (з л'Аннунціо), що наведені будуть як зразки в статті поетки російською ж мовою про два напрямки в найдовінішій італійській літературі. Разом з варіантами і перекладами всього — 12 сонетів.

Суворий канон сонета має свою цілком довершену поетику. 14-рядковий вірш розпадається на два четверовірші — катрені та два тривірші — терцети, — отже вісім і шість рядків. Ритмічна рівновага їх досягається певним чергуванням римів: на вісім рядків обох катренів їх дві, в той час як для обох терцетів (шість рядків) — їх три. Відступлення від цього можливі, але з погляду звіновавжності строф небажані.

Обидва катрені мають рими оперезаного типу за схемою АВВА:

Натура гине — вся в оздобах, в злоті,
Останній усміх ясний посила
І краскою непевною пала,
Немов конакова вродливлиця в сухоті.
("Сонет", ст. 57)

Звичайні римування терцетів на три рими — за схемою: CDC, DDE:

Згадайте, друзі, ви котрі мені любили, —
Що я без щастя-долі у життю сьому

Нічого доброго зробить не мала сили;
Кінці бажайте беззапално майому,
Бо вже коли я тут нелолі досить маю,
Хай буду я паслива там, у іншім краю!
(“Остання пісня Марії Стюарт”, ст. 7)

Чергування жівочих і чоловічих рим теж має свої правила, але вони не можуть бути визнані за конче обов'язкові. В метричному складі сонета класичним є п'ятискладовий ямб:

У темряві та в винограднім листі
Таємно плює тихий водограй.
(“Бахчисарай”, ст. 73),

хоч і Ередія й Бутурлін вживають частіше шостискладовий ямб, а в Бутурліна зустрічаємо сонети, подані в ямбі чотирискладовому.

Щодо розподілення поетичної тканини сонета, то за законами сонетової поетики, він складається з трьох основних частин. Перший катрен є експозицією основної теми цілого твору. Другий катрен — цілком відокремлений від першого — дає розгортання теми і вину точку сонета. Нарешті, обидва терцети, які являють собою єдину цільність як логічну, так і синтаксичну, дають пізначення теми, яка знаходить своє розв'язання в останньому рядку сонета.

Канон класичного сонета вимагає, щоб окремі слова і сполучення спів не повторювалися в плині того ж твору.

Ригористи сонета не допускали й найменших відхилень від правил, визначених за вільну форму — в разі порушення канонічного чергування рим і зовсім не вважаючи за сонет в разі значних відхилень від канону. Так, Бутурлін відмовляє в цій назві навіть співставним Пушкіновим сонетам, визнаючи їх лише за звичайній чотиринадцятистроковий вірш. А французький парисеський Теофіль Готье з таким же ригоризмом заявляє: “Як хто хоче користуватися волею розкладати рими за власним співіллям, на що ж він має звертатися до строгої форми, яка не припускає ні найменшої примхи”.³

III

До якого типу належать сонети Л. Українки — вільного чи класичного, з додержанням чи з порушенням канонічних вимог сонетової поетики? Розв'язання цього питання, як видно на прикладі Пушкінових сонетів, має умовне значення, і лише фор-

мальна аналіза сонетів Лесі Українки дасть потрібну оцінку художньої ваги цієї форми у поетеси.

Ставлення самої Лесі Українки до сонета може бути характеризоване так: вона не цурається цієї форми і вживав її для дружньої присвіти або для відображення якогось сильного враження від природи.

В одному невиданому ліршованому листі Лесі Українки лодочки М. Драгоманова Ариадни (1895 р.) вона звертається до неї:

Колись я думала для тебе на прошання
Увити гарні “рondo” чи “сонет”
І рифмами уквітчата навколо
Немов гільце весільне...⁴

Один з сонетів Лесі Українки, що зберігся в двох варіантах, показує, як поетеса шукає добірнішої форми й переробляє сонет, щоб зробити його формально досконалішим.

Це сонет “Fa” з циклу “Сім стрін”. У весь цикл, присвячений М. Драгоманову, побудовано на музичній основі, за яку правлять окремі ноти музичної октави. До кожної ноти підібрано особливу поетичну форму.

“Do” подано в гімні. “Re” і “Mi” — представлено різними пісенними п'есами. Після сонета, під нотою “Sol” дано рондо. Для “La” обрано нохторн, а для “Si” — септину. До того ж усі ці п'єси інструментовано так, що вони ніби настроються на ту ноту, якій присвячені: кожна починається словесним еквівалентом даної ноти. Так сонет “Fa” починається словом, що має за перший склад це саме “fa”: “Фантазі! Ти сила чарівна...” Це викримано для всіх без винятку п'єс, і вже самі такі виконані словесні форми показують, що Лесі Українка мала на увазі подати зразковий сонет. Дійсно, вона багато працювала над його формою. Перший варіант сонета “Fa” знайдений був П. Одарчіском в гайдуківському альбомі Лесі Українки і опублікований в одному з журналів 1928 р.⁵ Очевидно, він не задовільнив саму поетесу своїми відхиленнями від канону: Ось він:

FA — СОНЕТ

Фантазі! Ти — сила чарівна,
Що збулава світ в порожньому просторі,
Вложила почуття в байдужий промінь зорі,
Збулила мертвих з вічного їх сна,

Мету вказала буйній хвилі в морі, --
До тебе обертаюсь я, сумна:
Скажи мені, фантазіє дивна,
Як помогти в безмірнім людськім горі?

Як світ новий з старого збудувати?
Як научить байдужих почувати?
Як розбудити розум, що заснув?
Як час вернутъ, що марно проминув?
Як певну мету вказати розичливим?
Фантазіє! Порадь, як жити нещасливим!

Ми відчуваємо відразу основну ваду сонета — яка віднімає в нього це ймення, перетворюючи його на звичайний вірш з 14 рядків — це відсутність ясної композиційної розчленованості на два самостійних кватрени і на цілком відмежовані від них два терцети. Все злито в сушльну єдиність — логічну й синтаксичну. Кватрени відчиваються лице завдяки оперезаний римі. Терцети не відчиваються зовсім через злиття їх з останнім кватреном в один період при непринудженному в сонетах шестиразовому повторенні на початку кожного рядка злучника "як". Ригористи одмовили б цьому варіанту у визнанні його за сонет. Єдине, що примиряє нас з цим неканонічним сонетом це — заключна кoda, вирішальний рядок, який розв'язує напруження плину сонета — в катастрофічному зрыві:

Фантазіє! Порадь, як жити нещасливим!

Другий варіант сонета "Fa" — загально відомий — це той, що звичайно друкується в усіх збірках творів Лесі Українки, починаючи з львівського збірника "На крилах лісень" (1892). Порівняймо його з першим варіантом:

Фантазіє! Ти — сила чарівна,
Що збудувала світ в порожньому просторі,
Вложила почуття в байдужий промінь зорі,
Що будиш мертвих з вічного їх сна.

Життя дасш холодній хвилі в морі!
Де ти, фантазіє, там радоці й весна,
Тебе вітаючи, фантазіє ясна,
Підводимо чоло, похилене в горі.

Фантазіє, богине легкокрила,
Ти світ злотистих мрій для нас открила
І землю з ним веселкою з'єднала.
Ти світоге з'єднила з таємним,
Якби тебе людська душа не знала,
Було б життя, як темна ніч, сумним. ("Сім струн", ст. 67)

Цей другий варіант композиційно більш відповідає вимогам сонетової поетики. В ньому кватрени відчленовані від терцетів, хоч і не розчленовані між собою. Експозицій першого кватрена — "фантазія збудувала світ в порожньому просторі" — розгортається в другому до апогея: "підводимо чоло, похилене в горі". Нарешті, заключна кoda останнього рядка — "було б життя, як темна ніч, сумним", вдало закінчусь сонет реченням, яке розв'язує тему. Міністія композиційної структури спирається на повторення у вигляді почвірного звернення до фантазій. Метричним порушенням в обох варіантах є чергування п'яти- і шести-стопового ямбічного рядка.

Все ж шукання правильної форми відбилося на тому вдосконаленні її, яке помітне в другому варіанті супроти першого. Коли взагалі поглянути на вживання сонетової форми у Лесіївій творчості, то мусимо визнати, що для своїх спроб вона прийняла форму класичного європейського сонета, а не вільного, як у Пушкіна, проте допускала більші чи менші відхилення від норми.

Вже в найранішому сонеті "Остання пісня Марії Стюарт" (1888), написаному в шестиштовхому ямбі, композиційний розклад сонета з кодою — "хай буду я паслива там, у іншім краю" — цілком правильний. Обважність сонета через вживання більшого на один склад метричного розміру характеризується числом 176 складів, замість 146 мінімальних складів при п'ятиштовхому ямбі, цебто вся тіжнina сонета перегружена на 30 складів, рівно на 20 відсотків. Все це надає віршу поважніший плин, і обтяження, що відповідає важкому сумному настрою цілого вірша.

З відхилень у Лесі Українки від канону класичного сонета в інших зразках можемо зупинитися на відсутності оперезаного римування в одному з кватрена "Бахчисараї", де маємо римування типу ABAB, замість ABBA, а саме:

Скрізь мінарети й деревя сріблисти
Мов стережуть сей тихий сонний рай;
У темряві та в винограднім листі
Таємно пlesе тихий водограй. (ст. 73)

Так само і в "Бахчисарайській гробниці" маємо теж в одному з кратенів римування типу ААВВ замість "оперезаного":

Ні квітів, ні дерев, ні огорожі...
І серед пустки, наче на сторожі,
Стойти гробниця. Ті, що в ній спочили,
Навіки в ній своє імення скрили. (ст. 57)

А в невиданому сонеті "Дивлюся я на смерть натури" допущено римування в кратенах АВВА і АССА. Шодо римування, то найбільшим відхиленням буде однноманітне римування в останньому терцеті сонета "Натура гине" типу DDD, при типі римування СDC в іншому терцеті:

Натура лле ті слізози таємні,
Того, що хутко ляже в смертнім сні,
В холодний, білій сніговій труні. (ст. 57)

У згаданій уже "Бахчисарайській гробниці" римування збудоване виключно на одних жаночих, двоскладових римах, без єдиної чоловічої: ворожі, стріли, могили, Божі, -- огорожі, сторожі, спочили, скрили, -- бували, шукали, кривава, гарема, Зарема, слава. Тим цей сонет позбавляється одного з найважливіших музичних засобів.

IV

Музичний бік сонета, як і всякого вірша, збулований передовсім на ритмі. Тому чергування п'яти- і шестискладового ямба, яке спостерігаємо в сонетах Лесі Українки, являється значною вадовою. З усіх сонетів лише два цілком витримують ритмічну будову: один у п'ятискладовому ("Дихання пустині"), а другий в шестискладовому ямбі ("Остання пісня Марії Стюарт"). Решта сонетів мають більш чи менш відхилення, які дослігають у сонеті "Натура гине..." свого вершика, використовуючи п'яти- і шестискладовий метр у рівній мірі.

Характерним зразком ритмічної неактриманості може бути згаданий вже сонет 1890 року "Дивлюся я на смерть натури...", не заведений ні до однієї збірки творів Лесі Українки. В основному він поданий у п'ятискладовому ямбі, але перші рядки кожного з крат-

нів і терцетів даються в шести стопах. Гармонію цього чергування порушує шестискладовий метр ще й в останньому рядку першого терцета. За дозволом покійної Ольги Косач-Кривинюк наводимо його тут цілком з її рукописної збірки "Недруковані і маловідомі вірші" (ст. 3):

Дивлюся я на смерть натури, і благання
Я посилаю доленьї свой,
Шоб і мені дала кінець такий,
Щоб я була спокійна в час конання.

Ніхто щоб не почув тоді моого ридання,
Ta й по мені не можуть слізози лить.
Сама в собі я буду жаль носить
О доленько, словин мое бажання!

I так наш світ повитий горем та журбою,
Нехай ніхто не плаче по мені
Нехай не засмучу нікого я собою.

Нехай побачу я в смутні для мене дні
Уrixу ширую та усміхн яєні,
Темноти й смутку досить і в труні!

Нема сумнівів, що це метричне порушення музичної будови Лесі Українка допускала за зразком учителів-матері, в сонетах якої знаходимо ті ж відхилення. Як на приклад, пошилемось на загально відомий сонет Олени Пілікії "Минула молодість...", де в основній шестискладовій структурі несподівано маємо середній вірш в обох терцетах лише на п'ять складів.

Метричне порушення відзначає також і перекладі сонети Лесі Українки з д'Аннунціо, яких ми більше розглядали не будемо; вони належать до 1900 р. і зроблені російською мовою.

V

З боку відхилень від канону каїхарактерізм з'являється останній у творчості Лесі Українки сонет "Дихання пустині" з циклу "Весна в Єгипті" (1909).

Коментатор повного збірника творів Лесі Українки Б. В. Якубський, а за ним Василь Чагія відмітили "незвичайно прості" для сонету римування — одними прікметниками.⁶ Рима сприймається

на слух, і тому належність рим до однієї граматичної категорії це не становить великої вади, якщо немає звукової однomanітності в римах. Леся Українка якраз уникла цієї вади: в оперезаних римах капренів взято для жіночої рими (А) — вільний, свавільний, пильний, висильний, а для чоловічої рими (В) — золотий, святий, пустий, густий.

Композиційну фактуру цього сонета Якубський вивів за бездоганну. Формальна аналіза сонета "Дихання пустині" показує, що належного чергування рим додержано точно, але в ньому немає необхідного для сонета розгортання теми: експонування. І в першому капрені, апотею в другому і низпадання теми в обох терцетах до заключної кінцевки, якої цьому сонетові бракує зовсім. Постеса всупереч правилам допустила розбивку кількох віршів на дві синтаксичні частини: з другого боку вони дозволяли собі так званий сплямбемент, цебто перехід речення з одного рядка на другий. До того ж цілому віршу належало огнівого характеру, замість звичайного для сонета драматичного ліризму. Спокійний несхвильзований ріменів вірша без алогею й кінцевого сидлу ще більше підкреслено тим, що весь сонет взято в рамці тієї ж картини: "Пустиня дієте...". Самий кінець сонета звучить так:

Поколише
Гарячий вітер одіж на лодзині,
Обсушить піт... і далі по рівнині
Пролине... знов і знов... Пустиня дієте...
(ст. 324)

Як бачимо, в останньому рядку не дано розв'язання теми. Він шікком відповідає загальному описовому характеру цього сонета.

VI

Як ж висновки маємо зробити з аналізу Лесиних сонетів взагалі?

Підкреслимо ще раз: усі сонети Лесі Українки належать не до вільної, а до класичної форми сонета. Подруге: всі найбільші відхилення сонетів Лесі Українки від каноничної форми зводяться до двох груп — а) порушення правил римування та б) зміна п'ятистопового ямба на шестистоповий в одному й тому ж сонеті. Потрет: найбільшим відхиленням в деяких сонетах Лесі Українки з'являється неправильна побудова сонетового сюжету.

Проте, над усім переважає та велика заслуга Лесі Українки, що вона в практиці української поезії дала зразки нової форми, яка давно властива була поезії західноєвропейській, а в українській мілі лише поодинокі мало задовільні спроби. Таким чином ці зразки значно поширювали формальні можливості українського вірша. Тому цілком співним можна визнати твердження Якубського, який називав Лесю Українку "піонером сонета в українській поезії". Це якнілася "на тлі доби", як підкреслив Микола Зеров. "Ясна, давніка закінченість сонета" завбila поетесу до себе.

Поруч з Іваном Франком в Галичині, Леся Українка у Великій Україні дійсно була піонером щодо запровадження західноєвропейських поетичних форм, у тому числі сонета.

Лебедина пісня

ЕПІЗОД З ПІДСОВЕТСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ

1

В житті підсоветської літератури було багато повчальних спів-зодів, в яких викривалося ставлення більшовиків до красного письменства і критики.

Якщо історія, за виразом відомого більшовика-історика М. Покровського, була "політикою, спрямованою в минуле", то література була галузю культури, де політика діяла і в бік минулого і в бік майбутнього. Ні один з письменників, кавіта Шевченко, не був залишений без ревізії його спадщини. На першу лінію літератури в минулому, майже поруч Шевченка, були висунуті хоч би й другорядні з боку мистецького письменники, але такі що мали й революційні заслуги як Архіп Тесленко, Павло Грабовський]. Естетизм Коцюбинського, націоналізм Лесі Українки програвали в очах советської критики поруч з Іс соціалістичним напрямком. Майбутнє вижгалося спочатку в формі якоїсь своєрідної пролетарської літератури, створеної колективно чи представниками пануючого колективу. Советська політика в галузі літератури найбільше давала зважу на сучасним письменникам і поетам. І найголовніша біда полягала в тому, що політика ця мінялася з часу на час. Таким чином, що вважалося за дозволене або добре, ставало згодом злочинним, а через деякий час і те нове, що приходило на зміну, знову підпадало забороні. Хіткими і непевними дорогами Їціла українська література ввесь час протягом 30-ти років панування більшовиків, і жертвами літературної політики однаково падали як видатні оригінальні й самостійні письменники, які ж вкладалися в шаблон сьогоднішнього напрямку, так і самі ретельні проводіри советської літературної політики, що прийшлися на новому етапі все не до діла.

Дві проблеми на перший час визначили напрям боротьби за [українську] літературу. Перша — співідоношення національного та

інтернаціонального в літературі. Друга — співідоношення двох культур, російської та української.

В першому питанні згодові цари української літератури робили спроби відстояти національний переслів, як важливіший чинник культури, починаючи від першого організованого виступу українських письменників у журналі "Музагет" у 1919 році до пізнішого розцвіту творчості Миколи Куліша в кінці 20-их років.

В другому питанні українська література взяла шляховиту орієнтацію на західну літературу, починаючи від неокласиків, їхніх спадкосміїв українських молдерністів попередньої доби, і хінчючи комуністом і членом пролетарської літературної організації "Гарт" — Миколою Хвильовим.

Ці дві риси — національний характер і орієнтація на Європу і були, власне, рисами, що відрізняли справжню українську літературу під советами від казенної советської літератури українською мовою.

По цих самих діючих лініях і йшла основна нагінка з боку комуністичного проволу. Спроба витворити свою власну пролетарську літературу привела нарешті до визнання, що ніякої пролетарської літератури нема. Спроба створити свій власний поетичний стиль у формі вільного віршу так само показала, що в цьому не може бути однноманітності, які виглядають подекуди зовсім жалюгідно поруч з близкучими зразками, створеними неокласиками. Але найтяжчим з точки зору в умовах "диктатури пролетаріату" було реалістичне або сатиричне змалювання советської дійсності. Правдиве зображення невдалостей і недотягнені розглядалося, як злісна карикатура на советське життя, як своєрідний шпіонаж у друку, подачу сигналів емігрантській пресі, яка підхоплювалася і приймала їх для себе як провідників для розізнання справжньої суті того, що діялось на Україні. Сучасний Гоголь, який так само гостро і різко поставив би питання про болячки нового часу, був би засудженій на позбавлення всіх людських прав і на перевиховання в іншому дусі на советській катозі.

А через те, що реалізм був напрямком, набільш відповідним для маркс-лєнінської догми в галузі мистецтва, висунуто ідею — "соціалістичного реалізму", яке протиставляється "реалізму буржуазному", в залежності від цілеспрямованості реалістичного виображення. Соціалістичний реалізм був напрямком, приділеним на донюмогу соціалістичному будівництву, і тому закривав очі на всі темні боки цього будівництва, підкреслюючи його патос і геройку.

Напрямки, що панували до того в українській літературі — романтизм, символізм, неокласицизм, були визнані за напрямки, ворожі соціалістичному будівництву. Й боротьба з ними провадилася твердо, хоч спочатку і без великих наслідків, бо близьку таланти Зерова, Плужника, Косинки та інших давали зразки мистецтва, які, очевидччи, [варт] було наслідувати.

ІІ

Галант Зерова спокусив навіть комуніста Хвильового, і надприродний більок неокласика та комуніста мав якусь ілюзію перемоги під час знаменитої дискусії 1925 року.

Власне, сенс всякої дискусії, в тому числі і літературної в умовах совєтів був зовсім не в з'ясуванні, хто правий, так само, як і сенс советського судового процесу був не в з'ясуванні обставин правоти і провини. Догматичний підхід до кожного питання наперед визначав "правильну лінію" в розв'язанні дискусії і вирішенні суду.

Дискусія 1925 року допущена була не тому, що треба було знайти правильний шлях для літератури, а тому, що треба було до кінця викрити ті явища, які заважали проведенню вже зазначеного шляху. Група Зерова і група Хвильового мусили вислухати прокурорські промови і вирок комуністичного керівництва. Кілька років пізніше застосувалася і до літератури простіша метода цілковитого і жорсткого викорінення всіх ворожих напрямків при допомозі фізичного зникшення, або супорії ізоляції їх носителів.

Дискусія 1925 року була голосною подією. Тепер ми розійшemo ІІ, як боротьбу кращих представників української літератури з рутинією і неутрівтом офіційних теорій. Всі риси цього бою, як у фокусі, зібралися в одному найяскравішому моменті — вистулі на спеціальній вечірці в Академії Наук у Києві обох ворожих лагерів.

Вступну доповідь зробив відомий критик Юрій Іванов-Меженко. Він спробував об'єктивно викласти лилему — "Європа чи Просвіта", яка була основною в тодініх суперечках. "Просвіту" однаково заперечували як ті, що дивилися в бік Європи, так і ті, що дивились в бік Москви. Меженко приймав Європу, але вплив ІІ вважав за необхідне просвітити, проконтролювати. Він висловився на віт: "Я гадаю, що Європа технічно не затримана ідеологією нашого часу". Бій почав представник "Гарту" Борис Коваленко, відомий зі своїх завжді брутальних і різких виступів. Його й на цей раз лайлива промова на адресу представників "буржуазних" угрupo-

ваний у літературі збита була в близькому виступі Зерова, який кликав молодь "до джерел", до напосідливої завзятої науки в тісні самої Європи, що дала непреверні зразки справжнього мистецтва. Позиції Зерова поділяли М. Моглянський, В. Антоненко-Давидович, позиції Коваленко — інші представники пролетарських організацій — С. Щулак, В. Десняк. Пізніше Коваленко в одній з своїх статей уважав цей виступ пролетарської літератури на академічній вечірці за початок війни проти правої літератури, без ніяких компромісів, единим фронтом, що складався з організацій пролетарських письменників "Гарт", селянських письменників "Плут" та революційних футуристів "Жовтень". Але Коваленкові разом з тим доводилося визнати, що "праві теоретики типу неокласиків почували себе панами становища, мали активну підтримку від непролетарського студентства і тому виступали з великою агресивністю і намагалися давати тон на академічних вечірках", де вони, за його словами, "підкреслювали запроданство своїх ворогів і свою національну ортодоксальність".

"Теоретики" типу неокласиків — всі так чи інакше причетні були до академічного кола: М. Зеров і П. Филипович були професорами і керівниками літературних семінарів, співробітниками Академії Наук і їх двох найбільше мав на увазі Коваленко.

В середині двадцятих років обидва були в розквіті свого таланту однаково як у галузі оригінальної і перекладної поезії, так і в галузі критичних та історично-літературних студій.

Обидва однаково були під обстрілом пролетарських літераторів організацій.

Коли одного разу Гордій Коцюба, що редактував харківський місячник "Шляхи мистецтва", шукав автора для однієї статті і йому порадили звернутися до Филиповича, він сказав: "Нам з ним не по дорозі". Ше більше "не по дорозі" для комуністичного проводу в літературі було з Миколою Зеровим.

До Зерова особливо придивлялися і стежили за кожним кроком. Коли в катериносільському журналі "Зорі", що й редактував брат акад. С. Сфремова, Петро Ефремов, вміцно вірш Зерова про "дев'яту зиму", і в літературних кулуарах почалися розмови про те, що в поезії цієї офіційні сфері і критики вбачали прихованій виступ Зерова проти советської "зими", відчуваючись, що критичні напади переходять уже на політичний grunt. Збіг цього вистову — "дев'ята зима" з тим, що вірш, написаний раніше, надрукований був у 1926 році, цебто на 9 році Жовтневої революції, дав

привід розшифрувати всі образи цього вірша в бік політичного його тлумачення.

Епіграфом до цього вірша Зеров поставив речення "З розмов": "Цей гол хіба дев'ята зима лежатиме", цебто важка, сурова зима. А самий вірш бринів так:

О, як мене втомили рядки готичних літер,
Як хочеться дихнути свободними грудьми!
Втірі погідне сонце, десь за горами вітер,
Скрізь нерозстанний килим дев'ятої зими.
А авечорі, я знаю, — знов буде асне небо,
Зеленоковтій захід і місяць-блоріг.
Твоя сріблиста шата, гіперборейська Гебо,
Блискє на перехресті заметених доріг.

У "Спогадах про неокласиків" Юрій Клен дав вичерпуючий коментар до всіх небезпечних виразів цієї поезії Зерова. Перш за все, "дев'ята зима" дійсно була взята з розмови у Барішівці з одним селянином, який сказав, що зима 1921 року напевно була "дев'ятою", а тому й сніг глибокий. Це так само, пояснило Клен, як кажуть, що дев'ятій вал у морі найсильніший.

В "готичних літерах" винахідливі критики вбачали натяк на офіційні революційні плякати. Але справа, за словами Клена, стояла значно простіше. "Ми з Зеровим, — пояснював Клен, — спільно перекладали роман Келлермана «Естер і Лі», на якому Зеров практикувався в німецькій мові. Вправи з готичними літерами його справді втомлювали, і ми після них ішли на прогулку, щоб вдихати «свободними грудьми» морозяне повітря дев'ятої зими".

Але увесь епізод цей мав може тільки ті наслідки, що в певних колах стали пильніше придивлятися до виступу неокласиків як представників правового фронту літератури, пробуючи читати між рядків те, чого в самих рядках не було,

III

Епізод із "Лебединою піснею" і виник в наслідок такого ретельного читання між рядків у поетів неокласичного табору.

Він зав'язаний з поетичною діяльністю замучного більшовиками поета й ученика Михайла Опанасовича Драй-Хмари.

Драй-Хмара належав до тієї ж переслідуваної групи "неокласи-

ків", з якою було "не по дорозі" пролетарському письменству. Тяжіння до довершеності й вищуханості поетичної форми, шукання на Заході зразків класичності в мистецтві — все це об'єднувало групу поетів, до яких ще належали тоді, крім Зерова і Филиповича, Максим Рильський і Освальд Бургардт. Але в Драй-Хмари була одна провіна, яка з політичного боку була найбільше для нього дошкуючиою.

Це було перебування в Кам'янці-Подільському під той час, коли там був український уряд, що мусів відійти з Києва перед наступом советів. При заснуванні нового університету в Кам'янці р. 1918 Драй-Хмара обрали професором славістикі. При дальшому відході українських військ він не перейшов разом з іншими на еміграцію, залишивши Кам'янці на своїй професорській посаді і відів'язав участь у літературному русі в журналах "Нова думка" і "Буяння". Але цей тісний зв'язок з 1918 роком, роком самостійності української держави, нікому не прощається, не проститься врешті й Драй-Хмари. Власне вся біографія його розкриває складену з малих років органічну національну свідомість. Він народився в селянській родині 28-го вересня 1889 року в с. Малих Канівцях, на Золотоніщині, не далеко від Черкас і тому після сільської школи коли-то з молодших хлоп'ят гімназії в Черкасах, а потім р. 1906 вступив стипендіатом до київської Колегії Павла Галагана, цього гнізда українофільських настроїв. Добре поставлені в Колегії наука пішла на користь майбутньому поетові. Коли року 1910 Михайло Опанасович вступив до Київського університету, то цілком пірнув у науки і на другий же рік свого студентства мав першу друковану наукову працю про інтермедії XVIII століття, а на 3-тій рік одержав від університету та Київського відділу "Слов'янського товариства" наукове командування закордон для вивчення слов'янських мов і письменства. Не тільки бібліотеки та рукописні збірки Львова, Загребу і Боснії притягали його до себе. Він працював і в наукових установах Будапешту і Бухарешту над темою з історії хорватського письменства. Велика робота про твор А. Качича-Міошича була відзначена золотою медаллю. Закінчення університету припало вже на рік війни (1915), а залишенні при університеті для підготовки до професури на рік евакуації Київського університету до Саратова. Тому Драй-Хмара одержав дозвіл на підготовку до професури при Петроградському університеті. Революція 1917 р. повернула його на Україну і кинула у вир культурно-освітньої праці. П'ять років на Поділлі (1918-1923) поклали ґрунтovanу базу для його науково-педагогічної праці. Тут він був і професором сла-

вістники, і деканом факультету гуманітарних наук, і редактором "Записок" Кам'янець-Подільського університету, і керівником літературно-лінгвістичної секції науково-дослідчої катедри історії та економіки Поділля.

Початок поетичної діяльності, принаймні такої, яку визнав сам поет за вартісну, припадає теж на роки перебування в Кам'янці, бо вірш, що склавши першу і одину збірку Драй-Хмари "Поросятень", датовані найраніше 1919 роком. По кам'янецьких журналах того часу розіклаві Й не зібрані потім деякі вірші, що поєт сам не завів до збірки: це вірш із якогось незавершеного циклу "Молода весна".

"Однівтають півонії!..." та вірш без наголовку — "Поки не вмру, не перестану, хмари, хмeliють в трансі". Можливо, що докладніше обслідування періодичних видань кам'янецьких за час 1918–1923 років відкрило б ще й інші забуті поезії Драй-Хмари тієї доби. Новий поворот до Києва 1923 р. одразу увійшов до старої товарицької групи поетів, заприєзної з ним ще з університетських часів. Філіпович так само кінчи Колегію Павла Галагана на 1–2 роки пізніше за Драй-Хмару, а Зорев, лише на рік молодший від Драй-Хмари і на рік старіший від Філіповича, в один час з усіма ними проходив свої університетські студії, однією з яких була історична наука (семінар проф. М. Донар-Запольського), в той час коли Філіпович більше уваги приділяв вивченням російської літератури і навіть в друку виступив уперше як російський поет під псевдонімом Павел Зорев. В Києві Драй-Хмара зайняв катедру українознавства в Медичному інституті і посаду наукового співробітника науково-дослідчої катедри лінгвістики при Всеукраїнській Академії Наук.

За цей час (1923–1933) він дав кілька інтересних наукових праць, серед яких найбільша — книжка про життя і творчість Лесі Українки (К., 1926). Лесі Українці присвячено ще Й серйозну порівняльну студію — "Поема Лесі Українки «Віла-посестра» на тлі сербського та українського епосу" (К., 1929), та ряд невеличких праць, як "Ів. Франко і Л. Українка. З полеміки 90-х рр." (1926) і два вступних студії в повному зібранні творів ще поетки про "Вілу-Посестру" (1927) та "Бояриню" (1929). Шевченкові присвячені були праця про генезу поезії "У тієї Катерині хата на помості" (1930). Решта праць була з славістичної тематики в галузі літератури про білоруських поетів М. Багдановича та Янку Купалу, про польського письменника К. Тетмаєра.

Взагалі з 1929 року поетові довелося цілком перейти в царину наукової праці після того епізоду в його поетичній діяльності, який

склав другий пункт для обґрунтування поетової ворожості [режимові].

Але на початку 30-их років вийшов ще великий дослід Драй-Хмари над фрагментами Менського пергаменового Євангелія XIV століття (1931) в збірнику з історії української мови, що Й складався за Його редакцією. Це була остання Його друкована праця.

IV

Останніми надрукованими віршами були два сонети, з якими власне Й зв'язаний той "лебединий" епізод 1929 року, про який є ще мова. Вже після штучної розшифровки зеровського образу дев'ятого зими специфічна критика почала висходити вишукувати ворожі настрої. Найбільші спеціалізувалися на цьому В. Корик, А. Хайлія, Коваленко. Коли Корик у кінці 1928 року пріклав до Києва з доповідлю "Обличчя кляїсового ворога в сучасній українській літературі", питання ці цілком природно ще більше загострилися. В доповіді Корик зупинився на тому, що під час напруженої кляїсової боротьби, яким позначений був наступ на куркуля на початку першої п'ятірічки, важко чекати, щоб у літературі хтось виступив з однією зажистом куркуля. Тому почалося шукання підкуркульних мотивів, наприклад, у Г. Косинки, у М. Івченка. І Корик наводив низку прикладів, як "ворожа кляїсова ідеологія" виявляється в пріхованій формі, подаючи читачеві й в нюансах і інтонаціях твору та в поетичній орнаментації Його. Помітити що ворожу ідеологію було не легко, треба було й шукати. Як у днітих загадкових картинах, ворог сидів десь скоріючиши, в якихось нюансах та словесний орнаментації прозовогого чи поетичного твору.

Найпростіший метод шукання полягав у тому, що слова виведених у письменника осіб ототожнювались з думками письменника. Постала цілком реальна небезпека змалювання в творах осіб, що не поідіяли б "генеральній лінії партії" або в думках своїх хоч трошки відхилялися б від неї, яких тягло б до чорнозему, до села з пролетарського міста, бо ці лумхи одразу ж переносили на автора.

Шукання ворожості, навіть в орнаментації, робили всяку поетичну творчість справою дуже небезпечною, позбавляли автора можливості спокійного і вільного вистову, коли Йому самому доводилося першому перевіряти свій твір на мірку майбутнього дошкуюального критика. І багато речей не пускалося в друк не тому, що вони були контрреволюційні, а з простої обережності.

Останній поетичний виступ Драй-Хмари, Його справжній "лебе-

дина пісня" був таки необережним. Але спочатку важко було це врахувати. В грудні 1928 року, щебто якраз в той час, коли з Харкова до Києва приїздив Коряк закликати советську громадськість не датися на гачок ідестуїної ворожої ідеології, з Києва в Харков, в альманасі "Літературний ярмарок", що знаходився під ідеологічним впливом Миколи Хвильового, виступив Драй-Хмара зі своїм сонетом "Лебеді". Виступ цей наробив значного розголосу натяками, як здавалося критикам, на важкі умови, в яких проходить творчість правого крила української поезії — поетів-неокласників. "П'ятірне гроно нездоланих співців", що згадується в цьому сонеті, розшифровано критикою як група неокласиків Зеров, Філіпович, Рильський, Бургарт і сам автор цієї поезії Михайло Драй-Хмара.¹ Але справа йшла про "іноанси й орнаментику", і треба навести сонет цілком, бо кожний рядок цієї поезії під кутом прокурорського зору почав брінзити в унісон запідозреній ворожті і давав пожину очочим критикам:

На тихім озері, де мляють верболози,
давно приборкані, і влітку, і восени
то плюскоталися, то плавали вохи,
і ший гнулися у них, як буйні лози.

Коли ж дзвінкі, як скло, надходили морози,
і плесо шерхнуло, пірнувни в білі сині,
плавці ламали враз ті крижані лани,
і не страшні для них були зими погрози.

О, гроно п'ятірне нездоланих співців,
крізь бурю й скіг grimmit твій переможний спів,
що розбиває лід од чаю і зневіри.

Дерзайте, лебеді: з неволі, з небуття
веде вас у світі ясне сузір'я Ліри,
де лікіть океан кипучого життя.

Як бачимо, ввесь арсенал символів спрямований був на звеличення "п'ятірного грона" поетів, що переможним снівом розбивали лід од чаю і зневіри. "Крижані лани" і "погрози зими" протиставлялися "okeanu kipuchogo життя", куди "з неволі, з небуття" веде поезія ("ясне сузір'я Ліри").

V

"Літературний ярмарок", де вміщений був сонет "Лебеді", був органом левкої групи членів колишньої літературної організації "ВАПЛіт", яка орієнтувалася в літературі на все видатні і добірні в мистецькому розумінні. Власне, це була спроба утворення свое-рідної сцени для виступів талановитих авторів — з усіма ознаками сцени — навіть з декораціями, і за чільного мистця тут проплив виключний майстер декоративного мистецтва — Анатоль Петрицький. Шоб надати більше руху й дії виступам окремих лицьдіїв — оповідачів-авторів, зужито старого випробуваного ще в шкільній драмі XVIII в. засобу — інтермедії. В яскраво строкатій обкладинці, увесь пронизаний виступами інтермедіята, в інтролозі, між окремими творами різних авторів, у несподіваних ремарках і відступах з графічними доплатками і поясненнями на берегах, "Літературний ярмарок" являв собою цінком своєрідний тип літературного альманаху, який мав на меті спіймати читача на добірній прозі і на талановитому вірші. Ця орієнтація на високе мистецтво і "хвильовізм" в засадах — робила групу цю, відкидаючи загальну політичну орієнтацію її, дуже близькою до основного наставовлення неокласиків. І тому виступ лівішого з неокласиків Драй-Хмари в органі ВАПЛіт не міг здивувати никого. Між іншим "Літературний ярмарок" хотів притягти до себе також і Косинку Й. Актоценка-Давиловича.² Проте редакція "Літературного ярмарку", або як вона Іменувала себе — "ярмарком", і сама відчувала якусь сміливість символів Драй-Хмариного сонету. Це видно вже з того, що вона кілька разів поверталася до нього з різними натяками.

Ще в першій книзі альманаху, через сотню сторінок після "Лебедів", увагу читача скеровано в один з інтермедій цієї книжки на цей сонет словами: "Полетіли Драй-Хмарівські лебеді на південь далі через гори й величезні моря".³

В одній інтермедії другої книжки альманаху — автором її був Микола Хвильовий — читач почув уже натяки на "иносказательний" сенс сонету, мовляв, "лебеді" треба шукати в "іншому місці".

"Ми помітили в розгрії ярмарку таке, — писалося там: — зуничився батько зі своїм сином, пionerom допитливим... перед сонетним малюнком "Лебеді".

— Тату, хіба лебеді співають?

— Ці, синку, якраз «співають».

— А чому?

- Тому, що вони співці.
- А хіба й серед лебедів бувають співці?
- Дурнику, одчеписи!
- А чому вони нездолані й приборкані?
- Бо художник хотів вжити діалектики мислення.
- А що таке діалектика? А чому «крізь бурю й сніг»?
- Так звєтися одна монографія.
- А чому я не чув іхнього співу, що «гримить переможно»?
- Бо це поетичне перебільшення.
- Брехня, тату?
- Поетичний образ, гіперболізація.
- А що це, тату, за лід «одчако й зневіри» вони розбивають?
- Годі, сину, це вони деякими знайомими так байдорять...
- А чому ж там написано про «неволю» й «к'єбуття»?
- Та годі, кажу тобі: вони ж, бачиш, приборкані...
- А хто їх приборкає?
- Самі себе приборкали...
- Самі? Хто ж вони? От чудаки! Я хочу, татку, послухати живих, поведі!

Батько образився й здвигнув плечима, а один із членів ярмаркову, слухаючи цей діалог між батьком і сином-пionером, подивився кудись на Захід і змовк⁴.

Це було виразне підкреслення, прозорий натяк Хвильового на те, що поезія Драй-Хмарі мала багато чого сказати читачеві. Юрій Шерех у своїй довідці на другому з'їзді МУРу перевелив у скороченні інтермедію Хвильового, додавши, що в цій інтермедії розкрито алегоричне відтворення «долі українського п'ятірного гrona» неоклісиків в поезії Драй-Хмарі «Лебеді», яку саме Хвильовий вмістив у редактованому ним «Літературному ярмарку». Хвильовий дав своє завуальоване тлумачення сонету «Лебеді» з позитивної позиції в ставленні до неоклісиків. З негативної позиції розшифрував ідеологічний зміст сонета критик-комуніст Борис Коваленко, який у «Літературній газеті» поставив усі крапки над і. З елегантного й бадьорого сонета виходила якася контреволюція.

Всі ці підкреслення й натяки співставив з загальною ідеологічною фізіономією книжок «Літературного ярмарку» другий більшовицький критик Микола Новицький у своїй публіцистично-критичній брошурі «На ярмарку».⁵ Він офіційно-партийного становища спробував пошукати «сум лебединий» та приховану «орнаментику й нюанси» в усіх 9-ох книжках альманаху за 1929 рік, щоб розкрити його «справжнє» обличчя. Знайшлися тоді тут і «націоналістичні

тенденції» (у М. Куліна, В. Гжинського), і «реабілітація куркуля» (у Майка Йогансена), і «пасквілі на комуністів» (у Хвильового), і «теорія боротьби двох культур» (в інтермедіях Едуарда Стріхи — Костя Буревія). В такому оточенні сонет Драй-Хмарі викликав у Миколи Новицького дуже сувору оцінку, навіть з мистецького боку.

«Сонетик, — писав він, — як бачимо, так собі. Якби він з'явився років двадцять-п'ятнадцять тому, коли «приборкані» було робітництво і селянство, він був би нам попутницьким. Ми тоді тільки б завважили авторові, що, співчуваючи його настроем «дерзання», ми не радимо відвідати увагу пригнобленим до «сузір'я Ліри» та покладатись на могутність переможних співів (співочі товариства), бо для робітництва є кращий засіб вйті «з неволі, з небуття»: це — клясова бойова організація і підготовка до різучих революційних боїв. Але тиран (до речі, наслідування Маллярме, за заявою автора) з'являється в українській літературній дійсності не двадцять п'ять літ тому, а нині, коли настрої одною і зневіри, біль і туга криє, примерзлих до льоду, ніяк не рідні пролетаріатові-переможці, що зайняті іншими настроями й іншими практичними справами. Є у нас, правда, на терені нашому й елементи «приборкані» (диктатурую пролетаріату); є у них елементи підстави для «одчако і зневіри», є у них і співці і «п'ятірні гrona» і навіть «дерзальніки». Для них настрой «Лебедів» може бути є співзвучними, але для нас самих — чужа якася ця мова, чужі настрої. Тому, мабуть, і прослизнуло це нидійна непомічність... Та й одвік читає од алегорії».⁶

VI

Драй-Хмарі довелося виступити з поясненням, що «Лебеді» були надихані поезією Стефана Маллярме, в якого в одному з його сонетів є образ лебедя з примерзлими до криги крилами. Але «ньюанси і орнаментика» сонета Драй-Хмарі були інші: зневіра Маллярме перетворилася в звитяжний лебединий спів. Рядок: «І не страшні для них були зими погрози» — знову натякає на «дев'яту зими» Зерова.

А «гроно п'ятірне нездоланих співців» викликало згадку про чудесну поезію Миколи Зерова «Овідій», де прекрасний римський лебідь вигнанець зі свого розкішного краю, тужить у дикій стороні морозів і криг.

Зв'язок Драй-Хмариник «Лебедів» з цим твором Зерова можна вважати безсумнівним, хоч це якось не було помічене в свій час. Так

образ із поезії Малларме в сонеті Драй-Хмари одягався в "інтоанси і орнаментику" розшифрованих або прозорих натяків у Зерова. "Овідій" Зерова був надрукований ще в 1924 році в збірнику "Камена" і в свій час не викликав ніяких коментарів з боку охочих шукати натяків на сучасну советську літесність, хоч образ Овідія, як мандриний сюжет "иносказательного" стилю давно відомий у світовій поезії.

Варто порівняти хоча б фразеологію і поетичні засоби для розкриття центрального символу в Зерова і Драй-Хмарі.

ОВІДІЙ

Братерство давніх днів! Розкішне, любе гроно!
Озися ти хоч раз до вигнання Насона,
Старого, ксено, забутого всіма
В краю, де цілий рік негода та зима,
Та моря тужній рев, та варвари довкола...
Убогий, дикий край! Весною бруд і колод;
Улітку чорний степ... Ні затишних гаїв,
Ні вигноградників, ні золочених нив.
А там морози знов і небо в синій ризі.
І от риплатя вогні, копита блюють по кризі,
Вривається сармат і все руйнує вкрай
І бранців лавами вигонить за Дунай.

Спіставивши ці дві мистецькі картини, ми бачимо, що образи лебедів і Овідія написані тими самими рисами і тільки лірізм у них закладено різний. У Драй-Хмарі — "переможний спів", у Зерова "тужній рев". Щождо ідеологічного боку — обидві речі не відстремували советської мірки.

Але те, що не помічене було або простилося р. 1924, ставало проявленням через п'ять років у 1929-му.

Драй-Хмарі довслісся не тільки пояснювати, але й виправдуватись.

На локазу супо літературного націяння і вісливу Малларме, він видрукував у IV-й книзі "Літературного ярмарку" сам переклад того сонета французького поета, що став за джерело "Лебедів". В перекладі, звичайно, вільбивається обличчя перекладача, і ми легко помічмо однакові фабри, які поклав поет-перекладач в своєму оригінальному сонеті і в перекладному з Малларме, хоч ліричне забарвлення їх різне. Образ лебедя-вигнання у Малларме має щось спільне з образом Овідія у Зерова. Порівняйте:

Краси пречистої безсмертний гордий син,
сп'янілим махом крил чи ти розіб'єш кині
забуте озеро, де покриває іній
прозорий зльтів ліл, що не лійшли вершин?

О, лебедю, згадай: ти був і є один
прекрасний, та дарма змагатися в пустині:
ти в пісні не скажав, в якій це жить крайні:
як мертвої зими засіє сонній спілін.

Ти шиює струнеш білясту агонію,
одкінеш безміру просторів цих стихію,
але не жах землі, що крила полонив.

І, як мара в імлі леліє сяйвом срібким,
холодним сном знесав навів себе ти вкрай,
о, лебедю, в своєму вигнанні непотрібнім?

Тут же поруч цього перекладу надруковано лист поста-перекладача, в якому він зробив спробу розвіяти ті непорозуміння, що виникли в звязку з сонетом "Лебеді". Одночасно цей лист М. Драй-Хмари появився і в київській газеті "Пролетарська правда". Обидва листи де-якуму різняться між собою.

"Поети, — писав Драй-Хмара до «Пролетарської правди», — критикам не відповідають: те, що подобається одному, може не подобатися другому. Сказано ж: кожен Іває має свій лас. Але через те, що мого бірса не так, як слід, зрозуміли, я мушу дати до нього пояснення".

Далі йшло те пояснення, яке в обох листах тогоже з маленькими лише стилістичними відмінами: "Сонета цього я написав під безпосереднім впливом відомого сонета Стефана Малларме, який починається словами: «Le vierge, le vivace et le bel aujour'd'hui» і якого я переклав українською мовою ялітку минулого року (1928). В своєму вірші Малларме говорить про маре намагання розуму вирватися з кайданів літесністі. Його Лебідь може струнти з своєї шиї звесь іній, що сіє на неї, всю й білу агонію, але не має сил взвізити крил, що примерзли до криги".

Щодо "літірного трона нездоланих співців", то Драй-Хмара дав пояснення, яке не випливало з самого сонету і було надто тонким, щоб могло хоч на мить прийти на загад шукачам "ворожої орнаментики". "В останніх двох терцинах свого сонету («О, гроно п'ятірки нездоланих співців» і т. д.), що особливо вразили моих критиків, викликавши у них почуття неспівності і сумніву, — писав

Драй-Хмара в листі до редакції «Пролетарської правди», — я натякаю на п'ятьох поетів «Абатства», що зрікнись еготизму і наблизивши до сучасності, розбили лід «одчаю і зневірю», в якому замерзав темний геній Малларме. Це ті поети, що заснували Кретейську комуну, заробляли фізично працею на хліб насущний і самі друкували свої книжки. Нещодавно деякі з них побували і в нашій країні. Імення їхні — Жюль Ромен, Жорж Дюамель, Шарль Вільдрак, Рене Аркос, Александр Мерсеро. Вілітку я багато з них перекладав. Мене захопила іхня любов до людини-товарища, як маленькою порошонки всесвіту. Це люди, що хотіли бути здоровими й сильними, що сміливо йшли до майбутнього. Унанімістський гімн називав їх фанфарами, в яких співає сонце".⁸ Давши наведені нижче пояснення щодо підгрути написання свого сонету, Драй-Хмара різко одкінув підо年之 критики: "Отже, наївним треба, бути, щоб убачити в моїх «Лебедях» людей, опозиційних до сучасності. Лише буйна фантазія деяких критиків могла їх утворити".

В листі до "Літературного ярмарку" був ще характерний іронічний додаток, який опустив "Пролетарська правда", а може й сам автор: "Я радів би цим критикам не шукати «особистого смисла» в літературному творі, а «обращать» внимание на видимую цель и намеренісѧ автора". Російські вирази, наведені в Драй-Хмарі в лапках, цитували слова з цензурної інструкції ще царського часу.

Пояснення Драй-Хмари не було визнане за задовільне. Той Коваленко, що розпочав наступ, надрукував у "Літературній газеті" статтю "Драй-Хмара виправдується", де продовжував напади на поета. "Лебеді", орігінальні і перекладні, були, здається, останніми друкованими поетичними творами, Драй-Хмариною лебединю писнєю.

Ні Зеров, ні Філіппович після цього не змогли вже виступати з своїми поезіями в друку і через 5 років були заслані на Соловки, одночасно з засланням на Колиму Драй-Хмари. Освальд Бургвардт мусів 1931-го р. переїхати закордон і перевітлітися в Юрія Клену, а Максим Рильський сам рішуче відмежувався від цього гурту поетів.

Таким чином лебединна пісня Драй-Хмари була лебединим співом і цілого п'ятірного гроня неокласиків.

Драй-Хмара був замучений — важко сказати, не під силу Йому, роботою на совєтській каторзі. С неперевірені відомості, що померли на засланні і Микола Зеров і Павло Філіппович. Юрія Клену ми не вберегли на вигнанні.

В останній спогаді Юрія Клену "Попіл імперії" цілі розділи присвячені "п'ятірному гронові". "Спогади про неокласиків" Клену

яскраво і живо відтворюють і добу, і оточення, і самі постаті цих поетів. Значний розділ спогадів Клена говорить про колимську драму Драй-Хмари, На коротких цитатах з листів засланого поста додому Клен змілював жахливу картину ступневого знищення нелюдською катаргою поета в розквіті сил і таланту (Йому було в рік його смерті [1938 рік] 49 років).

Юрій Клен збирався ці людські документи — листи з каторги видати окремою книгою, а в "Попелі імперії" присвятив поетові такий уступ:

У натовпі, де майже всі каліки,
я мов когось знайомого уздрів,
що клав на тачку камені велики.

І я спитав: "Чи з дальних ти країв?"
І він, на час важку урнувши працю,
здивований, на мене очі звів:

"У цьому стовпчиці всіляких націй
плекаю в серці я простір Дніпра,
і степ, і молосні пакощі акацій..."

О, хтось єдиним розчерком пера
все загасив. Скололи гострі глици
мій мозок. Душу обросла кора.

Та пам'ятаю гомік і грімниці,
якими гнало відгульня-коня,
що вулицями рідної столиці

лєтів, пойнятій облаком вогня.
Якби побачити мені хоч вербні
у звечорілому промінні дня,
з якою радістю я завтра вмер би.
Один лиш вечір запашний страшні
всі спогади з душі мосі стер би.

В мінулому, немов у тумані,
спиняють кам'яний мішок і грата.
Там вірші я, голодний, на стіні
вугіллям чорним пробував писати.
Мінуда молодість, немов у сні,
і вже на вороних мені не грата".

І я спитав: "За що марнусш дні
ти в пеклі цім і терпіш біль агоній?"
"Лише за те, — він відказав мені, —
що покохав слова я повинодзвонні,
слова п'янкі, які глухі віки
пролежали у глибині бездонній.

Я був один із лебедів, які
належали до грана п'ятірного
нездоланих співців. О, дні горкі!
Коли мені служить не хочуть ноги,
мене підвішують на мотузках,
і працювати мушу до знемоги.

Тепер я замкнений у клітку птах".

Юрій Клен

Українська еміграція після Другої світової війни мала кілька важких утрат у ділянці літератури (Аркадій Любченко, Катя Гриневицьева, Андрій Гарасевич). Але найболячішими були дві трагічні втрати. Перелчастна смерть Юрія Клена-Бургартда і таємне зникнення Віктора Петрова-Домоктовича. Обидві ці втрати темною плямою лягають на нас, сучасників. Ми не зуміли зберегти їх обох, першого — повним бездушиям до тих важких умов, в яких доводилося існувати гордоцям нашої посій, другого — тим, що в своєму внутрішньому колі не створили умов безпеки і захисту від темних сил, що діяли в нашому середовищі.

Я, як зараз, бачу струнку і трохи похилену постать Юрія Клена, якого я зустрів незадовго до смерті в Мюнхені лесь у коринто-рах першого поверху на Дахауерштрассе 9. Він сказав, що є більчими днями до Авгсбургу і хоче прочитати свою новелю "Пригоди архангела Рафаїла". Клен бував у Авгсбурзі кожного разу, коли приїздив з Австрії і кожного разу читав щось із своїх творів. Інчи читав більші уривки з "Попелу імперії", між іншим один раз у редакції "Нашого життя" "Вальпургієву ніч", що мала вийти до четвертої частини Його незакінченної епопеї. В один з приїздів він прочитав оповідання "Яблука", вперше виявивши себе прекрасним прозаїком. І оце тепер вдруге має читати свою іншу новелю...

Вже в розмові з Кленом я висловив йому свої сумніви щодо заголовку "Пригоди анхангеля...". Це звучало на наші таборові умови якось "активлітійно", і в анонсі, що робився від імені "Спілки письменників і журналістів" в Авгсбурзі було сказане лише, що Клен читатиме свою нову прозову річ. Головою Спілки був теж уже покійний Неофіт Якович Кибалюк, який з певним підозрінням поставився до новелі. Читання відбувалося в підвальні другого більшого табору Сомме-Казернс, в приміщені Селянської спілки.

Приїхав Клен, як завжди спокійний і втомлений, на зовнішній вигляд не хворий, зайшов до мене і пробув у мене до самих зборів. На читанні було мало слухачів — кілька студентів і декто з письменників. Дія новелі, що І читав Клен у той вечір, відбувається за

небі й на землі. В ній надзвичайно ефектно побудована була та "небесна" частинка новелі, розмови небесних сил тощо. Земні пригоди архангела, який перевтілюється в звичайнісіньку гідсоветську людину, подані були в цілому реалістичному дусі з майстерним відтворенням советського побуту. Деякі подробці цієї частини огірчили голову Спілки і зборів, і, передчуваючи левину ніжковість, поет Орест прислав перед самим кінцем читання записку, в якій підказував мені сказати кілька слів у події Кленові, бо очевидно було, що голова зборів цього не зробить.

Після читання знов зайшли до нас. Клен сказав, що вранці в понеділок 25 жовтня шестигодинним підїздом виїздить до Мюнхену, бо має там лекцію. Нічого не передвішало катастрофи. Но чуває Клен у празького поета Юри Чорного, і коли ми се питали на другий день, де Клен, я всім відповідав, що ранком ще виїхав до Мюнхену. Але було не так. Вночі Клен почув себе недобре, а вранці було йому так зле, що він не встав з ліжка, сказавши, що трохи полежить і одпочине. Вдень закликали лікаря — чергував санітарний лікар, який поставив діагноз — запалення легенів. Викликали ще одного лікаря — той підтверджив: запалення обох легенів. Потрібен доклад — негайно до лікарні! Одигаючись, Юрій Клен просив не повідомляти родині про його хворобу, щоб не турбувати. До лікарні відвіз Клен Марко Антонович. В лікарні виявилось, що відрився старий пристаний туберкульозний процес і рятунку не було. Клен хворів лише ісповінний тиждень. 30-го жовтня його не стало.

На Вестфілді феф недалеко від табору в українському ряді, через одну могилу від Ольги Петрівни Косач-Кривенюк прибавилася свіжа могила Клена. Коричневий дерев'яний хрест із скромною дошкою до цього часу ще не замінений тривким, достойним поста пам'ятником.

Ми не відчуваемо ще, як багато ми втратили в особі Юрія Клена. Особливо у сучасну добу. Клен, найбільше з усіх письменників, підходив би до того, щоб презентувати українську літературу перед чужим світом. Прекрасне знання мов дозволяло йому однаково вільно почувати себе і в українському і в інших європейських літературних колах. Однаково довершено перекладати як на українську, так і з української мови, як прозою, так і віршем.

Творча особистість Юрія Клена-Освальда Бургардта гармонійно поєднувала в собі глибокого науковця-дослідника, прекрасного знатія європейських літератур, надзвичайного майстра поетичної форми і талановитого оповідача-новеліста.

Як поет Юрій Клен-Освальд Бургардт належав до двох епо-

хальних літературних груп — до київських неокласиків і до львівських вісниківців.

Як науковець ще з студентської лавки дав вік книжку, яка для нього була кермом у його власній поетії. Це був систематичний виклад формалістичної поетики за книгою марбурзького професора Е. Ельстера "Принципи поетики". Ця студентська праця Бургардта була видана в одному київському видавництві "Сотрудник" під назвою "Нові горизонти в изучении поэтического стиля". На одній з конференцій УВАН в Ашаффенбурзі Дмитро Чижевський свою доповідь про Юрія Клена присвятив якраз його науковій діяльності. Чижевський за особистими спогадами оповів багато дуже цікавих, мало, а то і зовсім невідомих фактів. Тематика наукових досліджень Клена була обумовлена характером славістичних студій у Німеччині, що передовсім зосереджувалися на російській літературі. Найбільше працював Юрій Клен над творчістю Леоніда Андреєва, російського символіста початків ХХ століття. Його студія над Андреєвим завершилася зразковим дослідженням літмотивів творчості Андреєва та філософських джерел андреєвського символізму. З оповідань Чижевського ми знаємо що Бургардт-Клен працював і над "Словом о полку Ігореві", притягаючи для своїх досліджень скандинавський епос.

В останні роки в Празі Бургардт працював над темою: "Шекспір у слов'янських народів", при чому Освальд Федорович поставив собі дуже цікаву проблему: простежити посередництво іншомовної культури, коли Шекспір приходить до даного слов'янського народу не як англійському оригіналі, а в іншомовному перекладі на якусь європейську мову — французьку чи німецьку.

Дослідження чужої літератури, особливо, коли це робить дослідник, що водночас є сам і письменником, часто сполучається з перекладництвом. Так було і у Клена. Його ранні статті про німецьких і англійських сучасних письменників ючи паралельно з перекладами їхніх творів на українську мову. Висока мистецька вартість і наукова цінність перекладу засвідчена в рецензіях на видання цих перекладів.

Почавши, здається, з Рільке, якого перекладав російською мовою, Клен — толі ще Бургардт, перший переклад українською мовою дав з німецької — якому "зализнісонети" [Йоганнеса Бехера], що були видані 1926-го року окремою книжкою. А далі йшли переклади англійських, французьких, німецьких прозаїків і поетів — цілий шерег імен, з яких згадаємо улюблених неокласиком французьких поетів Леконт-де-Лілія, Валері, Рембо, Мазілярме, Готье.

Оригінальна творчість Клена почалася російською мовою, ще під час Першої світової війни, коли йому довелося покутувати своє німецьке походження вимушенним перебуванням на Архангельщині.Період юнацького романтизму відбився в цій особистій інтимній ліриці Бургардта.

Перші друковані оригінальні поезії українською мовою датуються роками 1924, 1925, 1926. З них лініє Сковорода (1925 р.) в пізнішій переробці (1928 р.) увійшов до збірки поезій "Каравелі". З київського неокласичного періоду в збірці "Каравелі" знаходимо "Енгармонійне" та "Осінні рядки".

Головним чином неокласика Бургардта виявлялася зокрема в перекладах тих поетів, що їх творчість за зразок брали і Зеров, і Філіпович, і Драй-Хмара. Решта поезій "Каравелі", за [злучним] висловом Маланюка, була вінниківським "перебореним неокласиком". Тематика поезій цієї збірки - оспівані постаті, яскрава романтика "казкових країн", "незнівних скарбів", пригодницьких шляхів мандрівника і коїкістадора. Обидва ці періоди творчості Юрія Клена сильно різняться між собою. Порівняйте два близьких музично чотверовірші:

Київський період

Здіймай сандалій, сідай
До столу, госте довгожданій!
Не золотий китайський чай,
Вино, — від нього будеш п'яній. (1929)

Вінницький період

І кліче радісний простір.
Стівають води у затої.
І ось вино, що з рідини гір —
Вже не вино, а жовч і оцет. (1937)

Київський період

Всі голоси, і бурі, і спокійні
Глибоких нацр і височин
Віллються в душу гармонійно
Потоком вражінь і хвилин. ("Енгармонійне")

Вінницький період

Вбираю все світ у легені,
Роздмухую пожежу зір.
Скрізь близкавись вогнеппий вир,
І в небі розчерки шалені. (1938)

Там рівновага і спокій - - тут усе в русі і леті. Або така паралеля:

Доба неокласики

В мені спочила височінь
Я сонним озером сиюшо. ("Осінні рядки")

Доба "Вісника"

У творчім чині зріти і рости!
Досягши в соні першої мети,
Вже знати, що за нею кліче друга. (1936)

Найхарактерніше для поета — його відчуття свого життєвого подвигу:

Київський період

А ти поєте, ясю красу з'єднавши,
Різьби карбовані рядки,
Рокам і пристрастям віддавши
Словами списані листки. ("Енгармонійне")

Вінницький період

Ти тільки клич, який вогнем
Вже перескакус по хмизу.
Благословленний дзвін зализа
І шлях, накреслений мечем. ("Предтеча", 1936)

Так пройшла лінія творчого розвитку поета від неокласичної рівноваги і гармонії до романтичних бур і незаспокоєних шукань. Один конет яскраво назовні підбива серйозні зрушення в поетії Клена. Це перший з двох конетів під заголовком "Лот". Загально вілomo, що конет як викінчена сурова форма був у великий пошані в неокласиків. Кожний з них в більшій чи меншій мірі віддав цій формі свою данин-

ну. Є і в Клені багато прекрасних довершених канонічних сонетів. Але перший сонет "Лот" несе на собі печать свідомої деструкції клясичної форми. Між двома терціями Клен вставив одне слово, що не вклалася в чотирнадцять сонетних рядків, до того ж, щоб підкреслити навмисність цієї вставки. Клен поставив це слово вертикально між повними терцітами:

Не зосираєсь, а то кільцями гада
Жахнє тобі у вічі чумний дим,
І скам'яніш миттю соляним

С
т
о
в
п
о
м.

Зависочіш пам'ятником зради,
Довічним факелом своїй ганьбі,
На сміх нашадкові, на жах юрбі.

Я не міг примиритися з цим зайвим "ствопом", що як кийок сторчав з вірша і, зустрівшись з Кленом ще в Празі, сперечався з ним, доведучи йому немотивовану штучиність цього прийому. Клен засвідчив тоді нарочитість такого демаршу в сонеті і боронив свою деструкційно-захоронілій класичній формі.

Характерно, що в збірнику "Каравелі" немає особистої інтимної лірики як у хівський так і в вінниківський періоди. Навіть у поезіях з циклу "Осінь" лірика Клена має глибоко філософське, а не особисто-інтимне забарвлення. Це становить природний перехід Клена до ширших положень з глибоким філософічним наснаженням.

У цьому ми помічаємо другу лінію творчого розвитку Клена як поета. Від особистої лірики юнацьких російських поезій до епопеї. "Попел імперій" задуманий був, коли намітилася очевидний крах Третього Райху, але думка Клена вже з часу еміграції кружляла навколо ідеї цього твору. Вже в "Каравелах" масмо кілька речей, що можуть бути зараховані до первіх епічних спроб на шляху до грандіозної епопеї Клена. Маємо на увазі кілька окремих дуже сильних творів і розділу "Первозваного на горах", таких як "Терпини", "Мандрівка до сонця", "Рокованість" і цикл "Україна".

У "Терпинах" маємо вже першу спробу подати картини советської України в образах Дантового пекла. Далішим кроком на

шляху до "Попелу імперій" були "Прокляті роки", написані октавами. Образи пекла, нарешті, знайшли своє завершення в другій частині "Проклятих років", написаній як Данкова "Божественна комедія", терцинами. Ця частина "Попелу імперій" силою вислову, яскравістю образів, глибинною почуття ц....

Можливо, що в цьому позначилася і якесь характерна риса доби неокласичної школи, законодавець якої Микола Зеров у сонеті "Молода Україна" описав "загальну лінію" цієї групи: "прекрасна пластика і контур строгий".

Сам Зеров у більшості своїх оригінальних сонетів користувався контрастними фарбами — білою і чорною. Це влучно відмітив В. Державин у вступній статті до "Сонетарія". У Філіпповича вражас предметність його поетичної мови. "Пластику образів" він подає майже виключно самими Іменниками, дієслова в іншого рідкі, рідкі й прикметникові епітети.

У Клена — згущеність, різноманітність і яскравість фарб, яка витворює такі опуклі образи, що коли ви кінчаете читати якусь націчену фарбами поєтю, вона встає перед вами в своїй цілості як незабутнє видіння незрівняної краси. Характерний з цього боку перший опус з дистиху "Цезар і Клеопатра".

Музична інструментовка Кленових поезій збудована на низькому, сильному — то різкому, то величному, звуковому акомпанементі до зорових образів. В компонент образу цей акомпанемент входить дуже рідко. В цьому легко пересвідчитися на першому-ліпшому творі з "Каравелі".

Занотуємо кілька зразків звукових образів поета:

Рокіт розкотистий труб.
Співучі мені ("Віхінги")

Хай кличе ревом рокіт міст,
Дзвін зализа ("Предтеча")

Віщус знов негоди й смерть
Лихий пташиний крик...

Тужис, як пісня стріл
Смутне ячання лебедине

Під древній плескіт крил ("Жанна д'Арк")

Суворі дні гудуть як мідь важка ("Коло життєве")

Гудуть вітри на хвилях тір,
Спиває море в білім шумі ("Енгармонійне")

і т. д.

Ця система образів з перевагою зорових над слуховими, які грають роль лише акомпаньемента, пройшла і через усю епопею "Польській імперії".

У третій пісні "Польська імперія" є частини присвячені Польщі і тут ця характерна особливість поетичної мови Клена має найкращу ілюстрацію. Розілі цей дано в ритмі мазурки. Сам Клен читав його швидким речитативом, імітуючи відбиванням цієї мазуркового такту. Але словесний матеріял розгортає картини ліквідно зорових образів, а мазуркова музика йшла лише ритмічним акомпаньементом.

Friends and Colleagues

Мій спогад

(Д. І. ДОРОШЕНКО)

Хоч я і жив у Петербурзі в тих роках, коли там працював Дмитро Іванович Дорошенко, і в Києві в ті часи, коли Дмитро Іванович брав діяльну участь у розбудові української держави, але мені не пощастило особисто пізнати його тоді. Мені доводилося лише чути, і то дуже часто й дуже багато про нього в колах В. Модзалевського і Ю. Нарбута в урядових кімнатах Головного управління мистецтв і національної культури, на чолі якого стояв його дядько Петро Якович Дорошенко; був я на прем'єрі "Лісової пісні" в Державному драматичному театрі на Мерінгівській вулиці, де в ролі Мавки виступала його дружина. Словом, усе навколо мене говорило про нього і нагадувало його імення.

Настали інші часи. Те середовище, в якому ім'я Дмитра Івановича згадувалося завжди з сердечним признанням, зникло. В один рік померли один за одним Нарбут і Модзалевський. Бістюном українства лініялася Всеукраїнська Академія Наук, де діяли С. Єфремов, А. Кримський, Д. Багалій, М. Василенко, Ор. Левицький -- усе близькі соратники і знайомі Дмитра Івановича.

Не нам'ятаю точно, в якому було це році. Я прийшов одного дня до ВУАН у будинку колишнього Левашовського пансіону, де на третьому поверсі містилася кабінет академіка Єфремова. Сергія Олександровича в Академії можна було застать або за працею над якимсь своїм або чужим рукописом, або за ділового розмовою з якимнебудь науковим співробітником чи службовцем Академії. На цей раз я побачив його за незвичайною роботою, — він стояв навколошки перед великою дерга'янкою скринією і пакував книжки. "Оце пакую книжки Дмитра Івановича Дорошенка. Просить Йому переслати до Берліну". Це було, мебуть, у 1923 чи 24 році, коли ще за лізної заслони не існувало, коли досить вільно через кордон проходили поштою і листи і книжки, і мене тоді навіть не здивувала така чудна думка про можливість переслати політичному емігрантові

Його лухову зброю закордон. Книжки все ж таки не дозволили вислати, і я не пам'ятаю тепер, яка їх спітхала доля.*

Зв'язки з Києвом у Дмитра Івановича налагодилися вже в 1940 роках, після відступу СССР з Києва і з приїздом з заходу українських діячів. Між іншими, на одному з наукових засідань Дому вчених познайомилися ми з Євгеном Вировим, що тоді приїздив до Києва з Праги і від його чутн про установи, з якими був зв'язаний Дмитро Іванович, про Музей визвольної боротьби України і про Український вільний університет та й про самого Дмитра Івановича, про його заходи щодо рятування науковців з голodomору і зруйнованого Києва. Ім'я Дмитра Івановича приходило тепер до нас і в книжках, в його працях з різної доби еміграції, в згадках про нього як про доповідача на наукових засіданнях і як професора високих шкіл і [як члена Українського наукового] Інституту. Мене найбільше вразила та кропітка робота, яку проробив Дмитро Іванович над двома знаменитими бібліографічними працями: це Бібліографія всіх видань українською мовою з 1798-го року до кінця XIX сторіччя, суміліно поповнювана й перероблювана протягом цілого десятиріччя, внаслідок чого вона розрослася до значного числа [позицій] та ще більше його імпозантний список власних праць, написаних протягом сорока років і з ще більшим числом позицій.

Дмитро Іванович продовжував свої рятувальні заходи щодо науковців і тоді, коли київські історики опинилися у Львові. Треба було перебороти неймовірні грунтощі й перешкоди, щоб досягти свого і дати можливість тим науковцям працювати за І фактом у чудовій бібліотеці празького Клементинума, стати професорами затишного Українського вільного університету в Празі.

Вимірюва постать Дмитра Івановича стала для мене реальністю в Празі. Спокійний, лагідний і привітний, він чарував і притягав до себе як людина, членомій, керівник. В усіх справах, до яких він був близький, він стравив злагоднити всієве напруження, кожну гостроту ситуації. І це робилося від широкого серця, просто і легко, і здавалося, що там, де був Дмитро Іванович, неможливі були ніякі сварки чи непорозуміння. Звичайно, суворе життя стелило і йому самому багато отримані і важких моментів, але він, завжди рівний і спокійний, сприймав їх незлобиво, іноді з гумором обходячи якісь недоречності і прикрості.

Що найбільше вражало всіх у Дмитра Івановича - це його велика інтелектуальна обдарованість і дійсно феноменальна пам'ять. Він пам'ятив прізвища й імена людей, з якими зустрічав-

ся раз у житті, він цитував напам'ять великі уривки з документів, під час лекцій або доповідей без усіх записок наводив точні дани, де напруковано ту чи іншу статтю, точні кількісні показники, які йому були потрібні по ходу його викладів. Мене особисто вразив його запит про моого брата, якого він зустрівесь на початку 1900-х років у вагоні між Києвом і Петербургом. Він запам'ятив ім'я, по батькові і прізвище і проніс це з собою протягом 40 років через бурхливі роки війни, революції і соціалізації. І це був не сідній якісь випадковий факт. Його мемуари показують, яку силу імен, назв і подробінь зберіг у своїй пам'яті Дмитро Іванович. Його лекції і доповіді були наскічні фактичним матеріалом, який він вільно подавав і легко розгортає у яскравих образах. Без усіх спеціальних довідок і розшукув, не маючи погреби в перевірів цифр чи лат, він говорив про історичні події давно минулого України, про явища літературного порядку, про окремих видатних людей, яких особисто зізнав, спостерігав і зафіксував у своїй пам'яті.

Сонетний пир

(З ПРИВОДУ ПОЯВИ «СОНЕТАРІЯ» М. ЗЕРОВА)

Моя остання зустріч з Миколою Зеровим сталася на сходах Всесвітньої Бібліотеки України. Я шайно повернувся з заслання. Він же не зінав, що вже вже роковане йому в більшому часі. Ми зупинилися біля парапету на сходах і розмовляли. Він похвалився тоді, що його збірка сонетів, оригінальніх і перекладних, добігає сотні. Він зінав, що я на далікій півночі ретелько колекціонував сонети всіма мовами з усіх книжок, які траплялися під руку. «Давайте якось зайдемось і влаштуємо «Сонетний пир», я буду вам читати свої сонети, а ви мені прочтете з вашої скарбниці!» Тоді «сонетний пир» не стався — зустріч була останньою. Микола Кост'янтинович переїхав до Москви, де й був у 1935 році після кіровського вбивства викинутий з життя.

Моя колекція сонетів складалася поволі і почалася з того, що в бібліотеці концентраційного табору я знайшов два томи Вазарієвого «Життя найвизначніших маларів, різьбарів і будівничих», де були вміщені два Мікеланджелови сонети. За цим трапилися сонети Сервантеса і Шекспіра. Маленька книжечка С. Мокульського про італійську літературу — стала, так би мовити, гідом, що від до початків сонета. Безсмертний Петrarка збагатив мою збірку обома циклами — на життя і на смерть. Ляури. Справжньою сніжноліпією сонету стала невеличка книжечка про поетику з статтею про сонет Леоніда Гроссмана.

Тоді я став переглядати всіх поетів, що можна було дістати в таборовій бібліотеці — іс були переважно російські поети, кілька перекладних і дуже невелика кількість українських, між ними Франко, що поклав початок українському сонету в моїй колекції.

Це прикрашало таборове життя. Я охоче ділився із знайомими своїми знахідками. Вони пригадували й розшукували сонети, де тільки могли. «Сонетна поштеста» захопила цілий гурт людей. Мені приносили їх навіть менші знайомі люди, передавали з інших таборів.

Колекція зростала, систематизувалася по віках і мовах. Італійський текст сонета з «Vita piuova» Данте дав привіл молодому поетові Микиті М.¹ перекласти його російською мовою. Це був початок творення сонетів. Микита Олександрович склав кілька циклів прекрасних сонетів, з них один виник як свого роду поетична гра.

«Февральські сонети» творилися щодня — це був цикл з 28 сонетів, подвійна кількість канонічного числа рядків сонета. Щодня він приносив мені новий вклад у мою збірку, а з 28-им сонетом — начисто переписаний цілий цей цикл. Третій сонет циклу був присвячений москівському колекціонуванню сонета. Всі ці скарби я забрав із собою, коли вийшов на волю.

Всі роки після заслання я відчував себе так, ніби заслання не скінчилося. Звужений обрій моєго існування увесь час давався взнаки. І сонетна розвага лишилася для мене й далі малою. Тепер я міг доповнити свою колекцію систематичним переглядом українських поетів, використавши почасти книжку В. Чаплі «Сонет в українській поезії» — неповну і неточну, але корисну для перших довідок. У Всесвітній Бібліотеці я міг використати для цього збірки польських та інших поетів європейськими мовами та величезну теоретичну літературу.

З моєї колекції сонетів мені доводилося кілька разів у вузькому колі читати деякі чудесні зразки. Але Микола Кост'янтинович не зінав і не бачив повної збірки моєї. «Сонетний пир» так і не відбувся. У 1942-му році мені довелося тримати в руках його «Сонетарій», чупурно переписаний ним самим і покладений на сков у однієї з його притулків. Але ні час, ні місце не дозволили мені глибше заглянути в збірку сонетів Зерова.

І ось на чужині, в баварському місті «сонетний пир» став реальністю. Ось вона, ця чудесна збірка, з такою побожністю залежана, проредагована і прокоментована поетом М. Орестом. Щасливий випадок зберіг що дорогоцінну пам'ятку. Цим ми завдячуємо письменникові Н. Н., про якого згадується ввесь час у коментарях до «Сонетарія» і ім'я якого ні разу не названо, хоч сам письменник Н. Н. вже давно в друку розказав історію цього примірника «Сонетарія», навівши багато цитат з листів Миколи Кост'янтиновича до нього.

Мій примірник носить дедикацію редактора: «В певності, що

виконую волю самого автора". Так, не той "сочетний пир", на який запрошуєвав незабутній Микола Костьович. Це нічого, що я дістаю його з рук М. Ореста, який виявив стільки такту, зрозуміння й любові в коментуванні "Сочетарія". І посередництво письменника Н. Н. не заважає інтимній зустрічі з поетом. Він, справжній "герой" повії "Сочетарія" в друку сама тепер — стоїть у сутінках, збоку, безіменний і безпретенційний.

Але чому на інтимну розмову з поетом прийшов незваний гость, який використав четвертину книжки, щоб стати межи мною і поетом, я не можу знати пояснюю. Розумне і живе обличчя поета дивиться з прикладеного до книжки портрета. Тонкий чудесний майстер відчувається в кожному ридку збірки. Мені застася я чую голос, вілчуваю піднесену патетику декламації поета, що бринить, як струна під смичком віртуоза.

Але цей незваний гость пусє мені настрій. Чому при такому тонкому поеті, такій деликатній людині, при такій музичності вірша деренчить його хрипкавий і трубний голос?

Цей незваний гость на "сочетному пирі" є в кого не просить слова, а сам порядку церемонією. Чому він так багато говорить зайового? Застався, полемізує з кимось із "МУРу", застався мститися за яксь нападки на себе. Пересипас свою тяжку геллерську мову якими-небудь злими слівцями.

Сестра Лесі Українки

Ольга Петрівна Косач-Кривинюк народилася 26 травня 1877 року у Заягелі на Волині третьою літиною в родині Косачів, після Михайла, що народився 1869 р. та Лесі Українки (1871).

Батько — Петро Антонович Косач по скінченій правничого факультету Київського університету 1864 р. більше сорока років (з 1865 року до самої своєї відставки), стояв на роботі, що безпосередньо була пов'язана з життям селянства, спочатку секретарем київського губерніального "присутствія" в селянських справах, а потім головою новгород-волинського (заягельського), пізніше ковельського, ще пізніше київського "присутствія". Мати Ольги Петровни походила з роду Драгоманових і була сестрою Михайла Драгоманова. Це відома письменниця, яка виступала під псевдонімом Олена Пчілка.

В обранні життєвого шляху Петра Антоновича Косача виявився дух часу. Якраз у 1859 році, коли публічна опінія, видатніші публіцисти та всі ліберальні часописи найбільша цікавилися селянським питанням, Петро Косач, що скінчив Чернігівську гімназію, опинився в Петербурзі на математичному факультеті, а пробувши там лише два роки, був виключений з університету за відомі студентські заворушення 1861 року.

Це був гарячий час, коли молодь набувала революційного досвіду, час перших прокламацій, політичних арештів і процесів, час нового виступу Шевченка зі своєм "Кобзарем" 1860 року, час глибокого усвідомлення української національної окремійності, а для поляків державного відродження. Петро Косач повертається на Україну, вступає до Київського університету вже на юридичний факультет, бо визнане селянство потребувало фахівців-правників для оборони його інтересів. Якраз у тому році до Києва приїхала вчитися Й Ольга Петрівна Драгоманова, що через сім років стала дружиною Петра Косача.

Українські традиції та інтереси в родині Косачів були старі й міцні. Петро Антонович походив з родини, яка оселялася у Півдні-

ній Україні, у Мглинському повіті, і дала багатьох видатних військових і цивільних діячів старої Гетьманщини. Сам Петро Косач учився в Чернігівській гімназії у той час, коли там викладав Леонід Глібов, який зумів пристежити своїм учням великому любові до рідної літератури. "Батько завжди дуже тепло і з великою симпатією і пошаною згадував його (Глібова), — говорить у своїх спогадах Ольга Косач-Кривинюк, — дуже любив його байки, сибу Іх знати наспам'ять і гарно декламував нам" ("Наші дні" [1943, 10, ст. 4]).

У Києві Петро Антонович входив до гурту молодих українців, що його складали студенти університету М. Драгоманов, В. Антонович, П. Житецький, К. Михальчук та інші. При утворенні української Громади, що відома під назвою "Стара Громада", Петро Антонович увійшов до трійки Антоновича разом з лікарем Ф. Панченком.

Ще міцнішою національна стихія виявляється в родині Драгоманових. Ольга Косач — Олена Пчілка сама займалася виховуванням і освітою своїх дітей. Діти вчилися вдома і лише складали іспити в старших класах школи. Ольга Косач-мати була проти офіційної російської науки і старшого синя віддавала лише до п'ятої класи, Леся здобула європейську освіту, зовсім не вступаючи до школи, а сестра її Ольга пройшла старші класи міністерської жіночої гімназії та склала іспити на атестат "дозрілості", щоб мати право вступити на медичні курси. Вдома діти вчили античні й нові європейські мови, багато читали, росли й розвивалися в атмосфері літературно-громадських інтересів. Щоб зберегти національний характер виховання дітей і захиистити їх від російського впливу, Ольга Косач-мати жила з дітьми на селі, долеруючись традиційного українського укладу життя, ставлячи дітей віч-на-віч з українським селянством, з першістю національною стихією.

Той куток Волині, де пройшли дитячі роки Ольги Косач-молодшої, Зяттель, де вона народилася, Лушк, куди була перевезена на другому році життя, як особливо Колодяжне, де родина Косачів оселилася з 1882-го року, мали велике значення в житті дітей. Боячись денационалізаційних впливів міста, мати возила на все літо Лесю і Михайла в село Жаборицю, щоб вони були в безпосередньому екрані з селянсько-українським оточенням і лісом, як стверджує Ольга Косач-молодша, "Жабориця за всім її фольклором" зробила на Лесю велике враження "на все життя". Ці враження воскресли пізніше в часи праці Лесі Українки над "Лісовою піснею".

Отже, на цьому прикладі можна бачити ефективність тих заход-

дів матері, яких вона вживала для збереження національних впливів у тому середовищі, що оточувало дітей змалку. До цього треба додати ще й заходи дядька Михайла Драгоманова, який на цьому національному ґрунті старався пристежити як Лесі, так і Ользі широкі інтереси до європейської культури. Ольга Косач-молодша зберегла листи до неї Михайла Драгоманова, де він, відгукуючись на її запитання, дає широку програму для систематичного читання і поряди що вивчення європейських мов.

Дитинство Ольги Косач-молодшої проішло в близькому спілканні з Лесею. Хоч між ними й було коло семи років різниці і Леся відігравала в житті Ольги ролю старшої сестри і до певної міри наставниці, бо займалася з нею вивченням мов та інших предметів, проте ролі скоро перемінилися і молодіший Ользі довелося з бігом часу давати свою опіку хворій Лесі. Так у 1898-му році вона їде до Ягти, щоб допомогти Лесі в дорозі при поверненні з Криму до Гадача, а в 1899-му їде до Берліну, щоб замінити матір біля ліжка хворої.

В тому ж таки році в Києві Ольга Косач-молодша викладала в недільній школі для дорослих і дуже тішилася тим. У листі до Лесі признається, що їй цікаво і прямно там працювати, бо учні мають надзвичайну охоту до науки. Вона бере активну участь і в організації вечорів на користь недільної школи, а вдома так само займається з молодішою сестрою Дорою, як Леся займалась колись з нею.

Серйозна операція Лесинеї хворої ноги пройшла добре, і у відповідь на телеграму з Берліну Ольга Петрівна-молодша написала радісного листа Лесі про те, як ціла родина реагувала на цю вістку: "Люблю мою дорогу рідну Лесічко, тільки отримала телеграма, що операція скінчена і, Господи, які ми всі раді! Бажаю тобі, моя славна, швидко поправлятись і бути здорововою і щасливою і веселою завжше. 26-е число таке особливе в моєму житті: 26 я родилася, а сьогодні 26 телеграм, теж наче вдруге мене на світ народила. Голубонько моя, як я рада за Тебе!"

Безпосередня близькість Ольги Петрівни до Лесі трохи перинувалася частими поїздками Лесі на лікування, а після 1899 року ще й тим, що Ольга Петрівна покінчала до Петербургу на медичні курси, але внутрішня інтимна близькість лишається — сестри часто листуються одна з одною, і з них листів видно, які духовні спорідненість і близькість була між ними. Леся в інтимних спріваках, у яких ділилася Ольга з нею, в одному з листів писала так: "Може тобі це все просто «настявління» якимсь показеться. Але ні, правда, ні! Ти не думаєш тає про мене? Ти ж чуєш, правда, серцем чуєш, як пі-

сався сей лист. О, коли б ти все знала! Я три ноці думала і передумувала про се, ох, мене так гнітить думка, що ти, моя «щаслива», тепер не почуваєш себе щасливою, а власне, коли б і почувати, як не тепер?... «Ти розумієш? я ж тебе люблю, в тім все діло. Я не пекти тебе хочу, я б сама за тебе в огонь пішла...» (Лист 15. I. 1902).

Перебуваночі в Петербурзі на медичних курсах Ольга Косач-молодша брала участь у житті української студентської громади. Зв'язки з студентськими революційними колами привели до кеспліваного арешту в 1903 році. Але все звелось на непорозуміння, і Ольгу Петрівну-молодшу через місяць випустили з в'язниці. Про свій арешт вона писала лише батькові, а Лесі, щоб не хвилювати її, просила нічого не писати, і Лесі довідалася про це лише тоді, коли Ольга Петрівна була вже на волі.

Скінчиши медичний інститут 1903 р., Ольга Петрівна ще за кордон, якийсь час перебував в Празі, а потім довго живе в Києві, де бере участь у роботі ради київської «Просвіти» аж до часу переїзду на Катеринославщину 1910 р., де Ольга Петрівна зайняла посаду земського лікаря.

Десятою років, проведених на земській роботі, був присвячений головно медичний праці для дітей. Перед самою війною 1913-го р. Катеринославське земство командирало Ольгу Петрівну закордок для вивчення справи патронування дітей-сиріт у різних країнах. Велика подорож до Угорщини, Німеччини, Парижу і Лондону дала величезний матеріал, з якого можна було користуватися на практичній роботі земського дитячого лікаря та який особливо придавав у важкі роки Першої світової війни та революції. Ольга Петрівна, користуючись придбанним досвідом, зразково і широко розвинула працю щодо патронування дітей, які лишилися поза родиною. Це було її величезною заслugoю. Була ще одна ділянка, де Ольга Петрівна залишила по собі велику працю, — це ділянка літератури.

Ще молодою дівчиною Ольга Петрівна під проводом своєї матері працювала над перекладами з російської літератури, які друкувалися потім у львівській «Зорі» під псевдою Олени Зірки. На Катеринославщині вона сполучала медичну роботу серед дітей із виховною і приклада руку до збільшення дитячої літератури, знов таки перекладаючи, переробляючи різні твори для дітей і підбираючи фольклорні записи дитячих пісень, казочок тощо.

Тісне спiвжиття з народом, до якого ще з дитячих років була привицена Ольга Петрівна родинними традиціями, дали їй змогу стати прекрасним знавцем живої народної мови, фольклору, звичаїв та побуту.

Від матері перейняла Ольга Петрівна й інтерес до українських вишивок і, продовжуючи роботу матері, збирала узори, зарисовувала їх або колекціонувала оригінальні вишивки із старих речей народного вжитку. Одну таку колекцію, зібрану на Катеринославщині, Ольга Петрівна подарувала Музею визвольної боротьби в Празі.

Останні роки свого життя Ольга Петрівна присвятила вивченю життя й творчості своєї сестри Лесі Українки. Володіючи великим архівом листів, автографів, творів Лесі Українки, Ольга Петрівна ретельно позбирала всю друковану літературу про Лесю Українку, публікації спогадів, документальних матеріалів та листів, а також розшукувала по різних музеях і бібліотеках ще не надруковані матеріали до життя Лесі Українки та до історії її роду. Наслідки цієї багаторічної праці зведено у величезну працю, яка дає історію косачівського та драгоманівського родів, починаючи з XIV століття, а з моменту народження Лесі Українки одмінно всі факти, так чи інакше пов'язані з її життям. Роки скількомого життя Лесі Українки являють собою грубі зшивки, де цитуються, наводяться в уривках або цілком дорогоцінні документи, що свідчать про духовне життя поетки.

Ольга Петрівна любила називати себе лише реєстратором фактів, підкреслюючи цим наукому точність й об'єктивність своєї роботи, зволяючи докупи силу документального матеріалу. Вона мала змогу віправити помилки пам'яті в різних спогадах, фактичні неточності й помилки в різних біографіях Лесі Українки. Володіючи прекрасно своїм величезним документальним матеріалом, Ольга Петрівна охоча і літко ділилася ним з дослідниками, уважаючи за свій обов'язок прийти кожному з допомогою в роботі над Лесею Українкою. Основна праця «Хронологія життя й творчості Лесі Українки» була доведена небіжчицею до кінця і тепер чекає лише можливості її надрукування. Але мемуарний коментар, який Ольга Петрівна додавала до певних років і до цілої праці своєї лицівся, на жаль, не зовсім закінчений. У пляні роботи Ольги Петрівни було освітлити стосунки Лесі Українки зі своєю матір'ю — цей важливий розділ мемуарного коментаря лишився невиконаним. Можна лише пошкодувати, що цього не сталося, бо ми мали б джерело для з'ясування дуже важливого питання про вплив Олени Пчілки на Лесю Українку, як рівночасно мали б любовно розкритий духовний образ самої Олени Пчілки на зразок того, що ми маємо у відношенні до батька, чудесний портрет, якого дано Ольгою Петрів-

ною в одному з мемуарних коментарів під заголовком "Батько Лесі Українки".

Інші додатки до хронології носять заголовки: "Звягель" (1871-1879), "Перебування Лесі Українки в Луцьку", "Синайомиення Лесі Українки з народньою творчістю", "З листів Лесі Українки до мене", "До сноминів про Лесю Українку". Окремим додатком для дітей подано мемуарний нарис: "З дитячих років Лесі Українки" та збірка "Недрукованих і маловідомих віршів Лесі Українки".

У день Івана Купала

(ПАМ'ЯТІ ЛАДІ МОГИЛЯНСЬКОЙ)

Серед різник матеріалів і виписок попався мені переписаний мною колись вірш Ладі Могилянської:

Я не забуду, як ви співали,
Зелені трави, Купайлини дено!
Було повітря у день Купали
Все золоте від їх пісень...

Що ви робили після ночі?
Куди ліхвились, що ви — такі?
Яке це ливо відбили очі,
Такі прекрасні, такі палкі!..

А за рікою вже нас стрічало
Привітом місто у злоті бани...
Повстаньте, люди, у день Купали,
Прокиньтесь, місто, в піснях повстань!

Це була перша надрукована в столичній пресі річ поетки. Вона з'явилася в 1923 році в журналі "Червоний шлях" у Харкові, під заголовком "Купальські трави". У цій поезії були образи і мотиви, що прозвучали й у пізніших творах Ладі Могилянської, таких як "Травневі трави", "Вітер весняний снігас". Було в цих "Купальських травах" щось молодече, задористе, непригладжене рукою цензури. Гра словом "повстань" в останньому рику, дозволяла читати це місце для цензури так: "Місто! прокиньтесь, повстані в піснях!", а юнацькі серія читали інакше: "Кисве! прокиньтесь в піснях повстання!"

На початку 1920-ик років ці двозначності ще сходили з рук, бо це не виквіялася атмосфера українського відродження 1917-19 років. Але 10 років пізніше Ладі Могилянська мусіла спокутувати свій юнацький запал у північних концентраційних таборах. Вона ж

кинула поезії там, П "Біломорстройовські сонети" друкувалися в таборових часописах. Максиму Горькому прочитав їх критик В. Десницький як річ, що заслуговує на увагу за справжнє майстерство. В разом з Горьким Десницький не похвалив лише зайного ліризму ("упругий ласкі ветра") в такій строгій формі, як сонет. В листі до "Каналоарміїці" -каторжан Горький, відзначаючи Іхній потяг до мистецтва, написав: "Не буду говорить о таких, поети совершенних произведениях, как отличные стихи Могилянской...". Але що скавелістам -- Геюба, що ім до української поети!

Становище молодої жінки в таборах примусової праці трагічне. Лада Могилянська виплила цю часу до дна. В добу Єковщини б розстріляли.

Лада Могилянська народилася в 1902 році в Чернігові в родині відомого письменника Й журналіста Михайла Могилянського, адвоката й громадського діяча, причетного до Виборзького процесу депутатів Першої Державної Думи, доброго знайомого М. Коцюбинського, його біографа, дослідника і коментатора. Родина Могилянських жила високими інтелектуальними інтересами і могла дати українській літературі двох визначних представників - Ладю в поезії і Дмитра в прозі. Дмитро Могилянський, що виступив у літературі, як і Ладя в 1923-му році, і писав під псевдонімом Дмитро Тась, був старшим на рік за Ладю. В 1930-их роках він так саме, як і сестра Ладя, пішов на заслання.

Ладя спочатку перебувала в Соловецьких таборах на Ведмежій горі, а потім в тому каторжному таборі, який будував канал Волга-Москва, в Дмитрові під Москвою. Працювала в канцелярі і в газеті.

Виштовхнутий з життя 62-літній батько (він працював у Академії Наук і після чергової чистки з вовчим билетом націоналістичного шкідника був звільнений з праці) жив у Ладі, спасаючись тим від наслідків, які неодмінно наставали після звільнення з роботи за націоналізм. Одного разу я надіслав йому для Ладі "Свирські сонети" одного тонкого поета — заслання Микити М. В листах Михайла Могилянського є відгуки Ладиного ставлення. "Мої кажуть, .. писав Михайло Могилянський, що сонети М-кого безпосередньо подобаються, але, щоб шонебуль про них сказати, треба «читатися», а «захеканим у роботі людям не так уж легко знайти час, потрібний для вдумливого вчитування». На переклад М-кого першого сонета з Дантею "Vita pauca" був такий відгук Ладі в листі М. Могилянського: "Мої поети зауважили, що в перших 8 рядках нема чергування жіночих рим з чоловічими, самі

лише жіночі рими, а в 7-у рядку 6 стіп замість 5-ти". Батько уникав згадувати в листах про дочку і навіть ім'я її школи там не фігурувало.

У 1937-му році трагічно обірвалося Ладине життя. Убитий торем батько перехав до Ленінграду, але, не маючи права там жити, мусів перебратися до Дніпропетровська до молодшої дочки, де жив у "новій душевій апаті" та "ізоляції від життя людей"

Лада Могилянська загинула в розцвіті літ, маючи лише 35 років і не завви того, що міг дати її талант. В "Новій іромаді", в "Житті й революції" та в катеринославській "Зорі" були вміщені більше десятка її поезій, між іншим вірш "Пам'яті Сесіна". В останньому журналі з'явилася дві її прекрасні поезії: "На коні вороному" та "Літнє" ("Вже красується, мов жито, світлий сум"...).

З приводу надрукованих у 1926 році закордоном у львівському "Літературно-науковому віснику" поезій Могилянської, серед яких була сильна річ — "Ніч самогубців" ("Рейки, чи морфій, чи шворка, чи куля...") Ладі довелося віправдуватися, що твори ці вміщенні там не тільки без її згоди, а навіть без відома. Позитивне сприймання у ворожих для большевизму колах закордоном на підсуетського письменника ходило вже темну пляму, яку не ляжко було зняти. Разом з тим вміщення цих поезій в ті близькі роки "Літературно-наукового вісника" визначало визнання мідного поетичного таланту Ладі Могилянської.

Varia

Слово на похороні Ольги Петрівни Косач-Кривинюк

Сестри, брати і друзі!

Важко ховати людину, з якою нас в'яжуть такі міцні і близькі зв'язки. В особі Ольги Петрівни Косач-Кривинюк ми губимо тобі тісний зв'язок поколінь, який ми відчували при сіданні з нею.

Перше з черг покоління, яке в її літиності привітало її із життю ласкою й любовлю, було поколінням батьків Михайла Драгоманова та Олени Пчілки. Це була та ланка української інтелігенції, що в юнацтві пережила український декабристизм і на скилі віку визволення українського кріпака.

Покоління Михайла Драгоманова, Олени Пчілки і українсько-шістдесятника Петра Косача було поколінням батьків небіжчиків. Ця ланка твердою рукою накреслила для себе громадський життєвий шлях свій і двинула по ньому своїх літей і нащадків.

Покоління Лесі Українки було разом з тим і поколінням самої Ольги Петрівни. Воно виходило на широку путь національного самовизначення, і йому належить участь у перших змаганнях за права свого народу.

Четверте з черг покоління — це покоління Юрія Косача. Воно внесло на собі всю заметіль і грози світових заворушень.

Нарешті і п'яте покоління так само, як сама небіжчина, у своєму літиності зазнало любові і ласки й і само простягало до неї свої руечніта. Ми загубили цей безпосередній зв'язок поколінь в особі Ольги Петрівни, але шануймо його, зміцнюймо і нементуймо його, бо в цьому зв'язку поколінь, у плеканні історичних традицій — сила нашої нації.

З великої родини Лесі Українки лишилася її молодша сестра, на яку тепер переходить щасливий обов'язок плекання родинних традицій, які дlia нас стають історичними і національними.

В особі Ольги Петрівни ми всі, люди її країни, її нації, губимо великого друга людини. Лікар з фаху, вона мала за об'єкт для своєї фахової роботи людину, пересичну людину без імення й назви.

людину як вищий витвір природи. І це поклало на рисах її особи свій особливий відбиток. Діти, малі і дорослі, були її особливою любов'ю. Як письменниця і громадянка вона несла їм ідеали людянності, громадського поступування і національного чину. Шануймо ж її пам'ять дитину і людину, пересічну людину без іменнії назви.

Ольга Петрівна належала до родини, що високо ставила українське слово, беручи його з невмирущих народних джерел і несучи його з покоління в покоління до національної скарбниці української літератури. Від рідної матері вона засвоїла собі що пошану до слова. Це в юнацтві перекладала вона рідною мовою твори чужої літератури, пізніше приступала дітям любові до свого слова, помагала підносити культуру слова на вищий щабель і сурово карала нехтування рідного слова. Шануймо ж її пам'ять наше могутнє слово, нашє єдине зараз знаряддя в боротьбі за наші права.

Була в Ольги Петрівні одна маленька риса, яка відкривала нам глибини її душі, де горіла велика пошана до краси. З дитинства вона не могла спокійно пройти повз зламану, кинуту й затоптану квітку. Вже хворобою, вона із зусиллям нахилялася, щоб підібрати кинуту кимсь квітку, зірвану з чужих полів, що траплялася на її дорозі. Така була сила пошани її до краси.

Сестро, сьогодні, на бруку чужого міста, що стало тобі за місце упокою, мене приманила зламана і покалічена червона міська квітка. Я приніс її тобі і в пам'ять тебе. Будемо ж усі шанувати красу як квітку наших полів, що доля порозкидала по широких, не-скідних чужих шляхах.

Праці Віктора Петрова про Куліша

У 20-их роках у Києві створилася незвичайно сприятлива обстановка для стулій над Кулішем. До Української Академії Наук був переданий багатотомний архів Куліша, що мав у своєму складі величезне листування письменника, не тільки листи до нього, але й значну кількість оригінальних листів самого Куліша, його записники, рукописи творів, виданих і невиданих.

Це був архів, старанно призбираний самим Кулішем, а по його смерті дружиною його Ганною Барвінок, що свято берегла пам'ять не залякні до неї справедливого человека свого. Бажаючи увічнити пам'ять Куліша, Ганна Барвінок вирішила видати повне зібрання його творів. У пошуках редактора вона звернулася до одного з знайомих пожійного человека, Івана Михайловича Каманіна, історика і археографа, директора Центрального архіву давніх актів у Києві. Архів Куліша був переданий тоді під опіку Каманіна, який встиг видати лише п'ять томів художніх творів Куліша, оригінальних і перекладних. Навики археографа і публікатора історичних документів позначилися на цьому виданні, яке навіть зовнішнім виглядом і розкладом матеріалу нагадувало скоріше збірник архівних документів, ніж мистецьких творів видатного письменника, класика української літератури.

П'ять цих великих томів видавалися без розрахунку на вимоги читача як пам'ятник — "монумент", і так вони пролежали в тому ж архіві, не просукувшись ні до читача, ні до популярних бібліотек, разом з архівом письменника, до якого не мали доступу інші дослідники. Тільки в революційні роки завдяки величезному попиту на українську книгу ці п'ять томів швидко розійшлися і аж до цього часу зберегли свою документальну цінність, бо нового видання 1918-ий рік не приніс, а советські видавництва, звичайно, і не плянували. Каманін помер у 1920 році, і його заступив на роботі в Архіві давніх актів молодий історик і архівіст, співробітник ВУАН, В. Романовський, тісно пов'язаний дружбою і науковими стосунками з молодими працівниками різних академічних комісій Ф. Еристом, М. Зеровим, П. Руліном, В. Петровим. Архів Куліша в цілості був

перекладий до Академії Наук і поміщений у комісії для складання словника живої мови, де працювала М. Гріченко, що особисто знала Куліша, і де так само містилася Етнографічна комісія, керівником якої був В. Петров.

Переміщення рукописів Куліша з Архіву давніх актів до Академії відразу створило документальну базу для дослідження Куліша, поруч із Шевченком, став центром дослідчої роботи багатьох співробітників ВУАН. За студії над Кулішем взялися М. М. Могиліанський, О. К. Дорошкевич, П. І. Рулін, М. К. Зеров і В. П. Петров. Внаслідок цієї праці появився академічний збірник, присвячений Кулішеві, а молодий літературознавець Є. Кирилюк в підготовці до студій над Кулішем зібрав повну бібліографію публікацій Куліша і про Куліша. Але найбільш серйозним студіям над Кулішем присвятив себе Віктор Петров.

За університетським фактом Петров був істориком. Перші роки академічної праці він віддав цілком етнографії й фольклору. З 1920-их років він так глибоко увійшов у вивчення Куліша, що з цього часу Куліш, можна сказати, став його супутником до кінця академічної роботи на Україні. Він підходив до Куліша з різних боків і різними методами.

У 1923-му році він Іздив у наукове відрядження до Петрограду саме за Кулішевими матеріалами. Праця в петербурзьких архівах, як тоді переховувалася слідча справа про Куліша, — в Пушкінському домі, де зберігалися листи Куліца до російських культурних діячів і письменників, — все це допомогло Віктору Платоновичу так вжитися в Куліша, що він не тільки дав низку добре документованіх праць про письменника, але й міг зробити його героєм роману, бо і цій діяльності вже в 20-их роках зробив цілком певні і вдалі кроки.

Можливо, що інтерес до Куліша у Віктора Петрова прийшов ще від фольклорних заінтересувань етнографа, але дослідник відразу спрямував свої праші над Кулішем на докладні біографічні й психологічні студії, які завершилися великою монографічною розвідкою.

Спогади Олександра Кошиця

У Канаді минулого року в виданні «Осередку культури й освіти» вийшла надзвичайна книга. Скромний заголовок її "Спогади Олександра Кошиця" прекрасно пасує до постаті автора, як вона вирісовується з тих спогадів. Грубенька книжка на 366 сторінок — це лише перша частина тих спогадів, які видавництво називає "книгою любові до народу й України", яким автор віддав усє своє життя і свій геній".

Олександр Кошиць народився 11-го вересня (30 серпня) 1875-го року, у с. Ромашках Канівецького повіту на Київщині, де батько його був священиком, але справжньою батьківщиною Кошиця було село Тарасівка, Звенигородського повіту, куди перебрав батько, коли Кошицеві було лише два роки. І більша частина першого тому пов'язана якраз із Тарасівкою, з рідкою священицькою хатою, з сусіднimi шевченківськими селами; як відомо, одна з родичок Кошиця згадується і в біографії Шевченка.

Олександр Кошиць після болгарської бурси і київської Духовної Семінарії, кінчина київському Духовому Академію (1901 р.), а спеціальну музичну освіту здобув у школі Лисенка по класі композиції проф. Г. Любомирського.

Деякий час Кошиць займався педагогічною працею на Кавказі, де викладав історію в російських гімназіях Ставрополя і Тифлісу, а з 1904-го року оселився на довший час знову в Києві, де цілком віддавав музичній і педагогічній діяльності в цій самій галузі праці. Учителем співу, організатором студентських хорів в університеті і на Вищих жіночих курсах, диригентом Київської опери, професор корового співу в Київському консерваторії, — все це була лише підготовка до того великого діла, яке створив Кошиць після 1918-го року.

За спогадами Віктора Приходька, в кінці грудня 1918-го р. в Києві відбувся великий концерт на честь Директорії з приводу уроочистого вступу її до столиці. Кошиць диригував співами Українського Національного Хору — між іншим співали нову композицію Леонтовича "Легенда" — "Дівчину вродливу козак покохав".

Спів кору на Головного Отамана і Голову Директорії Симона Петлюру зробив таке велике враження, що тут же на концерті з'явилася ідея вести українську пропаганду закордоном за допомогою української пісні. Кирилові Степченкові, голови музичного відділу Управління мистецтв і національної культури і Кошиці, який у тому відділі відав Етнографічну секцію, доручено перевести в жотя що справу.

Вже на початку 1919 року до Української Республіканської Капелі прийнято сотню співаків за конкурсом. Пробні й підготовчі співаки з цією сотнею перших співаків Капелі провадили помічниця Кошиця Платоніда Іванівна Шуровська (позніше Розінсьяч). Про цю підготовчу роботу Шуровська зберегла враження на ціле життя. Такої голосової сили й музичної лібрості та багатства, які мала та сотня капелані — Й не доводилося зустрічати більше ніде. Дійсно до Капелі прийнято багато видатних, відомих уже мистецьких сил. У такому складі Капела існувала недовго. Більшовицька навона примусила Директорію відступити до Кам'янця, куди переїхала лише третина Капелі. В Кам'янці Капелю поконвали новими силами до 80 осіб, і влітні 1919 року розпочалася подорож Капелі закордон. Перший концерт в дорозі відбувся 11-го квітня в Станиславові, 25-го квітня Капела була вже в Ужгороді і на початку травня в Празі.

Власне, з Праги і почалася тріумфальна подорож Капелі. Чеські музичні фахівці проф. Зденек Несліт та Ярослав Кржічек писали: "Українці покорили нас несподіваною красою співу, і ми багато дечого навчилися". Далі пішли Віденсь, Швейцарія, Париж, Бельгія, Голландія, Лондон, нарешті Німеччина, де в 1920 році західилось існування Капелі.

Через різні причини Капеля розпалася, але з основного осередку її на чолі з Кошицем виник Український Національний Хор, що користався не меншою славою, ніж Капеля. Польща, Еспанія, Франція, Бельгія, Німеччина знову з захопленням приймали в себе Кошиця до того часу, коли він з цілим хором своїм переїхав за океан до Америки, де Український Національний Хор знову тріумфуючи обтішив різні міста Сполучених Штатів Америки, Канади, Куби, Мексіко, Бразилії, Уругваю, Аргентини. За півсім років існування Української Республіканської Капелі та Українського Національного Хору під орудою Кошиця відбулося коло тисячі концертів, що красу української пісні та ім'я українського народу рознесли по широкому світу.

Ініціатори заснування Української Республіканської Капелі

розуміли велике політичне значення, яке могли мати виступи Капелі закордоном для підтримки визвольних змагань українського народу.

Один з чеських критиків писав: "Українці прийшли і перемогли. Дійсно, аж надто довго не знали ми про них і тіжко хвивили їх, коли несвідомо, не маючи інформації, з'єднували їх, проти їхньої волі, в один цілі з російським народом. Наше (чехів) бажання велико і неподільної Росії — занадто слабий аргумент проти природи й волі цілого українського народу, для якого самостійність є всім, як була колись і для нас".

Одна берлінська газета в 1920-му році писала з приводу одного з концертів: "Ми бачимо народ, що чує в собі молоду, буйну силу, рветься на волю з вікової неволі. Тепер він гісцею бореться за існування. І коли б пісня була державою, то Україна зайняла б участь перше місце поміж народами".

Характерні випадки були в практиці Олександра Кошиця як диригента, випадки, які показували, як він розумів політичний характер виступів хору.

У спогадах Тамари Петрової знаходимо цікаве оповідання, як у Києві в Міському театрі під час літнього концерту вперше літні революції виступав український хор під диригуванням Кошиця. Першою точкою був національний гімн "Ще не вмерла Україна". Московські, а почасти більшовицькі настрої присутній на концерті публіки виявилися в тому, що лише частини присутніх встала при виконанні тімну, решта — байдуже сиділа. Олександр Антонович раптово обірвав спів і обернувся до публіки, в повній тиші його голос зазував аж непримінно різко і твердо: "Для тих, хто не вміє читати: Український гімн. Встati!" і театр встав.

Про другий випадок згадує видатний учасник Української Республіканської Капелі Олекса Чехівський: "Шеф капелі (Кошиць), — писце Чехівський, — виконував свої обов'язки як простий вояк і йшов туди, куди його посыпало на приказ наших політиків... Досить згадати про концерт у Зальцведелі, в Німеччині, у збільшочіченому лагері інтернованих... На тому концерті нас мали побити, і не побили тільки тому, що «більшовицький резерв» із другого лагеря не бачів на концерт. Зальцведельські робітники [—юноні] зустріли Капелю пілком вороже, як встали при співанні національного українського гімну, але під час концерту все ж аплодували — річна пісня вплинула на них".

На обкладинці спогадів Кошиця навізномін майстром відтворено кілька характерних поз, які показують Кошиця під час диригу-

вания. Чужоземні критики називали його "заклинателем-чаклуном", "чародійним диригентом", який "небагатьма повними зна-чення жестами, часом рухом одного пальця, уміє передавати свої настрої Капелі, яка в його руках є покірним інструментом".

Особливі враження на присутніх спроваджало те, що Капеля співала без нот, напам'ять, а диригент не вживав ні нот, ні диригентської палички, оперуючи руками й пальцями. Кожний рух диригента, то спокійний, то темпераментний, кожний знак його пальца, робили на Капелю "дуже дивний вплив". Своїми рухами Кошиць ніби мандрував кожну пісню, своїми рухами віддаючи її характер.

"Виразність диригентських рухів, — пись Шуровська-Росієвич, — була настільки характерна, що вистачало уважно слідувати за ним при музичній продукції, щоб зрозуміти зміст виконуваної речі, що не раз підкresлювало її чужинці. Окрім вияви диригентського рисунку Кошиця заставляли спостережливих критиків занотовувати їх детальними та дуже характерними карикатурами і поміщати їх поруч із докладними та високопочувальними рецензіями музичної сторінки концертів. Нічого тут дивного, що підлеглі виконавці відчували найменший динамічний рух, поданий геніальним диригентом".

З чисто суб'єктивних моментів мистецького уміння Кошиця Шуровська відзначає його силу волі. "Ця його властивість була в нім розвинута аж до гіпнотичного впливу на підлегліх виконавців, які не раз самі призивалися, що Кошиця може витягти зі співака останні сили". Для ілюстрації такі Шуровська наводить інтересний епізод з концерту в Берні (Швейцарія), в привінності багатьох чужинецьких дипломатичних представників.

"Настрій у хористів, — пише Шуровська, — дуже святочний і повний наслікстризованисті. В таких випадках бував нахил у хористів до підвищування... В даному випадку цілий хор непомітно підвищував тонацію виконуваного твору. Тонкий слух лирикента Кошиця відразу ж це спостеріг, але, не бажаючи порушити піднесенний настрій співу, а разом з тим не бачачи конечної потреби наладити гармонійної чистоти в інтонуванні, залишив єх до кінця довгої черги Лисенкових веснянок співачу так, як вона створилася. На прикінці мало бути відспівувані тріо, при чому сопранова партія була написана на високі позиції. Сольова мелодія повторюється десь кілька разів хором. Солістка з добрим голосом, але з напруженим верхнім регистром, ще на пробах була непевна, чи зможе співати високі тони. На щастя солістка не помітила підвищення тонажу. Постала велика небезпека. Кошиць непомітно повертається в

бік солістки і вже за кілька тактів підготовляє її своїм наказуючим впертим поглядом. Настає момент сольового співу. Сильним виразним рухом Кошиць заставляє солістку напрухтися, і, о чудо! співачка, котра далі «я» другої октави не пробувала ніколи, починає певно і сміливо співати, не помічуючи прикрої несподіванки, лише відчано виконує гіпнотизуючий наказ диригента, а за нею і ціла сопранова партія зовсім точно повторює. По концерті, коли переповіджено хід справи первово вичерпаній солістці, вона відповіла: «Олександр Антонович не менш так подивляєшся, що я, мабуть, могла б заспівати іще вище, якби цього треба».

Другий випадок. "На одному з концертів під час хорової продукції, коли зала при абсолютній тиші ніби замерла, зачарована звуками співу, яксьа гістерична особа без найменшої причини нарешті вигукнула: «Горити!» Це було магічним знаком для слухачів, які почали в панічному страху зриватися з місць. Виринула небезпека для людського життя. І в цей момент Кошиць не виявив ні найменшим рухом якоєсь розгубленості чи сквилювання, навпаки, рішучим поглядом глянув на цілий хор, що також, відчувалося, починає підлягати загальній психозі, і заставив усіх непорушно, без жадного відхилення від нормального виконування речі, співати далі, примиусивши зали спінкнитися, а потім спокійно зайняти знову свої місця".

Надзвичайно цікава для мистецького відчууття в Кошиця та матера, якою він підготовляв виконання до музичної інтерпретації той чи іншої речі. Та ж помітниця Його Шуровська в статті про Кошиця як диригента пише: "Для інтерпретації твору Кошиць вживає не раз дару свого красномовства та широкого розумового розгляду, а разом з тим незвичайно розвиненої образтворчої фантазії. Перед виконавцями, які вже наперед мусіли опанувати технічну сторінку речі, Кошиць малює, наприклад, чарівний образ тихого літнього вечора в Україні, той безмежний спокій відпочиваючого після денної тяжкої праці села, коли все навколо завмерло, лише з різних кутків чути лініне перегукування пісів та з близького гаю доносяться твохкання солов'їв. А там, десь з боку, долітає тихе сеньковсько плюскотинне річки та рабання жаб. І на фоні цього безтурботного, безмежного спокою з якогось крайнього кутка ледве доносяться лівочий спів «Ліхо, тихо Дунай воду несе...». Співають десь далеко — далеко, так що і в цім глибокім спокою вухо ледве вловлює звуки. Намалювавши такий образ з майстерністю найкращого драматичного мистця і захопивши ним слухачів-виконавців, Кошиць обережно приступав до випрацювання найтонішого піаніссимо. Ясна річ,

що співаки під впливом таких близьких, рідних мрій, передавали цей настрій у досконалій формі. А тим часом лірикент, утворивши загальний фон для мистецького малюнка, починає випрацюувати його подробиці, знову ж таки опираючись на природну характеристизацію кожного меншого образу, назначеного в нашій незрівняній народній поезії".

Щуровська дуже близько знала Кошиця протягом багатьох років, тому свідчення її для нас набирають особливого значення. У неї ж можемо взяти й прекрасну характеристику Кошиця як особистості. Вона так розкриває перед нами внутрішній світ Кошиця: "Крім студій чисто філософічних та філософічно-богословських, Кошиць був добре ознайомлений з літературою, історією, особливо ж археологією. Не було, мабуть, такої лілянки культурних лодських здобутків, з якою Кошиць у більшій чи меншій мірі не був би ознайомлений. Тому у зваженінах з людьми різкої культури і цивілізації Олександр Антонович Кошиць був завсіди сербозним і цікавим співбесідником. Під час своєї поетичної та наполегливої праці Кошиць завсіди находив хвилину вільного часу на перечитання цікавої книжки з минулого чи сучасного життя. Тому для нього не було ніколи трудно зорієнтуватися в ситуації і виголосити чи то поважну, змістовну промову на кожну тему, чи детально пожартувати, маючи з природи нахил до гумору та спостереження..."

Перечуз поетичним зашківаленням життям, пише Щуровська, Кошиць гарячково слідкував за розвитком музичного мистецтва і своїм критичним розумом аналізував твори більше людського роздумування, ніж справжнього мистецького надихнення. Він бачив при тому, що українська творчість із своїм природним багатством не потребує вигаданих прикрас, вона чудова в своїй простоті, і що її природність лише треба вміти передати. Ось чому цілік світ був приголомшений, коли Кошиць винів на всесвітню арену прекрасну українську народну пісню в цілій її чистій безпосередності. Кажуть, найвища краса полягає в простоті, але нашому поколінню, пересякнутому поетичним змаганням досягнути чогось надзвичайного, в шаленім темпі сучасного життя так трудно відшукати «іскру Божу» у звичайних речах. Треба було бути Кошицем, щоб цю іскру віднайти і відповідно її людству показати чи то своїми аранжуваннями, чи особливо в репродукційній мистецькій інтерпретації".

Ця характеристика цілковито стосується і до того мистецтва, яке виявляє Кошиць у своїх спогадах. У простих буденних речах свого дитинства, свого оточення він розкриває ту найвищу красу,

яку так відчуває у простих мелодіях народньої пісні. Перед читачем постає великий музикант, що в кожному людському образі, в кожному настроєвому пейзажі відчуває що велику одінчу красу музичної мелодії.

[РЕЦЕНЗІЯ]

Україна. Українознавство і французьке культурне життя. За редакцією І. Борщака. Обкладинка роботи Ю. Кульчицького. Збірники I-6, Париж 1949-1951, 496 ст.

Ми не зустрічали ще до цього часу загальні оцінки цього видатного явища української сім'ягайної повоєнної журналістики. Принагідні замітки з приводу появи того чи іншого збірника з цієї серії й не могли охопити ширше багатограного змісту шілости.

З виходом 6-го збірника, датованого ще 1951-им роком, хоч вийшло у половині 1952-го року, очевидно закінчено перший том "України", де через усі її місто випускі проходить одна суцільна нумерація сторінок.

Перше враження, яке лишається від цих збірників, це добра зредагованість і вміла організованість матеріалу. Кожна книжка містить у собі кілька різноманітного змісту цікавих і цінних статей. Далі знаходимо: публікацію документів або призабутих сторінок, про які редакція вважає за необхідне нагадати сучасному читачеві. Спеціальний відділ "Про засланників" завжди заповнений змістовними некрологами й особистими згадками. Багата і різно-стороння науково-культурна хроніка доповнюється в кожному числі надзвичайно цікавим відділом "Наші відгуки". Отгадки і рецензії та досконало представлений відділ нотаток - "Українка" замікають зміст кожного збірника окремо.

Центр уваги цілого журналу — франко-українські культурні зв'язки. Редактор Ілько Борщак — дійсний член українських наукових установ і професор державної Школи східних мов у Парижі, невтомний дослідник української історії і шансливий знахідник нових виключної цінності матеріалів з україністки в паризьких архівах або рідких видань у французьких бібліотеках, особистий знайомий багатьох представників культурної Франції, в більшій чи меншій мірі зачеплених "українською проблемою" чи українськими интересами; тому не дивно, що редакторові вдається з при-

воду кожної історичної постаті або кожного історичного факту скласти своє свіже слово, притягти нові, невідомі або маловідомі матеріали.

Прекрасна, жива літературна манера, з якою почається матеріал, захоплюють читача і дають насолоду безискуснього відчуття речей, про які йде мова. Чудесний репортаж "Україна в Парижі. Макарування й пам'ятки" читається з таким інтересом, що справа йде не про старовинні будинки і ставоринні книжки, а про події виключного історичного значення. Живі діялоги, які наводять редактор у своїх згадках про окремих людей, іскраво змальовують і оживлюють зовсім незнані читачеві постаті. Переглядаємо з збірників один за одним, і на весь зграй постає перед нама цікаве обличчя самого редактора. Це перш за все вченій, що не терпить будь-яких відхилень від істини. Він квотомно виправлює їх. Дискауніфікаційна газетна замітка про М. Ломоносова викликає в нього фактичну довідку, що кінчиться запитанням про мету цієї газетної замітки, а здогад редактора, що замітка мала на меті признаніти "москаля" викликає ньюго цілком слушну думку про те, що, прочитавши зневажливі рядки про Ломоносова, ті, що знають, хто він був, "навряд чи вімовлять йому в пошані, натомість напевні матимуть несмак до українських газетирів" (ст. 219). Спеціальна розвідка присвячена т. зв. "Заповіту Петра Великого" (178-183).

Фантастичні вигадки про банкет Розумовського в Версалі або помилкова вказівка на згадку про Г. Орлика в автобіографії Гете викликають, крім рішучих фактічних заперечень редактора, ще й гаки думки: "Автори цих легенд і байок, мабуть, не уявляють собі всього лиха, що вони такими писаними завдають українській справі", внаслідок цього "освічений чужинець ставиться з великою обережністю до «українських матеріалів», тобто просто не довірює їм" (ст. 291).

Об'єктивність науковця примушує редактора звернути увагу на одну "досить небезпечночу хворобу", — на думку редактора, — без сумніву "тоталітарного походження", яка поширилася в українському суспільстві на сім'ягай та "яка, якщо Й не позбутиться, чого крім шоди не дастє українській загальній справі. Маємо на увазі, — зазначає вік, — — оцінку різних заслужених або видатних українців з погляду свого політичного загумінку чи церковної параді" (ст. 293).

Уникаючи всяких політичних справ і суперечок, редактор, однак, звертає увагу на складність проблеми української незалеж-

ності. З приводу книги недавно померлого проф. Є. Спекторського до століття Київського університету редактор зазначає, що автор П., "видатний учений і людина високої моралі", не хоче ай вивчати, ай наїтъ знати про українську державну проблему. "Читач буде ще більше вражений, — пише І. Боршак, — коли знатиме, що Є. Спекторський з священичого роду був українець з походження. Цей факт свідчить про складність проблеми української самостійності, складність, що й українські політичні діячі на еміграції часто-густо просто нехтували або не розуміють" (ст. 485).

"Як досі показала тридцятирічна еміграційна «практика», легковажне чіпляння різних націопок на зразок «малорос», «запородненця», «зрадника» тощо — лише остаточно відштовхувало різних блудних синів від українства і помножувало лави російського табору" (ст. 486).

Цілком об'єктивну позицію займає редактор і в іншому драматичному питанні: "Найви як не сказати більше, є напади ляжких старих українських смигантів на новин за те, що вони, мовляв, писали в СРСР такі речі, що їх український державник не може читати без відрази... так, нібито країні пролетарської диктатури можна писати інші речі!" (ст. 487).

Крім самого редактора, який подав низку цінних статей ("Марко Вовчок та й заїзди в Париж", "Слов'янські студії у Франції" та інші) редактор зумів притягти до співробітництва ряд видатних дослідників і письменників. У збірниках "України" взяли участь: М. Андрусяк, С. Бачинський, Н. Григорів, П. Ковалів, Б. Крупницький, В. Кубійович, І. Лисяк-Рудницький, М. Міллер, О. Огіоблін, Л. Окінцевич, Я. Рудницький, В. Сенотович-Бережний, Ю. Сірий, В. Січинський, В. Чапленко, Ю. Шерех, А. Яковлів та інші.

Поза проблемами франко-українських культурних взаємин найбільше уваги приділено поважній оцінці в одному українському органі згаданого вже "Заповіту Петра Великого"; [Боршак] відповідає цілою розвідкою з доказами фальшивості цього документу.

Євген Маланюк — шевченкознавець

(НА ВСТУПІ СЛОВО ПРО НАШУ ВЕЛИКУ ВТРАТУ)

20 лютого цього року українське суспільство поховало свого великого поета на цвинтарі в Бавид Бруку.

107 років тому українська громада в Петербурзі в тому ж місяці лютому за тодішнім стилем поховала українського генійного поета на Смоленському кладовищі північної столиці Російської імперії.

Ці дві дати не мають якогось зв'язку між собою, але незрима лінія проходить від одної до другої, хоч і розділених цілим сторіччям, подій.

За рік до смерті Євгена Маланюка зявився другий том "Книги спостережень" — збірки давніх і пізніших його статей — відгуків на літературні явища минулого і недавнього. Це не є книга про Шевченка. Проте, постать Шевченка ломає усій. Вже передмова до першого тому "Спостережень" починалася Шевченковими словами з його передмови до нездійсненого другого видання його поезій (1847 році): "По мові — передмова. Можна й без неї...". Шевченко називає ці слова до першого видання "Кобзаря". Маланюк цим підхреслював, що зміст його книги вже відомий читачам з попередніх статей в журналах і окремих виданнях.

І від цих перших Шевченкових слів у передмові через обидва томи "Спостережень" прозирає Шевченкова присутність у роздумах поста-есеїста. Іноді — це спіграff, узятій з Шевченковою поезією, іноді коротка цитата в тексті статті, а іноді автор-есеїст знаходить у Шевченкові цікаві паралелі до інших літературних постатей.

Гоголь і Шевченко... Маланюк у кількох статтях у різні часи підходить до цього співставлення, поки не викарбовує просто скульптурні риси обох письменників у своїх "Нарисах з історії української культури" (1954).

Гоголь був аналітик... "В його творчості людина ніби розлається на очах на свої складові частини, — говорить Маланюк.

Така «мертва» (передусім національно!) душа сплющується, сплющується, скроочується до якоїсь лише однієї психічної ідехи (ненажерство — Собакевич, скнарство — Плюшкін, піліткий сенгіментализм — Манілов, грошолюбство — Чічиков і т. д.). Наслідком затрати духу і омертвіння душі — людина Гоголя стає калікою, поговорою, харикатурою людини. І в ту порожню оболонку бувшої Людини входить «чорт» того чи іншого пороку, «к'єчисьга сила», яку так гостро відчував Гоголь і з якою, як міг, ізліс життя боровся так само хрестом і молитвою, як і своєю завжди до Бога — направленою творчістю.

Людина Шевченка це, передусім, — «образ Божий». «Будьте люди!» — це постійний заклик і перексторог Шевченка. Людина Шевченка і кіо ли не скалічена — однаково «в добре чи «зли» («коли добро жаль, Боже, то дай злой, злої...»). Людина Шевченка, справіл, і повна, багата внутрішнім змістом, «поліфонічах...» І тут корениться, —каже далі Маланюк, — кардинальна органічна різниця поміж Шевченком і Гоголем.. Коли Шевченко у тьому історичній почі був могутнім вибухом вулькану з його грізним гримом і паличним полум'ям, то Гоголь був таємничими відгуками ночі та містично чарівним, місячним, отже «холодними» світлом II».

Дуже цікава паралель між Шевченком і Франком. Співставлення їх гюрчого шляху зводиться до того, що Шевченко силою свого генія перелітає через ту скелю, яку Франко закликає лупати і сам II прорубується у холод і спеку, день і ніч, рік за роком, невідикно, систематично — поспідівно ("Франко як явине інтелекту" 1956). В "Книзі спостережень" багато побіжних співставлень Шевченко і Куліш, Шевченко і Леся Українка, образ Петербургу в Шевченка й Мінкевіча.

"Книга спостережень" відкривається розділом "Від кобзаря до нації", і ця формула поета-есеїста проходить буквально через усі Його висловлення про Шевченка. "Кобзар" була назва лише першої книжки Шевченка з восьми поезій, виданої в 1840 році. Вже в другому, задуманому Ним, повнішому виданні він дав нову більш вільповідну назву "Поезія", але, завважує Маланюк, сила національних емоцій, пробудженіх "Кобзарем" 1840 року, була така несокрушима, що не тільки прихильникове видання "Кобзаря" 1860 року, але й рішуче всі пізніші видання носили цей вже невідповідний титул. "Прометеїстична, бунтарська поезія" Шевченка, що являла собою "тектонічну детонацію Гайдамаччини" (це все вирази Маланюкових статей) була, як він каже, "закобзарена" українським суспільством (т. I, ст. 60). "Так заульгаризувати Шевченка, як це

пощастило зробити українській інтелігенції, — не міг би ніхай національний ворог", — твердить Маланюк у "Літературно-науковому віснику" в 1927 р. і далі: "Шевченко був заульгаризований віддавна і досить міцно. Весь Прометеїв запал, вся пророча мисія, вся неподільськість змісту Його таких на позір «людських» слів — для більшості інтелігентій були порожнім місцем. Бравось від Шевченка те, що не вимагало жадних зусиль, отже «садок винниний коло хати та славетний кожух із шапкою» (т. I, ст. 17). Між тим — шлях Його був "від Кобзаря до поета нації".

У Маланюка є кілька поезій, присвячених Шевченкові, які відбивають ці думки і оцінки есеїста. В одному сонеті в першому ж катрені він відкидає всі занаймані визначення Шевченка в суспільстві:

Не поет — бо це ж до болю мало,
Не трибун — бо це лиш рупор мас,
І вже менш за все "Кобзар" — Тарас"
Він, ким зайкається і запалило.

Варто згадати про Маланюкові допоміжні дні в Шевченківській дні в Празі, Варшаві, в Нью-Йорку, були його виступи і в нас, у Академії.

В студентській громаді у Варшаві в 1937 році він проголосив доповідь "До справжнього Шевченка". Зміна в оцінці суспільством Шевченка прийшла лише з новою наукового шевченкознавства, що Його Маланюк пов'язує з ім'ям Павла Зайцева і з виданням повного зібрання творів у Варшаві і широко закріпленням роботою шевченкознавців у Києві під керівництвом акад. С. О. Єфремова з виданим ще в 1927 році поетичними творами, підготованими М. М. Новицьким під справжнім Шевченковим наполовином "Поезія".

З певними думками і тезами Маланюка-шевченкознавця можна не погоджуватися, але не можна не визнати суспільності і стійкості думок філософа-поета.

Вшануймо ж нашого великого поета-шевченківця на конференції в традиційній Шевченковій річниці.

Author's notes

ПОВСТАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ

1) Записки Горбачевського видано тричі. Вперше П. І. Бартенєв надрукував їх без прізвища автора, як "Записки незнаного" в "Русском архиве" 1882. Через цензуру перешкоджали "Записки" в багатьох місцях зазнали купор.

1916 р. Записки Горбачевського перевидано у видавництві "Задруга" (Москва) в "Бібліотеці мемуарів", як ІІ випуск. Тут, крім "Записок" подано статтю про Сухінова, його листи й автобіографічні оповідання, а також дано вступну статтю Б. Сироцковського про Горбачевського та його записки. Тепер це друге видання перевидане: Бібліотека лекабристов. Записки и письма И. И. Горбачевского ("Современные проблемы" Н. А. Столлера), 1925, 400 ст.

2) Мемуарі Руліковського до цього часу не використано в лекабристській літературі. В науковий обіг пустив їх Л. П. Добропольський, який використав їх у своїй монографії про повстання Чернігівського полку. Під редакцією Л. П. Добропольського ці мемуари мають вийти в українському перекладі.

3) М. Муравьев-Апостол. Воспоминания и письма. Предисловие и примечания С. Я. Штраиха, "Былые" (Петербург) 1922.

4) У споминах Олізара говориться, що він був поліцмайстром у Петербурзі ("oddzialowy policmajster").

5) Рамітнікі (Львів) 1892, ст. 171.

6) Офіційний лист Жолтухіна до міністра внутрішніх справ В. С. Ланського від 26 грудня 1827 р. № 2683. Арх. ген.-губ., Поліц. част., 1827, № 95.

7) Дрібна канцелярська посада.

8) Арх. ген.-губ., Секр. част. 1827, № 2. Дело по отношению генерал-адъютанта Бенкендорфа о злоупотреблениях секретаря Жандра.

9) "По сему делу изложено мнение гражданского губернатора, хлонившегося о отправлении Ахенфельда, которого поступок подведен под милостивый манифест; и указом Правительствующего Сената 5 департамента от 26 октября этого года он от суда и следствия освобожден, со взысканием сму только в наказание содержание его под стражею" (примітка Жолтухіна).

10) Остання служба Жандра в Петербурзі була в канцелярії полімайстра.

11) Справа 1827 р., № 2, арк. 19-21 зв.

12) Василь Семенович Катеринич мав уже більш 60 років. На той час був осіченою людиною, бо здобув систематичну освіту в Київській Академії та в лютеранській школі в Петербурзі. Починав службу, як звичайно робилося, з військових посад, а з 1785 р. був за адютанта в Олонецького та Архангельського генерал-губернатора. Службу київської палати почав з 1791 р. в Новгород-Сіверську, що того ж року був переведений до Київської — спочатку на асесора, з 1799 р. на радника і нарешті з 1811 р. поставлений був на вінегубернатора. Його службовий формулар заповінний великою кількістю вказівок на відповідальні доручення, що давалися йому зв'язку з грошовими справами, постраціями польських маєтків, що одійшли до казни, непорозуміннями в київських маєтках, військовими обставинами(набори рекрут тощо). При ревізіях київської палати в нього відмічався традиційний порядок, за що Жолтухін і цікав Катеринича. Коли Ковалеву дали відставку, на його місце назначили Катеринича, 11 березня 1828 р.

13) Справа 1827 р., № 2, арк. 30.

14) Там таки, арк. 38 зв.

15) "Дело, заключающее переписку с г. генерал-адъютантом Бенкендорфом о прибытии военного губернатора в Киевскую губернию [и] о ревизии присутственных мест и проч.". К.Ц.А., Арх. ген.-туб., Поліц. частина 1827, №. 10, а, 2 зв. Див. ще справу "Об увольнении от должности полицеимейстера подполковника Дурова и об определении на его место кол. сов. Гессе". К.Ц.А., Арх. ген.-туб., 1827, №. 172.

16) К.Ц.А., Арх. ген.-туб., 1827. Справа №. 10, арк. 11 зв.—14.

17) Жолтухін хлопотав в Ланського, щоб Дурова перемістити поліцмайстром до іншої губернії, але залишити по армії, мотивуючи це так: "Скольки ни значительныи упущенія по должності г-на Дурова, но, не желая сделать его исцелительным по уважению прежней его службы и немалого семейства, я покорнейше прошу Ваше Высокопревосходительство оказать ему милость, не препрятствовать путі к службе какою-либо ремаркою при увольнении". Там таки, арк. 23.

18) В доказі Жолтухіна від 8 листопада 1827 р. на височайше ім'я находимо такі характеристики земської адміністрації: "Все они (городничі), исключая Васильковского городничего (Девілера), оказались более или менее причастными к разным беспорядкам и злоупотреблениям, одни дозволили себе притеснения жителям, другие захватывали у них имущество, и даже самые общественные земли, а некоторые обвиняются в лихомянстве..."

Нащад я некоторых земских исправников довольно хороших и в особенности двух — уманского Козаковского и черкасского Лепарского (Адам Романович, рідний брат відомого тюремника декабристів С. Р. Лепарского), которые отличаются весьма хорошими способностями и правилами, но другие затем и преимущественно киевский Яниновский, васильковский Кузьмин (Козьмін) и радомльский Доброзволь-

ский, навлекли на себя множество жалоб в несправедливости, притеснениях, а Доброзвольский особенно в вымогательстве взяток... Заседатели, за исключением самого небольшого числа, определенных от короны, весьма худо знают свое дело, вообще недеятельны, по несколько раз дополняют одно и тоже следствие, и по несколько лет держат у себя дела без всякого производства, не давая никому отчета в своих действиях; большая часть заседателей выбирается по видам богатых помещиков, без надлежащих сведений и опытности, и потому в действиях своих они не столько стараются об исполнении своей обязанности, сколько о выгодах помещиков, завода и прекращения по их желаниям дел к утеснению крестьян и к обременению присутственных мест... При таковом состоянии дел надлежало виновных в беспорядках подвергнуть законной ответственности, следовательно надлежало их отрешить и предать суду. Но число же могло простираться до 200 человек, и я не находил особенной пользы в отношении всех, ибо не знал возможности заменить их места людьми благонадежными, а тем менее опытными"... Жолтухін пропонував поширити на Київщину закон, який був уstanовлений для польських губерній, а саме, щоб половина засідачів була від "короны", себто призначалася, а не обирається. Особливо він уважав потребним це для Київщини, "такі крестьяни из малороссия, а помещики поляки, где между сими двумя сословиями существует всегдашая ныне неизвестная, питаемая и разностные релігии и разорительным способом управления через отдану в посессию и гас, наконец, разоренный поселянин не может найти себе защиты у земского чиновника, совершенно зависящего от помещиков"... К.Ц.А., Арх. ген.-туб., 1827, Поліц. част., №. 95: "По обозрению Киевской губернии и присутственных мест вообще", арк. 75 і далі.

НОВІ ДОКУМЕНТИ ДО БІОГРАФІЇ М. І. ГУЛАКА

1) Київ. стар. 1906, №. 2, ст. 135-152. Н. Стороженко, Кирилло-Мефодіївські заговорщики. Николай Іванович Гулак.

2) Галлерс Шлиссельбургских узников, ч. 1. Спб. 1907, ст. 37-55.

3) Про архівні джерела до історії товариства див. нашу замітку: З нових матеріалів до історії Кирило-методіївського братства, — "Україна" (Київ) 1924, №. 1-2, ст. 121-126.

4) Матеріали до історії Кирило-Мет. братства. Призначення кирилло-методіївців. Приладив до друку М. Грушевський. "Збірник пам'яті Тараса Шевченка", Київ, 1915.

5) Наше минуле 1918, кн. 1, ст. 54-56. Нові документи про Гулака. Подав Пав. Зайцев.

6) Шевченко та його доба, зб. II. Київ 1926, ст. 136, 143, 147.

7) З розпорядження гр. Орлова 1 квітня 1847 р. про ув'язнення Гулака в Равеліні. Справа №. 81, ч. 2, арк. 64 (друкується нижче під №. 7).

8) Справу III віддалу про Гулака використано нами для біографічного

начерку "М. І. Гулак" у збірнику "Шевченко та його доба", ч. 2, ст. 114–153 і окрема відбитка.

9) Загальний журнал III відділу про арешти І слідство (справа №. 81 ч. 14) подає цей запис в трохи відмінній редакції.

Рукопис "Закону Божого", якого знайшов був пристав Юнкер, написаний рукою Гулака на 12 л. звичайного поштового паперу з обох боків кожного аркушу + 2 арк. обкладинки з того ж паперу. На обкладинці в III відділі надписали: "Писаніми 12 листов". В справі його підінімається конверт, на якому напис: "Оригінал, писан рукою Гулака на 12 л. О сотворенні світу". В тексті цього рукопису, хрім "Книг биття", знаходяться обидві відозви до братів великоросіян та поляків і до братів українців. Текст "Книги биття" російською мовою. Нумерація пунктів відрізняється від нумерації костомаровського примірника. В тексті низка іззначних редакційних варіантів. Наукова видання "Книг биття" з усіма варіантами, в трох редакціях входить у збірник матеріалів по історії політичного процесу 1847 року за ред. акад. С. Ефремова та В. Мілковського (Вид. Акад. Наук). Генер.-адъют. Кокошкін, Сергій Олександрович, спб. обер-поліцмайстер. Герцен у "Былом и думах" пише: "Кокошкін лучше других лиц того же разбора выражал царского слугу без дальних видов, чернорабочего временщика без совести, без размышления, он служил и наживался так же естественно, как птицы лают". А. И. Герцен. Полное собрание, т. XIII. П., 1919, ст. 197. Про Дубельта див. "Голос минувшего" 1913, кн. 3, ст. 127–171 "Заметки г.-п. Л. В. Дубельта".

ШЕВЧЕНКО В КОЛІ КИРИЛО-МЕТОДІЙЦІВ

1) Слідчі справи Кирило-методіївського братства в советській літературі до цього часу не видані так, як це зроблено зі слідчими справами декабристів і петрашевців. Основний корпус свідчень братців був опублікований М. Грушевським в "Збірнику пам'яті Т. Шевченка", К., 1915, ст. 101–256 і окремо відбиткою: "Матеріали до Кирило-Мефодійського братства. Приладки до друку М. Грушевського", К., 1915. Публікація ця зроблена не за оригіналами, а за каштелярськими копіями, що надсилалися Київському генерал-губернаторові Д. Бібікову до відома, а коли ці виковані були не залежало точно і неповно. Послалившись далі на це видання, назначасямо його "Матеріали".

2) В. Семенський. Кирило-Мефодієвське общество. 1846–1847. — "Русское братство" 1911, №. 5 і 6; перелікуючи в журналі "Голос минувшего" М. 1918, №. 10–12. — М. Волинь. Кирило-Мефодійське братство. Львів, 1921. — З. Гуревич. "Молода Україна". До вісімдесятих років Кирило-Методійського братства. За ред. М. Яворського. Харків (ДВУ), 1928. — Józef Goliąbek. Bractwo Św. Cyryla i Metodego w Kijowie. Warszawa, 1936. — П. Задончовський. Кирило-Мефодієвське общество. Москва (Ізд. Моск. університета), 1958. — З цих тільки праця В. Семен-

ського і книга П. Задончовського побудовані на широкому використанні архівних джерел.

- 3) Україна 1925, кн. 1–2, ст. 51–99.
- 4) Це були Микола Костомаров, Микола Гулак, Василь Білозерський, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Савич, студенти Київського університету: Юрій Андруський, Опанас Маркович, Олександр Навроцький, Іван Пояса, Олександр Тулуб.
- 5) А. Грушевський. Ранніе этнографические работы Н. И. Костомарова. Спб. 1911, ст. 16–17.
- 6) Лист Куліша до Шевченка з 31 грудня 1844 року, — "Україна" 1925, №. 1–2, ст. 79.
- 7) М. В. Владимирский-Буданов. История Имп. Университета Св. Владимира, т. I. К., 1884, ст. 75.
- 8) Биографический словарь профессоров Имп. Университета Св. Владимира. К., 1884, ст. 627.
- 9) П. Куліш. Хуторна поезія. Львів, 1882, ст. 7. Цитую за З. Гуревичем: "Молода Україна" 1928, ст. 10.
- 10) Житінь Куліша, — "Правда" (Львів) 1868. Цитую за А. Пыпином і В. Спасовичем: История славянских литературу, т. I, изд. 2-е. Спб., 1861, ст. 376.
- 11) Славянская Мифология. Сочинение Николая Костомарова (извлечения из лекций, читанных в Университеті Св. Владимира во второй половине 1846 года). Київ, 1847, ст. 105.
- 12) Н. И. Костомаров. Литературное наследие. Спб., 1890, ст. 47.
- 13) Цитую за О. Германзе: П. Куліш і М. Костомаров як члени Кирило-методійського братства. "Шевченко та його доба", зб. I. Київ, 1925, ст. 54.
- 14) Лист П. Куліша до Оп. Марковича з 14 березня 1846 р. — "За сто літ" (Київ) 1927, кн. I, ст. 50.
- 15) Лист П. Куліша до М. Костомарова з 2 травня 1846 р. Там таки.
- 16) Матеріали, ст. 87.
- 16а) Листування, ст. 56, лист від 30 VIII. 1846 р. Див. мою публікацію "Люди сороках років (кирило-методіївці в їх листуванні)", — "За сто літ" (1928, 2, ст. 83. Далі цитуються як "Листування").
- 17) Білозерському могло бути прислане з Києва останнє збільшене видання цього твору (Пешт, 1845), яке складалося з 622 советів (у двох частинах).
- 18) Ciprien Robert: Les deux panslavismes, — "Revue de deux mondes" 1846, I-е поочередне.
- 19) Листування, ст. 59.
- 20) Листування, ст. 68.
- 21) Листування, ст. 67.
- 22) Листування, ст. 60.
- 23) Матеріали, ст. 88.

- 24) Матеріали, ст. 91.
 25) Матеріали, ст. 98.
 26) Листування, ст. 55, 59.
 27) Матеріали, ст. 101.
 28) За сто літ, кн. 1, ст. 40.
 29) Листування, ст. 47.
 30) Лист В. Білозерського до М. Гулака від 1 травня 1846 р. —
 Листування, ст. 52.
- 31) Письмо х. издателю-редактору "Русской старине" Н. Костомарова, - "Русская старина" 1880, т. XXVII, ст. 598.
- 32) Відомо, що Богдан Залеський цікавився слов'янськими питаннями і з 20-их роках наявіть був кандидатом на наукову подорож по слов'янських землях для підготовки до викладання слов'янських мов і літератури в Варшаві. — В. А. Францев. Польське славіноведення конца XVIII і першої чверті XIX ст. Прага Чеська, 1906, ст. 390. СХ. — Залеський доломогаць Міцкевичев, поставаччи літературопиською про слов'янів потрібну яому для його лекцій в Collège de France (1840) і перекладав для Міцкевичевих викладів сербські пісні зі збірника Вука Караджича. — Н. Batowski. Przyjaciele Słowianie. Варшава, 1856, ст. 43, 45, 51, 55. — В пізішій поезії "Gwar Słowiański" Залеський залидає ім'я Шафаріка, Конітара і Вука Караджича.
- Pisma J. B. Zaleskiego, т. II. Пасленбург, 1852, ст. 201.
- 33) Роман Чайковського "Werpuhota" (Paris, 1838, друге видання 1842) був відомий молодому Шевченку і послужив йому як матеріал при праці над "Літнічаками". — П. Філіппович. Шевченко і Гребінка, — "Україна", 1925, № 1/2, ст. 25. Пізніше (1855 р.) Чайковський сприяв Міцкевичеві в його політичній місії під протекторатом Франції до видання слов'янсько-турецьких Турий. — Н. Batowski. Przyjaciele Słowianie. Варшава, 1856, ст. 166-176.
- 34) Дия. М. Мочульський. Гоцінський, Словашкий і Шевченко. "Наша культура" (Варшава) 1936, кн. 4, 7, 8/9, 10, 11, 12, також Б. Навроцький. Гайдамаки Т. Шевченка. Київ, 1928.
- 35) Про це в листі Шевченка до О. Бодянського від 29 червня 1844. — М. Грабовський ще в 1839 році збирався в Києві вдавати літературний журнал під назвою "Przeglądnik literatury Słowiańskiej". Для цього видання він мав замінати стосунки між іншим з В. Ганкою. — Michała Grabowskiego listy literackie. Wydał Adam Bar. Kraków, 1934, ст. 73, 74, 92. — Ще пізніше, в рік особистого знайомства з П. Кулішем, Грабовський подавав прохання на видання в Києві журналу "Słowianin". — А. Пипин и В. Спасович. История славянских литератур, 2 вид. Спб., 1879, ст. 749.
- 36) Бодянський перекладав на російську мову лекії Шафарікові праці: "Славянские древности" (1837), "Славянское народописание" (1843).
- 37) А. Чубинський. Воспоминання о Т. Г. Шевченко. Спб., 1861, ст. 12.
- 38) Про використання Шевченком книги С. Палаузова див у Івана Брика: Шевченкова посма "Іван Гус". Записки Наукового Товариства ім.
- Шевченка, т. 119-120, т. 126-127. Львів, 1917-1918.
- 39) Павло Зайцев. Життя Тараса Шевченка. Нью-Йорк- Париж- Мюнхен, 1955, ст. 141-142.
- 40) М. М. Новицький. Шевченко в процесі 1847 р. і його панери, — "Україна" 1925, кн. 1-2, ст. 73.
- 41) Уривок з цього оповідання, що зберігся в лаптрак Костомарова, забраных при труси в нього, був опублікований замін в "Україні" 1924, № 1-2, ст. 131-133.
- 42) Україна 1925, № 3, ст. 48.
- 43) Книга бітія, § 97 і 98: "... і розірвали Польшу, як прежде розірвали Україну. І се їй так і треба, бо вона не послухала України і погубила сестру свою".
- 44) Справа ч. 9, арк. 15.
- 45) Тє ж, арк. 4 — конверт з паперами Посуди, № 3.
- 46) Справа ч. 11, арк. 20.
- 47) За сто літ, 1, ст. 37.
- 48) Шевченко та його доба 1926, ч. 2, ст. 131-138.
- 49) Україна 1925, кн. 1-2, ст. 94.
- 50) Справа 81, ч. 9, арк. 4, ружол. № 3.
- 51) За сто літ кн. 2, ст. 35.
- 52) М. Костомаров. Книги Бітія Українського народу. Августбург, 1947, ст. 32. Проект заведення сільських школ розроблялися В. Білозерським. Див. "Україна" 1924, кн. 1-2, ст. 126-129.
- 53) Матеріали, ст. 96.
- 54) Матеріали, ст. 33.
- 55) "Україна" 1924, кн. 1-2, ст. 126-129.
- 56) Книга бітія, § 103.
- 57) В. Семенський. Кирило-Мефодіївське общество. — "Голос минувшого", № 10-12, ст. 141. Найновіші праці з історії Т-ва З'єднання Слов'ян належать М. Неччиній. Общество Славянских славян. М. 1927 та в її двотомовій праці "Движеніе декабристов", т. I. М. 1955, де розділ ХІV (ст. 133-182) цілком присвячений Товариству З'єднання Слов'ян.
- 58) Восстание декабристов, т. V. М.-Л. 1926, ст. 12-13 і 17-18. Див. також: М. Неччиній. Движеніе декабристов, т. II, ст. 149, 152.
- 59) "Донесение следственной комиссии" надруковане було в додатку до "Русского инвалида", число від 12 червня 1826 р. Див.: Государственные преступления в России в XIX в. Составлено под ред. В. Базилевского (В. Богуварского), т. I. СПб., 1906.
- 60) Там також, ст. 29.
- 61) Масток Костомарова Юріасіка знаходився від слободи Білозір'я маєтку Тевяшових в якихось 60 кілометрах.
- 62) Див. моє статтю: Відгуки в Харкові та Кислі на смерть Рильєва.
- "Україна" 1925, № 6, ст. 57-68.
- 63) "Щоденник" "Пелагії Родзішевської" подає незвичайно заскруну кар-

тину цих близьких взаємин польського правобережного панства і офіцерів російських військ, розташованих там, серед яких кілька уступів присвячено згадкам про дві найвидатніші постаті південного лекабрізму — Сергія Муравйова-Апостола і Михайла Бестужева-Рюміна. Брат лекабриста кн. Сергій Трубецький був одружений з дочкою Росцишевських. Чоловік Пелагії Валентіїн Росцишевський був серед засновників і першим правителем (майстер стула) масонської ложі Зведення Слов'ян, до якої належав між іншими лекабрист хн. Сергій Волинський. В "Шоренінку" Росцишевської, крім названих письм, згадуються як близькі знайомі ще й інші лекабристи та члени польських таємних товариств, що були зарештовані після повстання лекабристів. - - Див. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* Нью-Йорк, 1951, No. 1, ст. 29-35. Екскріп from the Diary of Pelagia Rosickiewska.

64) Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов, т. I. Общая редакция Ю. Г. Оксмана и С. Н. Чернова. М., 1931.

65) Там таки. "Воспоминания С. В. Капнист-Скалон", Вступ. статья Ю. Г. Оксмана, ст. 293.

66) Див. статтю Н. Коваленської: "Художник-лекабрист" (Ф. П. Толстой) (1783-1873) в збірнику "Очерки из истории движения лекабристов", під ред. Н. Друшківки та Б. Сироцького. Москва, 1954, ст. 516-560.

67) Василь Шурат. Шевченко і полки. Основи Шевченкових зв'язків з полками. Львів, 1917. Вілантка з "Записок Наукового Товариства ім. Шевченка", т. CXIX-CXX, ст. 217-347.

68) В. Шурат, ст. 233. В той час як "Донесення" було єдиним друкованим джерелом для інформації про справу лекабристів. Який інтерес він викликав, свідчить запис у "Шоренінку" Росцишевської від 4 і 20 липня 1826 р. "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences", 1951, No. 1, ст. 32.

69) В. Шурат, ст. 228-230.

70) В. Шурат, ст. 251.

71) В. Шурат, ст. 265. У Міцкевича в "Księgach". Порівн. в православному катехізисі С. Муравйова-Апостола (1825): "правление склонное с законом Божиим".

72) Лист від 16.XI. 1844 р.: "Я написал всем ученикам привезти мне песен и много получают от них". — "Україна", 1925, № 3, ст. 53.

73) "Ученики моя все ляхи напоили". Також таки, ст. 45.

74) Про настрої серед учнів та деякі можливості походження від них у Костомарова заборонених творів Міцкевича свідчить один архівний документ, який тут цитуємо зі спірами генерал-губернаторського архіву в Києві (1845 р. 2 секретний ст. 1, № 26, арк. 9): "Учителя при Ровенской Гимназии Костомаров имел книгу сочинений учеников, в той книге было две статьи о музыканте Липинском и астрономе Копернике, в ході было сказано, что Коперник был русского происхождения. Под сей статьей неизвестно ком из учеников было надписано: «Прошу избраница, он был

истинной Польши».

75) Див. рец. Мих. Новицького "Записки Іст.-філ. відділу ВУАН". Кий, 1923, кн. II-III, ст. 220-230.

76) В. Шурат, ст. 317.

77) Korbił Gabriel. Literatura Polska, т. III, ст. 495. В біографічній нотатці сказано лише, що Барщевський був знайомий з Шевченком. Барщевський помер у 1851 році, і тому знайомство не могло статися пізніше в 40-их роках. Факт цей в Шевченківській літературі лишається неодмінним.

78) Спогади Бельгій-Кандіанського польською мовою друкувалися у фейлетонах "Gazety Lwowskiej". Переклад Шурата понадзвіс в "Українському голосі" (Перемишль, 1927). Наново частини спогадів про Шевченка були перекладені для публікації в книзі: Спогади про Шевченка. Кіїв, 1958, ст. 199-207. Далі цитується як "Спогади".

79) Спогади, ст. 204.

80) Lasocki Waclaw. Wspomnienia z mojego życia. Przygotowali do druku Michal Janik i Felix Kopera, т. I. Krakiv, 1933.

81) Цenzurний дозвіл на "Gwiazdę" 1847 року дано було в Кієві 10 грудня 1846 р.

82) В списку передплатників жа I-їй (петербурзькій) збірнику "Gwiazdy", поданому в хідні книжки, знаходимо прізвища Шевченкового приятеля Михайла Лазаревського і кирило-методіївця Василя Білозерського. Серед співробітників "Gwiazdy" був згаданий вище петербурзький знайомий Шевченка Ян Барщевський, який умістив у I-му числі дві поезії, а зважалі в роботі "Gwiazdy" брали участь як один з колекторів передплати в Петербурзі.

83) Спогади, ст. 205.

84) Пізніше продюсер анатомічного театру Київського університету, приятель В. Антоновича.

БУДИНОК, ЗВ'ЯЗАНІЙ З ІМЕНЕМ ШЕВЧЕНКА

1) Подав О. К. Дорошкевич.

ГРИЦЬКО ЧЕСТАХОВСЬКИЙ

1) Виставка селянської творчості в першій половині XIX ст. само по собі цікаве для послідовників явища. В п'ятому томі "Історії українського мистецтва", що недавно з'явився [1967. Ed.], є згадка, що такі виставки улаштовувалися на Україні вже за часів совєтської влади.

ПАВЛО ІВАНОВИЧ ЗАЙЦЕВ (Спогади і спостереження)

1) Доповідь на ювілейній конференції для відзначення 20-річчя праці Інституту шевченкознавства УВАН. Нью-Йорк, 28 жовтня 1967 [Ed.]

2) К. Широтський. Шевченко-художник. "Русская бібліотека" 1914,

4. I, ст. 31. [In: Сучасність 1968, 3 (87), where the article was first published. the reference was given to *Русский библиограф*. — Ed.]

- 3) Русский библиофил 1914, № 1.
- 4) 1913, в. 3. Вийшла також окремою виданням.
- 5) Варшавське видання, т. 2, ст. 215.
- 6) 1953, II, ст. 26-32.
- 7) Кн. IV (1923). Київ; 1924.
- 8) Бібліологічні вісті (Київ) 1926, ч. 3, ст. 53.
- 9) О. Лотоцький. Сторінки минулого, частина 2. Варшава, 1933, ст. 66-70.
- 10) Українське слово (Бльомберг) 1949, ч. 42, ст. 2.
- 11) О. Лотоцький, ст. 325.
- 12) Бібліологічні вісті 1926, ч. 3, стор. 53.
- 13) Т. Шевченко. Під редакцією акад. С. Єфремова і М. Новицького. Київ (УАН. [“Книгоспілка”]), 1927, т. 1, ст. 477, т. 2, ст. 483.
- 14) Принципи організації тексту Шевченкових поезій (кн. 6-7, ст. 186-206). У статті Дорошиківця, власне, не було ніяких різних висловів проти Єфремова або Новицького, але вже перед тим, наприкінці 1931 р., в тому ж журналі “Життя й революція” повинилася стаття Є. Шаблієвського з пророчистим довгим заголовком: “Більшовицький вогонь проти решток контрреволюційної ефремівщини. Й гнилого лібералізму в шевченкознасті” 1931, ч. 11-12, ст. 117-121. Ця стаття мала на увазі “Пробідник по Шевченковій могилі”, де рекомендувалися праці Єфремова, Новицького та інших як лектура для одіудувачів.
- 15) Варшавське видання, т. 3, ст. 254.
- 16) Редакція цих томів Варшавського видання не мала приблизного значення, бо юделінник і листи Шевченка, писані російською мовою, давалися в перекладах на українську.
- 17) Ми (Варшава) 1939, № 3-4, ст. 60-72 і ч. 5-6, ст. 61-79.
- 18) Там таки, № 3-4, ст. 64.
- 19) Там таки.
- 20) Там таки, ст. 65.
- 21) Там таки, ст. 67.
- 22) Там таки.
- 23) Там таки, ст. 68-69.
- 24) Там таки, ст. 73.
- 25) Там таки, ст. 74.
- 26) Там таки, ст. 77-78.
- 27) Там таки, ст. 76.
- 28) 1940, № 80.

РЕВОЛЮЦІЙНІ ВІДОЗВИ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1850-1870 РР.

1) Відозві Розенталія. Юзеф Розенталь був сином посесора села Вовнишки, Таращанського повіту на Київщині. Під час Козаччини був він

вилючений з Київського університету. Ще студентом написав роман з життя студентської молоді, який надруковано ним під псевдонімом Скалька. Романтик по настрою, він цілком захоплений був творами Слов'янського, Красінського, Міцкевича і під їх впливом писав свої вірці й романи. Переїхавши під врештом і підслідством по справі з відозвою, видав ляжки своїх товариць і заслужив тим собі ганебну славу.

Про Козаччину 1855 р. і зокрема про Розенталі та його відозву можна знайти відомості в таких статтях:

- 1) Сномінні С. С. Громески. Отечественные записки, т. CXLVII.
- 2) М. Н. Ясинський К истории крестьянских движений в России. Волнения помещичьих крестьян Киевской губ. в 1855 г. — Чтения в Ист. Обществе Нестора Летописца, кн. 4. Київ, 1890, ст. 160-214 (розділ II).
- 3) М. Л. Заметки к истории киевской Козачини 1855 г. — “Киевская старина” 1905, № 1, ст. 48-65.
- 4) Б. Познанський. Кое-что о козаччине на Украине в 1855 г. — “Киевская старина” 1905, № 4, ст. 139-159.

Через те, що текст відозви досі був некідомом цілком, а в “Киевской старине” (1905, № 1, ст. 62) подано уривки українською мовою, і сказано, що першотвір увесі був написаний по-українському, подаємо тут польський притріб відозви з копії, що збереглася в справі про Розентала.

W IMIĘ OJCA I SYNA I DUCHA ŚWIĘTEGO. AMEN.

My, naród wolny, wzywamy do was, bracia, co pod jarzeniem Moskiewskiej niewoli sto lat już jeczycie, zaliwając się gorzkimi łzami, w krvawym pocie czola waszego. My wyciągamy do was dłoń bratnią, dłoń współczucia, przyjmijcie ja, braciu, a wtedy ogólna równość i wolność będą na ziemi. Posłuchajcie, bracia, waszej własnej historii, a pewno że serce wasze zapadnie i w duszy obudzi się zapal zwalczyć waszą niedolę. Na poczatku, jak to wam wiadomo z Pisma St.-go, Bóg stworzył Adama i Ewę. Stworzywszy, nienazwał go ani Carem, ani Panem, ani chłopem, — a prosto nazwał człowiekiem. A gdy się rozmnożyli ludzie od Adama, byli wszyscy jego potomkowie, a zatem jedna Rodzina i wszyscy równi sobie. Były oni z sobą w bratniej zgódzie i wspólnie pracowali, i było im dobrze, choć niemniej niż żarów ni panów nad sobą. I poza drością szatan szczęścia ludziom i wybrał najgorzszego z nich, i namówił aby ten ujazmił swoich współpraci i żył z ich pracą. I dał mu koronę na głowę, nazańcał tego człowieka szatańskimi smarami i nazwał go carem. Tym człowiekiem był pierwszy despot i włada na świecie Romu. Nazwał on siebie przed narodem pomocą Bożym, ogłosił się opiekunem i ojcem narodu i zaczął panować samowładnie. Od tego o czasu poczęła się niewola na ziemi.

Kiedy nowy despot zaczął już zbytnie ugniatać głodny naród, opatrzyli się wtedy, że źle zrobiли i poczęli prosić Boga, aby ich uwolnił od Tyrana.

I zlitował się Bóg nad swoim i dzedzicem i zdał im syna swego Jezusa Chrystusa, aby ich uwolnić na dobrą drogę, aby ich wykupił z tej niedoli. I począł nauczać

Chrystus, że wszyscy są sobie równi ludźmi, że wszyscy są dziecią jednego Boga, że wszyscy powinni zarówno używać darów Bożych. I przelekti się Carowie takiej nauki i kazali Piłatowi ukrzyżować Chrystusa za to, że nauczał, iż wszyscy ludzie są równi, że powinni się kochać wzajemnie. Aby być bezpiecznymi i nadal, wszyscy Carowie powiedzieli między sobą: "nabieramy wojska, aby strzegło nasz naród od buntu, aby niezrechcieli wybić się na wóle bo my jesteśmy zginieć!" I stało się, jak powiedzieli, i nakazali rekruta, i biurą z pomiędzy waszych braci, odrywają was od żon, od matek, od rodzinnej ziemi i pedzą w świat po za oczy, lub też wyprawiają ich później na was że samych, i one jak psy rzucają się na was, na braci swoich! O biedny narodzie, czycz ty tego niewidzisz. I dzisiaj, dzisiaj, gdy my chcemy was podać rękę branią, chcemy was wydwiagnąć z niewoli, gdy wyciągamy rękę, aby zdjąć was z szyi żelazną obwę, która was już sto lat ściska, - ci synowie i bracia wasze, przebrani w carskie mundury, jak psy gryzą tą rękę, która chce z nich zdjąć obwę, Bóg nich im przebaczy. Oni nie wiedzą co robią! Ale czym i wy bracia będziecie postępować?.. Czy nieprzyjaciele się sami do waszego wybawienia. Pamiętajcie, że wy jesteście tym i tem, co leży zakut w klatce i niewie o swojej sile - że gdy zarycza, krata wnet pęknie - i Car w swojej stolicy zadrzy na tronie od tego ryku i upadnie was pod nogi! Pamiętajcie, że was jest 100 tysięcy - jeśli wy wszyscy ujmecie się silnie za dłonie, weźmicie kosy w ręce, a dzieci wasze weźmą siekiery, a żony wasze kocze i kije - jakaż wtedy się przeciw wasm ustoją. I będziecie wtedy wolnym narodem, i będziecie na swojej ziemi pracować nie dla Cara i nie dla panów - ale dla siebie samych. I nikt nie będzie miał rożnąć was z waszymi żonami i matkami i nikt nie będzie brał z was podatków ani rekruta - i znowu będzie równość, wolność i szczęście na świecie!.. I tak bracia - hurra! równość, wolność i Ojczyzna!

Pamiętajcie bracia, że powstając w tuk świętej sprawie, powinniście przedewszystkiem całą duszę, całą siłę starać się co przedżej polegać w jedną wielką massę, robić ostrożnie i rozumnie. Niewiercza popom, co oni was prawią, bo to są slugi carskie, którym on płaci za to, aby was durzili, niewiercza panom, bo ci także myślisz tylko o sobie, a wierzcie tylko swoemu sercu, które was boli, a pewno, że Bóg, który wszystkich stworzył równiemi, który dał Syna Swego, aby ich z niewoli odkupił, ten Bóg pobłogosławi waszym świętym zamiarom i choć wy polegniecie w boju za świętą sprawę, to kiedyś dzieci i wnuki wasze, modląc się na waszych grobach, błogosławić was będą, żeścich wykupili z niewoli..

I tak bracia przez z panami i z carem - równość, wolność i Ojczyzna!..

Jakim sposobem dojść do tego, niebędzimy was opisywać, to już was objańska ci, do których my posłamy te papiery - i którzy was kochają jak braci. Wy ich wybierzcie na swoich nauczniików, bo oni, jako ludzi świąteli, potrafią zaderygować was w każdym zdarzeniu i wskazać was środki i podać radę. Spytając waszych działów, jak Żeliniak, jak Chnicznicki i inni wasi wodzowie umieli was postawić na takiej potędze, i znowu tak będzie, jeśli tylko zachcescie, jeśli całą siłę weźmecie się do świętego dzieła - i będziecie słuchać przewodników waszych. My już przedko do was przyjdziemy, pomóżmy was wtedy, a

tymczasem niech Bóg was dopomaga, bracia, w dobrym dziele. Buwajte zdrowy, braty, daj Hespolu, iżebąd my wże was zastały szczasliwym, wilnymi lud'my. Ami!!..

2) Відозва до селин. Друкуюмо ІІ за kopise, що знята була полтавським гражданським губернатром для київського генерал-губернатора. Про що відозву згадує М. Чалий в книзі своїй "Записки Українца из времен польского восстания 1861-1864" К. 1869, ст. 13. М. Драгоманов в "Нових українських піснях про громадську справу" (К. 1918, ст. 82) подає за "Чалим Неправильно зміст відозви, зазначаючи, що в ній "кликаю мужиків полтавських до повстання за Польшу". Як бачимо тепер, відозва ця не звязана з поширенням повстанням.

3) Золота Грамота. Відомо два варіанти ІІ. Перший - той, що надруковано в нашому збірнику, і паралельним польським текстом, має заголовок: "Золота грамота до сельського народу" і підпис: "Народна Управа". Другий - має заголовок "Грамота сельському народу" і підпис "Тимчасова Народна Старшина". Варіанти різнятися і зовнішнім виглядом. На другому немає орнаментальної оздоби і молитовного початку: "Во имя Отца и Сына и Святого Духа". Замість архангела на другому варіанті впередні, агорі, під заголовком поставлено образ Ісуса Христа з державою в руках. Різниця відбувається й на змісті грамот. Перші три точки зредаговано однаково. Далі в другому варіанті йде так:

"Т. Разомъ съ другими имаютъ право выбиратъъ зъ поместья себѣ выборныхъ до судиль, ради и орудий сельскихъ, повитовыхъ, земельскихъ и наивысшихъ народныхъ."

"Д. Будуть судытьсь и правытъсь наризиъ зъ другыми, тильки сковими судами и властами, зложеннымъ зъ выборныхъ, мающихъ стергты святой справедливости, законъ и безинности особы и добутинъ кожного.

"Е. Подати народни, земельни повинности и людей до народного вѣйска будуть давати тильки за постановою и дозволенiemъ наивысшей храшовы рады, зложеною зъ выборныхъ видъ цилю храни.

"Ж. Земли орни, сыкохвати и садьбы панъски и казацни, котори за чини, або за зядробитки, або на выкупъ держалы селяне, будуть видъ скота для вичин часы власнинею кожного хозяина безъ жадонъ за нихъ платы. Дядыни за ци ихъ земли будуть маты плату зъ народного скарбу.

"З. О нацили землю сельскихъ людей, котори доси еі не маю, як будыни, бобули, халупники, дімрски люде, і т. д. постановитьъ въ слушаныхъ часы наивысшия траюва Рада.

"И. Однодвории и чиншова шляхта будуть маты на вичину власнинъ наризиъ зъ селянами земли садыбной и грунтовой зъ земель панъскихъ, де буде еі доволи за плату зъ народного скарбу, або зъ коронныхъ земель.

"І. Сельскимъ священникамъ православиымъ отричь церковной земли, назначасяеть плату грішими, щобъ тильки не потребовалы вони видъ люлу платы за духовны послуги, а скільки прінціпельши платы вскому сяжен-

найківні, скаже найвища храїса Рада.

"К. Окроме всього сказанного, кожному хто підійметься дружно ти намы противу московського планування, або здоровъ выйде, або зостанеться раннимъ, наділти найменць шість мургів земли и садьбу, в землях коронныхъ, або досмертну плату зъ народного скарбу".

Точку "Л." другого варіанту знову зредаговано близько до 7-го пункту першого.

Обидва тексти в фототипічних знімках знаходимо в "Ілюстрований Україні". Львів, 1913 р., ч. 23, ст. 5 і 6. Другий варіант у польському перевідкладі подано в книжці Rok 1863. Wyjatki z dzieł i pamiątek (w. Dokumenty. Odczwy. Zebrała Dr. Ewelina Wróblewska. Варшава, 1916, ст. 59-60.

4) Відоєва Тимчасової Народної Старшини. Подано з друкованого оригіналу, на якому стоїть печатка Тимчасового Жонду.

5) Голос Шевченка з Сибіру. Подано з рукописного оригіналу відозви. Про легенди, що оточували постаті Шевченка, маємо такі статті: 1) І. Франка. Шевченко героем польської революційної легенди. - "Зоря", 1886, ст. 102-103. 2) Вас. Шурат, д-р. З життя і творчості Тараса Шевченка. Л., 1914 ("Шевченко в польській революційній притці", ст. 37-68). 3) Н. Васильев. Шевченко в легенді. - "К. ст." 1906, т. 6, ст. 141-143. 4) А. Кримський. Шевченко в народних рассказах. - "К. ст." 1896, № 2, ст. 51-52. 5) И. Билык. Тревога над смежной могилой Шевченка, — "К. ст." 1886, № 4, ст. 708-728. 6) Нохи в могиле Шевченка (Із музея Н. И. Щукина в Москві). Сообщил П. Н. Миллер. "Минувшие годы" 1908, т. I, ст. 179-184.

6) Височайша таємна грамота Я. Стефановича. Про Стефановича Я Чигиринську справу див.: 1) Документы по Чигиринскому делу, — "Былое" 1906, № 12, ст. 259. 2) Лев Дейч. Четыре победы. Берлін, 1908, ст. 25-83.

КИЇВСЬКА ГРОМАДА

(З історії українського громадського руху 1860-их років)

1) З. Недоборовський. Моя воспомінання, — "Київська старина" 1893, кн. 2, ст. 195.

2) Матеріали для історії революційного руху в Росії в 60-х роках. Под ред. Базилевского, ст. 126-128.

3) Pisma urywkowe wierszem i prozą Józefa Prospera Gromadzkiego. Wydał Antoni Syroczynski. Кіїв, 1853.

4) Див. про цю пісню в: M. Dubiecki. Młodzież Polska w uniwersytecie Kijowskim przed rokiem 1863. Кіїв, 1909, ст. 75.

5) "Pisma... Gromadzkiego".

6) Dr. Marceli Nalecz-Dobrowski. Alexander Jabłonowski. Zarys żywotu; przegląd dzieł 1829-1913. Варшава, 1913.

7) Wydawnictwo materialów do Historyji Powstania 1863-64, т. IV, ст. 421.

8) Свідчення колишнього студента Київського університету пор. Мілановського перед Віленською слідчою комісією.

9) Б. Познанський. Воспомінання, — "Українська життя" 1913, т. 2, ст. 17.

10) "Wydawnictwo materialów...", IV, ст. 9.

11) Українська життя 1913, №. 2.

12) "Wydawnictwo materialów...", IV, ст. 121.

13) В. Антонович. Автобіографічні записки. Початок Української Громади, — "Літературно-науковий лістник" 1908, кн. 9, ст. 406-408.

14) К. Михальчук. Из украинского бытого. "Украинская жизнь" 1914, №. 8-10, ст. 70-85.

15) Б. Познанський. Воспомінання, — "Українська життя" 1913, №. 3, 4 і 5.

16) М. Драгоманов. Австро-руські спомини. Львів, ст. 17.

17) О. Русов. Как я стал членом Громады, .. "Українська життя" 1913, №. 10.

18) В. Міжковський. Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича — "Україна" 1924, №. 1-2.

19) "Wydawnictwo materialów...", IV, ст. 128.

20) Рапорт київського справника Котлярова і службовця особливих доручень Скрипцова від 12 травня 1861 р.

21) Михайло Чайковський (1804-1886), польський письменник, український філ, відомий із своєї спроби відновити козацтво.

22) "Тутешні простолюдини, як я переконався, часто розмовляючи з прохачами з усіх губерній під моїм правлінням, розуміють по-російському чи не краще від деяких великоросійських губерній, що говорять окремим діялектом".

23) [Російський] поет-революціонер М. Л. Михайлова, засланий на катерну 1862 року.

24) Є. І. Милорадович — полтавська супільна діячка.

25) С. М. Ковансько — полтавський повітовий маршалок 1856-1859 рр.

26) Полтавський книгар.

27) Д. Пильчиків — громадський діяч, у той час був запілозбрений у справі С. Шевченка, див. "Былое" 1907, №. 7.

28) О. І. Селин — професор Київського університету на катерні літератури (1816-1880). Паєнський — очевидно Осип Тадейович — професор Ніженського лицію князя Безбородька (до 1853 р.). Обидва ніякого зв'язку з руком Громади не мали.

29) Див. спомини Ів. Касяненка в газеті "Придніпров'я", 25 грудня 1913, №. 17.

30) І. Н. Касяненко, розповідаючи про історію з "Відзивом", робить кілька помилок. Назву "Відзиву" він подає так: "Відповідь українських сепаратистів «Московським ведомостям», а тимчасом "Відзив" посылали в "Русский вестник". Виступи проти українців у "Московських ведомостях" почалися трохи пізніше. Далі Касяненко розповідає так: "Катков, звичай-

но, не повірив у наші зізнання і перед тим, кіж читати нашу статтю, відіслав оригінал у Петербург, у III відділ, де вирішили послати суворий таємний наказ губернаторам тих губерній, де жили особи, що підписалися, зібрати найточніші відомості про спосіб життя і діяльність усіх підписаніх". Касяненко, очевидно, помилується тому, що статтю послали не радець, а цензурний комітет, і не в III відділ, а міністром народної освіти, а вже вони попросили пояснень у київського генерал-губернатора.

ДВА РУКОПИСІ 60-ІХ РОКІВ, ЗАБОРОНЕНІ ЦЕНЗУРОЮ

- 1) Прохання від 12 лютого 1861 р.
- 2) Дело Київського цензурного комітета 1862 р. № 4: "О книгах и рукописях на русском, польском и др. новейших языках, представляемых для одобрения к печати".
- 3) Річ ішо про російську книжну мову.
- 4) Себто користо.
- 5) Підкреслення усюди зроблено цензором.

В. Б. АНТОНОВИЧ. ПЕРЕД СЛІДЧОЮ КОМІСІЄЮ

I Niewista Polska w trzech wiekach.

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ

- 1) В. Антонович. Твори, т. I. Київ, 1932, ст. 114.
- 2) Там таки, ст. 60.
- 3) Wacław Lasocki. Wspomnienia z mojego życia. Kraków, 1933, ст. 329.
- 4) Fr. Rawita-Gawroński. Włodzimierz Antonowicz. Zarys jego działalności społeczno-politycznej i historycznej. Lwów, 1912, ст. 6.
- 5) Н. В. Гогель. Йосафат Огрызко и петербургский революционный ржони в деле последнего польского мятежа. Вільна, 1866, друге видання 1867.
- 6) Стаття Антоновича з'явилася в газеті "Києвляни" (1866, I 100); й перередуковано "Творах" В. Антоновича, т. I, ст. 127-130.
- 7) Там таки, ст. 54.
- 8) Fr. Rawita-Gawroński, ст. 53, 55.
- 9) Там таки, ст. 3.
- 10) W. Lasocki, ст. 440, 449.
- 11) Там таки, ст. X. В літературі знаходимо два тлумачення цієї назви: 1. від системи будови гуртка трійками і 2. від програмової засади об'єднання трьох частин давньої Польщі: Польща, Русь, Литва.
- 12) Fr. Rawita-Gawroński, ст. 33.
- 13) Не маючи під руками названої брошюри Гогеля, свідчення Огрызка подаємо за тою цитатою, яку наводить Антонович у своїй статті

"Пояснення на наклеп Ю. Огрызка", передрукованої з "Киевляници" 1886 р. в "Творах" В. Антоновича, т. I, ст. 125-126. Автентичний текст свідчень Огрызка лосі іде не опублікований.

14) Обширні свідчення Ф. Варавського, що займають 400 писаних сторінок слідчої справи досі ще теж не опубліковані. Ми цитуємо їх тут за переказом у зведенні польового аудиторія Варшавської військової скруги з 18 грудня 1865 р.: Восстание 1863 г. Русско-польские революционные связи, т. I. Москва, 1963, ст. 338-339.

15) Русско-польские революционные связи 60 годов и восстание 1863 года. Москва, 1963, ст. 14.

16) Там таки.

17) В. Антонович. Твори, ст. 54.

18) Русско-польские революционные связи, ст. 345.

19) Л. Ф. Пантелеев. Воспоминания. Ленінград, 1958, ст. 387.

ІСТОРІЯ ЗАСЛАННЯ П. ЧУБИНСЬКОГО

- 1) Г. Б. П. П. Чубинский в Архангельской губ. (1862-1869 гг.), — "Киевская старина" 1903, VII-VIII, ст. 229.
- 2) А. Русов. Из воспоминаний о П. П. Чубинском, — "Украинская жизнь" 1914, No. 1, ст. 39.
- 3) Ф. Волков. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний, — "Украинская жизнь" 1914, No. 1, ст. 44. Ф. Волков, сусіда Чубинского по Баришполю, був у демесії за енергійні розгони демонстрацій у Варшаві перед повстанням.
- 4) В дійсності хн. Голіцина.
- 5) Основа 1861, кн. 3, ст. 15.
- 6) Справи Канцел. Нач. Києвск. Губ. Дело о ложных толках, винущенных крестьянами некоим Чубинским, 1862, No. 393, арк. 1-3.
- 7) Арків виділу Собст. Е. И. В. Канцелярії 1862, № 230, ч. 38. Об обществе хлопomanов и членах оного Антоновиче, Рильском и Чубинском, арк. 13-15, 18-23.
- 8) Див. нашу брошуру "Революційні відозви до українського народу 1850-1870 рр.". Київ, 1920, ст. 33-35 [передруковану вище в цій книжці].
- 9) Див. нашу статтю в "Летописи революции" 1924, № 4 [передруковану вище в цій книжці].
- 10) Арх. III відділу 1862, № 230, ч. 38, арк. 51-52.
- 11) Оригінал у справі III відділу С. Е. И. В. Канцелярії, № 230, ч. 38, арк. 61-64 на звороті.
- 12) Див. статтю П. Чубинського в "Основі" 1862, квітень, ст. 97-100: "Історія Бориспольської школи".
- 13) Див. в "Основі" 1862, червень, ст. 99-101, логотип П. Чубинського "Из Борисполя II", затверджений 10 червня 1862 р., де теж повідомляється про цей вчинок поміщиці Остерського поїту Олександри Іванівни Ремерс.
- 14) Василь Фелотойн Гамалія (1832-1871) при проведенні слідства

обявив приставу Яцуті, що він не чув нічого, що мало б зв'язок "з ложними і противоправительственними толкованням Чубинським народу его положения", але деякі підозріння в антиурядових настроях Чубинського мав і тому назазував старшині села Войтова Діжобі мати додял за Чубинським, під час його перебування в цьому селі.

ЗАПИСКА 1874 РОКУ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ РУХ

- 1) Київ. Центр. Іст. Архів, Фонд по почесителя київськ. шкільної округи. Секретна част. 1875, № 17: "Об украинофильстві в Києві", арк. 2-10.
- 2) Київ. Центр. Істор. Архів, Фонд по почес. київськ. шкільної округи. Секр. част. 1875, справа № 17, арк. 1.
- 3) У тексті записки є слова: "з августряго года... по случаю бывшего здесь археологического съезда...". Згад був у 1874 році.
- 4) "Отчет о деятельности Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического Общества за 1874 г.", составленный правителем дел П. П. Чубинским", Київ, 1875, ст. 43. Порівн.: "Отчет" за 1873 р. Київ, 1874, ст. 2.
- 5) Київ. Ц. 1. Архів, Фонд Ген.-губ. Секр. част. 1875, справа № 41, арк. 2-4.
- 6) Україна 1907, кн. 5, ст. 136-143.
- 7) Богдан Залєський, польський поет, представник української школи (1802-1886), особистий знайомий Т. Шевченка.
- 8) Северин Гоцінський, теж представник української школи в польській поеті (1801-1876), автор багатьох творів з українського життя, з них нафідомний "Каміньскій замок", поема з часів Копівщини.
- 9) Тимко Палуда (1801-1871), український народний поет, автор пісень під наявною "Українкою".
- 10) "Венгерний" як "Мета", часопис 1860-их років; перший виходив під ред. Вол. Шашкевича, другий Кс. Климковича. З цих двох літературно-політичних органів особливо "Мета" зазнала багато переслідувань на терені російської України, тому що справам її російська антиукраїнська преса присвячувала багато місяці.
- 11) Слов'янський тітл у Москві 1867 р. мав на меті згуртувати різні слов'янські племена навколо Росії. Під час з'езду була вищтована етнографична панславізма.
- 12) "Слово" — московофельський часопис у Галичині, якому російський уряд видавав у 1870-их роках таємну субсидію.
- 13) "Община св. Юрия" — монастирська общинна, яка траля політичну ролю в боротьбі з поліціями. Її члені в 1848 р. складали "Головну Руську Раду" у Львові.
- 14) "Правда" почала виходити не з 1872 р., а з 1867 р., продовжуючи напрямок "Мети".
- 15) Львівський Богдан — комітетний галицький літератор (1827-1908). У 1865 р. став московофілом; видавець часопису "Слово" й альманаху "Зоря галицькій".

16) Шушкевич, треба читати Сушкевич Корнило, галицький літератор, перший видавець Шевченковик творів у Галичині (1867).

17) Кагала, треба читати Качала Стефан (1815-1889), відомий галицький політичний і науковий діяч, один з фундаторів Галицько-руської матиці Народного дому, "Просвіти", Товариства ім. Шевченка та інших наукових і просвітних товариств; був делегатом у країновому сеймі й послом у віденському Райхсраті.

18) Крашевський Юзеф Ігнацій — знаменитий польський письменник, белетрист і літератор (1812-1887), почасописець "Правда", як і С. Качала, не мав відношення.

19) "Югозападний" отдел Русского Географического общества" відкрито 13 лютого 1873 року при генерал-губернаторі О. М. Дондукові-Корсакові.

20) "Правописание по методу Кулпина" (прим. автора Записки).

21) Орест Федорович Міллер, історик письменства (1833-1889), автор доповідей на археологічному з'їзді про зв'язок між думами і вінницями.

22) Остап Вересай (пом. 1890 р.), знаменитий кобзар. Слава його почалася з 1850-их років, коли на його звернені увагу П. Куліш та Л. Жемчужников.

23) "Київський телеграф" існував з 1859 р.; з літа 1874 р. його придбава жінка київського проф. Авд. Гоголька, яка заскіпала до біжучої участі гуртків українців. Див. ст. О. Левицького "Українці в приймах у кіжі часописі". "Наше минуле" 1919, кн. 1-2.

24) "С. Петербургские ведомости," газета, що з 1863 р. виходила за редакцією літератора і вченого В. Корши, якого а з 1874 р. головне управління у справах друку позбавило права редактувати газету.

25) Михаїло Федорович Лоболовський, другорядний український письменник і перекладач, син співцінника з Харківщини, правовий як народний учитель на Кінівщині, а пізніше як волосний писар на Волині. Підійшов переслідуванню у 1875 р. за розличну серед селян на Волині українських книжок.

ЮВІЛЕЙ ЦЕНЗУРНОГО АКТУ 1876 РОКУ

- 1) Звичайно, не церковним, а лівільним шрифтом.
- 2) К. Сушкевич.
- 3) Записку що складав Ів. Рудченко (Білик), брат Панаса Мирного (Вказівка акад. С. Єфремова).

ПІСЬМЕННИК — НАРОДОЛЮБЕЦЬ

(З приводу смерті Й. ювілеї І. С. Левицького)

- 1) В біжучому році, році смерті письменника, відбувся 50-літній ювілей його літературної діяльності та 80-літній — його життя.
- 2) Про се Левицький згадує в "Крилоу дзеркалі української мови".

СОНЕТ У ЛЕСІ УКРАЇНКИ

- 1) В. Чанин. "Сонет в українській поезії". Історично-теоретичний напис. Харків-Одеса (ДВУ) 1930, ст. 36, 42.
- 2) Лесі Українка. "Твори", т. I. Київ (Книгоспілка) 1923, ст. XXXVII. Далі всходи посилання на сторінки цього видання.
- 3) Цитуємо за статтею Л. Гроссмана "Поетика сонета", в збірці за редакцією В. Брюсова "Проблемы поэтики".
- 4) Складаємо тут подяку проф. С. М. Драгоманову за увіднення нам відомостей про це.
- 5) Петро Оларченко. "Нові недруковані поезії Лесі Українки", — "Життя і революція" 1928, лютий, ст. 154-155.
- 6) Л. Українка. Твори. Харків-Київ 1925, ст. 214-216.

ЛЕБЕДІНА ПІСНЯ

- 1) Така розшифровка напрошувалася сама собою, бо це число — "п'ять", давно зафіксоване у 1925 році візокоділ літератор А. Хуторян, за псевдонімом А. Л-й (А. Лісовий), надрукував у газеті "Більшовик" (1925, ч. 61) статтю про неокласиків під характерним заголовком: "П'ятеро з Парнаса".
- 2) Літературний ярмарок, кн. 2, ст. 2.
- 3) Там таки, кн. 1, ст. 201.
- 4) Там таки, кн. 2, ст. 125-126.
- 5) Михаїла Новицького. На ярмарку. Харків 1930, ст. 14.
- 6) Там таки, ст. 11.
- 7) Літературний ярмарок, 1929, кн. 4, ст. 174 (Степан Малиарме. Сонет. Переклає Мих. Драй-Хмара).

8) За джерелом про Кретейську комуну могла придатися стаття С. Марголіна "Жюль Ромен", .. "Життя і революція" 1926, ч. 10, ст. 59-60. Там знаходимо такі відомості про цю групу французьких письменників: "Навколо Ромена обєднувалася була ціла група поетів і новелістів. Її історія французької літератури вона відома під назвою «Абатство», так називалось місце, де вона спочатку збиралася. У цій групі були, крім Ромена — Дюамель, Вільяр, Аркос, Шенієв'є, Дюртен і Жув. Заснована 1907 р., група ця утворилася була щось на зразок комуни в забутій замку над Марною, в місцевості Кретей. Поети здобували собі жасоби до життя сильного працю в друкарні: вони самі складали там свої книги і готовувалися завоювати аванпости французької літератури своїми гуманістичними і панфілічними творами. «Абатство» це батьківщина уніанізму, реакції проти символізму". Штучність пояснення Драй-Хмари ясна з того, що ця група поетів складалася більше, як з п'ятьою осіб.

СПОГАДИ ОЛЕКСАНДРА КОШИЦЯ

- I) Krakівські вісті 1944, 248, 249, 250.

Editor's Notes

The language of the original has been retained throughout all the articles. Only obvious slips of the pen and spelling inconsistencies, especially in articles written in the 1920's, have been corrected in accordance with H. Holoskevych's *Povzysnutij slovnyk*. To each article is attached a short, generally bibliographical, introduction. In general, numbered notes belong to V. V. Mijakovskij.

DECembrists IN THE UKRAINE

V. V. Mijakovskij and S. O. Jefremov published two collections under this heading in 1926 and 1930. Because of their arrest, the editor of the 1930 collection is given as D. Bahalij. Mijakovskij devoted a number of articles (written on the basis of unknown or little known materials at the time) and reviews of undiminished scholarly value to the topic.

In only one instance have Mijakovskij's views been subjected to fundamental revision. Until the 1950's I. Horbačevskij was generally accredited with the authorship of the "Zapiski neizvestnogo." It was only in the second volume of her monograph *Dzielenije dekabristov* (Moscow: Akademija Nauk SSSR, 1955) that M. Nečkina proved (pp. 134-142) that Horbačevskij could not have been the author of the "Zapiski." According to her, the likely author was Petro Borysov. Mijakovskij's references to the "Zapsky Horbačess'koho" have been left unchanged throughout the articles.

We are reprinting three of Mijakovskij's many articles and reviews on the Decembrists in the Ukraine.

ПОВСТАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ

The article first appeared as the Introduction to the collection of documents *Povstannja Dekabristiv na Ukrayini*, based on the materials of the Kiev Central Historical Archive (Edited by V. Bazylevych, I. Dobrovolskij, and V. Mijakovskij. Xarkiv: Central'ne Arkivne Upravlinnia USRR, 1926, 104 pp.). Mijakovskij's article appeared on pp. 6-23.

ДЕКАБРИСТИ

Written in New York at the end of 1945 or the beginning of 1946.

У 125 РОКОВИННІ ПОВСТАННЯ ДЛІ КАБРИСТІВ

Written in New York at the end of 1950 on the basis of new data contained in the diary of Pelagia Rościszevska. Mijakovskyj made still greater use of the diary in his article, "The Decembrist Milieu in the Diary of Pelagia Rościszevska," *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* (Vol. I, No. 1, pp. 21-35).

CYRILLO-METHODIAN BROTHERHOOD

Mijakovskyj collected rich source materials on the Cyrillo-Methodian Brotherhood which he made use of in the 1920's in a number of articles in *Ukrainina. Za sto lit.*, and other scholarly publications. We are reprinting only the article "Novi dokumenty do biografii M. I. Hulaka (Do 80-ričja arestu Kyrylo-metodijivskoho tovarystva)", from the collection *Ševčenko I Deržavne Vydavnytstvo Ukrayiny*. 1928, First Annual, pp. 175-199.

Mijakovskyj commemorated the centennial of the liquidation of the Cyrillo-Methodian Brotherhood with the first academic publication of Mykola Kostomarov's *Knizhna hryfa ukraїns'koho narodu* (Augsburg: Ukrains'kyj Muzej-Arxiv pry UVAN. 1947. "Pam'iatky i materialy," No. 1, 60 pp.), which contained a broad evaluation of the work (pp. 41-40), as well as with a number of articles, three of which we are reprinting.

СТОРІЧЧЯ КИРИЛО-МЕТОДІЙСЬКОГО БРАТСТВА 1846-1847

Printed in *Kalender* (Augsburg, 1946, pp. 65-70).

У СОЦІЇ РОКОВИНИ

Written in 1947. Reprinted from the original manuscript.

КИРИЛО-МЕТОДІЙСЬКЕ БРАТСТВО

A lecture delivered at the end of the 1940's. The manuscript was signed B. Janivskyj, Mijakovskyj's pseudonym. Although never printed, the manuscript appears to have been intended for publication.

НОВІ ДОКУМЕНТИ ДО БІОГРАФІЇ М. І. ГУЛАКА

Reprinted from the collection *Ševčenko*, pp. 175-199. The article also appeared as a separate 25-page reprint.

ШЕВЧЕНКО В КОЛІ КИРИЛО-МЕТОДІЙЦІВ

The original Ukrainian version of an article which appeared, in English translation, as "Ševčenko in the Brotherhood of Saints Cyril and Methodius." *Taras Ševčenko 1814-1861. A Symposium* (Edited by V. Mijakovsky and G. Shevelov. Gravenhage: Mouton, 1962, pp. 9-36). This is the first time that the article is being printed in Ukrainian.

Mijakovskyj delivered the first version of this article in the form of a lecture at a grand conference of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences commemorating the centennial of Ševčenko's death. Mijakovskyj gave the following introduction to his lecture:

Похоління, до якого належать мої сучасники, мало можливість відзначати дві знамені події, пов'язані з ім'ям Шевченка.

У 1911 році п'ятдесятиріччя з дня смерті поета і в 1914 році - століття з дня його народження. Від цих останньої лати пройшло 47 років, які в свій час призвали на весь життєвий шлях Шевченка. Таким чином перед уявою нашого покоління пройшло ціле Шевченкове життя в прошій його на наші часи.

За ці роки оформилася нова наукові дисципліни - шевченкоознавство. Десятки людей працювали над перевіркою і встановленням нових біографічних фактів, над устійнінням канонічного тексту посій, над вивченням творчості Шевченка в усьому обсязі. Виникли спеціальні шевченкоознавчі інституції, виросла ціла бібліотека шевченкоознавчої літератури.

Академічне видання *Журналу* і листування Шевченка, за редакцію Сергія Єфремова в Києві і 13 томів творів його за редакцію Павла Задієва у Варшаві і Львові становлять за загальним визнанням справжнє Енциклопедію Шевченкоознавства.

Розпорядком Української Академії Наук у 1929 році спричинилися до ліквідації шевченкоознавства як науки, бо з того часу почався шевченкоознавство як суто політична справа, що мала б вільготи тенденцій свого часу, а змінність цих тенденцій спричинялася до того, що в один час певні біографічні факти стверджувалися, в інший відмежувалися, в залежності від політичних настанов. Так було, наприклад, із справою приналежності чи не приналежності Шевченка до Кирило-методійського братства.

Текстологічні справи, вибір харківів так само підлягали політичним тенденціям часу. Діякі поезії зовсім не включалися до "Кобзаря", наприклад вірш "Як би то ти, Богдан п'янин" не був уміщений навіть в академічне видання 1955 року. Він, очевидно, не підходив "містом своїм до бічно проголошованого за рік перед тим 300-річчя т. зв. "возз'єднання" України з Росією".

Наслідком цього "300-річчя возз'єднання" було й те, що почавсяся тенденція відринувати поета від його українських сучасників, вставляючи його якнайближче в коло російської інтелігенції. Про Шевченка і російських революційних демократів читають там тепер доповіді, пишуть дисертації, видають книжки.

Біографічні праці ілюструються портретами Белінського, Черницевського, Добролюбова, не даючи ні одного з портретів кирило-методіївців, хоча б лініє Куліша і Костомарова. Дослідні праці тепер спримовані на те, щоб, наїкновшися якусь позитивну рецепцію на "Кобзар" 1840 року, приносити її Белінському, або навпаки — відгребти нищівну статтю 1861 року не-відомого автора про Кулішеву Граматку і прислати її Шевченкові, бо Шевченко за поняттями сучасного шевченкознавства там треба відірвати від Куліша і неприродно наблизити до Белінського. Імення Куліша і Белінського беремо тут в широкому символічному значенні — відриву Шевченка від природного українського оточення (символ Куліш) і пересадження його на зовсім іному чужий ґрунт.

Ми хотіли б тут в соту річницю смерті повернути Шевченка в те оточення, в якому він жив у найбільш нахідні роки свого життя, в часи кирило-методіївських плянів, шукань і лій.

a) As shown by researchers, Ševčenko's main sources were in Russian: besides probably S. Palansov's dissertation "Joann Gus i ego posledovatelei" (1845), the article on J. Hus and Hussites published in *Enciklopedičeskij leksikon*, Vol. 15, SPB 1838 published by Ad. Pjukas. Cf. Ju. Ivakin, *Komentar do "Kobzara"* Ševčenko (Kiev, 1964, p. 200 ff).

ОДИН З КИРИЛО-МЕТОДІЇВЦІВ. МИКОЛА САВІЧ

Unfinished article, written in 1946 or 1947. Ends with an unfinished sentence.

ŠEVČENKO

Research of the life and works of T. Ševčenko and his colleagues constitutes a large part of Mijakovskij's scholarly heritage. He researched all phases of Ševčenko's life, especially that starting with his first visit to the Ukraine in 1843. Besides publishing numerous articles in the 1920s-1960s, Mijakovskij also took part in the first complete collection of Ševčenko's works edited by Academician Serhij Jefremov (only two volumes appeared: Volume III — Letters, and Volume IV — Diary, in 1927-1929), and in the re-publication in Chicago (1959-1963) of the 14-volume *Povnye vydaniia tvoriv Tarasa Ševčenka*, originally published in Warsaw. From 1952 to 1964 Mijakovskij was both the soul and actual editor (formally, co-editor) of the ten issues of the Ševčenko annuals published by the Academy, which commemorated the centennial of the last ten years of the poet's life with a series of articles on Ševčenko.

We are including Mijakovskij's unpublished articles on Ševčenko, primarily lectures at the Ukrainian Academy's Ševčenko Conferences. The only reprint is the short research note, "Budynok, zv'язаний з іменем Ševčenka."

ПОМІЖ ДВОХ "КОБЗАРІВ" (1840-1860)

This article, which we are printing from the original manuscript, is the final version of a lecture, "Try dzerca obraziv u Ševčenka," which Mijakovskij delivered at a conference of the Academy during the Ševčenko Days in 1959.

ШЕВЧЕНКОВСЬКА ВИСТАВКА 1966 РОКУ В УВАН

Thanks to Mijakovskij, the Ševčenko Studies Institute of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences gathered, from 1948, much valuable material on the life and works of Ševčenko. In 1966 Mijakovskij organized an exhibit of these materials and delivered a talk about them during the Ševčenko Days.

БУДИНОК, ЗВ'ЯЗАНИЙ З ІМЕНЕМ ШЕВЧЕНКА

First published in the journal *Hlobus* (March 1928, No. 6 [103], pp. 88-89). A memorial plaque was placed on the building on March 10, 1961.

ПОЛЬСЬКА ЛЕГЕНДА ПРО ШЕВЧЕНКА

Lecture delivered in Europe at the end of the 1940's. The manuscript consists of 33 yellowing sheets of paper, with writing on one side only. The article shares common elements with the article following it and with the first article of the next section, and is in fact a commentary on one of the appeals published by Mijakovskij in his first book published in 1920.

ГРИЦЬКО ЧЕСТАХОВСЬКИЙ

Mijakovskij gave a lecture on this topic at a scholarly conference of the Ukrainian Academy during the Ševčenko Days of 1968. The original article has no title. It is being printed here for the first time.

Very often Mijakovskij prefaced his lectures on Ševčenko with introductory statements. In this case he mentioned the 20th anniversary of the founding of the Ševčenko Studies Institute at the Academy and the 40th anniversary of the founding of the Ševčenko Museum on the so-called "Kozyne boloto" in Kiev, which had at one time been administered by Mijakovskij.

a) Following the word "меблі" Mijakovskij crossed out: "Для запроектованого меморіального музею він наперед дав проскі розмірів і розміщення експозиційних рамок, і меє, що безпосередньо працювати над 'вібраціям' експонатів й урядженнем меморіального музею Шевченка, поводилося лише дивуватися передбачливості й інтуїції Василя Григоровича, який, явіть, не бачив іншотрійного матеріалу для експозицій, дав цілком відповідні проскі розміщення до пізніше зібраних іншотрій".

b) After "1964 р." Mijakovskij crossed out: "Хоч складає цей остаточний

журнік Шевченкові потомки Д. Красинський і К. Шевченко, але матеріали в них походять з такою несхайністю, яка свідчить просто про інноважне ставлення до своєї роботи. Про це мені вже доводилося писати в останньому, десятому рівнику Шевченка".

c) Mijakovskij crossed out the passage starting with "Шевченко на те виграти..." and ending with "12 років".

d) Mijakovskij first wrote "більш, ніж хто інший, зрозуміє", and then changed the text to that given here.

e) Mijakovskij later crossed out the entire sentence starting with "Але дивно..."

f) Following "на Харківщині" Mijakovskij crossed out: "Рік народження його походить 1816". The date is incorrect. Čestakovskij was born in 1820.

g) Mijakovskij crossed out the last few sentences starting with: "Це була обов'язкова..." and ending with "у свою щоденнику".

h) Mijakovskij crossed out: "За зображенім його не в європейському одязі."

i) This piece of paper, which was inserted into the manuscript, continues as follows: "Ік відомо. Шевченко, коли співав народні пісні, захоплено слухав свою сину."

ПАВЛО ІВАНОВИЧ ЗАЙЦЕВ. Спогади і спостереження

Published in the journal *Svitashni* (1968, No. 3 [87], pp. 100-118). However, we are reprinting the article on the basis of the original manuscript deposited in Mijakovskij's papers, while supplementing it with several sections from the *Svitashni* version which were not found in the original.

THE 1860s

Along with the Cyrillo-Methodian Brotherhood and the life of Ševchenko, the 1860s in general and the *Hromada* in particular represented the third most important area of Mijakovskij's interests. His contribution to this area is so significant as to be unequalled in the field. Of particular importance are the numerous archival documents which he uncovered and published. Without Mijakovskij, all these sources would have remained unknown.

НЕВОЛЮЦІЙНІ ВІДОЗВИ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1850-1870 pp. (з матеріалів "Наукового минулого")

This work is the first piece of Mijakovskij's research to appear as a separate book. Mijakovskij himself has related the manner in which it was published and received in the article "Pol'ka legenda pro Ševčenka," which we have reprinted in this collection. This handsome edition, designed by Jurij Narbut, appeared in

the "Istorično-revolюційна biblioteka Deržavnoho vydavnyctva" series in Kiev in 1920. It was 77-pages long and of small format. Insofar as this publication is a bibliographical rarity, we are reprinting the full text.

a) In the original erroneously: *pasin*.

b) In the original: *zaboronytyr*.

КІЇВСЬКА ГРОМАДА

(з історії українського громадського руху 1860-их років)

The article was originally printed in Russian as "Kievskaja Gromada (iz istorii ukraїnskogo obščestvennogo dvіlenja 60-х gg.)" in *Letopis' revolюciї* (1924, No. 4, pp. 127-150). We are printing a translation by M. Antonovych. The journal's editorial board was clearly unhappy about running the article and appended the following note: "This article, dedicated to the history of Ukrainian liberal thought, is thematically not completely compatible with the tasks that the *Letopis' revolюciї* has set itself.

"But the editorial board believes that an understanding of the singular character of the Ukrainian revolution is impossible without an acquaintance with the history of Ukrainian society and therefore decided also to assign room on the pages of the *Letopis' revolюciї* to the illumination of fundamental moments in the development of Ukrainian national ideas and Ukrainian political organizations, even those that did not have a revolutionary character." See also footnote 22, written by the editorial board.

The Kievan *Hromada* later became the subject of I. Žyteeckij's *Kijivs'ka Hromada za 60-tys roky*, which was published in honor of the 40-year scholarly activity of the author by decision of the Council of the historical section of the Ukrainian Academy of Sciences as a reprint from *Ukraina* (1928, Book 4). Žyteeckij's work is broader and includes more material on the history of the *Hromada*, while Mijakovskij's includes more on its genesis. In any case, the last fifty years have witnessed so large an accumulation of new materials, that a new study of the Kievan *Hromada* would be well worthwhile.

a) The reference, apparently, is to the Left- and Right-bank Ukraine.

b) At this point, the editors of *Letopis' revolюciї* made the following commentary: "It is necessary to differentiate between the apolitical nature of the 'Hromada' and the apolitical nature of the Russian social movement of the 60's-70's. In the latter case indifference to political forms may be explained by the anarchist attitude of the narodniks, who considered socio-economic revolution to be basic and exclusively important and political rights to be necessary, so to speak, for the bourgeoisie alone. The Kievan *Hromada*'s apolitical nature was a manifestation of an extreme moderation, of the narrowness of its program, and perhaps of a cowardice in defending one's own interests which generally characterized Russian bourgeois liberalism. Especially characteristic and, probably, hypocritical is the *Hromada*'s 'loyalty' in the national question. That 'silent' assumption of the principles of political and national liberation of which the author

of the article further speaks testifies to the correctness of our view regarding the political cowardice of these most renowned representatives of the Ukrainian intelligentsia. What is the worth of a party, and of a semi-legal one at that, which conceals its political views, so that one is forced to make conjectures about them."

There were of course differences between the Ukrainian and Russian social movements, but the editorial board touched upon them only very superficially. In the last analysis, its approach to the entire question is incorrect; its decision to distance itself from Mijakov'skyj's views in the article was motivated ideologically.

c) The Ukrainian irredentist movement of the 1860's was not all that quiescent, although the existing forces of the growing Ukrainian movement were still very weak, thus accounting for the "realistic" politics of the *Hromada* members who had provided the scholarly foundations of the modern Ukrainian movement, while actually engaging only in "small deeds." The new Ukrainian generation, which did not have a first-hand knowledge of the 1860's and judged the actions of the older *Hromada* members on the basis of the facts of the 1890's, decisively came out against "Ukrainophilism" in defense of "Ukrainianism."

d) A distorted form of Polish *mokotiw*: *dobrodziej*, literally "gracious benefactor", a humble form of addressing a landlord by peasants.

ДО ІСТОРІЇ «ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЛИСТКА»

First published in the journal *Ukraina* (Kiev, 1917, No. 3-4, pp. 88-90).

РУКОПИСІ 60-ІХ РОКІВ, ЗАБОРОНЕНІ ЦЕНЗУРОЮ

Reprinted from *Ukraina* (Kiev, 1917, No. 3-4, pp. 83-88).

ГІМНАЗІЙНА ПРИГОДА М. П. ДРАГОМАНОВА (1859 р.)

Mijakov'skyj published an article entitled "Zvišnenja Drahomanova z Kyiv'skoho universitetu" in the journal *Ukraina* (1926, No. 2-3, pp. 90-96), dedicated to M. P. Drahomanov. That same issue printed M. Bužynskyj's article "Do himnazijs'nyx li Drahomanova" (pp. 65-69), which he wrote on the basis of the archive of the First Poltava Boys' Gymnasium. Because the archive was greatly damaged during the revolution, it did not contain all relevant materials about Drahomanov. Mijakov'skyj found many documents relating to Drahomanov's expulsion from the Poltava gymnasium in Kiev and prepared an article on this topic, which however was not published. In reality, it was not so much an article as a short introduction to seven documents, only one of which is also contained in the documentation collected by Bužynskyj (No. 3 in Mijakov'skyj and No. 12 in Bužynskyj). In view of the variance between the two publications we are reprinting Mijakov'skyj's introduction and documents, which shed new light on Drahomanov's expulsion from the Poltava gymnasium.

The orthography of the documents has been modernized in accordance with contemporary usage. The files consulted by Mijakov'skyj contained an additional document, between the second and third ones, which we chose not to publish.

В. Б. АНТОНОВИЧ. ПЕРЕД СЛІДЧОЮ КОМІСІЄЮ

First published in the journal *Červonyj shlyakh* (Kharkiv, 1923, No. 3). The article had the following sub-title: "З приводу 15 літ смерти В. Б. Антоновича."

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ

Mijakov'skyj frequently wrote about V. Antonovych following the appearance of his first article on him, which he delivered as a pre-publication lecture in one of the commissions of the All-Ukrainian Academy of Sciences on the occasion of the 15th anniversary of Antonovych's death (see above). We publish here the original manuscript of a lecture delivered in 1964 at a conference of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. on the occasion of the 130th anniversary of Antonovych's birth.

In the 1964 lecture Mijakov'skyj recalled his first lecture on Antonovych at the Kiev Academy:

"35 років минуло з того часу, коли Всеукраїнська Академія Наук у Києві відзначала 15-річчя з дня смерті Володимира Боніфатійовича Антоновича. Конференція відбувалася в великий залі, що носила ім'я його ім'я 'Залі Антоновича', бо там вздовж стін поміж вікнами розташовані були простенники, завіяні небібліотичного типу шафи з дорогоцінною бібліотекою і рукописами історика. Мені довелося робити на тому засіданні доповідь про політичні процеси 1860-х років, до яких притягали молодого Антоновича, обвинувачуючи його разом з іншими товарищами, за доносами, які йшли з боку польських поміщиків, в утворенні 'комуністичного товариства'.

Моя доповідь тоді ж була видрукувана в літературно-науковому журналі «Червоний шлях... і я не забираю більше слова, якби не нові матеріали, що мені тоді не могли бути відомі і які дозволяють зробити більш-менш правдиву висновку, щодо політичної позиції Антоновича в 60-их роках...".

Mijakov'skyj's 1964 lecture is especially significant because it reveals the manner of Antonovych's passage from a Polish to a Ukrainian group, even though the end is apparently lacking in the preserved manuscript reproduced here.

a) Further on in the text Mijakov'skyj crossed out: "Одішан також Варшаву, де зустрічався з Крашевським, Москву, де порозумівався з Кесневичем і Далевським."

b) Crossed out by Mijakov'skyj: "Ідуши до Петербургу, Антонович захопив із собою готову статтю Рильського, що в прайміному світлі подавала відомості про ідеологічні засади т. зв. 'жигономанства'".

c) Mijakov'skyj later crossed out the last sentence.

ІСТОРІЯ ЗАСЛАННЯ П. ЧУБИНСЬКОГО

Published in the journal *Arsena sprava* (Kharkiv: Centralne Arxivne Upravlinja USRR, 1927, No. 4, pp. 6-13).

THE 1870S

We are reprinting three thematically related articles by Mijakov's'kyj on the 1870s. All of them in some way deal with the persecution of the Ukrainian language in tsarist Russia.

ЗАПИСКА 1874 РОКУ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ РУХ

Published in *Arsena sprava* (No. 2-3, pp. 21-29).

ЮВІЛЕЙ ЦЕНЗУРНОГО АКТУ 1876 РОКУ

In contrast to the centennial of the Em's Ukase of 1876, which was passed over in silence in the Ukraine, the 50th anniversary in 1926 was widely noted in the country. Numerous articles by various scholars examined the prohibition of the Ukrainian language in 1876. One of them was Mijakov's'kyj's article, which we are reprinting. It was first published in *Bibliohedni visti* (Kiev: Ukrains'kyj nauchnoj institut knyhanystva, 1926, No. 3, pp. 5-16).

БАТЬКО ЛЕСІ УКРАЇНКИ

This article, printed in *Lvivs'ki visti* (November 12-13, 1943, Nos. 260[680]-261[681]), was Mijakov's'kyj's reaction to the appearance of O. P. Kosach-Kryvynuk's reminiscences about her father, Petro Antonovych Kosach. Although this article is a popularized version of the preceding one, "Juvel'j cenzurnoho aktu 1876 r." it contains a number of new points and is therefore worth reprinting. Ol'ha Kosach-Kryvynuk's article has been reprinted in the monograph *Leysa Ukrayinka. Kromohodje žytia i tvorosty* (New York: The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., 1970, pp. 881-887). Unfortunately, it was reprinted from Soviet sources which either shortened or censured the original (published in *Nazi dny*, Lviv, 1943, 10, pp. 4-5).

HISTORY OF LITERATURE. LITERARY CRITICISM

Although Mijakov's'kyj will enter the history of Ukrainian culture basically as a researcher of Ševchenko and of 19th-century social movements, it would be unfair to him to ignore the other areas of his work, particularly his concern with literature. As an unusually subtle connoisseur of poetry and prose, Mijakov's'kyj earned a lasting place in literary criticism with his articles, introductions, and reviews. It is no accident that a discussion of two collections of Krystiia Al'čevs'ka's

poetry is found at the beginning (1912) of Mijakov's'kyj's bibliography. We are reprinting several examples of Mijakov's'kyj's articles on literature.

ПІСЬМЕННИК-НАРОДОЛЮБЕЦЬ

(З приводу смерті й ювілея І. С. Левицького)

First published in *Literaturo-ja-naukovij visnyk* (Kiev, 1918, Year XIX, Volume LXX, No. IV-VI, pp. 15-22).

СОНЕТ У ЛЕСІ УКРАЇНКИ

(Пам'яті Миколи Зерова)

Printed in the journal *Svitannia* (Augsburg, 1953, No. 3, pp. 15-23). Signed B. Pors'kyj. Reprinted from the original manuscript.

ЛЕБЕДИНА ПІСНЯ

Епізод із підсортського літературного життя

Printed in the journal *Kijiv* (Philadelphia, 1951, No. 3, pp. 27-39). Reprinted from the original manuscript.

ЮРІЙ КЛЕН

Lecture delivered after the death of Jurij Klen (Oswald Fedorovych Burghardt) in the fall of 1947. Although the middle and end of the lecture is missing, it still remains an extremely interesting document and reveals Mijakov's'kyj to have been a profoundly observant person who painstakingly researched and appreciated the works of an outstanding Ukrainian writer and scholar. Moreover, the lecture, even in its present form, contains much valuable information for future students of Jurij Klen.

FRIENDS AND COLLEAGUES

We are including under this heading Mijakov's'kyj's reminiscences about his friends and acquaintances. Insofar as Mijakov's'kyj did not write his own memoirs, these articles fill several gaps in his own biography by shedding light on many facts and personal experiences which he shared with those he was writing about.

МІЙ СПОГАД

Mijakov's'kyj voiced these reminiscences about D. I. Doroshenko at a conference dedicated to the memory of this renowned historian after his death in 1951. Mijakov's'kyj wrote down only about a third of the talk he delivered. As a

result, the manuscript being reprinted here is incomplete.

a) On the basis of D. Dorošenko's letters to V. Lypynskyj (*Arxiv V. Lypynskoho*, Vol. 6, Philadelphia: W. K. Lippincott East European Research Institute, 1973) we can arrive at a more precise approximation of the date of this event. On February 27, 1925 Dorošenko learned from S. Jefremov that the latter was in possession of his library (p. 135). It was only on September 14, 1926, that Dorošenko informed Lypynskyj of his "efforts to bring over his library from Kiev" (p. 240). Thus, the event described by Mijakovskyj could not have occurred earlier than 1926.

СОНЕТНИЙ ПИР

These unpublished reminiscences were apparently intended as a review of the publication, but Mijakovskyj for some reason later abandoned this plan. The introduction to the collection was written by V. Deržavyn, with whom Mijakovskyj intended to engage in a discussion. Perhaps he stopped writing the article in order to avoid a polemical exchange.

a) Unidentified Russian poet.

СЕСТРА ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Mijakovskyj wrote this article on Olha Petrivna Kosach-Kryvynjuk after her death in 1945. He delivered a moving eulogy at her funeral (see below); the article was placed in the literary journal *Zahava* (Augsburg, 1946, No. 3, pp. 57-61). O. Kosach-Kryvynjuk's work, *Lesja Ukrayinka. Xronologija živja i tvorčosti*, was published in 1970 in New York by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.

У ДЕНЬ ІВАНА КУПАЛА (Пам'яті Ладі Могилянської)

We are reprinting this article from a manuscript signed B. Stexid. Mijakovskyj's pseudonym, Mijakovskyj, was a long-time friend and correspondent of Ladja's father, Mykailo Mohylanskyj.

a) Unidentified Russian poet also mentioned in the article "Сонетний пир" above.

VARJA

We are printing several of Mijakovskyj's short or unfinished articles and speeches in this section. All of them were hitherto unpublished.

СЛОВО НА ПОХОРОНІ ОЛЬГИ ПЕТРІВНИ КОСАЧ-КРИВИНЮК

Mijakovskyj delivered this eulogy at the grave of O. Kosach-Kryvynjuk in the

fall of 1945. It is being published for the first time. O. Kosach-Kryvynjuk's younger sister was Izydora Kosach-Borysova (1888-1980).

ПРАЦІ ВІКТОРА ПЕТРОВА ПРО КУЛІША

Unfinished work, written in 1947-1948. We are printing it because it contains interesting facts about the beginnings of Kulish studies at the All-Ukrainian Academy of Sciences, which were forbidden to be continued by the Soviet authorities in the early 1930's. The monograph by Petrov referred to by Mijakovskyj is *Panteleimon Kulish u prjadegosti ruky* (Kiev, 1929). The biographical novels Mijakovskyj mentions are *Alina i Kostomarov* (1929) and *Roman Kulida* (1930), written under the pseudonym V. Domontovych.

СПОГАДИ ОЛЕКСАНДРА КОШИЦЯ

Written in 1948 as a review of Kibyc's memoirs, which appeared in Winnipeg in 1947.

«УКРАЇНА»

Українсьтво і французьке культурне життя.
За редакцією І. Борщака

Unfinished review, reprinted from the original manuscript.

ЄВГЕН МАЛАНЮК — ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ

Mijakovskyj preceded his lecture on Ševchenko at the Academy's Ševchenko Conference in 1968 with a short speech about Jevhen Malanuk, who had recently died. Mijakovskyj's introductory speech provides a characterization of Malanuk and of his philosophical conceptions of Ševchenko and of the entire Ševchenko phenomenon.

INDEX OF NAMES

The names which have established spelling in English are given in the form commonly used; other names are transliterated from the forms which occur in the documents published in this volume.

Abramovyc 317 Abramowicz 222 Adrijsytyka 86 Afanasjev-Cužynskyj 218 Ajnalov 204 Aksenfeld 50, 463 Alcew's'ku 21, 492 Al-č M. 292, 293 Alešo 209 Alexander I, see Oleksander I Alexander II, 355 Alpes 381 "American Slavic and East European Review" 31 Ameryka 59, 94, 450 Andreev 419 Andrijewkyj 27 Andrusiv 293 Andrusjak 458 Andruskij 109, 115 Andrušenko 279 Andruz'kyj Jurij 83, 88, 100, 101, 146, 467 Anhiliia, see England "Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S." 29, 75, 470, 484 Annenkov 278 Antonenko-Davydovyc 403, 409 Antoniv 107 Antonovyc Bonifatij 324 Antonovyc D. 14, 32, 214 Antonovych (Antonovyc) M. 19, 33, 418 Antonovyc P. 345 Antonovyc V. 24, 154, 187, 211, 267, 270, 271, 274, 281, 282, 285, 310-321, 322-334, 347, 352, 357, 373, 384, 471, 477, 478, 479, 491 Apostol 64 Arcos 414, 4K2 Arčovyc 361-363, 365 Argentina 450 Arxangel'sk 339, 341, 352, 420 "Arxivna sprava" 18, 25, 26, 27, 492 "Arxivnoe delo" 26, 27 Arxypenko 30 Aschaffenburg 419 Ašanin (Ošanin) 112, 113, 115, 118 Austria 329, 417

Bačynskyj 458 Bahalij 13, 14, 26, 188, 427, 483 Bajov 306 Bakovec'kyj 271 Bakovs'kyj 322 Bakunin 31, 2K2 Balyčka Jevhenija 212 Balyčkyj P. 203, 208, 209, 210, 211, 212 Bandera 224 Bantyš-Kamens'kyj 134 Bar 468 Barabas 294 Barka 221 Bartszczewski 153, 470, 471 Bartjenjev 463 Barvinok Hanna 447 Baryšivka 404 Baryšpil', see Boryšpil' Basan' 337 Batowski 46K Batujev 11 Baudoin de Courtenay 204 Barylev's'kyj 44, 469, 476 Barylevyc 25, 483 Beauplan 144 Becher 419 Belgium 157, 450 Belgrade 405 Bel'hija, see Belgium Bel'i 390 Ben 13, 203 Benkendorf 49, 463, 464 Beograd, see Belgrade Berlin 22t, 427, 435 Bern 452 Berstel' 25 Bestućev 79 Bes-

tužev-Rjumin M. 38, 61, 64, 67, 69-72, 76-78, 469 Bezborod'ko 477
 Bibikov 104, 109, 119, 120 "Biblioohienni visti" 18, 24, 25, 29, 472, 492
 "Biblioteka memuariv" 463 Bielina-Kędzicki 153, 154, 155, 471
 Bila Cerkva 67 Bileckij 15, 30, 31 Biljašiv'kyj 205 Biloher'ja 469 Bilotru' 268 Biložets'ka Nadja 200 Biložets'kyj V. 24, 83, 84, 85, 88, 100, 101, 105, 109-112, 115, 117, 118, 124, 126, 138, 141, 142, 146, 149, 152, 155, 156, 179, 327, 328, 329, 348, 384, 467, 468, 469, 471 Bilyk-Rudenko 181, 476 Bjelans'kyj 486 Bjelov 339 Black 31 Blavackij 15 Blomberg 202 Bohajevs'kyj 203 Bohdan V. 29 Bohdanov 281 Bohdanovyc' 406 Bodjans'kyj 134, 142, 468 Bohemija 147 Bohučars'kyj 44 Bohuslav 381 Bojuševa Slobidka 232 Boileau 77 Bojko 24 Bolgarov 306 Bolharov 306 Borodajevskij 306 "Borot'ba" 23 Borščuk 456, 458, 495 Borysov 38, 483 Boryspil' (Baryspil') 232, 335-339, 341, 352, 479 Botkin 206 Bound Brook 459 Boxanovs'kyj 240 Brama Zaborov'skoho 211 "Bratstvo" 24 Brazylia (Brazil) 450 Brjusov 482 Brjuxovc'kyj 293, 294 Brun 193 Bryk 468 Bucharest 405 Buda 13 Budapest 405 "Bujannja" 405 Bučovyna 210 Bunge 347 Burhardt 29, 404, 405, 408, 414, 415, 417-423, 493 Bušen 112 Buturijn 390, 392 Bužyns'kyj 310, 490 "Byloc" 227, 463, 476, 477 Byron 76, 390

Canada 449 Casanova 118 Carpathian Mountains 381 Caucasus, see Kavkaz Cervantes 430 Charybdis 291 Chenier 77 Chennevière 482 Chmielnicki, see Xme'nyc'kyj Copernicus 470 Cornille 77 Krakow 14, 150, 220 Crêteil 482 Croatia, see Kroaciju Cuba 450 Cvitkovs'kyj 215, 216 Cvitkovs'kyj Ju. 207 Czajkowski M. 141, 468, 477 Čajkova'kyj 278 Čajly M. K. 178, 192, 475 Čajly Savo 232, 245 Čaplenko 29, 458 Čaplija 390, 391, 397, 431, 481 Čartoryski 351 Čeljakovs'kyj 134 Čerednyčenko 24 Čerkasy 382, 405 Černeča hora 190, 195, 196, 197 Černenko 194, 195, 265 "Černigovskie gubernijskie vedomosti" 274, 287, 289 "Černigovskij listok" 274, 287, 288 Černihiv 192, 193, 279, 287, 337 "Černihivs'kyj lystok" 22, 490 Černov 470 Černyševs'ka O. S. 30 Černyševs'kyj 486 Čertkov 368, 370, 371 "Červonyj ſlajx" 18, 24, 439, 491 Čestakovs'kyj (Čestakivs'kyj), Čestakovs'kyj 174, 188-201, 236, 471, 487, 488 Čestakovs'ka Dukja 193 Čexija 85, 142 Čexijs'kyj 451 Čiškov 460 Čorna 362 Čornj 418 Čornj Ostriv 287 "Čto i kak čitat' detjam" 16, 22 Čubyns'kyj Pavlo 181, 228, 232, 233, 241, 271, 274, 281, 284, 335-339, 341, 342, 352, 357 Čubyns'kyj Platon 26, 339, 479, 480 Čujkevyc' 133 Čučmarov 337 Čučbys'kyj 142, 468 Cyhyryr 167, 168 Cyhyryrn'byna 240 Cykalenko Je. 33, 209, 367 Čykalenko L. 204 Čyževs'kyj 221, 419 Čyzov 83, 133

Dal' 292 Dalevskij 331, 332, 491 Dal'kevyč 268-270, 318 Dal'macija 147 Denilevskij A. 304, 306 Danilevskij D. 306 D'Annunzio 391 Dante 422, 423, 431, 440 Daviv 256 Dalković 384 Davydov V. 69 Davydova 367 Dedovs'kyna 321 Dedyč'kyj 349 Deje 240, 476 Delivers 464 "Den" 16, 22 Denesjuk 174 Denysenko Marusja 198, 199, 200 Denysenko N. 198 Denysenko Paraska (Ostrivna) 198, 199 Denysjuk 31 Derpi 109, 113 Deržavin M. 204 Deržavyn V. 423, 494 Denjak 403 Desyc'kyj 440 Dibič 43, 44 Didyc'kyj 480 Dikij 129 Dnipro 164, 224, 290, 340, 349, 351, 356, 357, 364 Dnipropetrovsk 441 Dobroľubov 14, 27, 486 Dobrovols'kyj 25, 73, 463, 464, 483 Dolega 154 Dolgorukov 277-279, 285, 312, 339 Domanyč'kyj 173 Domanyč'kyj V. 23, 200, 206, 207 Dombrovskij 334 Domontovyc' 495 Dondukov-Korsakov 367, 370, 371 Dorodenko D. 15, 23, 209, 210, 310, 427-429, 493, 494 Dorošenko P. 292-294 Dorostenko V. 32, 224 Doroskevyc' 188, 189, 214, 215, 217, 448, 471 Dostoev's'kyj 172 Dovnar-Zapols'kyj 406 Drahomanov M. 25, 88, 177, 211, 270, 271, 296-308, 329, 347, 359, 362, 363, 365, 372, 375, 376, 393, 433-435, 445, 475, 477, 490 Drahomanov S. M. 482 Drahomanova Ariadna 393 Drahomanov 148 Draž-Xmara 28, 404-415, 420, 482 Družynin 470 Dubec'kyj 269, 311 Dubelt 108, 119, 130, 131 Dubiecki 476 Dubamel 414, 482 Dunaj 86, 112, 453 Durso 52, 53, 54, 464 Durtain 482 Djubja 479 Djerja 386 Džidaj 322, 324

El'manovyc' Ol'ha 204 El'ster 419 Ems 355 Enc 318 England 59, 329 Eremeev 306 Ernst 447 Espanija (Spain) 61, 65, 78, 200, 450 Evropa (Europe) 57, 78, 97 "Ežednevnaia gazeta" 332

Fedorov 199 Fedotov H. 203 Fedotov P. 192 Finlandija (Finland) 70 Fiš 154 France (Francija) 57, 65, 79, 86, 101, 200, 329, 468 Francav 468 Franko 29, 181, 376, 399, 406, 430, 460, 476 Franckovs'kyj 280 Furman 46 Furne 25 Fylypovyc' 148, 403, 405, 406, 408, 414, 420, 423, 468

Gagarin, kn. 335 Gamalej, see Hamalej Gannot 303 Gautier 392, 419 "Gazeta Lwowska" 471 Geneva 177, 223, 375 Gerbel' 26 Germany, see Nemečtyna Gintovt 12 Giovac'kyj 311, 326, 327 Goeth 390, 457 Gogol' 44, 45, 323, 330, 478 Gogol' (Hohol') 79, 352, 354, 357, 358, 364, 376, 387, 401, 459, 460 Golicyn, kn. 288, 338, 341, 479 Golombek (Goląbek) 133, 466 "Golos" 354, 358 "Golos minuvšego" 16, 22, 466, 469 Golovnja 284, 286 Gonta 253 Gorbunov 364 Gorčakov 46, 76, 328 Gorki 440 Goroneskul

306 Gorovoj 305, 309 Górska 322 Goszczyn'ski 141, 348, 468, 480 Grabowski 26, 97, 142, 468 Greece, see Hrcija Greger 375 Gribajedov 48 Gromadzki Jozef Prosper 266, 267, 476 Gromeka 473 Grossman 430, 482 Grote 28 Gryf 155 "Gubernskie vedomosti" 23, 287 "Gwiazda" 154, 155, 471 Głyckyj 411

Hadjac 148, 435 Halsham 405, 406 Halyčyna 175, 210, 211, 310 Hamalje 342 Hamalija 479 Hancov 204 Hanko 85, 108, 112, 134, 138, 139, 145, 468 Harasevč 417 Haydn 218 Hebel' 39, 66, 74 Heubus 440 Helsingfors (Helsinki) 289 Henšel' 311 Herasymenko 15 Herádia 390, 392 Hermajze 13, 181, 188, 467 Hermitege 191, 193 Herzen 94, 96, 119, 280, 282, 315, 319, 466 Hesse 199, 367, 464 Hilibov 26, 275, 287, 289, 434 Hlobenko 223 "Hlobus" 18, 25, 27, 487 Hohoc'ka 353, 358, 481 Hobol', see Gogol' Holjaky 321 Holandija (Holland) 450 Holodaj (island) 72 "Holos druku" 18, 24 Holoskevč 13, 203, 209, 483 Holovatyj 215, 216 Holowin'ski 154 Horbačev'skyj I. 72, 73, 483 Horbačev'skyj 37, 72, 463 Horjakovs'kyj 274, 281 Horlenko 200 Horodenčyna 210 Horodyščyna 359, 360 Hrab(ovs'kyj) Pavlo 400 Hrabuzdov Lupa 212, 213 Hrebinka 364, 376, 468 Hrcija (Greece) 61, 78 Hrinčenko 448 Hrušev'skyj M. 12, 13, 27, 28, 106, 174, 465, 466 Hrušev'skyj O. 174, 467 Hrybovs'kyj 197 Hryhorijiv 458 Hrynevyc'eva Katja 417 Hubyn 362 Hučenec' M-llc 77 Hulak I. 128 Hulak M. 26, 27, 83, 84, 88, 91, 99, 100, 104, 105, 106-115, 119-131, 138, 140, 141, 145, 149, 156, 465, 466, 467, 468, 484 Hulak Nadija 128 Hulak-Artemovs'kyj, P. 135 Hulak-Artemovs'kyj S. 169 Hungary, see Uhorsčyna Hurevyč 133, 466, 467 Hušynci 316, 317, 319

Ihor 112 Il'konnikov 56 "Illyistrovana Ukrayina" 227, 476 Illiaš 314 Il'men' 86 Il'nyčkyj 352, 374 Išimova 119 Iskander, see Herzen Išlavin 119 Italija (Italy) 61, 157, 200 Ivakin 486 Ivaniv'ska T. 32 Ivanov-Meženko 402 Ivaxnenko 297-303 Ivčenko 407

Jablonowski A. 155, 476 Jabłonovs'kyj O. 267 Jucata 337, 341, 479 Jadvyha (Jadwiga) 251 Jahello (Jagello) 251 Jahotyn 98, 148, 337 Jakovliv 458 Jakubovič 21 Jakubs'kyj 397-399 Janík 471 Janíkovskij 464 Janiv'skyj (Yanivs'kyj) 28, 29, 30, 484 Jaremyč 362, 365 Jaropovič 79 Jarosenko 209 Jarostyn'skyj 318 Jasyns'kyj 473 Javor'skyj 466 Jedlička 139, 142 Jeřemov P. 403 Jeřemov S. 13, 25, 26, 33, 76, 172, 188, 214-217, 403, 427, 461, 466, 472, 481, 483, 485, 494 Jež 155 Johansen Majk 411 Jopyk 29 Jouye 482 Jouy 77 Junker 108

Jurasivka 469 Jurgens 310 Jurkiewicz 154 Juskevych Kraskovs'kyj 178, 179 Jušnevs'kyj 63, 69 Juzefovych 104, 347, 348, 356, 358, 359, 364, 374

Kačala (Kahala) 351, 357, 480, 481 Kačanička 200, 201 Kačič-Miošić 405 Kalenyk 273 Kalinovskij 303 Kal'nyševs'kyj 59-86 Kameneckij 174 Kamjanec'-Podil's'kyj (Kamennec) 213, 239, 405, 406, 450 Kaniv 181, 184, 190, 193, 196, 199, 237, 272, 319, 348 Kanivčyna 178 Kapnist Oleksa 149 Kapnist Oleksandra 139 Kapnist V. 60, 62 Kapnist-Skalon Sofia 78, 139, 149, 470 Kapnisty 148 Karadič 134, 143, 468 Kareljev 203, 204 Karelja 14 Kasjanenko 271, 281, 477 Kasperovič 306 Kassel 157 Kateryna II, 57, 59, 62, 112, 239, 252 Katerynoslavčyna 436 Katerynč 51, 464 Katkov 477 Kavelin 328 Kavkaz 61, 183, 184, 449 Kaxovs'kyj 61 Kazans'kyj sobor 209 Kazimovskij 305 Kazka 211 Kaznačejev 296, 300-302, 304, 306-309 Kejsut 251 Kejzer 71 Kekić Ol'ha 171 Kellerman 404 Keneyč 331, 332, 491 Kiev 9, 11, 13, 14, 73, 84, 96, 99, 136, 139, 172, 173, 177, 178, 179, 180, 189, 192-194, 196, 197, 199, 203, 208, 209, 212, 213, 214, 232, 245, 264, 266-268, 272, 273, 277, 278, 280, 285, 311, 315, 317, 318, 319, 321, 326, 328, 329, 330, 332, 335-338, 341, 342, 345-348, 350, 352, 355, 358, 366, 367, 370, 373-375, 382, 405-408, 427, 428, 433, 435, 436, 449, 461, 469, 485 "Kievjainin" 347, 353, 358, 478 "Kievskaja starina" 181, 192, 335, 465, 473, 476 "Kievskie gubernskie vedomosti" 274 "Kievskij telegraf" 292, 348, 353, 358, 366, 481 Kinjevič 327 Keneyč 331, 332 Kien Jurij, see Burhardt Klymkovych 480 Kmetia Nadija 171 "Knyhar" 18, 23, 24 Knyž 337 Kočuba 403 Kočubyns'kyj 23, 400, 440 Kočubej 195 Koenigsberg 193 Kokoskin 108, 466 Kollar 85, 139 Kolodžane 434 Kolyma 414 Komarov 364 Komáško 385 "Komunist" 24 "Komunist" 182 Konarski 312, 320 Konarski S. 97, 136, 151, 152 Konstantynopol' 112 Konstantyn 39 Konys'kyj 24, 156 Kopera 471 Kopernicki 155 Kopitar 134, 468 Korbut 470 Koréyns'kyj 204, 209, 210 Korjak 407, 408 Korostyšiv 73 Korsun Oleksa 30, 207, 208 Korsun Oleksander 207 Korsun' 381, 390 Koriš 481 Kosač M. 433 Kosač O. P. 296 Kosač P. A. 15, 360-365, 372-376, 433, 434, 445, 492 Kosač-Borysova Izydora 495 Kosač-Kryvenjuk 372-374, 375, 397, 418, 433-438, 445, 446, 492, 494, 495 Kościuszko 312 Kosovs'kyj 333 Kosteneckij 96 Kostjantyn 60, 71 Kostjantyn Pavlovych, vel. kn. 45, 46 Kostomarov 24, 25, 29-31, 83-88, 91, 99, 100, 103, 104, 126, 132-137, 139-142, 144, 148, 150, 153-157, 173-196, 200, 207, 210, 348, 355, 367, 467, 469, 470, 484, 486, 495 Kosynka 402, 407, 409 Kočye' 223, 449-455, 495 Kotljarevskyj 211 Kotljarov 279, 477 Koval' 209 Kovalenko 402, 403, 407.

410, 414 Kovalens'ka N. 470 Kovaliv P. 458 Koval'ov I. 47, 464 Kovanko 477 Kovel (Volynia) 11 Kok... (skleble) 1, 306 Kosackov'kyj 169 Kozačkovskij 464 Koran'kyov 175, 176 Korinenko 303 Kozlyns'kyj 25 Kor'min, see Kur'min "Krasiv'i visti" 28 Krasin'ski 473 Kraskovs'ka Lyzaveta 178 Kraskov'kyj I. 27, 178, 179 Kraskov'kyj P. 179 Kraskovs'kyj V. 180 Krasovs'kyj 273 Krasyc'kyj 488 Kraszewski 331, 332, 351, 357, 481, 491 Krečetnikov 253 Kremjans'kyj 280 Kroacija 147 Kronstadt 158 Krupnyc'kyj 458 Krut' Panas 386, 387 Kryb'evs'kyj 189 Krylov 364, 376 Krym 435 Kryms'kyj 181, 183, 427, 476 Kryts'kyj 96 Kryžanovs'kyj 65 Kržíček 450 Kubijovyč 458 Kul'čyc'kyj 456 Kulikowski 151 Kulic M. 401, 411 Kulis P. 23, 79, 91, 97, 99, 100, 105, 109, 110, 112, 115-117, 132-134, 137, 138, 140, 155, 173, 179, 200, 204, 207, 215, 216, 280, 290, 311, 348, 355, 364, 374, 376, 384, 447, 448, 460, 467, 468, 481, 486, 495 Kuljabka 296, 306 Kupala Jankó 406 Kurinnyj 15 Kurljuk 273, 274 Kurovyc'kyj 43 Kušnir 204, 209 Kuz'min (Kor'min) 43, 74, 464 Kvitač-Osnovjanenko 23, 135, 216 Kybaljuk 417 Kybynci 77 "Kyjiv" 29, 493 Kyivčyna 47, 54, 64 Kyryljuk 189, 448 Kyrylo i Metodij 101, 102, 133 Kysil' 209 Kyšlevs'kyj 49, 51 Kyšyniv 384 Kyšyn'ov 41

Labudzyns'kyj 334 Lafayette 144 Lans'kyj 463, 464 Lasocki 154, 155, 471, 478 Laškevyc' 281 Lavrenenko 171, 188 Lavrov 204 Lazarevs'ki 30 Lazarevs'kyj M. M. 175, 176, 194, 197, 205, 471 Lazarevs'kyj Ol. 174, 194, 195, 196 Lazarevs'kyj S. 205 Lazarevs'kyj V. 194, 205 Lazov 291, 292 Le Brun 77 Leconte de Lisle 419 Leipzig 367, 368 Lenc 337 Leningrad 8, 37, 441 Leontovyc' 449 Leparskij A. R. 464 Lepars'kyj S. R. 464 Lepkij 207 Lejčočej 384, 385 "Letopis' revolucii" 25, 479, 489 "Letopis' srednej školy" 16, 22 Levčenko 352, 357, 374 Levy 330, 331 Levyč'kyj I. 23, 364, 381-389, 481, 493 Levyč'kyj Or. 30, 373, 427, 481 Libet 26, 189 Lipinski 470 Lipinski Karol 76 Lisovij 482 Liščyn 38 "Literaturna hazeta" 414 "Literaturno-naukovyj višanyk" 18, 23, 24, 200, 441, 477, 493 "Literaturnyj jarmarok" 409, 410, 412, 414, 482 Ljšas'kyj 323, 324, 325, 326, 327 Ljax, Čex i Rus 185 Ljubar 65, 66 Ljubčenka 417 Ljubomys'kyj 449 Ljubov 207 Lobođovs'kyj 354, 359-365, 374, 375, 481 Lomonosov 457 Lonačevs'kyj-Petrunjaka 360, 374 London 436, 450 Lore 149 Losev 333, 334 Lotockij 209, 210, 214, 223, 472 Lozovs'kyj 213 Lubek 158 Lublin'ski 147 Luciani 31 Luc'k 434 Lukáčevič 148 Lukasyns'kyj V. 65 Lukasyns'kyj-Pestel' V. 65 Lukoms'kyj H. 192 Lukoms'kyj V. 192, 193 Lunin 149 Lviv 14, 193, 214, 349, 351, 357, 403, 428, 485 "Lviv'ski visti" 28, 492 L-yj 482 Lyn-

ci 49 Lypyns'kyj 494 Lysenko 24, 29, 367, 368, 370, 373, 388, 449 Lysenkov 176 Lysjak-Rudnyc'kyj 458 Lytva 97, 152, 246, 251, 310, 319

M. Mykyta 431, 440 Maciejowskij 85 Magera 285 Majboroda 64 Majevs'kyj 310 Majkov L. 22 Majkov Valerian 22 Majkov Vasilij 22 Makariv 313 Makarov 328 Maksym Cornyj 329 Maksymovč 134 Maksymovč Myxajlo 198, 200 Malanjuk 194, 420, 459-461, 495 Maļašenko 281 Mali Kanivci 405 Mallarmé 411-414, 419, 482 Malov 106, 107, 120-123 Mandryka 292, 293 Manilov 460 Marburg 223 Murcinkowski 155 Margolin 482 Markovs'kyj 23 Markovyc' 26, 27, 83, 100, 106, 110, 112, 115, 117, 118, 139, 140, 145, 179, 467 Martnec 306 Martynivka 362 Mary Štuari 392, 394 Maslov (Masij) 192 Mazepa 59, 168, 169 Mecca 134 Mefodij (episkop) 294 Mel'nyk 224 Mel'nykivs'kyj 337 Mercereau 414 "Meta" 349, 356, 480 Metlyns'kyj 136 Mtxico 450 Michelangelo 430 Mickiewicz 83, 85, 103, 150, 151, 152, 185, 231, 390, 468, 470, 473 Mijakovs'kyj 9, 11-14, 15, 21, 25, 30, 466, 477, 483-495 Mikješyn 31 Miladovs'kyj 476 Milkovskij 155 Miller M. 458 Miller O. 22, 353, 481 Müller P. 181, 476 Miloradović A. 306 Myloradovyc' Je. 477 Mil'ovyc' 326, 327 Minsk 319 Mixajlo 10, 12, 21, 22, 477 Mjoduševs'kyj 325 Močul'skyj 468 Modzalevs'kyj 17, 27, 192, 211, 212, 213, 427 Mohyliv 66, 67 Mohyljans'ka Ladja 439-441, 494 Mohyljans'kyj D. 440 Mohyljans'kyj M. 207, 209, 403, 440, 448, 494 Mukul'skyj 430 Molčanov 75 Moldavija 147 "Molodyk" 135 Mombelli 94 Montesquieu 11, 21 Moravija 147 Moravskij 319 Morhulec 318 Moscow (Moskva) 37, 57, 205, 281, 292, 294, 327, 331, 332, 349, 356, 440 "Moskovske vedomosti" 477 Motovylivka 41, 73, 74 Mozalevs'kyj 41, 53, 67, 71 Mozyr 319 Munich 15, 417, 418 Muraškova Sanja 385 Muraviov M. (Nykyta) 69, 70, 149 Muraviov O. 78 Murav'ov-Apostol (Muraviov-Apostol) M. 43, 67, 72, 463 Muraviov-Apostol S. 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 54, 56, 61, 63-67, 69-72, 74-78, 149, 469, 470 Muravjov-Apostoly 148 "Muzagel" 401 Mykješyn 175 Mykola 55, 60, 71, 90, 93, 184 Myloradovyc' 280 Myloradovyt Jelysaveta 175 Myl'ovyc' 311 Myntjatov 273 Myrhorod 148 Myrnyj Panas 481 "Mystectvo" 18 Myxajliv Ju. 28, 30, 31 Myxajlov 280 Myxaj'tuk 25, 270, 271, 322, 373, 434, 477

N. N. 431, 432 Nabokov 46 Nadson 21 Nalecz-Dobrowski 476 Napoleon 64 Narbut Heorhij (Jurij) 192, 208, 211, 212, 213, 427, 488 Narbut Maryna 221 "Naša cerkva" 30 "Naša kultura" 468

Natšokin 294 "Naše mynule" 16, 18, 23, 121, 181, 203, 210, 222, 481
"Naše živita" 28, 29, 417 "Naše dni" 18, 27, 28, 372, 492 Nasvetov 306 "Naučno-istoričeskij žurnal" 16, 21 Navroc'kyj B. 188 Navroc'kyj O. (Navrods'kij, Navrockij) 83, 100, 109, 114, 149, 467, 468 Nečkina (Nječkina) 469, 483 Netuji-Levyč'kyj 363, 364, 376 Nečyporenko 281 Nedoborovskij 476 Nejdli 450 Nenadkevych 219 Nerdyňs'k 184 Neva'kyj prospect 209 New York 203, 461 "Niezabudka" 153 Nikolaj 292, 340 Nimeččyna (Germany) 65, 450 Nis 265 Nižen 287 Noskov 129 "Nov" 206 "Nova dumka" 405 "Nova hromada" 441 Nova Praha 193 "Nove ukrajins'ke slovo" 27 Novikov 12, 94 Novhorod-Sivers'k 464 Novohrad Volyns'kyj (Novohrad-Volyns'k) 38, 361, 365 Novopetrovs'ke ukriplennja 191 Novyc'ka Larysa 172 Novyc'kyj Myxajlo 30, 133, 172, 174, 188, 189, 208, 214-217, 461, 468, 470, 472 Novyc'kyj Mykola 410, 411, 482 Novyc'kyj O. 13 Nyžnij Novgorod 172, 205

Obuxivka 148 Obuxovyc' 319 Odarčenko 393, 482 Odessa (Odessa) 193, 319, 345, 375 Odojevskij 52 Odyniec 326 Ogar'ov I. I. 130 Ogar'ov M. 22, 96 "Ogni" 21, 22 Ogryzko Jo. 323, 327-333 Ogryzko Ju. 478 Ohloblyn 19, 458 Ohonovskij 23, 351, 357 Okinstevyc' 458 Okman 45, 46, 72, 470 Oleh 112 Oleksander I. 60 Oleksandrijs'kyj povit 193 Olenivka 41 Oltes' 202, 223 Olizar 48, 51, 73, 463 Orenburg 96, 163, 169 Orenburžyna 162 Orenburžki stepy 91 Orest 417, 431, 432 Orlov, hrav 107, 124, 125, 126, 131, 157, 465 Orlyk 457 Ornac'kyj 210 "Osnova" 29, 83, 88, 172, 192, 200, 207, 208, 274, 290, 292, 312, 326, 329, 330, 335, 336, 340, 348, 382, 389, 479 Ostapovyc' 376 Osten-Saken, hr. 45, 191 Ostrož'sk 99, 148 Osyka Josyp 183, 184, 186, 187, 237, 239, 249, 259, 260 Ošanin, see Ašanin "Otečestvennye zapiski" 216 Ovidius Naso 412

Padatica 154 Padura 348, 351, 357, 480 Pajev'kyj 280, 477 Palamarcuk 197 Palanov 486 Palauzov 142, 468 Pančenko 270, 434 Panteljejev 200, 333, 479 Pariz (Pariz) 64, 85, 150, 171, 192, 223, 436, 450, 456-458 Pavlov 127, 319, 320 Ptitska Olena 11, 362, 372, 375, 397, 433, 434, 445 Perejaslav 148, 163, 164, 335, 336, 339, 340, 352 Peret 153 Peretyxa 153 Perm' 105, 129, 130, 131 Pestel' 25, 49, 52 Pestel' P. 61, 63, 64, 69-71, 148 Petersburg 11, 12, 13, 43, 47, 49, 50, 52, 53, 57, 63, 64, 67, 72, 84, 98, 108, 109, 113, 119, 120, 127, 129, 130, 134, 138, 148, 149, 153, 156, 157, 158, 161, 162, 163, 174, 175, 179, 183, 189, 192, 194, 195, 199, 201, 203, 204, 206, 208, 209, 210, 280, 281, 288, 323, 324, 327, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 335, 336, 338, 359, 367, 376, 427, 429, 435, 436, 459, 460, 463, 464 Petura 23,

182, 450 Petrarcha 430 Petražickij 11 Petro I. 258 Petrohrad 212, 448 Petropavlov's'kyj 289 Petrov 222 Petrov O. 104, 106, 108, 126, 156, 157 Petrov V. 19, 417, 447, 448, 495 Petrov-Domontovyc' 417 Petrova Tamara 451 Petrozavods'k 105 Petryč'kyj 409 Phlegethon 224 Pičajnyj 189 Pietkiewicz 155 Pinjega 339, 341 Pirogov 296, 305, 306, 309 Pisarev 119, 120 Piskorskij 319 Pjatnickij 306 Platonov 13 Pletnev 119 Pleščova Orlu 384 Pjutav 486 Pjuskin 460 Pločans'kyj 346, 349 Plug 155 Plužnyk 27, 29, 402 Podberes'kyj 153 Podilja (Podolje) 247, 250, 287, 314 Pogorels'kyj 22 Pokal'čuk 189 Pokrovskij 400 Polabci 103 "Polityčnyj žurnal" 57 "Pôlnoc" 150 Poľča (Poland) 47, 70, 85, 97, 103, 144, 147, 151, 185, 213, 231, 237, 238, 246, 247, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 267, 277, 278, 290, 291, 293, 315, 322, 384, 424, 450 Poltava 11, 61, 84, 139, 140, 142, 149, 150, 156, 232, 273, 279, 280, 300, 335, 336, 339, 341, 342, 352, 384 Polubotok 59 "Pomyjnycja" 23 Poniatovs'kyj 252 Popovs'kyj Josyp 313, 314, 315, 318, 319, 320 Popovs'kyj Julian 320 Pors'kyj V. (Mijakovs'kyj) 9, 24, 28, 29, 30, 493 Powjada (Posjadenko, Pasedenko) 83, 87, 100, 109, 112, 115, 116, 117, 145, 467 Potapor 346, 347 Pot'omkin Liza 76 Poznań 150 Poznans'kyj 25, 268-271, 281, 313, 321, 322, 473, 476, 477 Praha (Prague) 15, 84, 134, 171, 177, 203, 214, 375, 419, 422, 428, 436, 437, 450, 461 "Pravda" 137, 349, 350, 351, 354, 356, 357, 358, 359, 480 Pravoberežja 264 "Probobjem" 27 "Proletars'ka pravda" 25, 27, 413, 414 "Promon" 23 Proxorivka 198 "Prydniprov'e" 477 Pryvanci 178 Prychod'ko 449 Przedpeł'ski 270 "Przeglądniuk literatur slowian'skich" 468 Przeslawski 154 Pw't Oleksandru 207, 208 "Publicysta" 326 Pugachov 59 Puščin 22 Puškin 390, 392, 395 Puščors'kyj 333 Pylyčkyiv Dmytro 84, 133, 156, 477 Pylyčkyov 280 Pylypenko 274, 275 Pypim 367, 468 Pyriyatyn

Racine 77 Radíček 10, 11, 12, 21, 22, 57-60, 62, 64, 79, 87, 94, 98 Radujk 382, 383, 385, 388 Radyš Oksana 10 Raimbaut 419 Rajevs'ka Marija 73 Rajevs'ki (rodyna) 25 Rajky 361, 362, 365 Rakuzi 46 Rapperswil's'kyj muzej 223 Ravelin 465 Rayvč-Cerkav's'kyj 182 Rawita-Gawron'ski 323, 324, 326, 478 Razin 83 "Rec'" 206 Regensburg 171 Remets 341, 479 Rennenkampf 76 "Revue de deux mondes" 467 Ročer'kyj 217 Rilke 419 Rjepnin M. 62, 98, 149 Rjepnina Varvara 90, 99, 166 Rjepniny 148 Robert 139, 467 "Rocznik literacki" 153 Rodzianko 142 Romański 414, 482 Romanovs'kyj 447 Romanov 157 Romašky 449 Romberg 76 Ros' 381, 382 Ros'čiszewska Ludwika 75 Ros'čiszewska Pelagia 29, 75-79, 469, 470, 484 Ros'čiszewski Valentij

U. S. A., see Spoločenstvo Štátov Ameriky Uhorščyna 65, 436 "Ukrainskaja žurn" 21, 476, 477, 479 "Ukrainskij almanax" 135 "Ukrainskij vestník" 135 Ukrajina (Ukraine) 9, 37, 59, 62, 63, 68, 78, 85, 90, 92, 95, 96, 99, 103, 109, 116, 137, 138, 143, 144, 146, 147, 151, 152, 154, 164, 168, 182-185, 194, 217, 224, 227, 234, 237, 238, 239, 247, 249, 253, 254, 256, 258, 261, 264, 265, 268, 272, 276-279, 290, 292, 293, 310, 317, 321, 322, 324, 326, 329, 345, 348, 354, 366, 375, 377, 382, 401, 433, 448, 449, 451, 453 "Ukrainina" 11, 18, 22, 25, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 477, 480, 484, 489, 490 Ukrajinka Lestia 15, 24, 28, 372, 390-400, 406, 433-438, 445, 460, 492, 493, 494 "Ukrains'ka trybuna" 213 "Ukrains'ke slovo" (Blomberg) 202, 210, 223 "Ukrains'ke slovo" (Kiev) 27 "Ukrains'ki bibliohučni visti" 29 "Ukrains'ki visti" 29 "Ukrains'kyj holos" 471 "Ukrains'kyj istoryk" 21, 28, 32, 33 Uman' 318 Urugvaj (Uruguay) 450 "Utro" 206 Uvarov 134, 136 Užhorod 450

Vakulovskij 305 Valaxija 147 Valerij 419 Valk 13 Valuiev 355 Varavskij 330-334, 478 Varlamov V. 30 Varlamovič VI. 21 Varšava, see Warsaw Vasilev 476 Vasnevs'ka 318, 319 Vasnev'ski 320 Vasnevs'kyj 318 Vasylykov 284-286, 312, 316, 321 Vasylenko 427 Vasylevskij G. 310, 313, 318, 319 Vasylevskij V. 270 Vasyli'ev 337 Vasyli'ev M. 181 Vasyli'kiv 42, 66 Vaškevič 173, 174, 176 "Večernica" 349 "Večernyci" 356, 480 Venhrija 147 Verbička 386 Veresaj 481 "Vestnik Evropy" 206, 208, 329 "Vestnik Kar'kovskogo istoričesko-filologičeskogo obščestva" 206 Vienna 450 Vil'drac 414 "Viľna ukrajins'ka škola" 18 Viľňany 381 Vinnytsja 316 Vista 86 "Visnyk Akademiji Nauk URSS" 191 Vitavskij 306 Vitibčyna 94 Vjažem'skij 79, 371 Vladimírskij-Budanov 467 Vladkovskij 75 Vojtiv 232, 337, 479 Volha 86, 440 Volhynia, see Volyn Volkons'ka Marija 98 Volkons'kyj 65 Volkons'kyj S. 69, 71, 98, 149, 470 Volkov 479 Volotyna (Gudzov's'ka) Olha 32 Voltaire 57 Volyn' (Volhynia) 36, 64, 87, 144, 152, 247, 250, 268, 351, 360, 433, 434 Vorodinov 119 Voronin 306 Vovčok Marko 24, 83, 200, 328, 364, 376, 383, 458 Vovk F. 177 Vovk K. 204, 209 Vovnjacky 472 Voznjak 133, 466 Vul'pert 42, 74 Vvedenskij 11 Vyšlejem 140 Vymars'kyj 319 Vyrovij 428 Vyšyn'kyj 230 Vytoľd (Witold) 251

Warburg 222 Warsaw (Varšava) 85, 175, 205, 213, 214, 217, 218, 221, 223, 247, 315, 326, 329, 331, 334, 461, 468, 485 Washington 28, 79, 86 Wilhelm I. 355 Wilno 323, 331, 332, 333 Winnipeg 495 Witold, see Vytoľd Wróblewska Ewelina 476

Xamec' 311 Xarkiv 72, 134, 136, 137, 188, 206, 207, 208, 279, 280, 370, 375, 408, 439, 469, 483 Xersonščyna 191, 318 Xlestakov 292 Xmel'nyc'kyj 135, 136, 167, 168, 196, 230, 244, 253, 324, 350, 356, 364, 474 Xojnovs'kyj 319 Xomutec' 148 Xorol 164 Xraplyvij 171 Xreščatyk 172, 213 Xutorjan 482 Xviļja 407 Xviļovij 401, 402, 408-410 Xyžnyk 362

Yaniv's'kyj, see Janiv's'kyj

"Za sto lit" 11 Zaboryns'kyj 127 Zagreb 405 "Zahrava" 28 Zahurs'kyj 314 Zajcev Iryna 221 Zajcev Oksana 221 Zajcev O. 221 Zajcev P. 12, 32, 107, 142, 171, 172, 174, 181, 188, 202-224, 461, 465, 468, 471, 485, 488 Zajčnevs'kyj 281 Zajončkov'kyj 32, 133, 466 Zakaspijs'ki pusteli 164 Zaleski 141, 348, 351, 357, 468, 480 Zabřžjak 230, 244, 253, 474 Zajec'kyj 26 "Zapiski o Južnoj Rossii po Slavyanakh" 136 Zaporižžja 92, 389 "Zaporozhskaja starina" 135 "Zapysky istorično-filologičnoho vidditu UAN" 211 "Zapysky ist.-fil. vidditu VUAN" 470 "Zapysky naukovo tovarystva im. Ševčenka" 468, 470 Zatenackij 191, 192 Zavad's'kyj 104 Zerov 28, 188, 203, 211, 390, 391, 399, 402-406, 408, 411, 412, 414, 420, 423, 430-432, 447, 448, 493 Zirká Olena 436 Zolotonos'ka doroha (Zolotonosha) 164 Zolotonosha 232, 335, 338, 341, 405 Zorev Pavel 406 "Zorja" 181, 403, 436 "Zorja" (katerinoslavs'ka) 441 "Zorja halyc'kaje" 480 Zvenyhorod 318, 319, 383 Zvjahel' 373, 375, 433, 434, 438 Zuborycja 434 Zandr A. 47 Zandr P. 47-54, 463 Zdanovyc' 213 Želiznjak 26, 328 Želiznjak, see Želiznjak Žaliznjak Žemčužnikov 481 Ženeva, see Geneva Ževarov 365 "Životopisec" 16 Zoltuxin 48, 49, 51, 52, 53, 54, 463, 464, 465 Žučenko 306 Žukiv 75 "Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetlenija" 15, 21 Žytec'kyj I. 373, 489 Žytec'kyj P. 281, 434 Žytomyr 38, 66, 73, 259, 332, 351, 357 "Žytija i revolucija" 18, 25, 26, 441, 472, 482 Žytnys'kyj 311